

Drie Hollandse romans

Arthur van Schendel

Editie Hans Anten, Wilbert Smulders en Joke van der Wiel

bron

Arthur van Schendel, *Drie Hollandse romans* (eds. Hans Anten, Wilbert Smulders en Joke van der Wiel). Athenaeum-Polak & Van Gennep, Amsterdam 2010

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/sche034drie01_01/colofon.php

© 2016 dbnl / Hans Anten / Wilbert Smulders / Joke van der Wiel

De waterman

aant.

I

Aan de Merwede buiten Gorcum dwaalde op een dag van de winter een jongen over de uiterwaard. Het rode zonlicht scheen door de nevel op het water toen hij stilstond, verbaasd dat hij zo dicht voor de oever was gekomen. Hij strekte de handen uit om te grijpen, de eend schoot weg en liep met slepende vlerk terug over de slib en het gras en hij struikelde, maar sprong op om het dier te achterhalen. Opeens zag hij het niet meer. En bukkend over plassen en brokken klei zocht hij de grond af tussen de dijk en het water, tot hij gekwaak hoorde ver weg en de stapel rijshout ontwaarde bij de bocht van de dijk. Hij wist dat hij zo ver niet gaan mocht, hij merkte ook dat het al avond werd. Terwijl hij ging dacht hij aan het rode gezicht van zijn vader en aan de stok, hij lette niet op de modder en hij vergat pas dat het een kwade zaterdag zou zijn toen hij voor het rijshout stond. Lang was hij daar bezig aan de stapel, hoger dan hij reiken kon, roekeloos de takken uiteenrukkende zodat zij rondom vielen, tot hij ten leste aan de kant van de glooiing in een spleet de vederen aanraakte, maar zij ontglipten hem weer. Toen hij rondkeek zag hij dat de schemerige mist zo dik was geworden dat hij de rivier niet meer onderscheiden kon. Achter hem naar de stad ging de schim van de dijk uit zicht en anders was alles grijs. Hij keerde zich om, hij schrok en dook laag achter het hout.

Voor hem lag een lange plas, iets lichter dan de grond, en daarboven voor de schans op de dijk stond een gestalte, zonder beweging, een douaneman met een steek, de handen rustend op het geweer. Alleen het hoofd wendde soms van de kant van de rivier naar de stapel hout, soms naar achteren en soms naar de kant van Schelluinen. De jongen voelde zijn handen en voeten stijf van de kou. En hij hoorde geluiden, van water dat sijpelde of zoog, van een voet uit de modder, een takje dat kraakte. Hij tuurde naar die gestalte, die niet bewoog, maar groter werd in de mist. Het hoofd

bleef lang naar hem gekeerd. Straks zou het geweer gericht worden om op hem te schieten tot straf voor de slechtheid. Hij kroop achteruit lager onder de takken, hopen dat de douane hem niet zien zou door de schemering, hij lag met zijn kin op de natte klei. De gestalte keerde hem de rug toe, de kolf van het geweer sleepte over de grond. Hij stond op en zocht zijn muts om weg te lopen.

Er knalde een schot, hij zag de douane voorovervallen. Toen was het stil, niets dan kille nevel en eenzaamheid, waarin hij bleef staren naar wat daar lag.

Plotseling zag hij een hoofd achter de dijk verrijzen, een man met een gebogen rug richtte zich op en speurde naar alle kanten. Hij ging vlug naar het lichaam toe, hij stampte erop met zijn geweer. Toen zette hij zijn vuist aan de mond, er klonk een geluid zoals van een roerdomp en uit de mist, waar de rivier was, kwam hetzelfde geluid terug. Daar plasten riemen in het water. De man raapte het andere geweer op en greep het lichaam, maar hij liet het weer vallen, hij raapte ook de steek op en greep het lichaam weer bij de nek. Hij ging de dijk af met grote stappen, het achter zich slepend door de plas en over de grond, tot hij onduidelijk werd, een langzame schim. Er klonk geplas van stappen door het water en toen een smak.

De jongen stond te rillen, maar toen hij merkte dat hij alleen was klom hij tegen de dijk, zijn haar was nat en hij voelde zich stijf. Hij wist dat hij hard moest lopen want het zou donker zijn voor hij aan de poort kwam en hoe later hij was hoe erger de slaag. Daar hij niets voor zich kon zien moest hij met één voet in het karrenspoor lopen om niet van de dijk te vallen, bij iedere tred spatte het water op. Hij liep zo hard dat de mist nog schemerde over de uiterwaard toen hij voorbij de herberg kwam.

Binnen de poort bedacht Maarten dat hij iets wist dat geen andere jongen wist, iets dat hij geheim moest houden, een donkere gestalte die stond, een lichaam weggesleept naar het water.

Voor de open deur wachtte Barend, die naar binnen ging toen hij aankwam over de brug. Achter het venster brandden drie kaarsen want het was zaterdag.

Ik weet het wel dat ik slecht ben, zei hij in de gang, ik zal het nooit meer doen.

Zijn vader greep hem en gaf hem maar drie slagen voor hij hem de nauwe trap af duwde naar de kelder. Daar zat hij in het donker op de turf, rillend, wachtend tot zijn moeder zou komen, maar het duurde lang want hij hoorde de torenklok twee malen. En hij zag telkens weer de gestalte, het lichaam weggesleept, hij dacht wat de man ermee zou doen.

Eindelijk kwam zijn moeder met de kaars en een boterham en terwijl zij hem voor zich liet gaan naar de achterkeuken beknorde zij hem op klagelijke toon. Ook toen zij hem de kleren uitdeed en hem waste ging zij voort, dezelfde verwijten herhalend:

Wat ben je weer slecht geweest, zeide zij, altijd die streken en altijd aan het water dat je zo dikwijls verboden is, en Vader die zich kwaad maakt omdat het zaterdag is en straks Tiel ervan hoort en die praat dan weer dat de ouders de kinderen niet in de deugd en de vrees grootbrengen. Wat moet er van je worden, denk daar toch aan, met al dat van huis lopen; in plaats van braaf je lessen te leren altijd aan het water en je kleren bemorsen dat je eruitziet als een schooierskind.

Gewoonlijk voelde hij zich zo schuldig dat hij niet kon antwoorden, maar deze keer had hij iets dat hij zeggen moest. Hij sloeg zijn betraande ogen tot haar op en meer kwam er niet uit zijn mond dan: Moeder, dat water - En dan zweeg hij weer en dan verweet zij hem weer dat hij altijd koppig zijn mond hield en niet zoals de anderen vergiffenis vroeg en open wilde praten. Toen gaf zij hem nog een boterham omdat hij zo koud was, hoewel hij er maar één verdiende voor zijn straf, en joeg hem naar zolder.

De volgende morgen riep zijn vader hem naast zich waar hij aan de tafel zat en hij vermaande hem beter zijn plichten te doen zoals de andere jongens en nooit laat thuis te komen, maar hij streek hem over het net gekamd haar. De zoveelste ondeugendheid van Maarten was vergeven.

De mist hing nog dik over de haven, de huizen en de bomen tegenover stonden duister en vaag. Toen de kinderen hun zondagse hoeden hadden gekregen stelden zij zich buiten op twee aan twee. Hun vader sloot voorzichtig de deur omdat er veel dieven waren onder het soldatenvolk. En zij traden bedaard hand aan hand achter hun ouders. In de kerk zetten zij zich ter wederzijden van

aant.

hun moeder, hun vader ging naar de consistoriekamer.

Maarten had zich voorgenomen niet te suffen, maar goed te luisteren om alles te begrijpen. Hij raakte al in het begin van de preek verward omdat hij niet zo vlug kon denken aan de menselijke ellenden als de dominee erover sprak en wanneer hij dan nadacht over het kwaad dat hij gisteren pas gedaan had, zag hij in zijn verbeelding de dijk, niet mistig, maar helder en groen en op de rivier zeilde een schip. Hij keek naar de dominee, hij zag dat hij daar stond, met de handen op de kansel, in dezelfde houding als de douane en soms bleef het hoofd dreigend naar hem gekeerd. Plotseling boog hij zich diep, hij dacht aan een hand die de dominee bij de nek greep om hem weg te slepen. Everdine gaf hem een stomp en toen luisterde hij weer. De stem klaagde en beefde, eenzaam in de ruimte, het was hem of de kerk leeg was geworden. Hij was blij dat het gezang gedaan was en dat hij naar buiten kon gaan, de mensen liepen langzaam en keken treurig. Op de terugweg zag hij ieder huis aan dat opdoemde uit de nevel, of het verlaten was, en in de stegen die zij langskwamen was niets te zien. Hij stond heel die zondagmiddag stil voor het venster, terwijl zijn broertje alleen zat te spelen.

Niemand in het huis van Rossaart bemerkte dat van die dag Maarten niet meer dezelfde jongen was, niemand wist dat de rivier, die hem altijd het liefste was geweest dat er bestond, nu een geheim voor hem verborg en dat alle dingen, waar hij vroeger met plezier of verwondering aan had gedacht, nu ernstig naar hem keken, koud en verwrongen. Hij keek op voor hij de hoek van een straat omging, zijn voeten werden voorzichtig.

Een week lang bleef hij, wanneer hij na het eten buiten mocht gaan spelen, voor de sluis staan en als hij dan terugkeerde en een andere brug over liep, kwam hij vanzelf voor de Waterpoort, maar ook hier wilde hij niet verder, ook al hoorde hij aan de andere kant de stemmen van de jongens. Daar was het water, zover men zien kon grauw, met spiegelingen van de bomen en van een voorbijgaand schip, met donkere vlekken waar de wind erop viel, soms blinkend zoals de rug van een vis en soms grijs van de regen. Hij wilde er altijd spelen, liever dan in de polder zoals anderen deden, maar zolang de mist er hing wilde hij niet. Hij herinnerde zich nu

aant.

dat de man, die het lichaam wegsleepte, een zwarte mond had en een stekelige baard en het lichaam hobbelde over de grond zoals hij eens een verdrongen paard had zien voorttrekken. Een week lang bleef de mist over de stad en iedere dag bleef hij binnen de wallen, alleen en zonder te spelen.

Hij liep door de straten en hij keek alles aan, hij leerde ook het kleinste venster kennen. Sommige straten wilde hij niet gaan. Zo goed als in de Hoogstraat en op de Markt waren niet overal de keien en klinkers gelegd, er waren straten waar altijd plassen lagen. De markten vond hij niet zo vrolijk meer. Op de Appeldijk al scheen het dat de boten minder vis brachten want er stonden, nu hij ze telde, maar twee banken, ieder met een kleine bak, en een man met een vaatje haring. Hij hoorde de vrouwen ook zeggen dat de vis niet zo groot was als vroeger jaren omdat de grote een andere weg kon vinden, en de haringman zei dat men de goede hemel danken mocht dat er nog haring werd aangevoerd, met al dat vreemd gespuis in het land, en hij keek kwaad naar de verte. Op de eiermarkt was het nog schraler, daar stonden maar twee vrouwen en de ene vertelde aan een klant dat zelfs de meid van de adjunct-maire er maar zes had genomen, de eieren konden niet minder dan een stuiver zijn, maar de tijd zou komen dat de bomen groen werden van opgehangen douanen. Op de boter- en kaasmarkt stond een boer met de armen over elkaar naar de daken te kijken; zijn buurman riep hem iets toe en hij knikte terwijl hij bleef kijken. Maarten dacht dat hij stond te suffen, maar opeens keerde hij zijn hoofd naar de wacht die om de hoek kwam en hij spuwde op de grond.

Op het plein voor de kazerne waren twee troepen aan het exerceren, die elkaar voorbijliepen, de sergeants schreeuwden. Een paar burgers stonden in een rij zwijgend toe te schouwen, een bakkersknecht vertelde, van twee broers die dienst hadden genomen door gebrek aan werk. Maar de anderen bleven voor zich kijken, zij zeiden niets. Aan het eind van de straat kwam de commandant aangereden, gevolgd door andere ruiters. Er werd op de hoorn geblazen, de wacht kwam haastig buiten en stelde zich in gelid, de vaandeldrager hield het vaandel rechtop. Twee der mannen die stonden te kijken wendden de hoofden naar rechts

aant.

en naar links of zij naar iets zochten, toen gingen zij samen heen, langzaam, zonder een woord. Maarten zag dat zij als houten poppen liepen.

Op de school des morgens was het stil. Zijn zusje Neel zei dikwijls dat zij liever naar de grote school wilden, maar hun vader antwoordde altijd hetzelfde: de drie oudsten hadden bij meester Vrij geleerd, de drie jongsten zouden het ook doen, hij was de rechtzinnigste schoolhouder van de stad en het ging er goed Hollands toe. Het was een kleine kamer onder de Hoge Toren en zij zaten er om de ronde tafel de twee jongens Tiel en Maarten met Wouter en Neeltje, de meester met zijn lange pijp bij het vuur, de benen uitgestrekt. Daar hij doof was hoorde hij het niet wanneer zij bij het opzeggen grote stukken oversloegen of andere dingen zeiden. Als hij niet naar hen keek trokken zij gezichten en Klaas Tiel deed hem na zoals hij uit de Bijbel las. Hoewel Maarten wist dat het slecht was te lachen wanneer er uit de Schrift gelezen werd, lachte hij altijd mee. In deze week begon hij te merken dat wat de meester deed niet mal was, maar treurig. Hij zag de regelmatigheid. Wanneer de meester het boek opende zette hij altijd eerst zijn muts recht, altijd met de ene pink schuin. Wanneer de torenklok sloeg legde hij de handen over elkaar; na de laatste slag stond hij op, keek voor het venster en kwam met kleine pasjes terug naar zijn stoel. Het was altijd zo geweest, maar nu scheen het Maarten of de meester bij het slaan van de klok een nare gedachte kreeg. Hij lachte niet meer en hij verveelde zich. Daarom tekende hij evenals Klaas.

Eens ontdekte de meester het. Klaas had poppetjes gemaakt en hij zei niet dat zij Noach en de meester voorstelden, hij kreeg maar een berisping met de vinger opgeheven. Maarten had een boom gemaakt en toen hij zei dat er douanemannen aan opgehangen waren, schrok de meester en schold hem voor een infame oproerling die de van de Here gezonden overheid durfde lasteren, en hij toonde niet eens berouw. Klaas en Gerrit vertelden ervan, de jongens van de grote school riepen hem na dat hij een oproermaker was, en Tiel, die altijd aanmerking op hem had, wenkte hem waar hij voor de winkel stond, en zeide dat hij zijn straf niet ontgaan zou. Ook zijn vader vroeg waarom hij douanen wilde

aant.

ophangen en toen hij bleef zwijgen zeide hij dat hij een lastige jongen werd.

Hij had al een rare en een ongehoorzame jongen geheten omdat hij veel aan het water speelde en er dikwijls in viel, nu begon hij een lastige te heten. Soms durfde hij zijn vader niet aan te zien, soms vroeg hij zijn moeder wat hij toch gedaan had. Maar wat zij antwoordde, tegelijk vermanend en troostend, dat hij niet deed zoals de andere jongens en dat er altijd op hem te zeggen viel, dat was het niet. Hij begon in zichzelf te vragen.

Toen het weer zaterdag was en hij weer voor de Waterpoort was blijven staan, liep hij naar huis omdat hij honger had gekregen, er was niemand dan zijn moeder en de werkvrouw in de achterkeuken. Het was stil in de huiskamer waar hij zijn brood at, net en zindelijk. Hij vond de nieuwe spiegel met de gouden lijst lelijk, maar al de anderen vonden hem juist heel mooi. De matten stoelen voor de kinderen, in een rij aan de wand, vond hij saai. Van de klok, met de zware gewichten en het langzaam tikken zonder einde, had hij nooit gehouden. Het aardigste was de ladenkast waar zijn vader de papieren in borg, maar in de Bijbel die erop lag, met het cijferboekje en de almanak ernaast, had hij een tegenzin. Hij had eens in de hoek moeten staan omdat hij hem de 'ziezo' had genoemd en niemand had geweten waarom. Het was een donkere lege kamer en Maarten verlangde ernaar dat de mist zou optrekken. Hij zou weer 'ziezo' willen zeggen, maar hij ging gauw de deur uit en hij liep door de straten, de lichten tellend die al aangestoken waren. Toen hij stilstond was hij buiten de Kansepoort. Hij keek naar de schildwachts die heen en weer liepen en naar twee douanen die aan de overkant de dijk op gingen.

Deze keer was hij op tijd voor het eten terug. Hij kreeg weer koek en hij speelde ganzenbord terwijl aan het andere einde van de tafel zijn ouders met Tiel en zijn vrouw bij het koffielicht zaten.

Jacobus Rossaart was een geacht burger die vroom leefde en zijn vak zo goed verstond dat de ingenieurs naar zijn raad handelden. De maire had hem verscheiden keren een hoge plaats aangeboden, maar hij had altijd geweigerd, zeggend dat hij tevreden was met zijn werk aan dijken en polders en dat hij ook geen

aant.

Frans kende en dus moeilijk met de heren kon samenwerken. Hij mengde zich niet in gesprekken over het bestuur. Toen in de herfst de keizer en de keizerin gekomen waren had hij op een werk in de Bommelerwaard moeten toezien en hij had zijn kinderen verboden te gaan kijken, wegens de gevaren van het paardenvolk, alleen Maarten was er geweest, varende in een schuitje naast de boot van de keizerin. Zelfs Tiel, die al van de schooltijd met hem omging, wist niet zeker hoe hij over het bestuur dacht. Rossaart klaagde niet over de belastingen noch over de prijzen van de achtergehouden waren, en toen hij ze te duur vond kwamen alleen 's zaterdags koffie en tabakspot op de tafel.

Op deze avond, die zij al jaren onderhielden, was het naar gewoonte Tiel die vertelde, want hij had veel te maken met beurtschippers en boden, die hem de tijdingen brachten van Amsterdam en Den Haag, van Antwerpen zelfs, en daar hij de grootste winkel in de Hoogstraat hield vernam hij meer dan een ander het nieuws in de stad. Hij sprak met knipoogjes voor de goede verstaander om aan te duiden waarom de maire met een bedrukt gezicht het huis van de Franse kolonel was binnengegaan, of waarom een zekere heer de postkoets naar Den Haag had genomen. Hij wist nauwkeurig hoeveel soldaten er in de afgelopen week gedrost waren en wat de tolbeambten boven hun soldij verdienden. Hoewel Rossaart noch zijn vrouw klaagde gaf hij herhaaldelijk de raad te berusten en de beproevingen te dragen gelijk zij van de Almachtige gezonden werden. Het was altijd zijn stem die Maarten hoorde, langzaam en eentonig als het tikken van de klok, en nu hoorde hij dat de stem van zijn vader flauw klonk, of hij geen antwoord wist of niet zeide wat hij dacht. Hij keek beiden aan en hij wilde iets vragen, maar hij wist niet wat. Binnen een week nadat hij een geheim had weggesloten waren zijn ogen en zijn oren opmerkzaam geworden en begon hij al te zoeken naar een oordeel.

De drie die ouder waren dan hij, zijn zuster Everdine, zijn broers Barend en Hendrikus, merkten het eerst dat hij eigenzinnig werd en het beter wilde weten. De zuster zette hem terecht met scheldwoorden, de broers deden het met stompen, maar hij schold luider terug, hij sloeg feller dan hij ooit gedaan had, de

aant.

stoelen vielen om en als de moeder tussenbeide kwam werd hij kwaad dat hij de schuld kreeg.

Ook met de vrienden kreeg hij verschil. Hij had nooit meegedaan met jongens die, al naar het seizoen, met hoepels en knickers, vliegers en tollers speelden, maar van kleins af een troepje gevolgd dat langs de waterkant zwierf en als zij een schuitje konden krijgen de rivier op gingen, kinderen van sluiswachters en baggeraars, onder wie hij de enige was die geen klompen droeg, jongens voor wie het avontuur het spel was en die vaak natte kleren hadden. Sommigen deden maar kort mee, tot hun vader ontdekte dat zij handig waren met bootshaak en riemen of helpen konden een sloot uit te halen, maar vier liepen al van de vorige zomer de beide oevers af en daar zij niet naar school gingen wisten zij meer van de rivier dan Maarten. Wanneer het water begon te wassen of te zakken hadden zij het even gauw opgemerkt als de veerman.

Toen de mist eindelijk was opgetrokken en de wind de lage wolken over de stad dreef kwam Maarten weer buiten de wal. De jongens waren er bezig een praam, die tussen het riet zat, af te stoten. Zij riepen hem, hij kwam en sprong erin. Zij gingen langzaam, twee aan twee aan de zware riemen, stroomaf dicht langs de oever. Bij de bocht zagen zij op de dijk een douane staan en Evert wist dat er ginder nog een stond, zijn vader had gezegd dat dit de plek was waar smokkelaars kwamen. Een ander zei dat de douanen zelf smokkelden, de palingvissers hadden bij Sleeuwijk een steek zien drijven. Hein begon hard te lachen en wees naar Maarten, met wijde mond en verschrikte ogen, en toen zij allen lachten zeide hij dat hij naar land wilde. Arie, de grootste, een jongen die nooit vocht, riep dat zij hem niet tegen moesten houden en de schuit werd naar de kant gebracht. Zodra hij eruit was staken de jongens weer af, honend dat hij maar met zijn zusje eropuit moest gaan.

Maarten zag de stapel rijshout, waar de takken rondom lagen, en ginds een douane die naar hem keek. Hij wilde niet bang zijn. Naast zich hoorde hij het water klotsen, hij bukte en waste zijn handen erin. Zo zat hij een poos, kijkend hoe het water tussen zijn vingers ging. Toen sprong hij op en zocht stenen om erin te gooien.

aant.

De volgende dagen ging hij weer met de jongens uit, maar hij merkte dat er iets veranderd was. Zij spraken over een steek die dreef en over smokkelaars zonder ervan te weten, zij hadden geen lichaam zien wegslepen en geen laarzen gehoord die door het water stapten. Voor hem was de rivier een diepte die iets verborg waar hij bang voor was.

Eens toen zij bezig waren een haventje te maken keerde Hein zich naar hem om en noemde hem een sufferd omdat hij naar de verte stond te kijken. Hij gaf een slag want op een scheldwoord moest gevochten worden. Het woord sufferd, van die dag vaker genoemd, gaf de scheiding tussen de jongens en hem. Hij vocht dikwijls en hun spel was het zijne niet meer. Zij maakten een kuil met een walletje van modder eromheen en zij schepten het water erin alleen om de bezigheid voor de handen en de voeten. Maarten wilde het anders doen.

Op een droge middag vroeg hij Dekker, die in de schuur het werkgerei van zijn vader hield, om een kleine spade en ging alleen uit. Hij wilde niet zover gaan als de bocht, maar hij zocht lang aan de oever voor hij de geschikte plek vond. Daar tekende hij een vierkant voor de kuil en iedere spade grond, die hij stak, legde hij passend naast de vorige neer, zodat het een recht walletje werd, hard geklapt. Daarna groef hij de geul, hetgeen langer duurde omdat dicht bij het water de modder dun werd. Toen de geul diep genoeg was dreef hij de steel van de spade door het walletje en hij zat gehurkt om goed toe te zien hoe het water binnensijpelde, hoe de grond week werd en afbrokkelde. Dan bleef hij alleen maar kijken naar de kuil die vol was gelopen. Hij merkte hoe stil het was, hij vond het prettiger alleen bij het water te zijn.

Het schemerde, hij moest gauw naar huis. En zich omkerend ontwaarde hij in de verte tegen de gele lucht een douane die heen en weer liep.

aant.

II

De jongen, die al vroeg zijn aandacht buiten zijn woning had gevonden, werd voor een nat pak al te streng gestraft. Hij beloofde niet meer aan de rivier te gaan spelen en hij deed ook wel zijn best, maar zijn voeten brachten er hem naartoe of hij het niet helpen kon. Toen hij elf jaar was werd hij bijna iedere dag geslagen. Wanneer zijn vader de huisdeur binnentrad keek hij naar de stok, die in de hoek stond, en riep hem. Hij had gezworen hem te buigen en er een behoorlijk mens van te maken. De jongen onderging de tuchtiging als het slot van het spel en zijn berusting werd verstoktheid genoemd waarvoor de slagen harder moesten vallen. Tegen de dwang van de meester echter, de terechtwijzing van de catechisiemeester, de schimp van broers en makkers, begon hij zich met heftigheid te keren. Toen de meester hem met de regel op de vingers tikte, sprong hij op, rood van gezicht, en liep de schoolkamer uit. Toen de catechisiemeester hem onderhield omdat hij voor de tweede keer was weggebleven, manend aan de boosheid van zijn jeugd, en vroeg of hij dacht dat God de ongehoorzaamheid ongestraft zou laten, durfde hij, die altijd zijn mond hield, driest de ogen opslaan en antwoorde: Jawel, dat denk ik, ik heb geen kwaad gedaan. Tiel hoorde ervan en zeide Rossaart dat dit kind van een harde hand verbetering behoefde, wilden de ouders er niet al hun dagen verdriet van hebben.

De uiterste kastijding was hem al gegeven, hij had al herhaaldelijk een dag lang in de koude kelder gezeten, zijn moeder begon te klagen dat hem te dikwijls het brood onthouden werd en Rossaart sprak ervan dat hij een jongen als deze ter zee zou sturen als er maar schepen naar buiten konden gaan. De slechte luim van de vader, de jammerklachten van de moeder, de twisten onder de broers en de grotere zuster, het kwam alles door Maarten, die er zwijgend bij zat, onverschillig voor boze woorden en blikken om-

aant.

dat hij zich niet meer thuis gevoelde en liever dacht aan zijn spel bij de rivier.

Maar op een dag gaf hij zulke ergernis dat zijn vader hem niet eens sloeg, maar opspringend, met een verbleekt en hard gezicht, de woorden sprak die het noodlottig vonnis werden.

De zuster Everdine, de oudste der kinderen, maakte aanmerking op Maarten ook als geen ander iets te vitten zag, op een toon van smalen en sarren. De moeder had het haar verboden, maar zij zeide het telkens weer als die het niet kon horen, dat hij een goddeloze was die het merk droeg en bij het zwerverspak zou komen, en de plagerij trof hem feller dan de strengste kastijding. De vader zat voor zijn cijfers, hij en zij stonden voor de tafel, zij had het weer gezegd en hij keek haar aan. Toen voegde zij erbij: De dominee zegt dat dezulken in verdoemenis vallen. Hij schreeuwde: Loop naar de duivel met de dominee en zijn Bijbel.

En hij sloeg haar met zijn vuist op de mond. De vader was opgesprongen, beiden wachtten en Maarten wist wat komen zou. Hij zag hem voor het raam de arm heffen en de vinger naar hem strekken en achter zich hoorde hij zijn moeder die binnenkwam. Zijn vader sprak: Die jongen hoort bij ons niet langer thuis.

Maarten mocht niet meer aan het eten komen, hij ging zodra de borden werden gebracht naar de keuken en zat daar alleen. In de huiskamer hoorde hij de stemmen die langzamer en stiller klonken, de stem van zijn moeder nu altijd klagelijk. Wanneer zij hem zijn bord bracht stond haar gezicht naar huilen, hij zag ook dikwijls haar ogen nat en dan schudde zij haar hoofd. Die dagen kwam hij niet buiten de wallen omdat hij aan zijn moeder dacht, zuchtend bij haar werk, en aan zijn vader dacht hij alleen hoe hij tegen het venster stond met de arm uitgestrekt. Soms dacht hij ook dat hij het niet gemeend had de dominee te verwensen, want die sprak van verdoemenis voor alle mensen die zonde deden, niet van hem alleen.

Aan het eind van januari woei de strakke oostenwind dag na dag zonder te minderen en maakte de straten hard en helder, het ijs in de haven weed iedere morgen voor de schuiten stukgehakt en iedere morgen zaten de schotsen weer vast. De mensen spraken ervan of de winter zo streng zou worden als voor drie jaren,

aant.

maar het duurde niet lang of de wind klemde ook deze keer de Merwede tussen de oevers dicht. En na de jongens met hun priksleden zag men de postbode van Woudrichem met een schouw, zeilende over het blanke ijs.

Maarten was met de jongens op de schaats gegaan. Bij de koektent had hij gedacht wat daaronder lag en hij had het zo koud gekregen dat het was of hij zijn benen niet bewegen kon. Hij keerde terug, hij merkte dat hij steeds langzamer voortkwam tot hij dicht voor de stad een man moest vragen of hij met hem op mocht leggen. Aan de oever, de schaatsen afgebonden, keek hij angstig de ijsvlakte aan.

De rivier was nog toegevroren toen zijn moeder haar jaarbezoek ging brengen bij de grootmoeder aan de overkant. Zij nam zijn zusje en ook Maarten mee. Toen hij hoorde dat zij met de postbode over het ijs zouden gaan vroeg hij haar of hij thuis mocht blijven, maar zij antwoordde dat hij mee moest omdat het niet ging met vader, en hij mocht de hengselmand dragen. In de schouw zat hij verwonderd te staren naar al het ijs tot de verte toe, niet anders dan hard geworden water en toch niet hetzelfde. Het paard gleed soms uit ondanks de spijkers aan de hoeven. De man aan het leidsel zei dat er verandering in de lucht zat en dat was maar goed ook als men aan de stakkers dacht die de kost niet hadden, en toen hij vroeg of hij graag reed schudde Maarten met afkeer het hoofd. Ook in de kar, op de dijk naar Brakel, bleef hij kijken naar de harde vlakte, kaal en blinkend.

In de kamer van de grootmoeder was het warmer dan thuis, er hing rook van turf en er knetterde hout, de pit van de koffieketel had een heldere vlam. Voor het donker werd ging hij nog buiten kijken. Het kleine huis, vlak aan de sloot, stond afgezonderd van de andere, het had de deur aan de zijkant of het naar het dorp keek. Het dak, spitsler dan van de huizen ginds, stak boven de dijk uit, donkerrood naast een wolk die aan de hemel was gekomen.

Maarten zat weer aan de tafel. En hij luisterde zoals de grootmoeder las, hij zag het voor zich. Onder het eten merkte hij dat de tante naar hem keek en toen zij hem toeknikte knikte hij terug en zij lachten beiden. Zij had een vrolijke stem en zij vertelde van

aant.

haar streken toen zij een kind was, terwijl zijn moeder en zijn grootmoeder erom lachten.

De morgen daarna bleef de grootmoeder op bed, maar zij was niet ziek want zij liet de kinderen bij zich roepen en gaf hun stroopballetjes. Buiten zag Maarten dat de bode goed had gezien, de goot droppelde en de lucht hing grijs. Hij en zijn zusje mochten met tante Jans mee naar het dorp. Zij sprak veel, met een lach op haar blozend gezicht en ook haar ogen lachten, het deed hem goed zoals zij hem soms bij de schouder trok om dichterbij haar te lopen.

Altijd je ouders eren, sprak zij, dat doet een land vanzelf en daar hoeven wij de Schrift niet bij te halen, maar altijd gehoorzaam zijn is te veel gevergd, ik zou het nog niet kunnen. Als we maar doen wat goed is, niet? Een beetje geven, een beetje nemen en mekaar helpen, zo komen we de dag wel door.

En zij hield twee mannen voor een praatje aan, die naar de dijk kwamen zien en vertelden dat er volgens bericht hogerop al werking zat in het ijs en het was op sommige plaatsen zwak gesteld met de dijken, te lang verwaarloosd. Dan had zij een verstandig woord, zodat de mannen knikten en minder bedrukt schenen toen zij verder gingen. Evenzo in de winkels waar zij een praatje maakte, het waren gewone dingen die zij zei, op luchtige toon gesproken, maar de mensen hoorden de welwillendheid om te begrijpen en te vergoelijken. Binnen twee dagen liep Maarten tante Jansje na waar zij ging en zij zei dat de jongen meer op haar leek dan op zijn moeder, als zij hem kwijt wilden zou zij hem graag meenemen, haar huis in Bommel was veel te groot voor haar alleen.

In die dagen dat zij niet naar Gorcum terug konden keren omdat het ijs te wrak was en toch te dik om een sleuf te maken, had Maarten veel te zien. In het dorp stonden op verscheiden plaatsen groepen mensen tezamen op de dijk, de vrouwen met doeken over het hoofd voor de koude motregen, uitkijkend naar de verte of naar de overkant, en iedereen die aankwam ondervragend of er nieuws was daarginds. Voor het schoutshuis gingen mannen af en aan, er kwamen er gedurig meer en een baas op de stoep wees er telkens twee of drie aan, die dan bossen stro en paaltjes op

aant.

de rug namen, hout en spaden, en heengingen naar hun wacht. Wanneer er een bode te paard kwam aangereden snelden alle mensen naar het schoutshuis, want daar zaten de noodraden, zij stonden dicht opeen te wachten en de tijding werd van mond tot mond herhaald: bij Nijmegen was het aan het kruien, het water stond er twintig voet, bij Oosterhout scheen het niet te houden, bij Druten steigerden de schollen. Tegen de schemer werd het roeriger in het dorp, er gingen meer mensen dan anders met lantarens rond, en velen brachten hun bundels in de pastorie omdat daar de hoogste zolder was.

De grootmoeder was opgestaan, de vrouwen waren druk met pakken en beddengoed naar boven dragen, al de potten en pannen uit het onderhuis, al het keukengerei werd in manden en kisten gelegd.

Na het avondbrood zonden zij Maarten uit om te horen wat nieuws er was.

Links en rechts en aan de overkant brandden de wachtvuren met een rosse gloed in de lucht erboven en hier en daar, waar de vlammen schitterden, gleden er schijnsels over het ijs. Hij ging eerst de dijk af en stond voor hij erop bedacht was in het water. Hij begreep dat het van bovenaf gelopen was, hij stak er zijn hand in en het reikte tot zijn pols. Toen liep hij naar het naaste vuur toe even voorbij het Huis, daar waren drie mannen met kruiwagens bezig binnendijks, hij vroeg of hij helpen mocht en hij vertelde dat het water al een stuk boven het ijs lag. Een van de mannen wierp zijn spade bij het vuur neer, hij ging met een peilstok omlaag en toen hij terugkwam zei hij dat zij aan die kant wel een paar stokken konden slaan, de grond was hem daar al te zacht en op deze plek had het al meer gekweld. Maarten droeg stokken en horden aan en hij moest stro op het vuur gooien om hoger licht bij het werk te hebben. Dan zonden zij hem naar het dorp om de baas te waarschuwen, hij werd voor de schout gebracht, die met andere mannen aan de tafel zat en vroeg hoe hij heette. Een brave jongen, zei hij, en help maar wat je kan voor je evennaaste.

Maarten liep voorop met de lantaren, slingerend aan een stok, achter hem gingen de mannen met spaden, de regen begon dichter te vallen. In alle woningen scheen licht door de ruiten en men

aant.

zag de mensen bezig met hun huisraad. Toen zij bij de wacht kwamen hoorden zij een knal en gekraak uit de duisternis. Maarten draafde tussen de mannen in het licht der vlammen, nu met de hooivork de vonken uit het vuur rakelend, dan naar beneden springend, hij spitte en droeg takkenbossen aan. En hij zocht een eind verder binnen en buiten de dijk, stampend op de grond of er nog andere zwakke plekken waren. En vlak bij de sloot naast een huisje stapte hij door water. Voor de verlichte bovendeur zag hij een man, hij riep hem toe: Water aan deze kant. De man schreeuwde een vloek in de nacht, Maarten liep het dijkpad terug om te waarschuwen. In de verte klonk een knal, gevolgd door het geluid van scheuren bij de oever. De baas beval hem in het schouthuis de ratel te halen en ermee rond te gaan om meer volk te roepen. De torenklok sloeg al elf toen hij nog langs donkere paden ging, stilstaande voor iedere woning en de ratel draaiend tot er iemand de deur opendeed. Na middernacht zag de schout hem, die hem naar huis zond, zeggend dat hij morgen weer kon helpen.

Tante Jans zat nog bij de kaars te breien en terwijl zij hem warme melk en brood gaf zeide zij dat zijn moeder ongerust was geweest, maar zij was zelf uitgegaan om hem te zoeken en zij had gehoord dat hij bij de dijkwacht hielp. Zij bleef naar hem kijken tot hij gegeten had, toen bracht zij hem naar zolder en dekte hem toe.

Toen hij de ogen opende was het nog grauw, zijn tante stond voor hem en wenkte hem op te staan. Het regenwater kletterde uit de goot.

Het kon wel erger worden dan voor drie jaar, zeide zij, hem wijzend door het dakvenster uit te kijken. Recht voor hem staken de punten van ijsschotsen boven de dijk.

Het was een zondag van angsten in het dorp. Er gingen weinig mensen naar de kerk waar, bij het opengaan van de deur, de stem van de dominee hoog en smekend klonk. Jongens dreven koeien de smalle paden naar buiten op, ver weg hoorde men het geloei van de beesten. Er vertrokken ook karren met de kleine kinderen en huisraad, want op het herenhuis van Poederoyen was men veiliger dan ergens anders beneden de Meidijk. Karren reden er ook

aant.

met klei geladen, mannen met spaden en planken liepen haastig naar de plek waar al van de avond te voren gewerkt was. Daar waren zij bezig een kisting te maken aan de binnenzijde, want buiten viel niets meer te doen, het ijs stapelde zich op, gedurig voortgestuwd, en viel soms in grote schollen zwaar over de dijk. Ginder op de stroom was het breken en barsten te horen, nieuwe stapels rezen en dreven vast bijeen tegen hogere, dan stortte er weer een, andere schotsen verder dringend.

Gestadig werkten mannen en jongens en niemand hield op wanneer er een bode kwam, die in het voorbijgaan een bericht riep.

Na de middag werd het stiller in het dorp. Het geluid van de ijsgang klonk nu aanhoudend en in de kerk zongen vrouwen de gezangen. Met andere jongens droeg Maarten de kannen koffie naar de dijk. Tegen donker riep de schout hem en beval met de ratel bekend te maken dat het iedereen geraden was in het schoolhuis en in de pastorie de nacht door te brengen. Laat in de avond, toen hij naar huis zou keren, werd er gezegd dat het bij Gameren begon in te lopen.

Maarten ontwaakte door huilend geroep. Hij sprong de trap af, de tante die achter hem kwam greep hem bij zijn buis en trok hem terug de treden op voor het water binnenstromend over de onderdeur. Hij worstelde, hij wilde eruit naar het gillen van zijn moeder en zijn zusje buiten. Het water steeg snel in de kamer, ook de grootmoeder greep hem, hij werd naar boven getrokken. Hij klom voor het dakvenster, hij schreeuwde van hetgeen hij zag. Een berg van ijsschotsen stortte tegen het huis dat kraakte en schudde dat de dakbinten braken, de pannen vielen. De klok luidde gedurig, hij hoorde buiten de stem van de schout. Er waren mannen op het dak die met bijlen aan het venster begonnen te slaan en de spanen wegrukten. Een grote hand greep hem en trok hem door het gat, hij werd langs de ladder naar beneden gelaten en viel in de schuit. Hij zag ijs overal, opgestapeld, kantelend, voortgestuwd, ginds de toren en daken, maar nergens land, nergens de dijk. Hij stond rechtop en hij zocht, er was niets dan water en ijs, ginds huilende mensen en mannen die riepen, en overal bulkten de koeien in nood.

De tante drukte hem vast onder de mantel, zij bedekte zijn hoofd, zij zeide telkens: stil maar. De grootmoeder riep met de handen opgeheven: Here, Here, wat hebben wij gedaan.

aant.

III

De dominee had aan Tiel gezegd dat er goede hoop was de afgedwaalde voor de weg van het verderf te behoeden, en Tiel had de jongen in de Hoogstraat aangeropen en hem vermaand de straf, hem voor de zonden toegemeten, in boetvaardigheid te dragen. Wat je vaders zwakke mensenhand niet vermocht heeft, zeide hij, dat heeft de ondoorgrondelijke Heer verricht, zijn toorn heeft je gebogen. Bid, jongen, beken je schulden.

Maarten keek naar de grond, langzaam door de straten lopend.

Het spel was voorbij. Zijn vader had toegestemd dat hij bij het werk zou komen, maar er was al maanden niets te doen, Rossaart zelf en de oudere jongens zaten thuis. Er stond bij het eten maar één kaars op de tafel. Wanneer de schotel opgebracht werd keek de vader onderzoekend of er niet te veel gekookt was, want in de kelder lag voorraad voor niet meer dan vijf maanden, maar Everdine zei telkens weer: Laten we maar dankbaar zijn voor de gunst, veel mensen in de stad zijn niet gezegend met tien mud in de kelder, behalve meel en gepekeld vlees. Er valt geen musje ter aarde zonder zijn wil.

Zij baden lang, zij aten zwijgend. En wanneer Everdine de tafel had afgeruimd en in de keuken haar werk ging doen, legde de vader de Bijbel weer voor zich open, ook de jongens namen hun kleine Bijbels, en zij lazen. Er was niets te horen behalve de wind door de takken buiten en de torenklok ieder halfuur. En Maarten zat soms te denken aan het gezicht van tante Jans die, met de ogen toe, van nee geschud had toen de grootmoeder gesproken had van God die liefheeft en kastijdt.

De stilte in huis van morgen tot avond maakte hem onrustig, maar hij wilde niet uitgaan, hij wilde lezen zoals de anderen. Barend en Hendrikus lazen langzaam met de vinger langs de regel, zij sloegen bijna tegelijk de bladzijden om. Alleen wanneer Wou-

aant.

ter van school kwam klonk er een luide stem en dan deden zij allen hun boeken toe.

Op een zaterdagavond zei Tiel dat Rossaart voor zijn zoon werk moest schaffen, immers voor een jongen zoals deze, die nog niet tot de bekering was gekomen, was de ledigheid des duivels; hijzelf kon hem in zijn winkel niet gebruiken, maar wellicht vond Aker van de Tolsteeg bezigheid voor zijn handen. De raad werd gevolgd en Rossaart kwam met de jongen in de duistere werkplaats.

Man, zei Aker toen hij aangehoord had, zie zelf maar hoe leeg het in de winkel is, mijn hout is weggehaald en niemand die iets te doen geeft. Eens in de week een kist voor een evenmens die verwisseld heeft voor het betere, dat is alles en ik houd nog tijd genoeg met mijn beide jongens. Maar het is plicht mekaar te helpen. Om zeven uur begint de dag hier, vrind.

Het was donker en het regende toen Maarten de eerste morgen voor de winkel kwam, de voor- en de achterdeur vond hij nog gesloten. Er gingen karren langs en soms een koets, gevolgd door douanen en nationale gardes, en toen hij op de Markt voor de Wacht fakkels zag komen, liep hij erheen. Daar stonden soldaten in gelid, en vier koetsen, waarin vrouwen en kinderen in doeken gewikkeld zaten, kwamen aangereden en hielden stil. Hij bleef kijken tot de klok half sloeg, toen rende hij terug. Aker legde de schaaf neer, zeggend dat men altijd beginnen moet met genade voor recht te laten gaan, maar hij waarschuwde dat nieuwsgierigheid een stinkende ondeugd was. Dat de Fransen bij ontij door de stad wilden trekker mocht Maarten niet van zijn plicht weerhouden. Toen liet hij hem de muts afnemen om tezamen met hem en zijn zoons het gezang te herhalen dat zij pas gezongen hadden. Na gebed en amen wees hij hem de krullen bijeen te zamelen zonder ze te kreuken en Hendrik leerde hem hoe een vuurmaker gedraaid werd.

Heel de dag klonk onder het beitelen, zagen, spijkeren, de stem van Aker, die uit het geringste de godsvrucht zocht te leren, een zaak nu beschouwende van de kant der verdorvenen, die voordeel en lust trokken uit het kwaad, dan van de kant der verkorenen die loon ontvingen voor hun bekering, of wel overwegende wat het

aant.

oordeel van God kon zijn. De zoons werkten rustig door terwijl zij luisterden en soms een vraag stelden ter verklaring en dan even nadachten met het werktuig in de hand. Voor Maarten werd het duidelijk dat de woorden een grotere betekenis hadden dan hij tot nu toe geleerd had. Zoals Aker het uitlegde had hij het nooit verstaan, dat hij slecht geweest was van zijn geboorte af en dat hij met iedere daad en iedere gedachte zijn zonden vermeerderde, het werd bewezen uit hetgeen geschreven stond. Eveneens dat er voor de zondigheid geen uitweg was dan de gerechte verdoemenis ofwel, maar dit gebeurde zelden, de boetvaardigheid die door de rechter werd aangenomen. Al het ongeluk van de mensen, werd hem verklaard, zoals ook nu over de burgerij viel, was bestraffing van het kwaad dat hier gedaan was, nu en vroeger. Maar duizend en veel duizend keer erger zou de straf zijn die eenieder wachtte in een volgend leven. Zij waren bezig een kist te timmeren voor een weduwe die bekendgestaan had voor haar lasterlijke tong, en Maarten, de krullen rapend, vroeg of zij zeker in de hel zou komen nu zij geen boete meer kon doen. Aker trok de wenkbrauwen op, hij antwoordde dat hij een nederig man was, zonder kennis van het raadsbesluit, maar naar menselijke rekening ging het die weduwe gruwelijk op dit eigen ogenblik. Maarten dacht aan zijn moeder en zijn zusje. Alleen gebed, mijn vrind, herhaalde Aker, bekering en gebed. En de jongen in tranen ziende liet hij hem de handen vouwen en hij bad voor.

Maarten bad bij de aanvang van het werk en voor het schaften, vaak ook in een ogenblik dat hij moest wachten. Maar wat hij bidden wilde durfde hij niet uit te spreken in het bijzijn van Aker en de jongens. Baas, zei hij op een dag, ik zal stil bidden, niemand hoeft te weten wat ik zeg. Aker schold het voor hovaardige veinzerij.

Het werd nog stiller in de winkel toen de soldaten van de genie al het hout weg kwamen halen en Aker mee moest, de ene keer voor de inrichting van het hospitaal, de andere voor werk aan de kazematten. Want hoewel in die maand het garnizoen tienmaal groter was geworden met soldaten uit Utrecht, uit Antwerpen, uit Den Helder, voor het deugdelijk werk had men de ambachtslieden nodig. Het was vol in de straten, ieder huis had inkwartiering.

aant.

Toen de omroeper bij bekkenslag bekend had gemaakt dat het beleg was en de maire het bestuur aan de generaal had overgegeven, gingen overal de soldaten binnen om de voorraden op te schrijven. De burens stonden bij elkander op de stoep klagend, met felle blikken naar de vreemdelingen, enkelen vloekten, maar de meesten zuchtten en gingen onderdanig opzij voor een soldaat met geweer. Vele gegoeden verlieten de stad, met de doortrekkende beambten de weg gaande naar Breda. Nu er geen werk meer te vinden was nam het gebrek onder het geringe volk snel toe en hoewel er veel te doen viel voor behulpzame handen, huisraad vervoeren naar veiliger kelders, of opgevorderde waren, hout en turf, naar de magazijnen, het werd schraal geloond, en voor de bedeling bij het Tuighuis zag men elke morgen meer mensen met hun ketels staan, men rekende dat zij, de kinderen meegeteld, in aantal meer waren dan de weldoeners. En er kwamen nog meer troepen, voor wie nog meer mondkost uit de omliggende dorpen werd weggehaald. De mannen, die niets te doen hadden, stonden op straat en op de Markt te kijken, te wachten, te luisteren naar berichten. Morgen en middag ging de bekkenslager rond: woningen buiten de wallen moesten ontruimd en afgebroken worden, bomen omgehakt; de burgers moesten zorgen dat zij voor een jaar leeftocht hadden; niemand mocht op de wallen komen, niemand mocht zonder pas buiten de poorten. De officieren werden bezorgd en ook de burgers vernamen de tijdingen, dat de geallieerden meester waren van bijna heel het land en dat er niet ver af van de torens Hollandse vlaggen woeien. Voor Papendrecht lagen al Hollandse oorlogsboten.

Er kon elke avond bidstonde gehouden worden dankzij Tiel die, hoewel de militairen zijn winkel kaalgeroofd hadden, toch altijd een paar kaarsen bracht. Voor de klanten had hij niets meer, maar de vrienden, die na de oefening met hem huiswaarts keerden en een ogenblik bij hem binnenkwamen, kon hij nog dienen met puike waar, al was het weinig, en de volle tabakspot zette hij gul op tafel. De jongens, die hij soms ook binnenliet om een boterham te eten, wisten dat hij onlangs, toen de weg naar Schelluinen nog vrij was, veel had aangebracht zonder van de douanen gemoeid te worden.

aant.

Op een avond in zijn grote kamer sprak de dominee, met de pijp in het midden van de kring, lang na over hetgeen hij in de kerk gezegd had. God had de burgerij zware beproeving opgelegd, des te zwaarder omdat hij voor de geseling paaps volk tot zijn werktuig gebruikte; een iegelijk kende de mate van zijn schuld, een iegelijk wist hoe duur hij betalen moest, met zijn bezit, straks wellicht met zijn leven. Vreselijk was de verbolgenheid al gevallen op het hoofd van Rossaart die zelf, beter dan een van hen, beseffen kon waaraan hij het verdiend had. Met enige vreugde had hij waargenomen dat de verstokte zoon, die zo veel smart over zijn vader had gebracht, zich bekeerd had. Mocht het voorbeeld gevolgd worden door de ettelijken in de stad die nog volhardden in het kwaad. Maar hij vreesde zeer dat zij nog verre waren van het einde hunner beproevingen, dat de ergste noden van de krijg nog te lijden zouden zijn.

Maarten keek door tranen naar zijn boterham en toen hij naar huis gezonden werd liep hij achter zijn broers te snikken. Op bed wilde hij de ogen niet sluiten omdat hij telkens die morgen van ijs en water voor zich zag en telkens bidden moest om gerechte straf voor zijn zonden. Met ogen van vuur zag God hem aan, maar hij vroeg niet om vergiffenis want de gruwelijkste straf had hij verdiend.

De volgende morgen voor het werk zeide hij de baas dat hij niet meer wilde bidden. Hij kende al zijn schuld, hij had door zijn lastering en vele andere verkeerdheden de verdoemenis over het huis gebracht, waarvoor de straf al gevallen was vorig jaar met het water in de Bommelerwaard, maar niet genoeg want nu moest ook de stad nog verdelgd worden door het vuur, en wat kon hij bidden, hij die wist dat het zijn verdiende loon was. Komen moest het toch, hij kon het niet ontgaan, hoe dieper in de hel hoe beter. Aker, hem bij de schouders grijpend, schudde hem voor- en achterwaarts, schreeuwend: Zondaar, ellendige zondaar, hellekind, bidden zal je, voor je vader, voor je broers, voor je naasten, bidden zal je nu de nood stijgt. Morgen verschijn ik voor het eeuwige gericht en wat zal ik antwoorden als mij gevraagd wordt wat ik met mijn dienstknecht gedaan heb? Bidden zal je en als het niet voor jezelf kan baten, dan toch voor ons.

aant.

Die dag was sinterklaas, het werd in geen enkel huis gevierd. Wel liepen in de ochtend op het exercitieplein de soldaten parade voor de keizer en marcheerden zij door de stad met de muziek voorop, de mensen kwamen voor hun deuren en keken zwijgend toe; wel moesten op bevel in de vooravond alle vensters verlicht worden met kaarsen, maar zij werden in stilte aangestoken, in stilte gedoofd, en feest was het voor niemand. Men wist het zonder dat er zekere tijding van was, de stad lag ingesloten. Te middag maakte de omroeper bekend dat niemand na zeven uur op straat mocht lopen. Kort daarop hoorde men duidelijk musketvuur, eerst van de Muggeschans aan de overkant der rivier, dan van de Dalemdijk. Voor donker kwam er door de landpoorten veel bedelvolk binnen, verdreven uit de dorpen, zij zeiden dat er overal Kozakken reden. Al voor zeven uur, toen er hier en daar nog een kaarsje brandde voor het feest, werd het ledig in de straten, gedempt klonk het goeienavond van burens die de deuren sloten.

Toen Rossaart thuiskwam zeide hij dat het slecht ging worden, de soldaten hadden de Tolsluis opengezet, het water liep binnen en morgen kon de polder blank staan. Wat stond te wachten bij een hoge was? Hij moest weer naar het stadhuis. Maarten, die hem nooit durfde aan te raken, nam zijn hand en vroeg:

Vader, laat me meegaan, ik wil onder de blote hemel bidden.

Allen keken naar hem, maar hij liet de hand niet los. Bidden kan men overal, antwoordde zijn vader, maar als je denkt dat je daar eerder gehoord wordt, kom maar mee.

Op de brug nam Maarten de muts af en bad, terwijl zijn vader wachtte, rondkijkend naar soldaten. Voor zij aan het stadhuis kwamen moest hij twee keer zijn briefje laten zien, aan de stoep verzocht hij de korporaal of zijn zoon daar wachten mocht en hij ging binnen. Maarten liep dadelijk naar de kerk, hij vouwde zijn handen onder het hoge raam en bad voor allen die in de stad en in de polder woonden vergiffenis van het water, hij bad snel want hij durfde niet lang weg te blijven. Huiswaarts kerende vroeg hij langs de Tolsluis te mogen gaan en daar in donker bad hij nogmaals dat de straf niet door het water mocht komen, dat beneden hem langs de sluisdeur vloeide.

Heel de volgende dag kwamen er mensen aan de haven, men

aant.

had gehoord dat er aan de overkant op de Oudendijk een batterij gemaakt was recht voor de stad, en 's avonds liepen er ondanks het verbod velen buiten, vragend naar zekere berichten, vragend of iemand nog schuilplaats in zijn kelder had. Sommigen geloofden dat de generaal het niet lang zou houden, want de nationale gardes morden en durfden openlijk zeggen dat zij zich niet voor de Fransen lieten doodschieten, men vernam al van schildwachts die weggelopen waren. De Hollanders werden ook ontwapend en moesten graafwerk doen. Die het ergst murmureerden met dreigende en gemene taal waren deze soldaten toen onder geleide van de Brabanters al de behoeftigen van de stad tezamen gedreven en uit de Dalempoort weggevoerd werden, stakkers, mager en haveloos, men zag ze gedwee de mist in gaan, uit menig huis liep nog een vrouw ze na met een brood of een jak.

Rossaart had te veel zorgen om op zijn kinderen toe te zien, hij sloeg er geen acht op toen Everdine hem vertelde dat Maarten iedere avond uitging, hij zag hem trouwens zelf bij een brandje in de Hoogstraat. Daar stond hij in de donkere steeg, met de muts onder de arm, in de rook die neersloeg.

Hij bad steeds meer, steeds dringender, God aanroepende met alle namen die hij geleerd had, de gestrenge albestuurder en de wreker. Soms riep hij Jezus aan, maar ook die zag op hem neer met een vertoornd gelaat. Nadat de kanonnen van de wal geschoten hadden en de boten, die nu voor Sleenwijk lagen, geantwoord, de schrik over de burgers slaande zodat men nog laat achter de ruiten lichten zag van mensen die vreesden wat er in de slaap gebeuren mocht, ging hij geregeld naar de Grote Kerk. Blootshoofds legde hij de handen op de stenen van de muur, hij vouwde ze, sloeg de ogen op en begon zijn bede, voor zijn vader, voor zijn broers, voor Tiel en zijn gezin, voor allen die hij kende in winkels en werkplaatsen, die noemde hij allen en daarna voor de hele stad, smekende om niemand te straffen dan hem alleen. Achter zich merkte hij de tred der soldaten van de ronde, boven hoorde hij de klok, maar hij ging voort met fluisteren tegen de stenen muur, tegen de hemel in de mist verborgen. Later, omtrent Kerstmis, toen de grachten toegevroren waren en er ook 's avonds geschoten werd, bleef hij langer staan, bibberend van angst. Ieder keer dat er in een rode gloed

aant.

door de nevel een bom barstte en dakpannen kletterden ging er door de straten geschreeuw, deuren sloegen open, vrouwen riepen hulp. Dan trappelde hij van haast om verhoord te worden, de tranen hielden niet op. Wanneer hij laat thuiskwam vond hij de deur op een kier, soms lagen de soldaten die ingekwartierd waren op de vloer ter wederzij van de kachel, soms was het er leeg en zonder antwoord, Everdine was bij de burens gevlucht, de broers met vader mee die bij de spuitwacht was ingedeeld. Hij tastte zijn weg naar de zolder en lag onder de deken, koud en uitgeput, de handen gevouwen, te moe om nog kanon of mens te horen.

Oudjaar was een avond van zwarte angsten. Men had van de soldaten gehoord dat de piketten aan de poorten verdubbeld moesten worden, de officieren geloofden dat de vijand een aanval zou doen. Er mocht geen dienst zijn in de kerk en er waren er maar weinig die voor een korte wijding bij de dominee gingen, de meesten wachtten in spanning het eerste schot om vlug te schuilen, sommigen zaten al vroeg in de koude kelders, anderen liepen voor hun open deur heen en weer, de voorbijgangers vragend. De mist, al op de middag dik was zwaarder geworden zodat men zelfs in een nauwe straat van de overkant maar een vaag schijnsel van een kaars kon zien. Het minste geluid klonk zo duidelijk dat men meende de stemmen buiten de wal te horen, er waren er die zeiden dat de Pruisen zongen en een had er Hoera verstaan. Angstig hield men het oor luisterend naar de stilte. Bij ieder halfuur van de toren kwamen er meer mensen buiten, meer stemmen klonken er in de mist, men wachtte of de aanval komen zou op het laatste uur van het jaar.

Maarten stond onder de toren waar niemand hem zag. Toen de klok twaalf sloeg stond hij er nog met het gezicht naar boven. De lippen herhaalden: Almachtige, spaar ze allemaal en mij niet, mij niet, - maar hij was te moe om te weten wat hij zeide. De kogels kwamen niet, het gerucht van de stemmen verminderde in het donker. Hij ging langzaam naar huis met de armen uitgestrekt omdat er niets te zien was. In de kamer riep hij, het huis bleef stil.

Kort na Nieuwjaar zette de vorst in, die snel toenam in gestrengheid, een barre wind woei dag na dag uit een grauwe lucht. Soms vielen er 's avonds een paar bommen, dan liepen de mensen

aant.

weer gillend buiten om veiligheid te zoeken. Velen hadden op de binnenplaats of in het tuintje een kazemat gemaakt, gedekt met aarde en takkenbossen, met mest en vuilnis, daar kropen zij onder dicht tezamen met de burenen, de oude mensen en de kinderen, tot het gevaar voorbij scheen en zij naar bed durfden gaan.

Maar het bombardement werd heftig en geregeld, beginnend voor middernacht, met losbarstingen niet meer te tellen, een gloed in de hemel zoals van het weerlicht, dan hoorde men gedreun van daken die instortten, muren die neerploften, gekerm en luid gejammer. Eens was het verschrikkelijk toen het gasthuis getroffen werd en de zieken buiten kwamen, roepend, hulpeloos, terwijl in de donkere hemel de bommen braken. Maarten hoorde het en bad, hij bleef nu staan tot het schieten ophield. Het huis vond hij altijd verlaten, want de broers en de zuster zaten in een schuilplaats bij de burenen. Hij ging naar de zolder en wachtte met open ogen of God eindelijk een bom voor hem zou zenden, er was er wel een gevallen vlakbij door het pakhuis op de Havendijk, waar mensen scholen, die van een vrouw de voet had weggeslagen.

Iedere nacht werd de kanonnade heviger, er ging door de straten niet minder volk dan overdag. Maarten hoorde dat de Grote Kerk getroffen was door een vierentwintigponder na twee uur, er lagen brokken rode steen op de grond. Het moest gebeurd zijn kort nadat hij naar huis was gegaan. Die kogel was voor hem geweest, daarom wilde hij voortaan langer blijven.

De snerpemde wind gierde om de hoek van de Kruisstraat toen hij daar weer stond, de sneeuwvlokken sloegen op zijn ogen. Boven hem brak een slag, hij voelde dat de toren beefde, steenscherven en gruis ploften om hem, stukken ijzer sprongen rinkend van de straatkeien op. Hij riep: Ja God, straf mij nu maar, - de adem kwam warm uit zijn mond. In de straten gilden vluchtende mensen, maar hier op het Oudkerkhof was het rustig en de klok sloeg met een zachte bedaarde toon. Maarten wachtte met zijn handen tegen de muur. En nogmaals sloeg een kogel tegen de trans, nogmaals stortte er gruis rondom neer. God wilde hem niet horen. De schoten verminderden toen zijn voeten zo stijf werden dat hij bijna niet langer staan kon. Dichtbij, even achter het stadhuis,

aant.

barstte nog een bom met een zwakke knal en een flauw licht. Hij tastte over de grond tot hij een dikke steen had en met een gloed in zijn hoofd wierp hij die de donkere hemel in. De steen viel naast hem terug.

De volgende avond woei de wind harder, de jachtsneeuw zat tegen de ruiten vast. Het rook in de straten naar gebrand hout. Toen het bombardement weer begon liep hij op de Langendijk, de kogels en houwitsers volgden elkander snel, het geschreeuw en het gejammer steeg door het geraas van brekende dakpannen. Hij stond voor de lutherse kerk en hoewel hij geleerd had dat deze niet de ware was liep hij erheen om dadelijk te bidden. Toen hij de handen gevouwen had en de naam God genoemd, zag hij een ander aangezicht dat op hem nederschouwde, bleek, wraakgierig, hij richtte zich op, denkend dat nu de straf zou komen. In de straat viel een bom, de stukken ijzer sloegen tegen de huizen, de ruiten rinkelden en een vrouw gilte van pijn hoog boven het geschreeuw. Hij stompte met de vuist tegen de muur van de kerk, roepend: Spaar ze toch, valse God, straf mij maar! Die vrouw hield niet op met gillen. Hier gaf het niets te bidden, hier verstond God hem niet. De Langendijk was verlaten, zonder enig licht. Hij hield zijn hand op de oren en hij trapte tegen de muur. Het noodgeschrei werd zo klagelijk dat hij erheen moest, het kwam uit de pannenwinkel waarvan de bovendeur openstond. Hij wilde binnengaan toen hij uit de Weessteeg twee mannen zag komen met een baar en een andere met een kleine fakkel liep ervoor. Zij keerden naar de andere kant, hij rende hen achterna. Op de baar lag een kind in een doek, wit van de sneeuw. De mannen gingen met hem terug, zij droegen de vrouw buiten en legden haar naast het kind. Maarten hield de fakkel, de dikke vlokken joegen weg met de rook. De mannen, die de baar weer opnamen, waren wit besneeuwd, en hij liep erachter, biddend, huilend om het gekerm van die vrouw. Achter hen barstte een bom met geraas van neerstortende balken en dakpannen, en een van de dragers zei dat het de kerk van de lutheranen moest zijn.

Toen hij eens moest lopen omdat zijn voeten zo stijf werden dat hij ze nauwelijks voelde, was hij ook voor de roomse kerk blijven staan. De pastoor was de vorige week door de schrik gestor-

aant.

ven, maar er waren hier weinig ruiten stukgeslagen. Hij kwam er dichterbij en hij bad, hoewel hij de muur niet wilde aanraken. Hij stond er pas of het schieten minderde en hield op. Het bleef verder stil. Hij liep nog hier en daar door de sneeuw met een arm gevoel dat God hem niet wilde horen.

Voor het gebed zeide Aker dat de burgerij in genade was genomen, want er werd verteld dat het bombarderen gedaan zou zijn, soldaten van de dijk gekomen hadden het van de belegeraars gehoord.

Het was die dag ook drukker in de stad, er liepen meer mensen rond om naar de vernielde huizen te kijken, Tiel stond met de dominee en anderen voor de kerk de gebroken ruiten te tellen. Spoedig hoorde men weer soldaten zingen, velen liepen weg over het ijs.

Thuis vertelde Rossaart dat boven Dalem de dijk doorgestoken was, zodra de dooi inviel was het ergste te vrezen, de Heer strafte in ons land harder met het water dan met het vuur.

Waarom altijd met het water? vroeg Maarten.

Die avond stond hij weer onder de toren. Toen hij één keer gebeden had hield hij op. Hij schopte de sneeuw van de hoop, hij nam een steen op en wierp die recht omhoog. Hij wachtte, maar de straf kwam niet en de stad scheen te slapen.

aant.

IV

Het was een droge zomer geweest, maar door de regens die al van de eerste dagen van september vielen, zacht en aanhoudend, bleven de weiden en de bomen langs de Waal fris en groen tot ver in het najaar. Dekker, die het opzicht had over de uitvoering van de werken, zeide herhaaldelijk dat men veel eerder had moeten beginnen, al hoefde er nog geen kwaad van te komen als er met meer volk gewerkt werd, ook op andere zwakke plaatsen, want na twee droge zomers was de kans groot op een hoge rivier. Bunke antwoordde dat de ingelanden al te veel geld verloren hadden met de veeziekte om de kosten te kunnen dragen en dat men maar zijn best moest doen.

De mannen woonden in de keet een halfuur gaans boven Bommel, Maarten had zijn intrek bij zijn tante juffrouw Goedeke in de stad en ook Barend kwam daar soms. Wanneer de oudere broer er was werd er weinig gesproken aan het eten. Maarten keek naar zijn bord met de glimlach die gelijk met de knevel tussen mond en neus begon te groeien. Barend kon het niet laten aanmerking te maken op die knevel, helder geel als nieuw stro, en op de andere rarigheden waar iedereen naar kijken moest.

Hij is altijd een rare geweest, antwoordde hij zijn tante die vroeg wat Maarten misdaan had, altijd anders dan een ander, het was dikwijls een schande voor ons. Hij doet maar wat hem in de kop komt zonder te vragen of het behoorlijk is. Altijd zonder muts, zelfs op zondag, of er geen geld genoeg was om er een te kopen, de mensen denken dat vader hem tekortdoet. En wie heeft er ooit gehoord dat je met blote voeten te water gaat in plaats met waterlaarzen. Een pias, anders niet. Bij ons zegt iedereen dat hij niet helemaal goed is bij het hoofd. En dan die malle knevel, die past niet voor mensen van onze stand. Hij is toch maar een gewone knecht.

De tante schudde het hoofd en op haar vraag, met een knip-

aant.

oog gedaan, waarom Maarten geen muts of pet wou dragen, antwoordde hij: Het is beleefd tegen iedereen.

Zij lachte en zij keek hem aan om te zoeken wat hij verborgen hield. Rossaart zelf had haar gezegd dat de jongen een knap en ijverig werkman was, die vaak met een goede gedachte het werk vooruithielp, maar vaak ook zulke gekke dingen verzond dat men het niet ernstig kon nemen, en hij gaf soms last door de koppigheid waarmee hij aan een gedachte vasthield. Hij was ook niet te overreden, want hij zweeg. De tante dacht dat hij haar aard had en dan zou hij veel strijdigheid met de mensen hebben.

Dekker, die al een paar jaar door het werk veel met hem verkeerde, vertrouwde haar toe dat er meer in hem stak dan in de andere zoons van Rossaart, men kon hem zo jong hij was zelfstandig laten begaan, want hij kon berekenen en beslissen. De oudste wist wel hoe iets gedaan moest worden zoals het hem gezegd was, maar niet zoals de dingen, waar hij mee te maken had, het leerden. Maarten verstond het water, het was hem aangeboren.

Ook de anderen van de vaste ploeg, onder wie zijn vroegere makkers Abram Pol, Hein Blommert en Piet de zoon van Dekker, maakten onderscheid tussen hem en de oudere broer. Wanneer Barend voor een onverwacht werk kwam te staan, beschouwde hij het en overwoog en vroeg dan: Als wij het zo eens deden? Daar gaven zij geen antwoord op want het was maar een proef zonder bekende uitslag en als het goed viel wisten zij dat het niets dan geluk was. Maarten deed het anders en bedacht zich niet. Wanneer hij zag dat de gestorte aarde te ver was uitgelopen was het of hij rook op welke plaats de zoden op te dunne grond rustten, hij zette dadelijk uit hoe ver het bempje moest gaan. Zij vertrouwden hem want zij hadden meer dan eens onderzocht en altijd ondervonden dat op die plek een kuil of een kolk geweest moest zijn. En of hij dan wel zonderlinge dingen deed en soms wat vrij over de godsdienst sprak, hij had meer verstand van water dan zij, daar konden zij op zweren.

Het was buiten Hurwenen dat Maarten het eerst de naam Waterman hoorde. Met Dekker en Hein was hij erheen gegaan om op te nemen hoeveel er te doen zou zijn, er lag een lange plas op de uiterwaard die door de gestadige regens al naar de voet van de

aant.

dijk liep. Kinderen speelden eromheen met houtjes en stokken. Maarten, die de bodem wilde kennen, trok schoenen en kousen uit daar hij met blote voeten de aard van de grond beter voelde en om de nieuwe broek te sparen trok hij ook die uit zodat hij in de rode baaien onderbroek te water ging. Toen hij in het midden stond riep een kleine jongen hem toe het bootje, dat afgedreven was, mee te brengen: Waterman, haal je mijn schip! Opeens wilden alle kinderen dat hij iets voor hen zou oprapen, allen riepen tegelijk: Waterman, mijn stok! Waterman, mijn hout! Waterman! huppelend rondom de plas. Dank je wel, Waterman! En toen zij Dekker hem bij de naam hoorden roepen, begon er een op de wijze van een Sinte-Maartenslied te zingen: Waterman, God zal 't je lonen! Zij zongen allen rondom terwijl de wind de gele bladeren van de dijk opjoeg en hij in het midden voortging met de voeten te tasten in de modder. Hij merkte dat hij beter met het water overweg kon zonder de harde wollen broek. Een boer, die langsreed, hield stil om naar de zonderling te kijken, hij noemde het zonde met de winterdag de kleren af te doen.

Het werd in Bommel bekend dat de neef van juffrouw de weduwe Goedeke, die enige grote hoeven bezat, in ondergoed te water ging. Op een dag dat de dominee haar bezocht, vroeg hij haar waarom de jonkman dat gedaan had; zij antwoordde dat het zeker een dolle inval was, maar dat er geen kwaad in kon steken. Maarten, die al vaak had moeten horen dat zijn broek altijd nat was tot boven de knie, had nogmaals in roodbaai door het water gelopen, en toen de dominee bij een volgend bezoek hem aantrof met juffrouw Goedeke, vroeg hij of hij het verantwoorden kon blootshoofds, barvoets en ongekleeft te gaan, hij wist toch dat het strijdig was met de inzettingen van de christelijke maatschappij. Maarten stond op, legde de handen op de tafel en begon te spreken op een wijze zo onverwacht dat zijn tante verbaasd naar hem opzag.

Ik ben een gebrekkig mens, ik kan niet alles verantwoorden wat ik doe. Ik ken de Schrift niet goed en ik weet ook niet waar het geschreven staat dat je niet zonder muts mag lopen, als het een zonde is heb ik er nog een meer bedreven bij de hoop die al op mijn schuldenlijst staan. En als ik kousen en broek uittrek

aant.

om mijn werk te doen zoals ik dat het beste kan, en het is alweer een zonde, mij goed, dat zal ik dan ook wel met God verrekenen. Dominee moest toch weten dat niet alle mensen kwaad in de zin hebben. En om de waarheid te zeggen, ik heb al zoveel moeten horen wat niet mag, dat ik ook wel eens zou willen horen wat wel mag.

Hij ging zitten. In de stilte die volgde wreef tante Jans de handen voor zij de koffie schonk. Toen de dominee sprak hoorde Maarten dadelijk de toon waarvan hij niets verwachtte, hij knikte gedurig het hoofd omdat het waar was wat gezegd werd, hem reeds lang bekend, maar hij hoorde niet de toon die begreep dat hij geen kwaad deed als hij zonder schoenen en broek door het water liep. Laat hem maar praten, dacht hij, de man weet niets van het water en zijn gevaren af, anders zou hij begrijpen, dat je zonder schoenen aan je voeten je werk beter doet. Hij knikte, hij antwoordde niet.

Toen de dominee opstond om te vertrekken merkte juffrouw Goedeke op: Mijn man zei altijd dat God zich niet met alles kon bemoeien wat de mensen deden.

Waarop hij weer ging zitten en met een Foei! de dwaalleer bestreed die heden in ons land aangroeide uit het onkruid door de geveinsde filosofen verspreid.

Op de zondagmorgen had tante Jans de lakense japon wel aan, maar toen de meid vroeg of zij hoed en mantel zou brengen, antwoordde zij: Nee, ik zal de kerk eens overslaan.

Daarna zetten zij en Maarten zich aan de tafel tegenover elkaar, zij schreef een brief en hij las in een boek de geschiedenis van het vaderland. Wanneer zij opkeken glimlachten zij rustig. Voor de tante was Maarten een jonge man geworden met een eigen verstandig hoofd en de genegenheid, die zij hem toedroeg, klonk in haar stem zachter en warmer.

Toen hij de moed gevonden had om de dominee tegen te spreken viel het hem gemakkelijk ook anderen zijn mening te zeggen en daar hij weinig woorden gebruikte, recht op het doel, scheen het dat hij met te hoge dunk sprak. Mannen met ervaring noemden hem een neuswijze, wie het beter passen zou eerbiedig tegen de meerderen op te zien.

aant.

De dijkstoel zat in Bommel en juffrouw Goedeke nodigde de heemraadschap, zoals zij eens per jaar placht te doen, tot een maaltijd in haar huis, zij was zelf een voorname ingelande. Men wist dat er in heel de Bommelerwaard geen beter wijnen waren dan in haar kelder, want haar man was een liefhebber en kenner geweest en in die tijd van de Fransen was de kelder op merkwaardige wijze gespaard gebleven. Luidruchtig kwamen zij de kamer binnen die helder verlicht was met kaarsen in de luchter en aan de wand, en daar de juffrouw zich verontschuldigen liet ging de jonge Rossaart nog met glaasjes rond, gul tot de kop geschonken. Bij de reuk van het gebrad en de warmte van de kachel wreven de heemraden zich de handen. De dijkgraaf las en bad voor zij zich de servetten aanknoopten, dan klonken de stemmen een poos bedaard bij de soep. Een man uit Kerkwijk, horende dat de neef van de juffrouw bij het werk was, vroeg waarom hij niet naar huis ging nu er niets te doen viel met de vorst. Er zullen nog wel meer mensen nodig zijn, antwoordde Maarten, want het kan gauw genoeg dooien. De dijkgraaf zei: Dat is de jongen die alles weet.

Bij het geluid van messen en vorken werd het gesprek voortgezet over hetgeen de dijkgraaf gezien had op de tentoonstelling in Gent. Bunke was een zware man die gaarne het voorbeeld gaf een glas in één teug te ledigen. Al voor de fazant werd opgediend werden de grappen luid, alleen de man uit Kerkwijk en een boer uit Hurwenen bleven rustig spreken met Maarten, die tussen hen zat. Nadat er weer een ronde geklonken was voor de Bourgognewijn, keerde Bunke zich tot hen en vroeg: Wat hoorde ik jullie daar zeggen over de dijk? Die jongen praat maar na wat die eigenwijze Dekker hem verteld heeft en die Dekker wil ons het geld uit de zak kloppen.

Dapper, de boer uit Hurwenen, die matig had gedronken, antwoordde ernstig zodat een ogenblik de anderen zwegen: Allemaal goed en wel, man, maar de veiligheid van het land gaat boven alles en ik geloof dat het waar is wat de jongen zegt. De dijk deugt niet bij ons boven het dorp. Hij heeft verstand in zijn kop, die bomen moeten eruit en eer zal de dijk nooit deugen.

Bunke sloeg op de tafel: Heeft hij dat gezegd, de bomen eruit?

aant.

Wel, knappe man, is dat de manier om geen overstroming meer te hebben, onze bomen om te hakken?

Dapper ging voort: Als ik het zeggen mag geloof ik dat het zo gek niet is wat hij zegt, de bocht van Hurwenen meer naar binnen te leggen, het is daar voze grond, wij gaan er het eerste aan als het daar niet pluus is. En voos is het en daar sta ik je borg voor.

Zo, zegt hij dat? Dan moet hij maar eens vertellen hoe wij nog meer goed geld kunnen wegsnijten om nooit meer water over het land te krijgen. Stil, vrinden, laten wij eens horen.

Allen keken Maarten aan terwijl de meid de glazen volschonk. Hij dronk en antwoordde: Het is gauw gezegd, dijkgraaf, maar er zal nog heel wat water vloeien voor wij uit de nood zijn. Overstromingen hebben wij gehad en zullen wij nog hebben als wij niet harder aanpakken en nog honderdmaal meer geld wegsnijten. Maak de dijken hoger, en de kruinen breder, de glooiingen flauwer, dan zitten ze vaster. Als er bomen zonder wortels zijn kunnen ze blijven staan, anders woelen ze de grond maar om zoals een lepel in de pap. Diep je rivieren uit, dan heeft het water meer plaats. Maak molens die zesmaal groter zijn en zet er paarden op om het werk te doen.

Diepe stemmen vielen in, dan lachen.

Het klinkt beter dan ik van je gedacht had, zeide Bunke, behalve dat je niet gezegd hebt: maak meer geld. Dat van de bomen is gekkenpraat. En een moddermolen met paarden erop, dat zou je niet gezegd hebben als je geen wijn in de kop had.

Maar Dapper knikte: Ik blijf erbij dat het alles best te doen is, ook die grote molen, als wij maar de handen in mekaar slaan. Vergeet niet, dijkgraaf, dat een doorbraak kosten kan. Die bocht van Hurwenen moest toch maar verbeterd worden, zeg ik.

Toen na de taart de likeurflacons en de tabak op tafel kwamen en juffrouw Goedeke plaatsnam in de kring, zat Dapper nog met de jongen Rossaart te praten wat er te doen was om zijn dijkstuk voor deze winter te versterken. Bunke sprak te luid, maar men wist dat hij niet dronken werd; voor juffrouw Goedeke prees hij de jongen, zeggend dat hij wel veel onzin had uitgekraamd, zoals te verwachten van de jeugd, maar hij had toch gedachten in het hoofd en dat was al veel in deze tijd. Bij het scheiden kreeg

aant.

Maarten menige klop op de schouder.

Tante Jans was trots dat hij tegen de mannen van de heemraadschap zijn mening had durven zeggen, zij nam hem mee naar de groene achterkamer waar hij vertellen moest. Zij zaten in grote stoelen naast elkaar, zij spraken met tussenpozen, want Maarten was stug. Er waren veel woorden gebruikt, zei hij, maar niemand deed iets voor de nood aan de man kwam. Dan zweeg hij weer en dan vroeg zij weer, het was haar of zij begon te raden waarom hij soms stil voor zich zat te kijken. Hoewel het werk stillag wilde hij niet naar huis en nu gaf hij eindelijk de reden, er zou vast weer watersnood zijn. Zij schrok, zij vroeg hoe hij dat zeggen kon, de dijk was toch gemaakt. Hij keek voor zich of hij het zag.

De mensen praten maar over hun geld, zij weten niet hoeveel er nog verdrinken zullen, iedere winter ik weet het zeker, ik kan het niet helpen.

Toen werd zij stil en staarde in het licht van de kaars. Een poos zaten zij roerloos naast elkaar, tot hij het hoofd naar haar wendde en zag dat zij met gevouwen handen zat, toen vouwde hij ook de zijne.

Gedurende de tijd dat de vorst aanhield ging hij iedere morgen vroeg uit en liep langs de rivier tot Rossum toe en verder, gedreven door de onrust. Hij vreesde wat er gebeuren zou, hij voelde ook een kracht in zich gereed. Eens terwijl hij staarde over de vlakke van harde glansen vond hij zichzelf slecht omdat hij wenste dat het nu maar gauw moest komen. Meestal keerde hij laat terug, soms overnachtte hij in een hoeve. Altijd wanneer hij thuiskwam vond hij tante Jans over haar breiwerk aan de tafel, vragend met haar heldere ogen of hij iets vertellen zou. Dan sprak hij over hetgeen hij gezien had aan de dijken, over het ijs en over de wind, en altijd eindigde hij met de wens dat het haantje van de toren, wanneer het omsloeg, geleidelijk mocht draaien zonder in de lauwe lucht te kijken, die niet voor de zomerse dag van maart moest komen.

Maar de wind keerde binnen enkele uren recht naar de andere kant. Maarten was de eerste die het bericht gehoord had dat in Limburg de Maas was overgelopen. Hij kwam maar kort thuis,

aant.

men zag hem met de lange benen haastig gaan, turend over het ijs. Dikwijls bleef hij aan het brood bij Dapper in huis. Hij had geen rust, men zag hem op dezelfde dag in verschillende dorpen, de kinderen riepen hem na: Waterman. Vaak kwam er een boodschap dat hij op het Dijkhuis verwacht werd of hij enig nieuw bericht had. En elke dag had hij meer gehoord, en eerder dan iemand anders. Dapper, zei hij, berg je beesten, het komt hard naar beneden, in Nijmegen zijn ze al aan de noodkeringen toe, het staat er tweeëntwintig voet. En de dag daarna tot de dijkgraaf: Het is bij Slijk Ewijk overgelopen, daar loost een boel water de Betuwe in, maar de schotsen steigeren gevaarlijk ook voor ons.

De raadschap kwam dikwijls bijeen, aangevuld met noodheemraden, en hoewel Rossaart nog maar een jongen was, niet eens uit de Bommelerwaard afkomstig, riep men hem herhaaldelijk omdat hij het werk kende, dan bleek dat hij raad wist ook betreffende andere stukken van de dijk. Er werd gewerkt dag en nacht en dag en nacht liep Maarten van het een naar het ander. Zoals hij vroeger boven Brakel gezien had, mannen spittend, kruierend bij het wachtvuur, zo spitte en kruide hij.

Iedereen sliep op de zolders, de armen in de huizen der gegoeden. Toen op een nacht op de deur bij juffrouw Goedeke geklopt werd wist Maarten dat het er was. Hij ging dadelijk mee, burens deden de vensters open, achter de kerk kwamen andere mannen aanlopen. Bij het eerste vuur werd geregeld, zwijgend gewerkt, maar het gevaar lag hoger onder Hurwenen.

Bij het grauwen van de morgen stortte een stuk grond voor het ijs, een gulp water viel binnen en tegelijk begon de klok te luiden, tegelijk steeg het gejammer uit de woningen. Een halfuur later werden de pramen al geboomd, volgeladen met mensen.

Uit een van de pramen gilte een vrouw in wanhoop, er werd geschreeuwd over en weer dat er kinderen zoek waren. Ginds riep een man waar hij ze gezien had. Maarten zette zich uit de schuit, het water reikte pas boven de knieën. In de boomgaard vond hij twee kinderen, zich vastklemmend schrijlings over een tak, hij greep ze onder iedere arm en droeg ze. Hij voelde zich groot en sterk of hij gewonnen had. Toen hij ze in de praam overgaf zeiden

zij: Dank je, Waterman! - of hij ze in het veer had overgezet. Het water zat hem goed aan de benen, hij wist dat hij voor de rivier nooit meer bang hoefde te zijn.

Tante Jans had in die dagen een blos en glinsterende ogen.

V

Het was Rossaart gelukt zijn zoon te overreden voor de zondag een vilten hoed te kopen nu de nieuwe dominee, streng en heftig, hem verboden had ter kerk te komen zonder de hoed in de hand. Maarten had weerstreefd, zeggende dat hij het ook wel zonder kerk kon stellen, maar zijn vader had hem voorgehouden dat hij ten leste een behoorlijk en knap mens was geworden, die zijn vak verstond en de goede naam bestendigen zou, die eenmaal een geacht burger in de stad zou worden als hij zich van zijn plichten kweet en geen aanstoot gaf. Hij had toegestemd de hoed, als het daarvan afhing, op de zondag te dragen, maar door de week verkoos hij blootshoofds te gaan.

Het werd rustiger in huis en zijn vader sprak meer met hem, de enige zoon, die nog bij hem woonde, hem raadplegend over de werken. Rossaart vertrouwde hem nu evenals Barend het opzicht toe, er waren weinig dijken in de Bommelerwaard, in Altena, in de Tielerwaard en zelfs in Maas en Waal, die hij niet kende en het was gebeurd dat een dijkbestuur, het werk aan Rossaart gunnend, aan Maarten de voorkeur gaf. In Bommel, waar hij geregeld te doen had al vier zomers achtereen, was hij welkom bij de dijkgraaf aan huis. Maarten scheen een rustig jongeman geworden te zijn. Men keek hem nog wel na wanneer hij voorbijging zonder muts op het hoofd, men vertelde nog wel van zijn rare gewoonte om in onderkieren te water te gaan en te zwemmen, maar men haalde de schouders op en vergoelijkte omdat hij immers braaf zijn werk deed.

Die winter had hij het weer druk gehad gedurende de overstroming in de Betuwe en toen hij in april terugkeerde begonnen de grote dagen van de verandering.

Een huis in de Arkelstraat, dat al de jaren na het beleg leeggestaan had, was herbouwd, het had nieuwerwetse ramen gekregen en een brede blauwe stoep. Op een zaterdagochtend dat er

aant.

overall geschrobd en geboend werd, daarlangs gaande, zag hij er een meisje bezig met de koperen spuit de glazen te wassen. Haar ogen gingen recht voor hem open. Aan de hoek keerde hij om en liep nogmaals langs. Zij was niet van de stad. En weder keerde hij terug. Hij wilde haar aanspreken, maar hij merkte dat de tabaksverkoper schuin tegenover naar hem keek. Ieder keer dat hij voorbijging had zij hem aangezien, eerst of zij verbaasd was, dan ernstig of zij verwachtte dat hij iets zeggen zou. Dezelfde middag ontmoette hij haar in de winkel van schrijfbehoeften. Zij was klein van gestalte, zij sloeg haar ogen neer. Hij hoorde haar stem, bedeesd en hoog. Hij stond zo dichtbij dat hij kon zien hoe het krulletje gedraaid was dat uit haar muts kwam. Toen zij weg was wilde hij de juffrouw naar haar vragen, maar hij deed het niet.

De zondagmiddag zag hij haar gearmd met een ander meisje op de Arkeldijk, zij had een takje meidoorn in de hand en zij lachte nog toen zij het hoofd wendde en hem aankeek. Hij bleef langzaam voor haar lopen zodat hij het geluid van haar stem kon horen, helder als een kinderstem, maar het was vooral de andere die sprak. Soms bleef hij staan en keek rond over de wei van de boomgaard waar de jonge appelboompjes met de knoppen dik aan de takken stonden, de lucht had een frisse geur. Dan liep hij weer achter haar, zij hield de rok voor de modder op, de pink was uitgestrekt. Voor Arkel sloegen zij het voetpaadje af en gingen achter elkaar onder de haag, hij volgde, kijkend naar de voetsporen op de grond. Op het jaagpad gekomen werd hij door Tiel aangehouden voor een praatje, hij zag dat beide meisjes het hoofd omwendden en dan sneller liepen. Toen hij hoorde dat Tiel dezelfde weg stadwaarts ging nam hij afscheid en keerde terug op de Arkeldijk. De wolken waren goudverlicht. Voor hij aan de poort kwam had hij besloten wat hij zou doen.

Toen werden de avonden stil en ruim waarin ieder geluid een volle klank had, een winkelbel, de tred van klompen op de keien, de stemmen en het plotseling lachen in een donkere steeg. Het was volgens de klok maar een halfuur dat hij met haar ging buiten de Waterpoort of op de Kwelkade heen en weer, zij zeiden weinig. Maar wanneer zij elkaar gegroet hadden en hij liep buiten de wallen ver weg in het donker, door de dampige geuren langs de

rivier, het jaagpad onder de takjes van de haag, dan praatte hij nog met haar en meer dan hij daareven had kunnen doen, tot hij in de verte de klok weer hoorde en tellend zich bezon dat het een lange weg was naar de stad terug. En eens op een avond liepen zij gearmd onder de paraplu, het was wel te donker om te onderscheiden, maar de plassen op de weg blonken van de grauwe hemel, hij zag haar voeten gaan geregeld naast de zijne. Hij vroeg of zij nu altijd zo tezamen zouden lopen en hoe het kwam wist hij niet dat haar hoofd zo dicht bij hem was. Zij was zo klein dat hij diep moest buigen. Telkens vroeg zij iets met haar kinderstem, dan kwam haar adem aan zijn wang. Bij Arkel moesten zij terug omdat de regen harder viel, zijn grote jas hing over beider schouders. Zouden wij nog eens zo samen lopen? vroeg zij bij de poort. De straten waren leeg, hij hield haar arm tot voor de deur.

Op een zondagmiddag, toen zij thuis gezegd had dat de vriendin haar wachtte, liepen zij de weg naar Schelluinen, waar minder wandelaars gingen. De witte wolken hingen laag over het glinsterend land. Zij keken elkander aan, zij keken naar de voeten, zij zagen de twee mannen niet die, van het zijpad gekomen, bleven staan. Een eind verder groette hij, nu gearmd en over haar gebogen, een man terug zonder op te kijken.

Op de eiermarkt, de morgen daarna, wenkte zij hem door te gaan, maar hij kwam toch en hij zag dat zij bleek was met rode ogen. Zij antwoordde hem niet. Kind, zei de eievrouw, de Waterman doet niemand kwaad. Toen hij mee wilde lopen smeekte zij hem haar alleen te laten, zij mocht niet meer met hem praten, had mevrouw gezegd, zij zou hem alles laten weten. Hij stond stil zonder de mensen te zien.

Thuis, voor het eten, vroeg zijn vader of het waar was dat hij met de bode van de weduwe Melings liep. Dan deed hij beter daarmee op te houden, het gaf praatjes en schandaal. Maarten zei dat het ernst was en dat zij verkeren wilden. Zijn vader antwoordde dat hij daar ook een woordje in te zeggen had. Verder zwegen zij, alleen vroeg Everdine nog of dat die meid van de paapsen was.

Maarten zette die middag zijn hoed op en ging naar de Arkelstraat waar hij aanschelde. Achter de deur die openging zag hij

haar ogen groot en teder. Hij wachtte lang tot zij terugkeerde, zeggend dat hij bij mevrouw mocht komen. De oude weduwe zat bij het venster dat op de donkere tuin zag, zij wees hem vriendelijk een stoel voor haar en vroeg: Wat heb je, Rossaart? Hij wist niet hoe hij het zeggen moest, hij keek haar aan en zij wachtte. Eindelijk vroeg hij waarom mevrouw verboden had dat Marie met hem zou praten, tegelijk bemerkte hij dat er achter haar een kruisbeeld aan de wand hing. Zij antwoordde:

Hoor eens, Rossaart, laten wij ronduit spreken, zonder omwegen. Ik geloof wel dat je een brave jongen bent, daar heb ik genoeg over gehoord. En ik zou je graag mijn zegen geven als het niet was om het verschil. Je bent van een ander geloof om het zo te zeggen. Tussen ons en jullie mensen is hetzelfde verschil als tussen wit en zwart. Marie kan nu eenmaal niet met je verkeren. En vraag je vader maar eens en de dominee van je kerk of die het goed zouden vinden. Wees nu verstandig en maak het haar niet lastig.

Hij stond op, hij zei: Ik zal er om denken, mevrouw. Maar dat gaat zo maar niet. Ik groet u.

Buiten in de heldere zon liep hij recht, zonder aarzeling. Hij werd binnengelaten in de kamer van de pastoor en hij zat tegenover hem bij de tafel met boeken. De pastoor luisterde en knikte, soms keek hij hem scherp aan. Toen Maarten alles gezegd had vouwde hij de armen en sprak:

Het is jammer, innig jammer. In het huwelijk is geen eensgezindheid mogelijk tussen andersdenkenden. Ga maar eens na, mijn vrind, dat de man naar de ene kerk zou lopen om God te dienen, de vrouw naar een andere, en allebei geloven zij de waarheid te hebben. Bij zo een onenigheid kan geen band bestaan. Ik ben benieuwd wat je vader, die immers in de raad van jullie kerk zit, daarvan zeggen zou. Dat dacht ik wel. Niet anders. Het is jammer, maar onze schuld niet.

Hij zweeg. Maarten zeide: Ik moet er toch het mijne van hebben, waarom dat niet kan, en wie er eigenlijk te zeggen heeft over het trouwen.

Op de hoek van de Grote Markt woei de lentewind zo lauw dat hij de hoed afnam en langzamer liep. Voor de deur van de domi-

aant.

nee strekte hij de hand al naar de schel toen hij het hoofd schudde en hardop zei: Nee, dat hoeft niet, die heeft er helemaal niets over te zeggen want ik ben mijn eigen baas.

Bij een groentewagen trok de vriendin hem aan de mouw, die er met haar mandje stond, zij fluisterde waar hij die avond moest komen en duwde hem weer weg. Hij ging verder en zei weer hardop: Zo gaat dat niet.

In het donker buiten de Kansepoort bracht de vriendin hem vlug over wat zij gezegd had: hij kon op haar rekenen, hij moest naar haar vader gaan, Pieter Gouw in Bennebroek. Dan liep hij nog een eind de dijk op, de witte maan stond nevelig. Hij dacht na, hij zag het voor zich: Zij huilde 's nachts, wie weet hoe lang zij zou huilen. Het volgend jaar, en verder, en allebei in dezelfde stad zonder een woord te mogen spreken. En als zij dertig waren was het huilen wel gedaan en alles vergeten of zij elkaar nooit gekend hadden. Het was onbegrijpelijk zo gek de mensen waren, het stond nergens geschreven dat een roomse niet met een hervormde mocht trouwen, dat in een stad de roomsen hier bij elkaar moesten wonen, de hervormden daar, zoals mensen van tweeërlei soort. Maar niemand hoefde zo gek te zijn als hij niet wilde. Dit mocht niet en dat mocht niet van pastoor en van dominee en zo werd alle geluk dat de Heer gaf bedorven. Nu lag zij op bed met een zakdoek voor haar ogen en hij liep maar te kijken naar de glinstering over het water. Dit was dezelfde plek waar hij vroeger bang geweest was voor een douaneman, die nu ergens daar op de bodem lag. Maar hij was geen kleine jongen meer.

Thuis zat zijn vader te rekenen bij de kaars en Everdine met breiwerk. Hij schoof een stoel bij en hij vroeg waar Bennebroek kon zijn. Zijn vader dacht onder Haarlem. Daarop zei hij dat hij er morgen heenging om met de vader van het meisje te spreken, hij had beloofd met haar te trouwen en hij zou het doen. Everdine lachte. Zo, zei zijn vader, hoor nu eens goed. Je trouwt niet met een paapse omdat je uit de kerk gezet zou worden. Zolang je lid bent heb je nog kans uitverkoren te worden, maar zetten wij je uit dan is het gedaan met je. Het is al erg genoeg dat de afgodendienaars hier een huis voor hun oefening mogen hebben. Zoals de dominee zegt: genoeg van de verdoemelijke verdraagzaamheid.

aant.

Je vergist je, antwoordde hij kalm, ik laat mij niet meer bang maken. De Heer heeft dit geluk gezonden, wij mogen het niet verwerpen.

't Is laster, de Here zal je geen paapse zenden behalve om te verzoeken.

In de vroege morgen sloeg Maarten de deur achter zich dicht. Op de brug hoorde hij dat er een venster werd geopend, hij zag zijn vader met verbaasd gezicht, maar hij ging rustig voort. Er waren nog weinig mensen in de straten, uit de bakkerswinkel kwam de geur van vers brood. Buiten de Kansepoort knoopte hij de bundel over de rug, hij snoof een diepe teug op van de dauw en hij ging fors de weg op naar Schelluinen. De koeien bulkten, de meiden liepen met de emmers door het welig gras. Die nacht sloep hij in Gouda en de volgende in Leiden. Vandaar ging hij op zijn gemak onder het lommer van de zandweg, hij kon niet zingen, maar hij neuriede, hij voelde zich vrij van alles. Even voorbij Lisse, een zeil ziende dat boven de dijk uitstak, liep hij naar de kant van het wijde water en zette zich in het gras om zijn brood te eten. Toen bedacht hij wat hij zeggen zou, als hem gevraagd werd wat zijn kostwinning was. Bij zijn vader hoefde hij geen werk te vragen, trouwens het zou geen leven zijn met een roomse vrouw in Gorinchem. De dijk van het meer opnemende zag hij dat hier zeker werk te vinden was, het zou hem niet verwonderen als het elke winter overliep, een walletje zoals kinderen voor spel zouden maken. Het was onmogelijk dat iemand die aan de Waal gewerkt had hier niet gebruikt kon worden.

Hij ging voort op de weg, hij kwam in Bennebroek en vond achter een veldje met een geit de woning van de dagloner Gouw. Vier kinderen stonden rondom hem, maar de vader keerde niet voor het lof terug. Toen Maarten in de schemering weer voor de deur kwam zat Gouw aan het brood, hij riep hem binnen en vroeg of hij ook trek had, het was goed brood met vet. Hij wist wel van Gorcum, de pastoor had daarnet met de bode van de juffrouw gehoord. Als het aan mij lag, zei hij, het leven is zo om, waarom zouden wij mekaar plagen. Je ziet eruit of je voor vrouw en kinderen verdienen kan en dat is het voornaamste in deze tijd van armoede voor de mindere. Maar het geloof staat ertussen, jullie

aant.

zijn kettersen, wat kunnen we daaraan doen. Er is maar één God en die zijn jullie afgevallen. We kunnen praten zoveel als we willen, het geeft toch niet. Maar een stuk brood kan je krijgen zolang ik het heb. Op de dag dat Marie je vrouw zou worden heb ik het niet, dat begrijp je, en die kinderen mogen uit bedelen gaan. Dus het geeft niet of we al praten.

Maarten mocht er ook slapen naast Gouw in de bedstee. Bij het kriecken van de dag, zijn bundel over de schouder leggend, zei hij: Ik geef het niet op, behalve als Marie het niet wil. Gouw wees hem de weg naar Haarlem, aan het Spaarne zou hij wel een slaaphuis vinden en werk kwam er genoeg als het meer droog werd gelegd.

Fluitend liep hij door Heemstede, fluitend door de Hout, hij voelde zich zo vrij of hij met iets had afgedaan. Hij wist wel dat zij gemakkelijk gedwongen kon worden, zij was maar een meisje dat niet de deur kon uitlopen, maar zolang hij op haar kon rekenen zouden zij samen blijven, al moest het ook wachten zijn.

Hij vond een slaaphuis bij de Turfmarkt. Het was wel raar volk dat hij er zag, marskramers en speellui, maar hij moest zuinig zijn met zijn spaargeld en hij dacht er niet lang te blijven. Hij kocht pen en papier, hij schreef een brief en bracht die bij de posterij.

Toen kwam hij in kennis met een schippersknecht die aan het Spaarne voor zijn schuit tegen een boom geleund stond. Het was een warme dag, het jonge loof hing stil en aan de wal was niets te doen. Werk? vroeg Koppers, wij liggen al acht weken en de schipper heeft gewaarschuwd dat er nog maar voor twee weken kost is als er geen vracht komt. Ik neem een half kannetje taptemelk en dank je, daarginder staat een bank voor de winkel.

Koppers sprak van dingen waar Maarten weinig van wist. Hij kon wel zien dat Rossaart goed zijn brood had, maar zo gelukkig was niet elkeen. Hier in Haarlem, in Leiden, in Amsterdam, in Leeuwarden, waar men kwam, ging het kwaad met de knecht en niet alleen in de schipperij. Bij troepen stonden zij voor de bedeling te wachten, een kommetje magere soep en een half brood mee naar huis, maar er waren er ook die geen dak meer hadden en geen andere kleren dan die aan het lijf. Hij zou ze ook niet willen tellen die niet meer aan de kerk deden, want zonder knappe

aant.

kleren geen kerk. Wat had men eraan altijd te horen van Here, Here dat de mens en zo zondig waren, van de barmhartigheid en van de naastenliefde, zonder dat er iets gedaan werd? De schipper en hij hadden er ook al mee afgedaan, omdat zij vonden dat het uit de werken moest blijken of men zijn Heer diende, niet het geklaag over de zondigheid. Maar wat kon een mens doen voor de naastenliefde als hij nauwelijks genoeg had voor zijn kinderen. De schipper had er negen, daar was geen plaats voor op de kleine schuit, zij woonden in Waddinxveen in een schuur, niet meer dan een krot. En toch deelde hij nog met zijn knecht. Het was honger voor de stakkers, vooral nu in het voorjaar dat er bijna geen aardappels meer waren behalve voor de gegoeden. De schipper was een brave ziel die geduldig droeg, maar dat kon niet iedereen, er liepen er heel wat rond die de ellende in de drank versmoorden, heel wat die zich vergrepen aan andermans goed. Zie je wel, zeiden de leraars dan, de erfzonde. Nog de vorige week waren acht jonge mannen naar Frederiksoord gebracht, zij woonden in een tentje in de Hout, omdat hun lakenfabriek naar Gent was verhuisd, maar gestolen hadden zij nooit en nu gelijkgesteld met zwerversvolk.

Zij zagen elkaar iedere dag. Schipper Wuddink en Koppers hadden niets te doen dan wat bezigheid met spijkers en touw, Maarten zat erbij. En zij spraken over de zonde, waar de schipper allang niet meer aan geloofde. Jezus heeft zich laten kruisigen om ons vrij te kopen, zei hij, anders heeft het geen zin. Mij en jou heeft hij verlost, als wij nu maar doen wat plicht is. Hij nam het geld aan dat Maarten gaf voor de kinderen thuis en zei: Mijn beurt een andere keer.

Maarten ontving een brief, geschreven door mevrouw met een kruisje eronder van Marie. Haar kinderplicht gebod haar te gehoorzamen. Om eerlijk te zijn had mevrouw ook met de dominee en met zijn vader gesproken en zij waren het erover eens dat wat gescheiden was niet verenigd kon worden. Zij wenste hem sterkte, zij zou hem gedenken in haar gebeden. Daarna kwam er een brief van zijn vader, die schreef dat het uit moest zijn met de grol, er was werk voor het kanaal van Zederik, als hij niet dadelijk terugkeerde moest er een ander in zijn plaats gezet worden. Hij

aant.

antwoordde dat hij meer van de wereld wilde zien. Dan telde hij zijn geld, dat genoeg was tot de herfst. Voor de zuinigheid ging hij in de kost bij een boekdrukkersgezel in de Frankestraat.

Toen begonnen zijn tochten om werk te zoeken, 's morgens en 's middags, ook buiten de stad. Een aannemer, die zijn naam wel kende, beloofde hem werk voor het najaar aan de zeedijk.

Op de kermis ontmoette hij Gouw met zijn kinderen. Ik had het wel gedacht, zei hij, toen hij van de brief hoorde, God en de duivel dat gaat niet samen en een kind moet gehoorzaam zijn.

Maarten lag wakker lang nadat de torenklok twaalf had geslagen. Een orgeltje op de Oude Gracht draaide zonder ophouden de deun van O moeder die zeeman, en dronken kermisgangers hosten. Hij dacht dat het eigenlijk onzin was wat de mensen van God zeiden, zij maakten het zoals het hun te pas kwam, rooms of hervormd. Als de Heer zijn schepselen mocht vervloeken, de mensen deden het elkaar evengoed. En dat moest men maar verdragen en werk zoeken voor het brood alleen. Met de handen gevouwen vroeg hij waarom hij het leven had gekregen.

Hij liep door de straten, hij sprak met niemand toen Koppers weg was gevaren. Vroeg op bed omdat er niets te doen was wachtte hij de slagen van de klok. Hij merkte dat hij eenzaam was en ginds lag er een te huilen.

Het werd een nat najaar van gestadige regens. De bomen waren nog niet kaal toen het Spaarne al hoog stond. Op een nacht werd Maarten wakker of iemand hem fluisterend geroepen had.

In december eindelijk voer hij met de schuit door Noord-Holland. Toen hij afstapte en het zeedijkje van de Wieringerwaard zag dat versterkt moest worden, vroeg hij de baas of het geen onnut werk was, de boeren deden beter tijdig lijf en goed te bergen, men kende hier het water niet zoals aan de rivieren. Voor er zes weken om waren stroomde het binnen heviger dan hij ooit gezien had. Het was werk lange dagen en koude nachten met geen ander loon dan het brood dat overbleef van de geredden. Hij dacht aan niets, maar toen in het voorjaar kruitwagens en spade geregeld gebruikt konden worden, toen de bladeren van april ontloken, herinnerde hij zich de geuren van de Arkeldijk. Waarom te wer-

ken, dacht hij, het water is toch weer buiten. De zucht was niet te houden en hoewel hij niet naar Gorcum durfde, nam hij bundel en stok en ging de wegen af, niet wetend waarheen.

aant.

VI

Toen op een dampige morgen van september de schuit het IJ overstak hoorden Koppers en Rossaart een juichend gerucht over de stad, zij zagen vlaggen en oranje wimpels naast elkaar aan de gevels, de mariniers marcheerden eronder met de pijpers voorop en ook van de kant van het Damrak klonk geroffel van soldaten. Het zeil bleef slap en na een halfuur moesten zij een vletter aanroepen, van wie zij hoorden dat de schutters opgekomen waren omdat er tegen de Walen gevochten moest worden. Zij kwamen aan het Singel voor de wal achter de tjalk van Wuddink, die al aan het lossen was. Van de Nieuwendijk stegen telkens opnieuw de liederen voor de koning en het vaderland alsof het een feestdag was en in de tapperij op de hoek was zo vroeg al dronkenmansgeraas.

Zodra zij vastlagen ging Rossaart naar het schippershuis waar hij de brief vond die hij verwachtte. Tante Jans schreef dat zij de vorige week weer in Gorcum was geweest. Zij dacht dat de oude weduwe het nog maar kort kon maken en zij had een ernstig gesprek met Marie gevoerd. Het kind had allerlei raad en vermaning gekregen en was ervan overtuurd, maar tante Jans had haar voorgehouden haar geweten en hart af te vragen en voor de zoveelste keer herhaald dat zij bij haar als een dochter ontvangen zou worden, het geloof maakte voor haar geen verschil. En Marie had weer gezegd aan hem te schrijven dat hij wachten moest, hij kon rekenen op haar trouw. Verder vroeg de tante waarom Maarten nog geen ander werk gezocht had, hij kon immers van het wisselvallig loon van schippersknecht geen gezin behoorlijk onderhouden; hij verstond zijn vak, waarom maakte hij het niet goed met zijn vader, bij wie hij ruim zijn brood kon hebben. Zijn vader had het stil en werd oud. En als hij in Bommel wilde komen wist zij zeker dat de dijkgraaf werk voor hem had.

Bij zijn terugkeer had Koppers al dragers aangenomen, die aan het lossen waren van de turf.

aant.

Zij schaftten in de roef van de tjalk met twee mannen en twee vrouwen, van Zaandam gekomen om Wuddink te horen. Hij schepte ieder de aardappelen op het bord, zij aten zwijgend. Na de dank sprak hij: Mensen, wat wij geloven kan je zelf vinden als je maar nederig bent zoals van je verlangd wordt. Legt alle bezwaren van je af, jeremieert niet over de zonde, want die is met heel de schepping door God en uit God en keert tot God terug. God is niet de onrechtvaardige die de een zal uitverkiezen en de ander verwerpen al zijn de werken nog zo goed. Hij is toch de vader van ons allen, uit wiens hand wij allen geschapen zijn en bij wie wij allen genade vinden. Dat is onze boodschap, niet anders dan wat de gelovigen van de apostelen hoorden. Het mijne is het uwe, dat is onze manier, zoals geschreven staat: Zij die geloofden waren bijeen en zij hadden alle dingen gemeen. Is het niet beter mekaar het brood te geven dan het mekaar uit de mond te nemen? De Schrift uitleggen al naar het valt, dat kan eenieder, maar eenieder weet ook in zijn hart wel wat de ware uitleg is. Kinderen van één vader, allemaal met kwaad behept en allemaal met goed, die dom zijn als ze mekaar schade doen.

Eén der vrouwen nam haar oorbellen af en legde ze voor hem, de andere riep snikkend: Als ik maar zeker was dat ik één uur van mijn leven zonder zonde kon zijn! Zij jammerde zo luid dat de turfdragers, die rustten op de wal, door het raampje keken.

Laat in de namiddag was de kleine schuit van Koppers al gelost. Rossaart liep heen en weer met hem onder de bomen, zij spraken lang, maar hij liet zich niet overreden. Het was bijna vier jaar dat hij af en aan met hem gevaren had, loon ontvangend als er iets te delen was, maar hij had altijd gezegd dat het varen zijn werk niet was. Bij de watersnood van de winter had hij in Friesland moeten blijven om het ijs. Nu wilde hij naar zijn streek terug om werk te zoeken waarvan een gezin bestaan kon, maar hij zou helpen de aak naar Waddinxveen te brengen.

Toen de lantarens opgestoken waren gingen zij met de schipper mee. Het was nog warm en het stof hing tussen de huizen van de Nieuwendijk, waar mensen liepen te zingen, stuwend in rijen achter elkaar. Zij trokken de aandacht, Rossaart door zijn lange gestalte, de schipper door zijn kort buis, een troep jongens en mei-

aant.

den joelde hen na en een dronken schutter riep of zij al getekend hadden voor het vaderland. Wuddink voerde zijn vrienden mee een steeg in. Dat neemt op de zaterdag het zwaard op, zeide hij, en dat belijdt op de zondag van broederliefde.

In de Warmoesstraat gingen zij de trap op naar de zaal waar de oefening gehouden werd. Wuddink opende de deur, daar zaten onder de lichter mannen en vrouwen dicht bijeen, de gezangboeken in de hand, aandachtig luisterend naar een man bij een tafeltje. Met rood verbolgen gezicht riep hij de drie mannen toe: Wat komen jullie hier doen? Een andere stond op die riep met uitgestrekte hand: Dat is er een van de ketters, wie heeft hem hier gehaald? Geen valse profeet onder de ware dienaren, eruit met hem! Er werd geschreeuwd in verwarring, stoelen vielen, een vrouw gilte: De Heer proeft de oprechten, laat hem spreken.

Wuddink deed de mond open, maar alleen de eerste woorden waren verstaanbaar: God wil -. Mannen drongen rondom hem met de vuisten geheven, de deur kraakte en sloeg, in de donkere gang klonk de stem van de schipper: Verweer je niet! Op de trap werd geworsteld, vrouwen schreeuwden om een diender. Achter hen was Rossaart nog handgemeen toen Wuddink en Koppers in het licht van de lantaarn kwamen voor een troep feestgangers, mannen en vrouwen gearmd. Het woord ketters uit de duisternis der trap werd in luide vrolijkheid nageroepen. Rustig stapten de drie mannen voort, omringd en gevolgd door de troep die aangroeide, zingend, duwend, vloekend. Voor de smalle Oude Brug drong de menigte vast, er kwamen dienders tussen met de stokken die, horend dat de schippers van de trap waren gesmeten, hen medenamen naar het wachthuis.

Toen zij om middernacht vrijgelaten werden en van een diender begeleid aan het Singel terugkeerden zagen zij op de tjalk en de aak, groot gesmeerd in oranje verf, het woord ketters langs het boord. De knecht, nog maar een jongen, vertelde hoe het gebeurd was en hij het niet had kunnen beletten, alleen tegen een bende. Uit de schafkelder kwam de oude vrouw met een ketel en scheldend op het ontuig dat hun schuiten vuil gemaakt had, schonk zij voor ieder een kom vol. Wuddink antwoordde: Het is niets, vrouw, de Heer slaat daar minder acht op dan op jou koffie.

aant.

Bij de eerste schemering staken de twee schuiten al van wal, nog voor de zon op was, midden op het IJ, waren de mannen met de teerkwasten bezig.

Op vele dorpen waar zij langs voeren heerste roerigheid, vrouwen kwamen uit de deur gelopen en riepen van de oever wat nieuws er in de stad was, boeren stonden luisterend rondom de veldwachter. Het waren stille herfstsdagen, zij gleden rustig aan de lijn voorbij boomgaarden met takken zwaar gebogen in de zon. In Waddinxveen hingen vlaggen tot laag bij de grond, weerspiegeld in het water. Toen de schippers bezig waren de lijnen in te halen liepen er mannen en jongens tezamen, schreeuwend dat zij door moesten gaan, de anderen waren al weggejaagd. De veldwachter keek toe terwijl Wuddink de plank uitlegde en hij kwam naast hem lopen op het pad. Voor het houten hek bleven zij staan, daar was een bord op gespijkerd met: te koop. Wist je niet dat zij weg waren? vroeg de veldwachter, al de vorige week vertrokken. Op de vraag waar zij heen gegaan waren haalde hij de schouders op. Een oude mar uit de omstanders riep: Laat de schipper ook gauw maken dat hij wegkomt, we hebben hier geen valse leer nodig, en kopen doen wij toch niet van je.

Zij voeren verder naar Gouda en daar vernam Wuddink van een andere schipper dat de vrienden, die in Waddinxveen hadden gewoond, met stenen verdreven waren, sommigen waren de anderen kant uitgegaan, waarheen wist hij niet, maar enigen waren met hem hierheen gevaren en zij hadden toen hun have op een handkar geladen, zeggende naar Polsbroek te gaan, waar een van hen een stuk weiland had. Daarop brachten zij de schuiten naar Oudewater en legden daar vast. In de herberg dansten mannen, met oranje strikken en linten aangedaan, bij trompetmuziek rondom vier jongelieden die zich aangegeven hadden voor vrijwilliger, zij moesten naar Antwerpen in de oorlog.

In de namiddag ontmoetten de drie schippers even voorbij Polsbroekerdam twee vrouwen van de broederschap, zwaar met hout beladen. Werk, vertelden zij, was hier niet te krijgen; het aardappelloof lag verschrompeld, de boomgaarden hingen vol, er waren geen handen genoeg voor de oogst, maar waar zij kwamen joegen de boeren hen weg met liederlijke woorden. Met zestien,

aant.

de kinderen meegeteld, waren zij onderdak in een kleine schuur, het zou wel gaan zolang het niet koud was. Van Vliet had wat geld gezonden om hout te kopen, daar wilden zij zwavelstokken van maken en ermee uit venten gaan.

Koppers gaf zijn geld en wilde dadelijk weer naar Friesland varen samen met de jongen op de tjalk, maar Rossaart bleef om te helpen. Hij kocht een schaaf en hij liet vuurmakers binden. Daarmee en met de zwavelstokken in bossen aaneengeregen en hoog op de schouders gestapeld, liepen de vrouwen de omliggende dorpen af, soms na vier dagen terugkerende met niet meer geld dan genoeg om opnieuw hout, zwavel en hars te kopen. Dan zaten zij in de schuur, waar het stro voor de nacht ordelijk aan de wand lag opgetast, op de grond bij de kolenpot hun kleren en schoenen te herstellen, luisterend naar Wuddink die sprak van de tijd toen de apostelen over de aarde gingen, hoe de gelovigen vervolgd werden om hun kruis te dragen, in de verwachting van de Verlosser. De zaligheid zou zeker komen, de mensen moesten maar eerlijk leven en geen kwaad doen. En als zij hem vroegen hoe zij handelen moesten als de mensen van de overheid onrechtvaardig waren en hij antwoordde: Sluit je ogen voor het kwaad van anderen, draag je bezoeking, je zal het toch ook geen onrecht noemen als het vuur van de bliksem je treft? wat je van de mensen te lijden hebt is evengoed uit God - dan verzetten sommigen zich wel, zeggend dat het bloed ging koken als je door een diender werd weggehaald alleen maar omdat een kwajongen je voor ketter had gescholden en er was volk omheen komen staan. Er was een vrouw met een zuigeling in de arm, wier man al een maand in de gevangenis zat omdat hij tegen een lansier gezegd had dat hij door het zwaard zou vergaan. Jazeker, zei de schipper, dat is ook strijdig tegen het gezag, evengoed als het dragen van wapenen strijdig is met wat er geschreven staat. Als de een kwaad doet mag de ander het niet ook doen.

Wuddink moest vertrekken en toen er in november van de vijf mannen drie met koortsen lagen, bleef Rossaart en hij bleef heel de winter nadat op een avond boerenjongens tegen de schuur een brandje hadden aangestoken. Er moest getimmerd worden nu de regen door het dak viel en de gure wind door de reten woei. Toen

aant.

moesten er nog van de vrouwen en de kinderen met ziekte liggen, de zwavelstokken brachten maar weinig stuivers op. Brood en aardappelen werden duur, de kinderen vroegen en klaagden. Om meer ruimte te laten spande Rossaart aan de buitenkant van de schuur een zeil, daar deed hij zijn werk. Wanneer er boeren voorbijgingen die schimpten en scholden, bedwong hij zich. Maar wie naderde en zag hoe hij plotseling in zijn volle lengte stond met de grote vuisten op de heupen, deinsde en ging verder. Dan glimlachte hij en zei: Als ze maar weten dat je een paar handen hebt zijn ze mak.

Toen kwam weer de tijd van dunne wolken en vogels in de wei. Rossaart werd onrustig. Zij kregen bericht dat een gelijkgezinde geld had gegeven om een grote aak te kopen die in het ruim plaats had voor vele gezinnen, de vrienden waren welkom. Zij gingen naar Krimpen en daar nam Rossaart afscheid. Hij voer zijn geboortestad voorbij, de bomen stonden er in jong blad. In Bommel zat hij een avond lang bij tante Jans, die verbaasd en meewarig luisterde naar het verhaal over zijn vrienden, hun eendracht en hun ontberingen. Dan vertelde zij van Marie, die nog bij de zieke weduwe diende, strijdend tussen haar geloof en haar toegenegenheid. De tante drong aan dat hij een fatsoenlijk bestaan zou zoeken, als hij niet bij zijn vader wilde terugkeren, zou hij het immers hier wel vinden, zoals zijn broer Hendrikus die eveneens een vrijer opvatting van de godsdienst had. Hij schudde het hoofd: Ze willen je niet als je niet buigt voor het kerkgeloof en dat gaat niet meer, ik geloof niet meer aan de zonde en als je dat niet gelooft ben je een ketter en je krijgt het brood niet zoals een ander.

Hij wilde niet langer dan één nacht blijven, hij nam ook niet meer geld aan dan voor nieuwe schoenen. De tante stond met tranen aan de deur. Onderweg vond hij in zijn bundel een gestrikte beurs met tien guldens.

In het veerhuis van Hedel vroeg hij onderkomen voor de nacht. De veerman lag op bed, zijn knecht stond onder de wapenen en als Rossaart het veer wilde bedienen kon hij blijven want het werk was veel te zwaar voor de vrouw. Toen zij hoorden dat hij de watersnood voor tien jaar had bijgewoond ging de veerman rechtop zitten in bed: Ja, ja, die Waterman. Je bent lang weg geweest, om

aant.

een rooms meisje, heb ik gehoord. Bijl vertelde dat zijn vrouw ook rooms was en dat zij daar veel om te verduren hadden, niet van haar eigen volk, want die hadden het weer vergeven, maar van zijn kant en het was gestadig vechten om het veer te behouden. In Maas en Waal was het die winter ook slecht geweest, de mensen daar waren het eens met de Walen en er was veel roerigheid geweest, jongens die niet in krijgsdienst wilden tegen hun eigen geloof, de jagers waren eraan te pas gekomen en er lagen er nog in Nijmegen. Twee kerken zijn geen broeders, zei hij, de Walen hebben gelijk als ze van ons af willen, waarom ze dan met het geweer te dwingen. Rossaart vertelde dat het anders kon als de mensen niet alleen aan zichzelf dachten en zich hielden aan de eenvoudige geboden, zoals zijn vrienden wilden, zonder dwang van de dode letter, zonder verkleefdheid aan goederen, die immers maar gegeven waren voor gebruik.

Het was rustig in het veerhuis die avonden van juni, de vrouw bij het naaigoed luisterend, de veerman in zijn bed pratend met Rossaart die buiten zat met het hoofd over het kozijn geleund. Toen na enige weken Bijl kon opstaan zei hij dat hij wist waar hij heen zou gaan in geval het veer hem werd afgenomen en om te tonen dat hij het meende wilde hij dat Rossaart het veergeld in de kast zou leggen en ervan nemen wat hij nodig had. Rossaart legde zijn beurs erbij.

Hoewel de grote afdelingen met de pontveren gingen kwamen er dikwijls enkele soldaten, op weg naar Bommel, om overgezet te worden. Op een morgen dat Rossaart aan de andere oever wachtte zag hij soldaten de weg af komen die twee gevangenen meevoerden, met de handen op de rug gebonden. Toen zij naderden herkenden zij elkander, het waren Breehout en Winter, van de vrienden, opgeruimd als altijd. Landverraders, zei de een, maar geen farizeeën. En de ander: De generaal houdt niet van mensen die de geweren laten staan, hij kan toch niet alleen tegen de vijand lopen? De sergeant, een Duitser, vloekte en gebod te zwijgen. Op de vraag wat de jongens gedaan hadden antwoordde hij: Wapens nedergeworpen, vrome lui. Zet ons over. Rossaart legde de armen over elkaar en zeide: Nee man, als zij eerlijk zeggen dat ze geen mensen willen doodschieten, volgens een hoger

aant.

gebod, dan kan je van mij niet vergen dat ik ze wat dichterbij de gevangenis breng, je moet maar zien dat je dat zelf klaarspeelt.

De sergeant beval de soldaten hem te binden. Rossaart naderde hem en zei: Ik zal geen geweld tegen geweld zetten, maar je moet even zien dat ik wel handen heb. Hij gaf hem een duw dat hij van de berm viel en hield dan zijn handen voor de soldaten, die hem bonden. De sergeant trapte hem tegen de benen, schreeuwend: Vooruit, hond! en de drie gevangenen stapten in de schouw. Aan de oever stonden Bijl en zijn vrouw met de kinderen te wachten, maar de sergeant gaf geen uitleg en liet voortmarcheren. In Bommel schoten van alle kanten kinderen toe die volgden, vrouwen aan de deur riepen: Waterman! Mannen vroegen de soldaten en die antwoordden dat hij de sergeant geslagen had. In het stadhuis waar zij opgesloten werden tot de schuit vertrok, vernam de dijkgraaf dat de zoon van Rossaart gemene zaak had gemaakt met lotelingen die de dienst geweigerd hadden, zij behoorden tot de zwervers van Waddinxveen waarvan er al meer in de gevangenis zaten wegens verzet tegen het gezag. Op zijn verzoek liet de burgemeester Rossaart in zijn kamer brengen. De heren spraken hem gemoedelijk toe, zeggend dat hij toch te veel eer moest hebben om voor gemene dienstweigeraars partij te trekken en een braaf krijgsman, die zijn leven waagde voor het bedreigde vaderland, nog te mishandelen ook. Met verloop van tijd, antwoordde Rossaart, ik heb de sergeant alleen maar laten zien dat ik hem wel aankon, mishandeld heb ik hem niet. En die jongens zijn wel gewone liedjeszangers, maar zij geloven beter dan anderen wat er geschreven staat dat de mens het zwaard niet mag nemen. En als burgemeester dat verraad noemt dan heeft hij een andere gedachte van de Schrift dan ik.

Als het vaderland in nood verkeert moeten wij allen pal staan, riep Bumke, met de vuist op de tafel slaande, en er staat ook geschreven: Ik breng het zwaard.

Wel, als dat gebracht is om er onze broeders mee te vermoorden, dan klopt dat niet met het zesde gebod. De heren weten wel dat bloedvergieten kwaad is.

De burgemeester bleef kalm en sprak glimlachend: Je mag je praatjes voor je houden. De overheid laat de wapens dragen en de

aant.

overheid, die door God is ingesteld, moet gehoorzaamd worden. Breng die man weg.

De morgen daarna stapten zij in Gorcum voor de Waterpoort aan wal en de sergeant riep een jongen om hem voor te gaan naar de kazerne. In de Tolsteeg stonden de gebroeders Aker voor de timmerwinkel, de een riep: Als dat Maarten niet is en in de boeien! Snel ging de naam Rossaart van deur tot deur herhaald. Hij heeft nooit willen deugen, zei een vrouw, als kind al was het een verstokte zondaar. Een landverrader, riep een man, die met de paapsen hokt. Bij de Hoofdwacht zag zijn oudste broer hem, die verbleekte en stilstond. Een halfuur later kwam de oude Rossaart aan de kazerne navraag doen en de adjudant antwoordde hem dat zijn zoon zich ten nadele van het vaderland verzet had tegen het bevel van een sergeant, in een tijd als deze dat iedere borst gloeide voor de koning. De commandant zou hem wel naar Dordrecht zenden. Maar de twee vrienden van zijn zoon, niet beter dan landlopers, kregen zeker de volle maat.

Nog voor de klok twaalf had geslagen wist eenieder dat er landverraders waren opgesloten. Op de Markt werd geroepen: Weg met de Walen! Een bakker hing de vlag uit en in de namiddag zag men vlaggen in alle straten.

De commandant was een bejaarde kapitein van de schutterij. Toen zijn adjudant hem vroeg hoe er over de gevangenen beschikt moest worden liet hij Rossaart voor zich brengen. Nadat hij rustig aangehoord had sprak hij: De zin voor het vaderland is je niet aangeboren. Maar als je niet anders misdaan hebt dan die duw aan de sergeant, die in ons leger allang niet meer thuishoort, en je hebt alleen maar geweigerd hem over te zetten, dan weet ik niet wat er te straffen valt. Ik heb je oom Goedeke gekend, een weldenkend man met eerbied voor ieders overtuiging, wij moeten wat door de vingers zien. Blijf vannacht in de politiekamer, dan kun je morgen gaan. Als je dan maar het rechte pad bewandelt.

Op de vraag wat er met de vrienden zou gebeuren antwoordde hij: Je moet niet te veel vergen, Rossaart. Dat is een misdrijf tegen de krijgstucht en nog wel nu het land onder de wapens staat. Die kerels moeten voor de krijgsraad, daar krijgen ze een jaar of anderhalf. Met godsdienstige beginselen, al zijn ze nog zo eerbied-

aant.

waardig, kunnen wij geen leger op de been houden. Dat zou geen enkele predikant ook goed vinden.

Toen Rossaart bij de dageraad uit de kazerne kwam waren de vlaggen weer ingehaald. Hij zag de toren aan waar hij als jongen stenen naar boven had gegooid, biddend dat God hem zou straffen en de andere mensen sparen. Zijn zuster opende de deur en groette niet terug. Hij zag zijn vader, die vergrijsd was. Vijf jaren ben je weg geweest, zei hij, je wordt in de boeien teruggebracht in de stad waar je ouders en je voorouders eerlijk geleefd hebben, wat kom je hier nu doen?

Ik kom om te zeggen dat ik geen misdaad heb begaan, anders zou ik nu niet vrij zijn. Ik heb je geen schande gebracht.

Dat heb je wel, riep de vader heftig, ze weten het allemaal hier dat je met dat kettersgespuis verkeert, dat geboefte dat de heilige naam aanroepend God lastert met ontucht en liederlijkheid. En durf je nog voor je eerbare verwanten verschijnen? De Heer heeft mij zwaar gestraft.

Ik zal wel gaan, zei Maarten, geef mij nog één keer de hand. En toen zijn vader aarzelde drong hij aan, hem dicht onder het gelaat aanzijnde: Hoe sprak Jezus van zeven keer zeven keer?

Hier, zei zijn vader, zich afwendend. Ook de zuster reikte de koude hand, zonder een woord.

Maarten deed voorzichtig de deur achter zich toe en ging langzaam. De vrouw van de pottenwinkel, die hij tijdens het bombardement naar het gasthuis had helpen brengen, riep de burens en wees naar hem. Op de hoek kwam hij zijn broer Hendrikus tegen, die voor hem staan bleef. Zij hadden elkaar in lang niet gezien, Maarten wist zelfs niet dat hij in Rotterdam woonde. Hendrikus liep aarzelend een eind weegs mee, oplettend hoe de voorbijgangers naar hen keken. Waarom heb je zulke kleren aan? vroeg hij, je ziet eruit als een poldergast. En op het antwoord dat Maarten de vorige dag in de kazerne was opgesloten en zich niet van modder had kunnen reinigen, zei hij: Ja, je strekt ons niet tot eer. Je had bij vader een fatsoenlijk bestaan kunnen hebben als je niet met dollemanskop was weggelopen omdat je die dienstbode niet kreeg. Naar je kleren te zien mag je nu knechtswerk doen, morgen nog van de bedeling. Hier heb je een gulden.

aant.

Maarten stond stil, rustig lachend, de zon scheen op zijn blonde haren. Zijn broer zag voor het eerst hoe recht hij iemand aankeek. Je bent goed van bedoeling, zei hij, maar als je zo aan knappe kleren hecht kom je laat in de hemel. Stop die gulden maar in je spaarpot, hij komt je nog te pas.

Zij gaven elkaar de hand, Hendrikus ging heen. Maarten stond op de hoek van de Arkelstraat, kijkend naar het huis met de brede stoep. De deur ging open. Hij wilde erheen, maar hij bemerkte achter de winkelruiten en daarnaast in een spionnetje ogen op hem gericht. Toen ging hij verder, een jongen riep hem na. Buiten de poort blonk de hemel over de rivier en de groene landen.

aant

VII

Voorbij Papendrecht zat een vrouw in een grijs jak tegen de dijk met de bossen zwavelstokken rondom zich en toen zij geantwoord had dat zij van de broederschap was ging hij bij haar zitten. Zij had de schoenen uitgedaan wegens de pijn aan de voeten die bloedden van de spijkers, met dit zware weer kon zij moeilijk lopen. Van de vorige dag, toen zij op weg ging, had zij maar vier bossen verkocht en van het gebeurde geld niets afgenomen voor brood. Zij vond dat het nu tijd werd dat men iets over had voor zijn geloof. In vele dorpen woonden mensen die geloofden zoals zij, maar zich niet hielden aan het voorbeeld van gemeenschap in het goed en nu de vijandschap toenam was het nodig dat de vrienden ook het gebrek verdroegen om elkaar te helpen. Haar man was Hein Blommert, die Rossaart van jongs af kende, dijkwerker van zijn vak, onlangs weggezonden van een werk aan de Biesbosch om zijn geloof. Hij werd opstandig, zij vreesde dat hij nooit de kracht zou hebben om zijn kruis in geduld te dragen. Nel trok de schoenen weer aan om de mensen geen aanstoot te geven door blote voeten, maar het was haar aan te zien dat iedere schrede haar pijn deed.

De aak lag niet veraf aan de overkant voor Dordrecht. Behalve de ongetrouwden woonden er tien gezinnen, ook Wuddink die Gees Baars tot vrouw genomen had, de vurigste in het verkondigen van de leer. Allen waren uit de werkmansstand of schippers, door geloof samengekomen, ook door gebrek, behalve Hogerzeijl die van de herenstand was en nadat hij al zijn goed gegeven had ook de armoede wilde delen. Heel de open bak diende tot woonruimte, voor de nacht door zeildoek afgeschut en met zeildoek gedekt. Bij de plecht stond de kolenpot, het aardewerk hing er aan spijkers. Aan het ander eind, bij het roer, waren vrouwen en kinderen bezig de houtjes te kloven en te snijden. Ginds tussen het riet stonden de mannen in het water, met bijl en spade stobben

aant.

uitgravende en hakkende, nat tot op het hoofd van het opspattende water. Verbaasd zagen de vrouwen hoe Rossaart, buis en schoenen uitgedaan, van boord sprong en naar hen toe zwom. En zwemmend keerde hij terug terwijl de anderen met de vlet gingen voor het eten. Na het gebed sprak Wuddink de omzittenden toe en hij vroeg Rossaart of hij blijven wilde, want er zou een schipper nodig zijn nu hij op de grote aak te doen had en Koppers niet meer varen kon. In de zomer diende de schuit om met de zwavelstokken verderop te gaan, in de herfst en de winter om turf te halen. Toen Rossaart hem in de hand sloeg dankten allen.

Het waren dagen van ongestoorde arbeid van zonsopgang tot avondschemer. Zij hadden het werk geregeld. De sterksten groeven de stobben uit de modder, anderen hakten het droge hout; enige vrouwen kloofden en gaven de stokjes verder om ze op maat te snijden, grote kinderen doopten ze in de potten, kleinere telden en bonden ze tezamen. De voorraden werden opgestapeld in het achterschip. Eén was er die niet werkte, vrouw Winter, op de vloer gezeten met een doek over het hoofd en met de ogen toe, biddend voor haar zoon die ziek lag in het gevangenhuis. Soms zuchtte zij, soms stond zij op en hief de handen hoog boven het hoofd. Wanneer voor het schaften geroepen werd en zij bleef zitten, bracht Wuddink of zijn vrouw haar de kom soep, troostte haar dat God barmhartig was, bad haar voor en zat naast haar om haar op te beuren. Onder het werk stond nu de een, dan de ander op om haar even toe te spreken. Wuddink had geschreven aan een vriend in Leiden, die een advocaat kende, om te vragen of de overheid geen genade kon hebben voor de jongen en zijn moeder, en een der vrouwen ging iedere morgen naar de posterij of er al antwoord was.

Zij hadden van de pachter verlof gekregen de stronken daar weg te halen, maar toen zij na twee weken niet genoeg verdiend hadden om alles te betalen, want met de zomerdag werden er weinig zwavelstokken verkocht, kwam hij met een diender en beval de schuit uit dat water weg te brengen. Het baatte niet dat Wuddink zei dat er eerlijk betaald zou worden, noch dat hij hem vroeg of Jezus niet de vriend van de armen was, zoals hijzelf toch wel zong in de kerk, of het niet betamelijk was aan de armen

aant.

brood te gunnen, de man antwoordde niet anders dan dat voor de afgedwaalden het woord niet gold en verzocht de diender nogmaals te bevelen. Blommert kwam driftig nader, maar Gees hield hem vast: Waar het zwaard regeert moeten wij buigen. De man houdt het woord van God wel niet, maar de stobben en het water zijn zijn eigendom en het zwaard is er om dat te beschermen. Wij gaan al, man, en je geld is veilig.

Rossaart had rustig toegekeken. Hij vroeg hoeveel er schuldig was en op het antwoord: twee daalders, zei hij: De volgende week heb je het. Toen nam hij de andere boom en samen met Blommert begon hij de aak af te zetten.

Zij hadden dicht bij de stad willen vastmaken, maar toen zij zagen dat de vlaggen uithingen vond Wuddink het geraten op een afstand van de wal te blijven. Rossaart schreef een brief aan de veerman om de beurs en de achtergelaten kleren te zenden en hij ging naar stad om hem naar de bode te brengen, vergezeld van Gees, die van een bakker daar soms brood mocht borgen. De straten waren tot feest getooid en de eerste die zij vroegen vertelde dat het leger roemrijk overwonnen had. Er stonden palen met wimpels en poorten opgericht, er hingen slingers en borden met lofspreuken erop en eenieder droeg een strik of een lint. Gees trad een winkel binnen en zij zei tot de vrouw: Ik heb geen geld, maar ik wil de koning geven wat des konings is, hier heb je drie bosjes stokjes, geef mij daarvoor een half el lint. De vrouw keek haar verwonderd aan, maar toen zij met haar praatte en hoorde dat zij van de nieuwe leer was, zeide zij: Mens, jullie zijn op het verkeerde pad, maar het eert je dat je mee wilt juichen en de Heer danken voor de overwinning. Je kunt drie verrel krijgen, ook voor de anderen op je schip.

Toen zij buitenkwam, waar Rossaart stond te wachten, en hem een strik op de borst wilde spelden, weerde hij af: Nee, niet voor mij. Wij worden uitgestoten, kettters en verraders, schooiersvolk, wij kunnen met hun gejuich niet meedoen. - Het zijn je broeders en landgenoten, Rossaart. - Jawel, de overwonnenen zijn dat ook. Ik voel geen vreugde voor de overwinning hier, de nederlaag daar. - Het hemd ligt nader dan de rok, Maarten. - Jawel, maar mijn hemd ligt op de aak. - Je moet de koning geven wat hem toekomt.

aant.

- Dat is goed, maar dan draag je oranje op zijn verjaardag.

Hij stak het lintje in zijn zak. Een paar jongens volgden al, uit de winkels kwamen nieuwsgierigen aan de deur. In de Wijnstraat moesten zij tegen de muur staan toen daar de muziek van de schutterij aantrok, van een drom kinderen begeleid, en stilhield voor een huis. De kinderen juichten: Lang zal hij leven, daar werd een venster geopend en toen een man het hoofd buiten stak zette de muziek het volkslied in. Gees vroeg aan een vrouw wat er te doen was. Weet je dat niet? dan ben je zeker van de paapsen. - Nee, riep een smidsknecht, dat zijn van die oproerkraaiers, ze hebben aan de armoe hun straf. - Gees hield Rossaart, die naar hem toe wilde, bij de arm. Een heer met een hoge hoed in de hand naderde en vroeg met luide stem waarom zij niet meezongen. Rossaart keerde hem de rug, maar zij ging voor hem staan en ook zij moest luid spreken wegens het gezang en de trompetten: Mijnheer, wij weten niet waarom, is het om de overwinning? Als er dan zo straks maar gebeden wordt voor die doodgeschoten zijn of die een arm of een been verloren hebben, dat moet een christen evengoed doen als God loven voor de gunst die hij geeft. - Velen drongen nader, zingend, met het gelaat naar hen gekeerd. Aan het slot van het lied en na het Lang zal hij leven, zette de heer zijn hoed op en riep een diender, bevelend de twee naar het stadhuis te brengen.

Daar wachtten zij een lange poos tot zij binnengeropen werden en ondervraagd, vanwaar zij kwamen, wat zij in de stad deden. Gees antwoordde beleefd: zij waren gelovigen, die naar de leer van Jezus leefden en alle mensen voor vrienden hielden; arm, maar eerlijk hun brood verdienende; zondaars, ja, maar zeker van de genade wanneer de Verlosser kwam. De commissaris waarschuwde de openbare orde niet te verstoren, noch met opruiing, noch met preken langs de straat, want de preek behoorde aan de dominee en in de kerk.

Overall trokken zij de aandacht, nagewezen en achtervolgd. Het werd bekend in de stad dat de kettters van de nieuwe leer, die de kerk hadden afgezworen, die geen gezegende en ingeschreven huwelijken sloten en hun kinderen zelf doopten, in een schuit op de rivier lagen. Velen wisten van hen te vertellen en hun faam

aant.

verergerde: opstandigen die zich verzetten tegen de overheid, die zich andermans goed wilden toe-eigenen, die tuchteloos samenleefden; zwerversvolk zoals er altijd kwam waar kermis was, maar nu verenigd tot een bende.

Toen de kramen en de draaimolens geopend werden en er mensen van buiten kwamen, roeiden zij naar de aak om te kijken en het waren in het begin meest gemoedelijke scheldwoorden, maar de kermisgangers die in de ochtendschemer langsvoeren met dronkemansrumoer werden baldadig en zochten ruzie. Het werd voor jongens en mannen een vermaak de schooiers te gaan sarren, zij namen stenen mee en hakmessen om de schuit te vernielen. Op een ochtend werd Blommert, die er met een haak stond om hen af te weren, te water getrokken en toen hij de boot greep sloeg zij om. Rossaart sprong overboord, een ander bootje kwam snel bij en alle vier werden veilig op de aak gehaald. De vrouwen wrongen hun kleren uit. Toen de jongens wegroeiden riepen zij: Morgen een gat in je schuit en allemaal verzuipen. Die middag kwam er een heer met twee dienders en aan boord geklommen vroeg hij wat er gebeurd was en wie de jongens in het water had gesmeten. Wuddink vroeg wie hij dan wel mocht zijn en de heer beval hem driftig de muts af te nemen. Gees drong haar man opzij er sprak: Als er iemand in het water is gegooid dan is het een van onze vrienden, niet van die kwajongens. En zij vertelde wat er voorgevallen was, erbij voegend dat er, in plaats van dank, gedreigd was hen allen te verdrinken. Waarop die heer zei dat het maar goed zou zijn. Ben je wel op school geweest, mijnheer? vroeg Gees, en kom je wel eens in een christenkerk? Het staat je anders niet mooi zo te spreken. - En Blommert: Maak maar gauw dat je wegkomt.

Hij maakte hun bekend dat hij de officier van het gerecht was en waarschuwde geen verzet te plegen. Als je van het gerecht bent, zei Gees, dan moet je nog leren het zwaard naar recht te dragen. - Ik zal jullie wel leren wat belediging van het gerecht je kosten kan. Vooruit, dienders, pak dat vrouwmens en die twee schoften mee.

Blommert verzette zich, hij sloeg en worstelde. Nel nam het zuigend kind van de borst, zij kwam met de andere vrouwen gil-

aant.

lend toelopen. Verweer je niet! riep Wuddink die al in het bootje stond en Gees: Niet vechten, laat het geweld aan de onrechtvaardigen. Rossaart, ziende dat een van de dienders kwaad werd, greep Blommert bij de armen en hem vasthoudend terwijl zij hem bonden zei hij tot de officier: Wil je eraan denken, mijnheer, dat wij het gerecht geholpen hebben?

Drie weken ging Rossaart morgen en middag met Nel mee naar de gevangenis om navraag te doen, zij wachtten er voor de deur, omringd van nieuwsgierigen, en hoorden ieder keer dat er nog geen vonnis was; aan het huis voor krankzinnige vrouwen, waar Gees was opgesloten, kregen zij hetzelfde antwoord.

In die tijd veranderde Nel. Zij was de sterkste van de vrouwen op de aak, die twee, drie dagen langs de wegen kon lopen, een zware vracht dragende, soms, wanneer zij voor de nacht terug kon keren, met haar kind op de arm. De vrienden zagen hoe zij verkwijnde. De eerste dagen sprak zij van onduldbare hoofdpijnen, daarna verzweg zij het, maar zij at weinig, zij werkte lusteloos, nu en dan met beide handen aan het hoofd, en zij lette niet op het gedurig schreeuwen van het kind. Het scheen dat zij vooral van Rossaart hulp verwachtte en wanneer hij naast haar kwam zitten en van Hein sprak keek zij hem droevig dankbaar aan.

Op een morgen hoorden zij van de cipier dat de mannen en Gees veroordeeld waren, maar naar Den Haag gebracht zouden worden voor een nieuw verhoor. Nel zei dat zij daar ook heen zou gaan en zij vroeg Rossaart haar niet alleen te laten, zij was niet zo sterk meer en bang alleen. Een welgezinde schipper nam hen mee tot Schiedam. Van de vrienden hadden zij wat geld gekregen, maar het was weinig en zij zouden daarginds de kost moeten verdienen. Toen zij 's morgens vroeg te voet verder gingen regende het zo hard dat de schipper Nel een stuk zeildoek gaf om zichzelf en het kind te dekken. Het zware doek drukte haar, zij kon moeilijk voort en eer zij aan Delft kwamen moesten zij een schuilplaats vragen om te rusten. Na de middag verminderde de regen, de lage wolken voeren snel aan de grauwe lucht en de wind rukte soms aan de bomen zodat de gele bladeren vlogen. Even voorbij Delft werden zij ingehaald door een schuit vanwaar geroepen werd. Blommert stond daar bij de beurtman met een

aant.

diender achter zich, ook Wuddink hief de saamgebonden handen op en Gees riep: Vertrouw op God. Een eind liepen zij sneller om de schuit bij te houden, maar het paard ging op een drafje en daar het kind begon te schreeuwen moest Nel het weer overnemen. Ach Rossaart, zei zij en hield zijn arm, als ik hem maar ooit weer terugzie. Toen wuifde zij nog eens naar de gestalte op de schuit.

In Den Haag moesten zij weer wachten en dagelijks vragen aan de gevangenis. Toen er na een week geen geld meer voor de kostbaas was liep Rossaart naar Leiden, waar de koekenbakker Van Vliet woonde die de vrienden dikwijls hielp. Hij kreeg geld, en kaas en gepekeld vlees, en hij mocht nog eens terugkomen. In het eind van november werden de gevangenen opnieuw veroordeeld wegens landloperij en belediging van de rechtbank, Gees zou in Gouda, haar man in Leiden en Blommert in Haarlem in de gevangenis zitten. Nel lag op de matras te huilen en schudde maar het hoofd tegen Rossaart die voor haar stond met het kind op de arm. Alle mensen worden zwaar beproefd, zei hij, en allemaal doen wij mekaar kwaad, maar er komt een tijd dat zelfs de domste weet dat wij allemaal van God zijn. Kom Nel, dragen en vergeven. Landlopers, wat schaadt het of ze dat zeggen? En als Hein tien maanden van zijn leven in de gevangenis moet verliezen, wel mens, dm geef ik er tien van het mijne om bij je te staan. - Zij snikte lang en toen zij eindelijk stil werd zeide zij: Ik weet niet wat ik heb, net of mijn leven gebroken is. Als hij vrijkomt zal hij toch niet dezelfde zijn. Ik moet naar Haarlem en verlaat jij mij niet, als er iets gebeurt wat moet er dan met het kind.

De volgende morgen gingen zij op weg. In Leiden gaf Van Vliet weer wat geld en in Warmond bleven zij, omdat Nel pijn had aan de voeten, twee dagen bij een oude man die de broederschap aanhing, een gewezen ziekensoldaat die alleen woonde. Hier vonden zij ook andere vrienden, zij moesten er veel vertellen en zij kregen kleren. Met de beurtschuit konden zij verder reizen.

In Haarlem bracht Rossaart haar naar een vrouw die een water- en vuurkelder hield in de Kleine Houtstraat, die wilde haar bij zich nemen. Hij ging diezelfde dag naar de aannemer voor wie hij vroeger gewerkt had en hij werd dadelijk aangenomen als voorman bij het graafwerk aan de Amsterdamse trekvaart. Zo

aant.

zorgt God voor ons, zei hij tegen Nel, genoeg brood voor jou en je kind om weer flink te worden en voor mij werk waar mijn handen naar staan.

Hij sliep in de keet aan de vaart, alleen op zaterdagavond kon hij naar Nel gaan. En daar zij soms vergunning kreeg voor bezoek in de gevangenis op zondagmiddag, bleef hij en vergezelde haar. Blommert, met zijn hoofd tegen de tralies geleund, antwoordde weinig, hij scheen onverschillig voor wat zij zeiden. Na het bezoek, dat kort duurde, liep Nel gewillig, hoewel zwijgend mee langs het Spaarne buiten, maar door de stad wilde zij niet gaan omdat de mensen naar hen keken. Wanneer Rossaart zeide dat de gevangenis geen schande was als men er niet voor misdaad zat, antwoordde zij dat het toch voor de mensen niets dan verachting gaf en dat voelde zij steeds erger drukken.

In de nawinter werd het roerig in de stad. Men zag in verscheiden straten de boel buitengezet om verkocht te worden omdat er geen huur betaald was, het kwam vaker voor dat er gevochten werd en nadat een troep ontevredenen voor het stadhuis geschreeuwd had kwam de schutterij dagelijks op. Tot laat des avonds hoorde men stemmen in de straten, soms plotseling heftig schelden en vloeken. De bakkers sloegen de prijzen op. Er werd verteld dat er ook op andere plaatsen ontevredenheid heerste. Nel hoorde van de cipier dat er geen vergunning voor bezoek meer gegeven werd, het was te vol. Rossaart troostte dat de langste tijd van de straf geleden was, het werd gauw zomer, iedere dag bracht de bevrijding nader. Hij zag dat er een leegte in haar ogen was. 's Zondags moest hij aandringen dat zij meeging naar de Hout, daar hielden zij het kind ieder aan een hand om het te leren lopen. Maar Nel werd door gedachten gekweld, zij voelde zich gauw moe. In juni zat zij het liefst onder het zware lover op de grond, starend over de lichte weide, terwijl Rossaart het kind bezighield aan de slootkant. En hij was het die het dan slapend naar huis droeg.

Toen ging het gerucht dat er cholera was in Amsterdam en weldra zag men dat de venters hun aardbeien en kropsla in de gracht moesten gooien. Waar een huis met een zieke was maakten de burens een kruisje op de deur en wilde geen bakker of melkboer

aant.

aanschellen. Toen Nel brood kwam halen omdat haar kostvrouw ziek was werd haar gezegd buiten de winkel te blijven staan. Op een zaterdagavond vond Rossaart in de kelder het vuur gedoofd en de deur naar het achtervertrek openend zag hij in het halfduister de vrouw in haar bedstee en Nel op de matras aan de wand. Het kind begon te schreeuwen. Hij liep naar de kruidenier aan de overkant, die hem zeide hulp bij het armbestuur te vragen, in de straat daarachter. Een langzame oude man antwoordde hem dat er op zaterdagavond niemand komen kon. Die nacht zat hij slapeloos in de kelder bij een waspit met het kind naast hem op een turfmand, en in de morgen ging hij nogmaals vragen, later ook aan het gasthuis. Er kwam een ziekenvaar die een drankje gaf. Rossaart nam het kind mee naar buiten omdat het gedurig schreeuwde, de burens keken hem zwijgend na. En toen hij terugkeerde riep Nel hem en zeide: Rossaart, denk om mijn kind. God zal het je lonen.

Op de maandagavond kwam hij weer van Halfweg, de vrouw lag te zuchten, maar Nel gaf geen antwoord. Toen hij weer kwam waren de zieke en de dode weggehaald. Hij liet het kind bij de kruidenier en hij ging vrijaf vragen voor de begrafenis. De doodgraver keek verwonderd naar hem op toen hij bad en nam zijn pet af.

Zes weken later, bij het begin van de kermisweek, was het feest in de stad met veel vlaggen uitgestoken. Op het Plein en onder de bomen van de Dreef drong een menigte om naar de parade te kijken die daar voor de vrijwilligers gehouden werd. Rossaart, die bij de baas had opgezegd, was al vroeg in de stad. Hij keek naar de erepoorten, hij las de opschriften, en een man, die naast hem liep, zeide dat de vrijwilligers kruisen van het veroverd metaal kregen omdat het vaderland trots op hen was. Dat is goed, antwoordde hij, en God geve dat het vaderland verdraagzaam wordt en niet zoveel van zijn zoons verliest door gebrek aan brood. De man verstond hem niet door de muziek.

Toen ging hij schoenen kopen voor Blommert en aan de deur van de gevangenis staan wachten. Blommert kwam buiten met gebogen hoofd en keek hem vragend aan. Hij vertelde het hem dadelijk en nam hem mee naar een kosthuis op de Turfmarkt.

Daar zaten zij tegenover elkaar naar buiten kijkend waar de bollenkramen onder de bomen stonden, zwijsend, tot Blommert begon te spreken.

Wij zijn vrienden al van kind af en je bent een vriend geweest voor mijn vrouw en mijn kind, ik weet wat dat zeggen wil. Ik heb de tijd gehad om na te denken en nu hoop ik maar dat je het met mij eens bent. Er is hier voor ons geen plaats als wij eerlijk willen leven gehoorzaam aan de wet van God. Wij willen broederschap en rechtvaardigheid en ze antwoorden dat wij oproerlingen zijn en landverraders en kettters. Als je niet meedoet en een zwart pak aantrekt voor de kerk, als je niet zegt dat je een ellendige zondaar bent, als je niet met de muts in de hand mijnheer zegt en alsjeblijft, dan nemen ze je het brood uit de mond. Het is of mijn neus er niet meer tegen kan, het stinkt hier erger dan de grachten van de veinzerij. Want geloof is er niet als je elkaar het leven bitter maakt. Er was daar bij ons een jongen met zes maanden omdat hij op straat gescholden had, niets erger dan de anderen, en die werd op de binnenplaats gesard net als ik, hij omdat hij rooms was zoals ik om de broederschap. Ik wil naar een land waar ten minste mijn kind niet opgroeit in de haat en de armoe. Ik wil naar Amerika, ga je mee?

Rossaart zweeg een poos. Daar heb ik ook aan gedacht, zei hij, maar het gaat niet. Ik wacht op het meisje waar ik mee trouwen wil, wie weet hoe lang het nog duurt. En dan, als ik met mijn blote voeten in de modder sta, dan voel ik dat ik hier niet weg zou kunnen. Er komt iets uit dat je door het merg gaat. En daarvoor kan ik al die narigheid wel verduren. De vrijheid is voor jou om verlost te zijn van de veinzerij van de mensen en voor mij om met het water om te gaan. En zeg niet dat ze daarginds ook water hebben, het is hetzelfde niet.

Het orgeltje van de draaimolen verderop begon te spelen, kinderen liepen hard voorbij. Zij gingen uit, zonder te spreken langs de kramen. 's Avonds zei Blommert dat hij nog eens rond wilde lopen, hij zou misschien nooit meer een kermis zien. Op het Verwulft, waar een zangvereniging bij fakkellicht het volkslied zong, bleef hij staan luisteren.

Bij de morgenschemer haalden zij het kind, Rossaart moest het

dragen omdat het zich van zijn vader afkeerde. Zij stapten op de schuit aan het Spaarne, de huizen waren nog gesloten en over het dampig water wiegelden de eerste glansen.

aant

VIII

Bij het vallen van de schemer afgestapt om inkopen te doen voor zij naar de overkant terug zouden varen, merkten zij een ongewone drukte, groepjes mensen hier en daar heftig in woordentwist. Gees dacht dat er ook hier opstootjes waren en zij vroeg Bijl, die achter haar liep met de grote mand, of zij niet beter deden uit het gedrang te blijven. Maar niemand sloeg acht op hen. In de gruttenwinkel waar zij binnentraden, donker en leeg, kwam de vrouw met beschreide ogen en van haar hoorden zij wat er gaande was. Ik mag je niet meer verkopen, zeide zij klagend, mijn man heeft de kolder in de kop van de nieuwe dominee. Alleen de ware broeders wil hij tot klanten. Heb je niet gezien dat er soldaten in de stad zijn? Er staan er op wacht bij de kerk, wie weet wordt er morgen gevochten als de dominee erin wil. Ze hebben hem het preken daar verboden omdat hij de andere dominees uitschold voor leugenaars en baälsdienaars. Het wordt zo wel het einde zoals voorspeld is, valse profeten in het geloof. Dan zijn jullie verstandiger, je hebt nu eenmaal je verdoemenis gekozen, maar jullie leven tenminste eensgezind. Nu zit mijn man te vergaderen of ze niet een eigen kerk kunnen krijgen en mij verbiedt hij de gezangen. Hier heb je een paar kop gort om niet en ga dan maar op de Groenmarkt kopen.

Zij haastten zich naar de andere winkel, daar was het druk en zij werden er geholpen. De man vertelde onder het inpakken dat er morgen een andere dominee zou zijn, de soldaten zouden de kerk bewaken. Toen Gees het een schande noemde dat het dienen van God de macht van wapens nodig had, antwoordde hij dat zij nu eens een waar woord sprak.

Over het donker water voeren zij naar Zwijndrecht. In de keet, zindelijk geschrobd, stond de lange tafel gereed met de kaarsen al aangestoken, de kommen van aardewerk en de vorken. De broeders en zusters kwamen binnen en zetten zich op de banken.

aant.

Wuddink aan het hoofd van de tafel, rees op. Hij deelde mede dat er twee gevraagd hadden een huwelijk te mogen sluiten; Hogerzeijl, de oudste, had al toegestemd, maar hijzelf was ertegen omdat de broederschap het werk van het meisje niet missen kon nu er pas twee vertrokken waren. De gemeente mocht zich drie dagen tot het besluit beraden. Toen Breehout, de man die trouwen wilde, hem vroeg wat hij dacht van het huwelijk op het stadhuis, antwoordde hij dat eenelk naar het geweten moest beslissen of het woord genoeg was of niet. Volgens Hogerzeijl en hem hoefde de broederschap zich in een zaak als het huwelijk aan de inzettingen van de wereld niet te houden: Wie zijn maagd trouwt doet wel, wie haar nie: trouwt doet beter. Maar als hij trouwt, dat hij dan zijn vrouw bezitte in heiligheid en eer. Dat is het voornaamste.

Toen zeiden zij het gebed. En de schalen met roggebrood werden ingedragen, Hogerzeijl en Gees liepen ter wederzijden van de tafel om te dienen. Onder het eten vertelden zij die uit geweest waren om te venten en zij die thuis gewerkt hadden.

De broederschap, sedert een jaar hier gevestigd, bezat behalve de aak, alleen gebruikt wanneer er ruimte tekort kwam, op de werf van een der vrienden een grote loods, tot slaapvertrekken ingedeeld, de keet tot dagverblijf en daarbij nog een kleine schuur. Daar hadden zij toen de suikerbakker Seebel zich met zijn gezin had aangesloten, een fabriek van Zeeuwse chocolade ingericht, de plakjes en de repen lagen er op de planken, in wit papier gepakt. Des maandagsmorgens voeren zij weg met drie kleine schuiten om hun waar te verkopen op alle plaatsen van Zuid-Holland, op de eilanden, tot het land van Maas en Waal toe. Ook de zwavelstokken en de vuurmakers werden nog gevent door de grote kinderen. Bovendien bracht Rossaart, die turf voer, al zijn verdienste aan, maar hij bleef maanden in het noorden. Er waren regelen gemaakt voor de verdeling van het werk en voor het besteden der gelden, maar overigens werd van de broeders en zusters niet ander: gevergd dan dat zij leefden naar de geest van het Nieuw Verbond. Wie een geschil had met een ander bracht het voor een der oudsten, dan werd erover beslist in de kring waar alle meerderjarigen zaten. Toch heerste er verdeeldheid, die al

aant.

jaren was aangegroeid; de ouderen geloofden dat de wereld geheiligd zou worden op de komende dag dat Jezus weer onder de mensen verscheen, zij hielden het de plicht der nederigheid niet anders dan te wachten; de jongeren hadden de overtuiging dat zij met eigen handen de staat moesten bouwen die Jezus waardig was, zij geloofden dat dit niet mogelijk was in een land van verharde slaven van de letter, zij wilden naar het nieuwe land Amerika waar niets hen belemmeren kon. Het waren de sterke werkers die, door Blommert en Breehout geleid, hiernaar streefden en eisten dat een deel van de verdiensten gespaard zou worden om de reis te betalen voor al wie vertrekken wilde. Indien Rossaart aan hun zijde was zouden de anderen toegeven want Wuddink en zijn vrouw hadden vertrouwen in zijn oordeel, maar hij hield vol dat eenieder op zijn geboortegrond behoorde.

Het was een kleine schuit waarop hij voer, oud en opgelapt, en in de winter nam hij wel een jongen mee om te helpen, maar in de zomer ging hij liefst alleen. Als hij de Zuiderzee over moest deed hij het langzamer dan anderen omdat de schuit maar een dunne mast verdroeg, dan voer hij op zijn gemak onder de dijk en legde 's avonds vast. Alleen wanneer hij vlotte bestelling had ging hij rechtuit op goed geluk.

Eens toen hij na twee jaar weer in Bommel kwam ontving tante Jans hem met lachend gezicht, zij wreef de handen en zette dadelijk de koekjes neer. Zij ging tegenover hem zitten en vertelde haastig het nieuws. Ruim acht jaren hadden zij gewacht, hij en ook zij, nu konden zij eindelijk hun vervulling zien. Marie had trouw haar plicht gedaan, al die tijd alleen in dat holle huis met de mevrouw op bed, en trouw in haar verwachting. Nu was de weduwe gestorven en zij ontslagen. De wijnkoper had haar in huis genomen en zocht een dienst voor haar. Zij had laten vragen of Maarten Rossaart niet van gedachte veranderd was. De tante wilde dat hij nu beslissen zou en hier kwam wonen, zij zou wel zorgen dat hij goed werk kreeg van het dijkbestuur, zij zou met alles helpen. Hij antwoordde dat er immers niets dan schimp zou zijn voor iemand van de broederschap, maar hij had in Friesland een tjalk te koop gezien met een mooie woonroef, als zij daarvoor het geld wilde borgen nam hij het aan. Telkens weer hield zij aan

dat het werk aan de dijken meer in zijn aard lag en dat hij hier vrienden had, het schippersbestaan zou ook te moeilijk zijn voor een vrouw die er niet in was opgebracht, maar hij antwoordde dat hij op een vaste plaats, met de onverdraagzaamheid van de burens, niet meer wennen kon. Hij was eenzelvig geworden en Marie moest dat ook weten voor zij besloot. Tante Jans wilde zich bedenken of zij voor een tjalk wel geven kon, het geld was immers onzeker op het water. Zij deed het, onwillig, zij telde hem het geld voor met een bedrukt gezicht, zuchtend dat hij toch nog eens in de stad mocht komen wonen, want zij voelde zich eenzaam worden.

Toen hij vertrokken was ging zij naar Gorcum en diezelfde middag schelde zij aan bij de wijnkoper. Hij hoorde haar aan, hij liet dan Marie binnenkomen en vermaande haar geen overijld besluit te nemen, maar nog eenmaal met de pastoor te spreken om goed te weten wat zij deed; als zij trouwde met een man van een ander geloof zou zij haar kerk verliezen, zij zou zich afkeren van wie het naast stonden en voorts zou het jaargeld, haar door de weduwe vermaakt, vervallen. Hij vroeg juffrouw Goedeke wel te bedenken of zij er de hand in kon hebben iemand in het ongeluk te voeren. Spreek zelf maar, zeide zij en Marie antwoordde: Ik heb al acht jaar elke dag de Lieve Vrouw gebeden en ik weet wat haar gezicht zoals ik het dikwijls zie betekent, dat mijn gebed verhoord zal worden en ik zal mijn vreugde en mijn smarten dragen. Denkt mijnheer dat het jaargeld daarin veranderen kan? Ik ben geen kind meer, ik weet wat ik verbeur en waarom ik doe wat ik doen moet. Mijnheer pastoor heeft mij al zo dikwijls gehoord en zo dikwijls getroost, ik mag zijn woorden niet herhalen, maar hij is genadiger dan mevrouw ooit voor mij geweest is. Ik zal naar hem toe gaan omdat u het wil, maar u kan erop aan dat ik morgen met de juffrouw meega.

In de avond, voor zij naar huis keerde, kwam zij in het logement. Zij had afscheid genomen van de pastoor, hij had gezegd dat hij voor haar bidden zou en hij had haar een rozenkrans gegeven.

Juffrouw Goedeke vond haar met haar mandje op de wal voor de vroege schuit, haar ogen waren rood en zij moest ze nog dikwijls drogen.

aant.

De dagen van het wachten waren guur van wind en gestadige regen, maar in augustus, toen de hemel klaarde met volle blanke wolken, werd het drukkend warm. Juffrouw Goedeke, altijd alleen met breiwerk voor de bedeling, was in die tijd gewend geraakt aan een stem in de kamer; soms zuchtte zij of Maarten toch wijzer wilde zijn en in de stad kwam wonen.

Onder een onweer, terwijl zij zwijgend zaten, angstig met de handen telkens voor de ogen, werd er gescheld. Juffrouw Goedeke wees in het spionnetje: Daar is hij. Marie rees, zij maakte een kruis, hoewel zij het meestal naliet. Bij het openen van de voordeur zagen zij hem, in de regen die kletterde op de stoep, groot en nat. Hij lachte toen hij beiden de hand gaf, maar hij zeide niets en zwijgend liet hij hen begaan om hem af te drogen. Ook in de kamer bleef hij stil, soms even de ogen naar haar opslaand, en antwoordde kort op de vragen van de tante of hij geen woorden wist. En zij zat in tedere rustigheid, zij hield het hoofd gebogen in een glimlach en telkens bij het bliksemlicht zag hij de vurige gloed van haar haren.

Meer dan acht jaar hadden zij aan elkaar gedacht, geen van beiden wist te spreken en zij durfden elkaar niet aan te zien. Eerst toen de kaars werd opgestoken noemde zij zijn naam en haar ogen gingen voor hem open.

Bij het avondbrood vroeg tante Jans of hij niet anders besloten had en liever werk deed aan de rivier, het was toch op een schip bij regen en ontij geen leven voor een vrouw. Voor mensen die aan mekaar genoeg hebben, zei hij, is er niets beter dan een roef.

Toen zij gingen kijken lag de tjalk *Vertrouwen* glimmend in de zon, nieuw geteerd, helderrood en -groen aan voor- en achterstevan, de jongen stond te schrobben. Ook de roef was nieuw geverfd en zindelijk, maar tante Jans noemde verscheiden dingen die ontbraken. En terwijl zij hier stonden vroeg zij wanneer zij onder de geboden zouden gaan. Maarten antwoordde: Zij mag het zeggen, maar als zij mij neemt voor wat ik ben kunnen wij het zonder geboden doen, het is maar een band die dwingen wil wat niet gedwongen kan worden.

Tante Jans zeeg op het bankje neer, stom van schrik. Met tranen klaagde zij: Om godswil, jongen, heb ik jullie daarvoor dan

aant.

geholpen? Wat zullen ze van mij zeggen dat ik haar heb weggehaald om in de tuchteloosheid te leven.

Zij zag hen smekend aan en Marie zeide rustig: Ik ben je vrouw van de dag dat wij samen liepen, laten wij nu wij bij mekaar blijven niet beginnen met anderen aanstoot te geven als wij het helpen kunnen. - Het is goed, antwoordde hij, maar dan dadelijk. Jammer dat de schuit al die tijd niet naar het noorden kan.

Toen hij zijn papieren gehaald had ging hij varen en hij keerde pas voor de gezette dag terug. Op het stadhuis zeide de klerk hem dat Marie niet de dochter kon zijn van Pieter Gouw, zoals zij in de woonplaats stond ingeschreven, en bij navraag in Bennebroek was gebleken dat haar naam in het register niet voorkwam; hij gaf hem de raad zelf daarheen te gaan om inlichting waar de geldige papieren te vinden waren. Wel tante Jans, vroeg hij nadat hij het verteld had, wat denk je? Voor de kerk kan het niet en het stadhuis wil papieren die er niet zijn. Wij hebben lang geduld gehad omdat het voor de mensen niet mocht, wij zijn inschikkelijk geweest om niemand te ergeren, nu zullen wij het maar wagen of het mag voor God.

Marie knikte, maar de tante wilde hem overreden nog te wachten of er misschien een vergissing was, zij bood aan zelf naar Bennebroek te reizen om navraag te doen. Maarten stelde haar gerust dat zij er zelf voor zorgen zouden wanneer zij erlangs kwamen, morgen op de vastgestelde dag zouden zij vertrekken. Zij zuchtte, zij veegde de tranen en zij schudde het hoofd dat zij geeneens een bruiloftsmaal kan geven, om haar dienstbode niet en om haar goede naam. Bedrukt was zij de middag bezig het linnengoed na te zien en in de kelder de voorraden voor de tjalk. Ach kind, zeide zij voor zij naar bed ging, wat ben ik toch begonnen, er rust geen zegen op.

Zij stond aan de wal met haar zondagse sjaal toen de jongen losmaakte en de helder geschrobde plank inhaalde. Aan de overkant dreef een rij van stille onweerswolken en er lag een waas over het groene land. Marie, achter de witgeverfde roef, hield voor het eerst de roerpen vast terwijl het zeil omhoogging en spande en toen de schuit vlug voortgleed met de koelte, kwam Maarten bij haar staan en legde zijn hand bij de hare om haar te leren hoe zij

sturen moest. Voorbij Gorcum varende keken zij naar de stad. Daar is mijn zwarte jeugd gegaan, zeide zij. En hij: Die toren heeft mijn gebeden gehoord. Maar het was om te leren dat jouw God en mijn God een en dezelfde is. De mensen maken het mekaar moeilijk en je moet niet denken dat zij ons nu verder met vrede laten.

Zij legden voor Zwijndrecht aan. Hoewel Rossaart er nimmer over sprak hadden de ouderen onder de broeders al jarenlang geweten van het meisje op wie hij wachtte. Toch verborgen Wuddink en Gees hun teleurstelling niet dat hij een vrouw van de roomsen had genomen, afgodenbidders die de zuivere leer niet konden verstaan. Toen Gees op de tjalk kwam en met Marie praatte zeide zij, wijzend naar het kruisje aan haar hals: Als je dat niet in je ziel hebt zal het je niet helpen of je het van zilver tentoondraagt. Marie antwoordde: Ik heb van mijn man gehoord dat jullie de boodschap van Christus goed verstaan. En Rossaart voegde erbij: Laten wij vrienden blijven en de ogen sluiten voor elkaars tekortkomingen. Wuddink noemde dit een goed woord en verzekerde Marie dat iedere christen welkom was. Maar toen zij aan de grote tafel aan het avondeten zat merkte zij dat alle broeders en zusters naar het kruisje keken of zij niet bij hen hoorde.

Zij konden geen dag verliezen omdat het al druk was in het turfseizoen. Varende op de noord, naast elkander aan het roer, sprak Marie: Rossaart, wij dienen dezelfde God, maar wij hebben verschillend geleerd te bidden, laten wij het blijven doen ieder op zijn wijze.

Tot de middag was zij bezig in de roef en toen zij hem kwam aflossen en hij binnenging scheen het hem of het er ruimer en lichter was geworden, met het koper en het aardewerk blinkend. De jongen, die met hem samen at, keek door de deur, hij zei: Mijn moeder deed het net zo, het was altijd knap bij ons zolang zij leefde.

Zij voeren door de steden, wachtend voor de sluizen, en dan weer urenlang de weilanden voorbij, er werd soms geen ander woord tussen hen gewisseld dan de vraag wat toren het was, die zij zag, en het antwoord. Marie, gewoon aan een eenzame keu-

aant.

ken, een benauwde ziekenkamer, werd blozend van zon en regen. Het duurde niet lang of zij hees het zeil met de jongen samen en het eelt van haar handen werd makkelijk met de roerpen. In een dikke mist op de Zuiderzee, toen haar man en de jongen moesten slapen, stond zij tot donker toe op wacht, turend met de bel in de hand. En in Overijssel, waar zij drie weken ingevroren lagen, keek zij uit of de wind niet veranderde, even verlangend als Rossaart om te varen. Die winter kreeg hij meer te doen niet alleen omdat het koud was, maar in Enkhuizen, in Alkmaar, waar zij kwamen, bestelden de klanten liever bij hem omdat zijn vrouw, die bij het afdragen de krijtstrepen zette, de toegift zo gul maakte dat zij zeker waren niet te weinig te ontvangen. Als de jongen vroeg of het niet te veel was, antwoordde zij: Beter te veel dan te weinig. Zij was een goede schippersvrouw geworden omdat haar man schipper was. En daar Rossaart het verdiende geld op de tafel liet liggen, bewaarde zij het en zij was het ook die in de zomer Wuddink het overschot afdroeg, meer dan het vorig jaar.

Maar hoewel zij een kind verwachtte, vroeg zij Rossaart niet op Zwijndrecht te blijven, want zij voelde zich onder de broederschap niet thuis. En toen zij voeren sprak zij haar gedachte uit: het zou haar ongeluk zijn als het kind niet gedoopt werd zoals zijzelf en de broeders zouden dat maar met schimp aanzien. Rossaart stemde toe, zeggend dat de wijze er niet toe deed, of rooms of hervormd of gereformeerd naar de nieuwe leer, als een kind maar als christen de wereld inging.

Met turf hoog geladen zouden zij de Zuiderzee oversteken om de geboorte af te wachten, maar in Kuindert voor het vertrek werd de jongen ziek en moest op zijn slaappleats in het vooronder liggen. Toen de wind goed zat besloten zij toch te varen. Na een halfuur wakkerde de wind zozeer dat Rossaart de zwaarden moest verleggen. Het werd erger, de schuit stootte hard op de korte golven. Ter hoogte van Schokland begon er zoveel water over te slaan dat hij het zeil moest strijken. Marie, die het roer hield, merkte toer dat het te hard voor haar krachten trok, maar zij spande zich in en zij hield vast. De gierende wind sloeg een hagelbui neer, de fok kreunde onder de vlagen. Zij hoorden de jongen roepen en toen Rossaart ging kijken zag hij, dat er water

aant.

inkwam. Hij moest nu zelf het roer houden, daarom klom zij af en spijkerde vierdubbel zeildoek voor het lek. Wankelend kwam zij terug, zich met moeite vasthoudend aan de touwen en zij vroeg Rossaart de naaste haven te zoeken want zij voelde zich te zwak om verder te helpen. Er was geen land te zien, maar hij zette de boeg in de richting van Kampen. Hoewel hij toen de volle wind had maakte het woelende water het roer zo weerbarstig dat hij het met moeite hield. Zij stond naast hem, met bleke lippen, en hielp. Eerst toen zij voor de IJssel kwamen zeide zij dat de kracht haar begaf en ging zij binnen de roef.

Rossaart bracht de tjalk alleen voor de stad en zodra hij in een hevige hagelbui erin geslaagd was vast te leggen, ging hij naar de brugwachter, en die zond zijn vrouw haastig naar de schuit en liet nog een andere halen. Die dag voor Sint-Jan, terwijl Rossaart in het vooronder bezig was te timmeren, werd hun zoon geboren. Toen hij het kind kwam zien baden zij samen en de twee vrouwen vielen met het amen in. Daar zij te laat waren met het leveren van de turf drong Marie aan op de maandag te vertrekken. Voor de avond kwam er een priester die het kind doopte en Rossaart vond een knecht bereid mee naar de overkant te varen.

Drie maanden later, toen zij weer voor Kampen lagen, kwam er een diender op de tjalk zeggen dat hij met zijn vrouw in Zwolle voor het gerecht moest verschijnen. Zij vervolgden de reis over Zwolle en daar wachtten zij tot de gestelde dag. De rechter vroeg waarom hij het kind niet aangegeven had. Op de verontschuldiging dat zij weer varen moesten werd hem streng geantwoord dat hij beboet zou worden. Toen de rechter naar het trouwbriefje vroeg en hoorde dat zij het nog niet hadden kunnen krijgen, zeide hij dat Rossaart dan de vader niet was, maar niettemin beboet zou worden, zijnde de eigenaar van de tjalk waar het kind geboren was. Nee, mijnheer, antwoordde hij, de tjalk hoort van de broederschap. De rechter besloot dan de vrouwen op te roepen, die op de schuit waren tijdens de geboorte, en hen te beboeten, en Rossaart en zijn vrouw wees hij de deur.

De wereld is kwaad geordend, zei Rossaart, dat de vrouwen die geholpen hebben daarvoor gestraft worden. - Dat zullen wij betalen, antwoordde zij, het kind is nog te klein voor schulden. Straks

als wij varen denken wij er niet meer aan.

Zij voeren zomer en winter tussen Holland en het noorden en maakten goede winst voor de broederschap.

IX

Zij waren er bijna een jaar niet geweest toen zij in de zomer voor de wal kwamen en er veel veranderd vonden, Wuddink gestorven, twee gezinnen met ruzie weggegaan, een der vrienden wegens belediging van het gerecht veroordeeld. En Hogerzeijl, de vroomste, die al veertien jaar bij de broederschap leefde, vervallen en malende geworden; hij zat te suffen in zijn hoekje en wanneer iemand bij hem bleef staan deed hij altijd dezelfde vraag: Heer Jezus, is het morgen de beloofde dag? Alleen aan het eten stond hij op om de anderen te bedienen en zij lieten hem begaan hoewel hij zo langzaam was dat menigeen ongeduldig werd.

Maar ook in de geest vond Rossaart veel veranderd, het onderling vertrouwen en de eendracht verstoord. Er vielen korzelige woorden van verwijt en ongenoegen, zelfs de zachtzinnigsten spraken op korte toon. Het scheen of de onrust, in de steden al het vorig najaar begonnen, ook tot hier was uitgespreid, ontevredenheid en verzet. Wie klaagde er niet onder de armen. De soldaten stonden nog altijd onder de wapens ofschoon de oorlog lang gedaan was, die kostwinners hadden kunnen zijn; duur slecht brood waar veel over gepraat werd, schaarste aan aardappelen, waar de boeren geen schuld aan hadden. Er waren er velen die de huur niet konden betalen, die dakloos werden en langs de wegen zwierven met hongerige kinderen; velen die onbeschoft werden tegen hun meerderen, dreigden en scholden dat er een eind moest komen aan het gebrek. Dan liet de overheid soldaten komen, denkend aan oproer. En ook voor menige kerk zag men soldaten op de zondag want er heerste heftige verdeeldheid in heel het land benoorden de Maas. Predikanten scholden elkander van de kansel of in schotschriften voor scheurmakers, farizeeërs of voor lasteraars, baälsdienaars, de haat was groot onder christenleraars, zo groot dat menigeen zijn troost zocht door de Bijbel te lezen zonder ter kerk te gaan en aan zaken dacht nuttiger voor

aant.

het land dan verdeeldheid. Het woord revolutie werd vaak genoemd, maar niet onder de geringen, die slechts morden over de duurte en de lonen.

Bij de broederschap heerste nu geen gebrek, er werd genoeg verdiend voor voedsel, beter en ruimer dan voorheen, geen enkele die niet deugdelijk gekleed ging, er werd nog geld overgehouden. Toch was er een prikkelbaarheid die er in de dagen van ontbering niet geweest was, onenigheid, gekibbel, verzet tegen de gestelde regelen. Er werden nog wel zwavelstokken gemaakt, maar de meeste winst kwam uit de bereiding van chocolade in verscheidenheid, van de minste soort voor de snoepwinkels tot de fijnste in allerlei verpakking met het wapen van Zeeland op het papier gedrukt. Zij hadden veel klanten, men zag de pakjes in iedere stad en ieder dorp en zij hadden de naam van zuiverheid en echtheid voor de bereiding. Er was op een weiland achter de werf een ruime keet gebouwd, waar twaalf mannen en vrouwen ieder hun eigen werk hadden, van het lezen van de bonen tot het opschrijven van de pakjes, met een bergplaats daarachter. Drie schuiten voeren geregeld uit en met iedere lading ging iemand mee wiens taak het was nieuwe klanten te zoeken.

En dit was een van de redenen van verschil. Wuddink en Gees hadden altijd geleerd dat men niet hoefde te werken voor meer dan genoeg tot het levensonderhoud, want het overtollige onthield men anderen. Seebel, de suikerbakker die de bereiding van chocolade had aangebracht en er in het begin ook geld voor gegeven, en Bijl die zich er het meest op had toegelegd, meenden dat de mens moest werken zoals God hem had geschapen en daarvan ook de vrucht kon plukken, of veel of weinig. Toen zij genoeg verdienden om in het nodige te voorzien wilde Wuddink geen nieuwe klanten, hij zwichtte slechts voor de overreding dat men de oude verliezen kon en dat men dus voor de toekomst moest zorgen, maar Gees, vasthoudend in haar oordeel over hetgeen goed was en wat niet, bleef de uitbreiding van de nering afkeuren. Hoewel zij nu de oudste was en volgens hun wet de meeste stem had, moest zij het aanzien dat er meer gestreefd werd naar het winnen van nieuwe kopers.

Een ander verschil ging over de winkel die Seebel bouwde. Hij

aant.

had onlangs een kleine som geërfd en in plaats het geld bij dat van de broederschap te leggen, hun vaste wet, wilde hij een suikerbakkerij hebben, van steen gebouwd, en, daar hij immers zelf betaalde, met woonvertrekken voor zijn gezin. Hij vond dat het geen schade deed aan de leer van alle goed gemeen, dat men eigen woning had, zoals toch ook eigen kleding. Gees hield vol dat het onderscheid maakte met voorrecht boven anderen. Zij kon nu wel meer dan vroeger door de vingers zien, zij besepte dat het gemak van een eigen woning het gemeenschappelijk geloof niet deren kon, maar zij voelde dat het beginsel ontwricht werd. En zij kon er niets tegen doen, want nu haar man er niet was ontbrak het woord dat gevolgd werd.

Zij kwam op de tjalk, zij zat in de roef en zij vertelde wat haar bezwaarde. Er was leiding nodig en Rossaart, na haarzelf het langst bij de broederschap, zou met zijn bedaardheid en zijn vaste wil de man zijn naar wie men hoorde. Hij zeide dat hij niet geboren was om voor te gaan alleen al door de regel die hij hield, dat eenieder moest doen naar plicht volgens het geweten. Bovendien voer hij al zo lang dat hij op een vaste plaats niet aarden zou. Maar Gees drong aan zijn eigen belang niet te tellen voor het gevaar dat het verkeerd mocht lopen met de broederschap. Marie erkende ronduit dat zij er geen zin in had samen te wonen met mensen die schimpten op haar geloof, maar als Rossaart meende de anderen te kunnen dienen, zou zij het niet in de weg staan. Zij spraken af dat de tjalk drie maanden van het jaar zou varen.

Van de eerste dag voelden zij zich niet thuis. Marie deed ijverig het werk dat haar toegewezen werd, maar zij mengde zich niet in de redetwisten, zij sprak weinig met de anderen, behalve met de vrouw van Bijl, die sedert enige tijd weer 's zondags naar Dordrecht voor de mis voer. Aan het eten zaten zij naast elkaar, zwijgend bij de gesprekken.

Toen Rossaart al dadelijk zijn oordeel moest zeggen over een vraag waarvan hij sinds lang een eenvoudige overtuiging hield, bleek dat Seebel de Schrift nauwkeuriger las dan hij en er scherpzinniger over nadacht. Het was de vraag van de zonde voor de gemeente teruggekeerd. Wuddink had geleerd dat al wie het gebod van de naastenliefde volgde door Jezus was verlost en uit God

geboren, zoals de apostel had gezegd. Seebel echter hield zich aan een andere uitspraak, dat weliswaar de oude mens met Jezus gekruisigd was, maar niettemin de zonde in het sterfelijk lichaam woonde, zodat men tegen haar moest waken. Met zijn radde tong liet hij de anderen geen tijd tot overweging of tegenspraak en aan het einde van de maaltijd klonk altijd in zijn stem de toon van de boetprediker. Gees had moeite de ergernis van zich af te zetten, zij voelde dat hij met zijn schrikbeelden het eenvoudig geloof aan de gemeenschap door, in en tot God bedreigde, en zij kon tegen zijn vaardigheid niet anders stellen dan: liefde tot God en tot de broeder, dat is alles, man. En Rossaart, met zijn glimlach, knikte, zeggend: Wij hebben al veel over de zonde gepraat, laten wij liever doen wat ons geboden wordt.

Maar de rustige geest waarin zij vroeger leefden, elkaar helpend, zonder klacht ontbering en vervolging duldend, was vervlogen. Er waren er die in de kleine gemeenschap geen bevrediging vonden, Seebel omdat zijn verstand de duistere stukken van de Schrift zocht te doorgronden, anderen omdat de afzondering hen drukte, de vrouw van Bijl omdat zij de behoefte aan vertroosting voelde. Eens toen zij van de kerk terugkeerde glansde er een klaarheid op haar gelaat die Marie zonderling ontroerde en een volgende keer ging zij met haar mee. Voortaan hadden die twee een band waar de anderen niet van wisten. Seebel smaalde op hun kerk. Er stond geschreven, zeide hij, dat de mensen één Heer, één geloof, één doop, één God en Vader moesten hebben en dat allen die van de éne kudde dwaalden buiten het verbond en zonder God in de wereld stonden. Bijl zette hem terecht: dat konden de roomsen tegen de hervormden zeggen, de hervormden tegen de afgescheidenen, zoals trouwens iemand van welke gezindte ook dat van hun eigen broederschap kon zeggen. Dan twistten zij weer over de ware kerk en Seebel stelde het tot grondbeginsel dat al wie niet streng aan de letter hield een verdoolde was. De meningen waren nu in scherpe tegenstelling. Breehout, hoewel hij nooit anders dan met afkeer van de paapsen sprak, gaf Alida en Marie gelijk, want in hun kerk waren zij werkelijk schapen gekniel in blind geloof, terwijl hij in de kerk, waar hij als jongen moest gaan, niet beter was dan een stom beest dat begrijpen

aant.

moest in een taal die hij niet eens verstond, hij bekende dat meer dan de helft van de Schrift zo goed als Frans voor hem was, en als hij zich niet vergiste hield welbeschouwd eenelk onder hen er zijn eigen geloof op na. En Rossaart verschilde niet veel van hem; de kerk waar hij als jongen geweest was noemde hij er een van woorden zonder daad en van tranen voor hen die God zochten te kennen. Wuddink en Gees, die niet op school geleerd hadden, waren hem betere voorgangers geweest dan een dominee.

De gedachte aan een wijdere gemeente dan hun broederschap was bij hen teruggekeerd. Toen er op een dag een predikant van de gereformeerden kwam luisterden zij met aandacht en op de volgende zondag ging Seebel met twee anderen naar de nieuwe kerk om een preek volgens de gezuiverde leer te horen. Vooral onder de broeders en zusters die zich de laatste jaren aangesloten hadden nam het gezag van Seebel toe.

Na drie maanden werd Rossaart onrustig. Hij stelde voor, om de tjalk niet nutteloos te laten liggen, voor de koude intrad nog te varen. Het is hetzelfde niet meer, zeide hij toen zij onder een strak zeil aan het roer stonden, met de welvaart is de kentering gekomen. In de armoede waren wij eensgezind en tevreden, en nu zoeken zij een andere orde, wat kan dat zijn? - Man, antwoordde zij, je weet toch, dat wij vandaag andere behoeften hebben dan gisteren. - Misschien wel, zei hij, als ik dan maar met het water mag zijn, dat is voor mij wat voor jou de kerk is.

Zij hadden hun kind achtergelaten omdat hij eens overboord was gevallen en Marie de angst niet verdragen kon wanneer hij speelde en sprong op de tjalk. Toch verzette zij zich niet toen haar man, nadat de maand om was, nog een paar keer turf wilde halen, want zij zag dat hij zijn rustigheid terug had. Zij zeide dat hun nu niets ontbrak dan alleen het kind en dat zij gelukkiger zouden zijn als schipper. Maar voor het begon te vriezen moesten zij terug.

Er was een man van de belasting geweest, die gevraagd had wie de eigenaar van grond en gebouwen was. De vroegere eigenaar, de scheepmaker, had een brief geschreven als bewijs dat de broederschap de werf gekocht had, maar de belasting kon de broederschap niet volgens de wet erkennen. Om moeilijkheden te

aant.

voorkomen hadden Gees en Seebel door de notaris laten beschrijven dat zij tezamen met Rossaart de eigenaars waren. Rossaart wilde zelfs niet in naam eigenaar zijn. Gees kwam bij hem in de roef en legde hem uit waarom zij zo gehandeld had, in het kort omdat zij hem vertrouwde en de ander niet. Hij berustte erin, maar eiste dat mettertijd zijn naam weer geschrappt zou worden.

Er was nu, na de zonde en na de kerk, een ander onderwerp van redetwist. De vrouw van Breehout had een kind gekregen en zij wilde dat haar man naar het stadhuis zou gaan om het bekend te maken, zoals men met fatsoenlijke kinderen deed. Breehout weigerde, hij had een andere gedachte van fatsoen dan die door de wereld was vastgesteld. De meesten trokken partij voor haar. Men zag bij de broederschap hoe de kinderen zelf onderscheid maakten, want zij wisten wie van hen een achternaam had, wie niet, en die er wel een hadden vonden het een eer boven de anderen. Bijl meende dat men niet het recht had zijn kind buiten de geordende wereld te zetten, zoals een schooier. Ofschoon zij wisten dat hijzelf een kind niet minder achtte als het niet naar de wet was ingeschreven, voelden Gees en Marie het als een smaad en er vielen harde woorden. Seebel sprak met gezag over het fatsoen, de goede christelijke zede waaraan iedereen, onverschillig van wat gezindte, zich te houden had; de wet had volgens hem gelijk door te verordineren dat een huwelijk, niet naar de goede zede gesloten, geen huwelijk was en dat dus de kinderen onzedelijk geboren waren. Gees en Marie, huilend van verontwaardiging, vroegen wat er van hun beginselen geworden was, mensen die spraken zoals Bijl en Seebel hoorden bij de broederschap niet thuis. De twisten rezen opnieuw bij elke maaltijd. Toen ook Alida gezegd had dat er verschil was, hoe men ook over fatsoen mocht denken, tussen een getrouwde vrouw en ene die niet naar stadhuis of kerk geweest was, zweeg Marie en mengde er zich niet meer in.

Maar zij sprak met Rossaart: Als er in hun kleine wereld al zo geoordeeld werd, hoe moest het dan in de grote zijn? Zij en hij hoefden zich daar niet aan te storen, maar aan hun kind waren zij verplicht, het moeiten en schimp te sparen. Zij vroeg hem zodra zij weer voeren naar Bennebroek te gaan om te onderzoeken hoe

aant.

zij op het stadhuis moesten trouwen. Ik heb er niet tegen, antwoordde hij, al keren wij zo langzamerhand terug naar de wereld die wij vroeger verkeerd noemden, als de geest maar gezond blijft. Maar de broedergeest verkilde. Seebel las in de Schrift, zoekende wat er over het huwelijk geschreven stond, en hij bleef ervan spreken dag na dag of er ook allengs minder naar geluisterd werd. Marie sprak met niemand dan met de kinderen, zij ging 's zondags een veerschouw vroeger dan Alida naar de kerk. Het scheen of Gees, die dikwijls over zorgen en vermoeidheid klaagde, onverschillig werd hoe de anderen dachten. Rossaart zeide dat het werk met de chocolade niet naar zijn handen stond, er was trouwens voor het herstel van de schuiten en de tjalk genoeg voor hem te doen, hij was daar alleen en wanneer hij op de etensbel in de keet kwam wist hij niet waarover gesproken werd.

De onenigheid nam toe nadat op een avond Rossaart gezegd had dat er beslist moest worden over het plan van Blommert, Breehout en drie anderen om in Amerika een gemeente te stichten. Er was geld in de trommel en hij vond dat zij recht hadden op een deel ervan als zij vertrekken wilden. Seebel en Bijl zouden toegestemd hebben als Breehout niet bovendien zijn deel aan de grond en de keten had opgeëist. Van nu aan werden de gesprekken heftig over het eigendom. Seebel zat breed op de bank, oordelend gelijk de apostel. Gees hield vast aan het voorbeeld van de menigte der gelovigen waarvan niemand zeide dat iets zijn eigen was. De mannen die zich wilden afscheiden echter wezen dat er ook geschreven stond dat eenieder kreeg wat hij nodig had. De suikerbakker besliste dat men zonder goederen niet bestaan kon en dat er niet verdeeld kon worden zonder de broederschap op te heffen. Maar als er verdeeld werd moest men wel berekenen dat eenieder zou ontvangen naar hij had ingelegd. Breehout en Blommert hadden geen cent aangebracht.

Wekenlang duurden de twisten, soms verflauwend, soms feller opstekend, en ook wanneer er over andere dingen in de raad gesproken werd raakten zij weer verward in hun onenigheden over het bezit. Gees en Seebel bleven zich verzetten tegen de stem van Rossaart.

In januari, toen het zo koud was dat de vrouwen uit de werk-

aant.

plaats liepen om zich in de keuken te warmen, kwam er van het stadhuis een man met een briefje. Gees nam het en las dat het nieuw gebouwde stenen winkelhuis, met vier stookplaatsen, het eigendom van Seebel was. Hij vond het 's avonds naast zijn bord en na het gebed sprak zij hem toe met de naam Ananias. Rood van drift verdedigde hij zich dat zijn zaak rechtvaardiger was dan van de man die de Heilige Geest bedroog, want hij had van het begin gezegd dat hij van zijn geërfde geld een huis voor zichzelf zou bouwen. Zo hadden de anderen het niet verstaan, maar dat was zijn schuld niet. Blommert noemde het woord veinzerij en de anderen zwegen daartoe. Maar Rossaart vond in het geval gelegenheid om te zeggen dat, nu een van de broeders eigen goederen bezat, er geen reden was hun, die weg wilden, hun zin niet te laten hebben en hun deel te geven. Het duurde nog lang eer Seebel toegaf, tot hij eindelijk een voorstel deed. Er werd gehandeld. Seebel betaalde een som en werd voor een groter gedeelte eigenaar van de grond. Niet Rossaarts naam stond nu in de brief van de notaris, maar die van Bijl.

Toen zij naar Dordrecht voeren om na te vragen naar het schip, zeide Blommert: Bijna zeven jaar hebben wij moeten wachten en dat het er nu van komen kan hebben wij aan jou te danken, want volgens de wereld beschouwd heb jij betaald. Nu kan je zelf zien hoe de broederschap verlopen is, daarvoor hebben wij in het gevang gezeten en sommigen zijn in het ergste gebrek gestorven. Die slimmerd gaat nog op de geldzak zitten en die hebben wij voor hem gemaakt met de leer van Jezus. Wees verstandig, Maarten, kom mee naar een land waar geen bedrog is, waar alles van nieuw aan gebouwd moet worden. Hier kan een broederschap zoals wij willen niet bestaan.

Het is je eigen land, antwoordde hij, wat je hier achterlaat dat vind je nergens. Niemand die het wel meent zal tegenspreken dat het hier een lelijke boel is, een stal zo vuil of er nooit opgeruimd kan worden. Maar wij zijn er geboren. Al is het er nog zo vuil van leugen en bedrog, hier moeten wij zijn, hier hebben wij onze hoop dat het eens waardig zal zijn voor hem die ons verlost heeft. Er is veel modder hier, maar ook veel water om het weer af te wassen. Rechters, en die boven ons gesteld zijn, en de burgers die

aant.

wij van de wereld noemen, zijn maar zwak vlees zoals wij, en er moeten nu eenmaal mensen zijn die lijden voor het geloof. Dat hebben wij zelf gekozen. Wat wij doen dat dragen anderen verder en het kan lang duren, maar die na ons komen zullen hier in dit eigen land de menigte zien één van hart en ziel. Daar hebben wij aan meegewerkt met al onze gebreken en ook onze vaders met al hun gebreken, en daarom is het ons vaderland. Ik hoop alles goeds voor je daarginds, maar kijk niet neer op je vrienden hier. - Man, God zegen je goed geloof.

Toen het schip vertrekken zou bracht Rossaart ze met de tjalk erheen, vier gezinnen met de kinderen en de pakken. Het water woelde onder de frisse wind en de vlag stond strak. Op de kaden drong een menigte, wuivend met doeken, en toen de zeilen losgingen en de matrozen hoera riepen, zagen zij de vrienden over de verschansing, luid mederoepend.

Hij deed maar of hij het zich niet aantrok, zei Gees, maar vanmorgen nog vroeg hij mij die prent van de Merwede om daarginds nog iets van ons land te zien.

Hoewel er in de loop der jaren vele broeders waren heengegaan, merkten zij de verandering en de stilte, of het de ouderen waren die achterbleven en de jongeren die uitvlogen naar een nieuw leven. Rossaart sprak erover voor de zomer weer te gaan varen. Gees werd prikkelbaar en vitachtig, zij bekende dat het zeker kwam omdat zij niet jong meer was. Haar dochter, net zestien jaar, gaf ergernis in het dorp en Seebel zeide dat het kind te los was grootgebracht.

Het was toen een beuzeling die de broederschap, waaraan mensen van goede wil een groot deel van hun leven gaven, verbrak en vallen deed. Op een morgen kwam de veldwachter met een bevel dat de eigenaars van de werf voor de burgemeester moesten verschijnen, hij sprak hen bars toe als mensen buiten de wet. Gees, in een kwade luim, begon te schelden dat hijzelf gespuis was, dat het zwaard droeg voor de onrechtvaardigen. De man greep haar ruw bij de arm om haar mee te nemen, maar Rossaart stond op, naderde en zeide: Laat los die vrouw. De veldwachter duwde hem terug. Het werd een klein handgemeen, maar de veldwachter viel. Hij stond op en hij ging, hij keerde een uur later terug met twee dienders.

Het was een dag dat Rossaart, die de vrienden wel eens onverschillig noemden, de bitterheid kende. Toen hij voor de burgemeester stond zeide hij: Mijnheer heeft de stok om de hond te slaan makkelijk gevonden, als het geen landloperij of wanbetaling van de belasting kon zijn, dan maar verzet tegen het gezag. - Je hebt het geraden, kreeg hij ten antwoord, Zwijndrecht is een fatsoenlijk dorp, wij willen hier geen oproerig en onzedelijk tuig.

Gees werd veroordeeld tot één, Rossaart tot twee jaar. Het was een vroege herfst, de bomen aan de vaart stonden voor het einde van september kaal toen hij geboeid naar Leiden werd gebracht.

aant

X

Het was met de broederschap slecht gevaren. Gees Baars had, toen zij uit de gevangenis kwam, zwak en vervallen, gedwee gedaan wat Seebel en Bijl van haar verlangden, zij had een som gelds van hen gekregen voor haar deel en zij was naar Haarlem gegaan om haar dochter te zoeken; daar had zij zich met hulp van vrienden in een hofje ingekocht. Er waren er weinig overgebleven en die werkten nu voor loon. Seebel en Bijl zochten een weg hoe zij zonder nadeel van elkander konden scheiden.

Het laatste jaar dat Marie op haar man moest wachten werd haar het leven bitter gemaakt. In heel het land begon men zich weer feller te keren tegen al wat rooms was, op sommige plaatsen werden de ruiten van kerken vernield en de deuren van huizen; waar roomsen woonden, met verf besmeerd: Een bakker wilde niet aan roomse klanten verkopen en het kwam voor dat een arts niet bij een zieke wilde komen alleen om het geloof. Van de twee vrouwen die in de kleine wereld van Zwijndrecht tot die kerk behoorden, had Marie, zonder steun van haar man, het meest te verduren. Zij kreeg het grofste werk te doen en zij werd zo geplaagd en gescholden, altijd om het kruisje dat zij bleef dragen, dat zij weggegaan zou zijn als zij voor haar kind het brood had kunnen verdienen. Juffrouw Goedeke had laten weten dat zij door de slechte tijd niet helpen kon, zij kende niemand anders. Dus deed zij haar werk, zwijgend, en ontving haar loon en hield zich met Jantje afgezonderd in de schuur die haar was toegewezen.

Op een namiddag van de kermisweek keerde Rossaart terug, er gingen vele bootjes over het water met mensen die stadwaarts voeren. Zijn tjalk lag niet voor de werf, alleen de oudste schuit, die eruitzag of zij lang niet gebruikt was. Een man, die hij niet kende, zeide dat bijna iedereen naar stad was en dat hij Marie wel in de schuur zou vinden. Zij zat er alleen met naaigoed in de deur en toen zij opstond en zijn hand nam zag hij haar kommerlijk

voorkomen of zij op het ziekbed had gelegen. Terwijl zij koffie voor hem zette zeide zij dat hij hier zijn onderdak had, want men at niet meer samen in de keet, maar elk zorgde voor zijn eigen pot. Van het loon dat zij verdiende moest zij al wat zij nodig had in de winkel van Bijl kopen. Zij zaten zwijgend samen, zij wilde hem niets vragen en hij dacht na hoe alles hier veranderd was. Wij gaan weer varen, zei hij eindelijk. - Zij zuchtte en er kwamen tranen in haar ogen: Dat had ik van je verwacht, ik kan hier niet blijven, behandeld als de rotte appel, als ze niet geweten hadden dat je terug zou komen hadden ze me al weggejaagd.

Rossaart ging naar de winkel en wachtte tot Seebel thuiskwam. Hij vroeg hem wanneer de tjalk terug zou zijn, hij wilde ermee varen. Wij hadden geen tjalk meer nodig, was het antwoord, toen hebben wij hem maar verkocht, het heeft haast niets opgebracht, maar als Bijl er niet tegen heeft zullen wij je er je deel van geven. Je kan ook met de schuit varen, die is wat kleiner. - Verstand van schuiten heb je niet, zeide hij, anders zou je niet denken dat iemand daar met zijn gezin op wonen kan.

Nadat hij de schuit onderzocht had trok hij haar met een paar man op de wal en hij was twee weken bezig met herstellen; hout, spijkers, verf gaf Seebel hem in ruil voor zijn aandeel in de tjalk. Rossaart begreep hoe onbillijk er gerekend werd, maar hij hield niet van woorden die niet baten konden en hij had een schuit nodig, geen geld. Hij timmerde een roef, smal, maar lang genoeg voor slaapplaats, met twee ruitjes ter wederzij, en hoewel de ruimte voor lading erdoor verminderd was, had Marie nu tenminste een betere woning dan in de schuur. Zij vroeg hem de naam van de andere, *Vertrouwen*, erop te schilderen, want als men dat had telde het niet of men zich behelpen moest.

Toen de schuit te water lag, gereed voor vertrek, keken zij rond naar de werf, zij zwegen en wisten beiden wat er geëindigd en verloren was. Voor haarzelf had zij van de eerste dag geen vriendschap hier verwacht, zij had alleen geloofd dat er voor hem geluk zou zijn. Voor hem was de werf een lege plek, verlaten van de geest die er eens gewoond had; de goede broeders waren heengegaan, de zwakke teruggekeerd tot de zwakke, maar de geest woonde ergens anders. Hij vroeg haar of zij mee had gewild naar

aant.

het andere land en zij zeide: Nee, als wij varen zal God ook hier wel voor ons zorgen.

Zij zouden de weg van Waal en IJssel noordwaarts gaan, omdat de schuit te zwak scheen voor de zee, maar voor het vertrek vroeg een der vrouwen, die er nog werkten, haar en haar kind mee te nemen naar de Zaan, zij had voor de beurtman geen geld. Toen zij afzetten en Rossaart de broederschap verliet riepen twee kinderen goeiendag.

Het bleek dat zij met de stille zee konden oversteken en tot het begin van de winter ook voeren zij voorspoedig heen en weer. Hij kon sterkere planken kopen en veel verbeteren, maar wanneer de schuit zo diep lag dat het kind zijn hand in het water kon houden, zag hij wel dat het spoedig gevaarlijk zou zijn. Toen de koude oostenwind begon te waaien en de turfvaart meer winst zou geven, moesten zij stilliggen op de IJssel. Na drie weken dreigde er gebrek aan brood. Hij nam een vracht aan binnendoor voor Amsterdam, maar met sluizen, bruggen, kaaigeld en de lange vaart loonde het niet, de verdienste gaf geen brood van het een tot het ander eind. Het werd, zonder dat het kind het merken kon, tussen hen beiden een spel wie de ander de laatste brokken kon laten. De een zag van de ander de onverzadigdheid. Toen hij gewaarwerd hoe zij vermagerde, besloot hij naar Bommel te varen om geld te lenen voor een groter schip.

In geen drie jaar had hij tante Jans gezien. Zij stond niet op van haar stoel, zij keek hem met grote lege ogen aan en hij moest herhalen wat hij gezegd had tot hij begreep dat zij niet goed meer hoorde. Toen hij verteld had van het gebrek en het geld gevraagd, terug te betalen zoals hij met de tjalk gedaan had, zweeg zij en keek neer. Zij gaf redenen op te veel om waar te zijn: het ging de boeren slecht, zij betaalden de pachten niet; het schilderwerk van haar huis had zoveel gekost; een schip gaf geen zekerheid, als het zonk was het verloren; zij wilde niet verwijten, maar hij mocht zelf zeggen of men iemand, die in de gevangenis geweest was, nog wel vertrouwen kon. Ik heb je gezegd dat er honger is, zeide hij, en je antwoordt zo. Ik heb je in mijn hart voor wat je van kleins af voor mij gedaan hebt, maar de laatste herinnering is niet vrolijk. - Toen hij bij de deur was riep zij hem terug, zij was bewogen en richtte

zich bevend op in haar stoel: Maarten, je begrijpt mij niet en ik kan het je toch niet zeggen. Maar als je geld moet hebben, ga dan naar Gorcum, je vader is gestorven, hij heeft wat nagelaten. - Amechtig stond zij op, zij belde de meid en liet ham en meel, gort en bonen uit de kelder halen, zij keek Maarten met tedere ogen aan. Bij het afscheid vroeg zij hem gauw terug te komen, zij werd zo suf in de eenzaamheid.

Hij voer naar Woudrichem, waar hij vastlegde, en hij stak alleen over met het veer. Op de bank aan de wal herkende hij Aker naast een andere oude man. Ben jij het, zei hij, dat is goed, en hij strekte de hand uit, maar trok die snel terug: 't Is waar ook, jij bent die godverlaten zoon, reddeloos verworpen. Ga maar gauw weer weg.

Het was een korte afstand naar de Appeldijk, maar waar hij ging verschenen er aangezichten achter de ruiten. Aan het huis waar hij geboren was trok hij aan de schel. Een magere vrouw opende de deur, zij herkenden elkander niet, maar hij begreep dat het zijn zuster moest zijn en hij noemde haar naam. Wel, vroeg zij toen ook zij begreep, en wat wil je hier? Het geld kan je bij Barend halen, maar hier wordt aan gespuis niet gegeven. - En de deur sloeg toe.

Hij bleef aarzelend staan. Maar toen hij merkte dat de visvrouwen naar hem keken, liep hij voort en voorbij de brug vroeg hij een vrouw, die in de deur stond, waar Rossaart woonde. Juffrouw Rossaart, van drie kleine kinderen omringd, liet hem in de kamer, zij wees hem een stoel en toen zij gezegd had dat haar man wel dadelijk zou komen, bleef zij hem aankijken. Wat had je eigenlijk gedaan, vroeg zij, om in de gevangenis te komen? toch niet gestolen? Je hebt er ons veel schade mee gedaan, het heeft het einde van je vader verhaast en wij moeten er nog altijd over horen, zelfs van de beste vrienden. Dat je het goddelijk woord zo belasteren kon. - Daar hij niet antwoordde zweeg ook zij en veegde hier en daar wat stof weg terwijl de kinderen, naar hem kijkend, zich dicht bij haar hielden. Het was koud in de kamer.

Barend trad binnen, groot en zwaar, hij stond stil met gefronst voorhoofd toen hij hem zag. Je komt zeker om het geld, zei hij, als je naar de notaris gaat kan je het krijgen. Maar nu je toch hier

bent zal ik je zeggen wat wij van je denken. Je hebt altijd je eigen weg willen gaan, buiten alle heilige instellingen, en het was te verwachten dat je verkeerd zou gaan want de hovaardige die zijn eigen weg zoekt komt altijd in de verdoling. Maar dat moest je zelf weten, ik ben je hoeder niet. Je wou je toen afgeven met een paapse, de aartsvijand van de zuivere leer, en toen je dat niet lukte heb je fatsoen en christenzede de rug toegedraaid, zodoende je brood verloren, en je bent gaan zwerven, leven van de aalmoezen die barmhartigen, ook wel gekken, jullie van de zogenaamde nieuwe leer nog geven wilden, je hebt ontucht gepleegd en eindelijk heeft je levenswandel je in de gevangenis gebracht. Dat je nooit tot de uitverkorenen zou behoren, dat wisten we al toen je nog op de school zat, je hebt altijd het verderf gewild. Maar je hebt ook schande gebracht over vader, over je broers die er hun kruis voor moeten dragen. Het ergste was het voor vader, je bent de doorn in zijn hart geweest, hij heeft voor de kerkenraad bedankt en de straf die de Heer hem zond was nog zijn laatste gedachte. Wat je hem en ons misdaan hebt, dat zal ik je niet vergelden, dat zal geen mens, maar er komt een tijd dat je de goddelijke gerechtigheid leert kennen en de Heer zij je dan genadig.

Met een rood gezicht stond hij en wachtte wat Maarten zou zeggen. Maarten bleef onbewegelijk zitten, met de kin in de hand, of hij nog luisterde. Hij bleef zwijgen. Barend werd ongeduldig, hij vroeg: Wat heb je nu te zeggen? Waar wacht je nu nog op? - Hij bewoog niet, hij zweeg. Toen sloeg de broeder op de tafel en zeide: Daar is de deur, ga waar je hoort en kom hier nooit weer binnen. - Hij stond op, hij keek Barend aan en ging zwijgend.

Hij kwam bij de notaris, die hem, hoewel hij er niet om vroeg, terstond uit een geschrift het bedrag van het erfdeel voorlas, als hij een bewijs van ontvangst meebracht kon hij het morgen krijgen. Rossaart zeide dat hij wilde weten of hij evenveel geërfd had als de broers en de zuster. De notaris antwoordde niet anders dan: minder.

In de Hoogstraat ontmoette hij zijn broeder Hendrikus en de jongste, Wouter, die hij in geen twintig jaar had gezien. Er stonden mensen stil om naar hen te kijken, een lange blonde schipper zonder muts en twee bekende burgers. Hendrikus zeide dat zij

haast hadden, maar zij moesten hem spreken en hij vroeg hem morgen bij hem thuis te komen. Maarten glimlachte en knikte en zij gingen verder.

Wij moeten met de oude schuit blijven varen, zeide hij toen hij terugkeerde, morgen ga ik nog horen wat de anderen te zeggen hebben en dan varen wij weer.

Aan het avondbrood zat hij in gedachten, starend in het licht van de kaars, en Marie vroeg niets. De schuit wiegelde licht met gekraak in het hout. In de nacht, bemerkend dat hij onrustig was, hield zij zijn hand. Bid voor mij, zeide hij, ik begin te twijfelen aan de mensen.

Er hing een dunne mist over de rivier toen hij weer naar de stad voer, de schim van de toren stond vaag boven de lage huizen. Hij dacht aan zijn kinderjaren toen het was of de stad altijd in de mist lag en zelden in de zonneschijn, hij herinnerde zich maar één licht seizoen, dat kort geduurd had.

Toen het geld nem was uitbetaald liep hij naar het weeshuis, waar hij om de vader vroeg. De man keek hem achterdochtig aan, maar Rossaart telde dadelijk de helft van het geld op de tafel uit, zeggend dat het naar de geest van wijlen zijn vader bestemd was voor de kinderen die weerloos in de wereld stonden. Hij wilde geen dank, want het kwam niet van hem. Daarna ging hij naar het diaconie-armhuis waar hij op dezelfde wijs de andere helft neerlegde. Binnen een uur was het geschied, en hij had in zijn beurs nog dezelfde stuiver voor het veergeld terug.

Bij zijn broer Hendrikus, die met zijn vrouw zat te wachten, vond hij een behaaglijke kamer met nieuwerwetse meubelen van glimmend mahoniehout, een canapé met kanten doekjes en aan de wand het portret van de koning met zijn gezin en twee grote jachttaferelen. Hendrikus scheen beter gesteld te zijn dan de oudste broer, hoewel hij maar ondergeschikte was bij de waterstaat. Terwijl zijn vrouw koffie schonk maakte hij grapjes over Maartens voorkomen en de malle gewoonte om zonder hoed of muts te gaan. Daarna begon hij met de zaak waarover hij spreken wilde. Hun vader had een kleine landhoeve even buiten de stad nagelaten en de pacht was sedert twee jaar niet betaald. Hij en Wouter, die het verlies niet konden dragen, wilden een andere pachter,

aant.

maar Barend weigerde de oude boer op te zeggen, alleen omdat hij er al zolang zat, zoals hij zeide, hoewel er wel andere redenen zouden zijn. Hij rekende Maarten voor wat hij erbij winnen kon als hij hun zijde koos; de andere man, die de pacht wilde nemen, was voor een hogere som bereid. En waar zal de oude boer zijn brood dan vinden? vroeg Maarten, een man in de nood brengen om zelf wat guldens meer te hebben? Ik dacht dat je beter had geleerd wat christenplicht is. Als ik het geweten had was ik daarvoor niet gekomen.

Het is ook niet het enige, antwoordde zijn broer, ik wil ook eens met je praten en je welgemeende raad geven. Wij hebben genoeg gehoord van dat volk waar je je mee afgeeft, dat het niet allemaal uitschot is. Er zijn fatsoenlijke mensen bij, die ontevreden waren met de kerk en zich hebben laten inpalmen door warhoofden met zonderlinge gedachten over het mijn en dijn, maar sommigen, die er leergeld voor betaald hebben, zijn van de dwaling teruggekeerd. Er wonen er in Leiden, in Rotterdam, op andere plaatsen, en al hebben ze nog wel rare opvattingen van de godsdienst, zij gedragen zich behoorlijk zoals de wet van iedere burger eist en hebben goed hun brood met een winkel of een ambacht. Leven zoals bij de apostel geschreven staat, alles voor en met elkaar, dat is ziekelijke inbeelding, de mens is zo geschapen dat hij voor zichzelf wil zorgen en als wij dat allemaal deden zouden wij God beter dienen. De gezonde rede zegt je dat je niet alles wat in de Bijbel staat letterlijk moet nemen, dan zouden wij geen mensen meer zijn, maar engelen. Er zijn tegenwoordig ook heel wat verlichte personen, vooral onder de gegoede stand, die de wonderen van de Bijbel nemen voor wat zij zijn, voorbeelden tot lering van een volk dat nog geen school en wetenschap had. En zo is het ook met de broedergemeente, dat ging goed voor een tijdje, maar het kon niet blijven bestaan omdat er geen rekening werd gehouden met de wereld. Wij hebben een maatschappij van orde en wet, met een overheid ingesteld door het wijs bestuur van de Almacht, en als je daar als ordelievend burger in wonen wilt, dan moet je je ernaar gedragen, gehoorzaam aan de wetten en de zeden. En anders word je eruit gestoten, net als afval, al ben je nog zo oprecht in je denkbeelden. Je moest nu toch verstandig geworden

aant.

zijn, Maarten. Wat heb je gewonnen met die dweperij? Armoede en de verachting van de burgers van wie je de gelijke had kunnen zijn. En wat kan je verder winnen? Ik heb er gister eens over nagedacht en het beste dat ik je raden kan is dit: Je hebt nu geld in handen, koop daarvan een mooi groot schip en neem een knecht aan, of twee, dan kan je wat overhouden voor de oude dag. Schipper is een eerlijk beroep, al is het maar gering, en zolang je eerlijk je kost verdient zal niemand op je neerzien. En als je een vrouw naast je wilt hebben, wel, trouw dan zoals ieder ander die aanspraak maakt op een goede naam. Leer dit van mij, die al veel beleefd heb: de armoede is het ergste, niet alleen gebrek aan den lijve, maar ook verachting.

Maarten luisterde met gebogen hoofd en gevouwen handen en toen zijn broer een pijp opstak bleef hij zwijgend voor zich zien. Eindelijk sprak hij: Dank je voor je raad, het is goed gemeend. Gisteren dacht ik aan de waarheid van de spreuk: Ga ten huize uws broeders niet op de dag uws tegenspoeds, en vandaag zie ik gelukkig dat die spreuk niet opgaat. Maar onze wegen liggen wijd uiteen. Ik zal wel schipperen op mijn manier en ik hoop dat het je geen aanstoot geeft.

Hij stond op, hij wenste beiden voorspoed en ging. Aan de wal voor de rivier at hij zijn brood en daarna zocht hij de woning van de jongste broeder.

Wouter opende zelf de deur. Het was een kleine donkere kamer, het gordijn hing laag voor het venster neer en door de hor was tussen de huizen aan de overkant uitzicht op de verlaten gracht. Als jongen was Wouter de vrolijkste geweest, zorgeloos en speels. In de tijd dat Maarten bij het dijkwerk was, had hij dienst genomen en was als korporaal naar de Oost gegaan, men had zelden van hem genoemd. Op onverschillige wijze vertelde hij hoe hij daarginds in de Javaanse oorlog bevorderd was en het vlug tot kapitein had gebracht, hij had twee medailles en de ridderorde van de koning. Toen had hij bijna een jaar in het hospitaal in donker moeten zitten, maar tevergeefs want het licht van het ene oog was hij kwijt. Hij had pensioen gekregen, nog te jong voor het nietsdoen, en hier was hij aangesteld tot kapitein van de schutterij. Het pensioen was te weinig, zelfs voor een man zonder gezin,

aant.

zodat hij schulden had. Daarom verwachtte hij dat Maarten hem een deel van zijn erfgeld te leen zou geven, de andere broers wilden niet helpen. Daar hij niet van omwegen hield vroeg hij het dadelijk; toen Maarten antwoordde dat hij het niet had, haalde hij de schouders op, bood een glas jenever aan en schonk, op de weigering, alleen voor zichzelf.

Je bent altijd een rare geweest om de armoede te verkiezen boven een goed bestaan. Maar je hebt tenminste iets wat ik je benijd. Wij zijn verkeerd grootgebracht, dat is het, en jij bent de enige die er geen nadeel van gehad hebt, want dat je het arm hebt is het ergste niet. Vader en Tiel en de dominee, met de spoken waar ze onze jeugd mee vergald hebben, dat wij 's nachts lagen te rillen onder de dekens, die hebben ons de angst voor het hele leven ingebracht. De zonde, het vervloekte uitvindsel van een of andere oude misdadiger, werd bij ons in de wieg gelegd, daarmee en met de weklachten en de afschuw van onszelf, moesten wij de wereld in, zonder enig ander uitzicht dan weinig en knersing der tanden, onverschillig of je nog zo je best deed. Zo was het in onze jeugd, zo is het nu nog, ik zie die kleine stakkers hierlangs komen van de catechisatie. En ik moet er nog aan meedoen ook, want als kapitein van de schutterij kan ik niet wegblijven uit de kerk. De dominees hebben ons met hun praten zo in de war gebracht dat wij niet weten wat God is en er zelf naar moeten zoeken. En ik ben de enige niet die er zo over denkt, daar in de Oost onder mijn wapenbroeders was er geen een die aan de wauwelpraat geloofde, al moest je ook dikwijls ter wille van de bevordering doen of je het wel geloofde. Veinzers allemaal onder domineesheerschappij. Maar dat is nog het ergste niet. Het verschrikkelijke is dat je niet meer weet waar je troost moet zoeken als je de malleigheid de deur uitzet. Een God is er, maar hoe en wat? Zie je, Maarten, ik ben niet bang voor welk gevaar ook dat mij van de mensen kan bedreigen, ik heb mijn ridderorde verdiend en met de sabel in de hand durf ik de dood aan te zien. Maar hier in mijn hoofd zit de angst die ik er niet uit kan rukken, dat ik niet weet wat er gebeurt dat ontzettend ogenblik dat het donker wordt. Ik zal het je bekennen: Als ik niet meer jenever drink dan goed voor mij is, is dat het enige waar ik aan denk, dag en nacht. Als ik het wil overwinnen

en de kurk op de nieuwe kruik laat, dan zit ik hier voor het horretje te suffen, tot die schrik mij weer beklemmt: daar staat de dood voor mij, goed, ik geef mij over, er is niets aan te doen. Maar daarna, daarna, om godswil, daarna, wat wordt er van mijn ziel? Dan is het hier in de kamer niet uit te houden, ik verzeker je dat ik, die toch geen kind ben en niet laf, hier met tranen zit. Zal ik naar de dominee gaan, die maar twee dingen voor mij heeft, de hemel, waar weinig kans op is, of de verdoemenis, waar je alleen maar gefolterd wordt, alsof ik hier op aarde niet al geleerd had dat men de pijn wel te boven komt? Nee, man, jenever en vergeten, ik weet er niet anders op. Je kan erop aan, er zijn er heel wat zoals ik, in angst grootgebracht, later met een leeg hart, die zo hun troost zoeken. Had ik jouw geloof maar. Wat het is weet ik niet. Je ziet eruit als een schooier met die kale plunje, maar die vaste lach op je gezicht bewijst dat je meer weet dan ik of de broers, en dat is meer waard dan een goed bestaan met geld op zak en een hoge hoed op zondag. Als je het mij kon geven ging ik met je mee, honderdmaal liever jouw armoe en jouw geloof dan mijn fatsoen met het zwarte niets voor ogen. Kon ik maar bij je zijn in de uren van mijn angst. Dat is het ergste, hier zonder hulp te zitten.

Hij boog het hoofd en staarde door de hor naar de nevel over de gracht.

Man, zeide Maarten, zoveel gedachten heb ik nooit gehad. Ik heb alleen maar mijn best gedaan zo goed mogelijk te leven zonder een ander kwaad te doen, dat is al veel voor God. Meer kan ik je ook niet zeggen. Als ik geld had zou ik het je geven, al was het alleen maar omdat de drank je de kwaal verlicht, maar ik heb het ergens anders gebracht waar het ook verlicht. Als je mij nodig hebt, roep me maar, men kan nooit weten wat men doen kan.

Hij liet hem alleen. De rivier lag stil toen hij terugvoer, met flauwe glansen op de kabbeling. Wij zullen de schuit opknappen, zeide hij, en dan wat meer werk. - De volgende morgen voeren zij voorbij de stad met de toren boven de daken.

aant.

XI

Ruim een jaar voer de oude schuit voorspoedig en hoewel zij weinig verdienste gaf was dit hun beste tijd. Eerst voeren zij een hele zomer tegen vast loon voor een man in Leeuwarden die vrachten liet halen en het geld meegaf, zodat zij geen zorgen hadden. Voor henzelf was het harder werk op de smalle trekvaarten, maar zij spaarden de schuit, het waren reizen tot Drachten en Zevenhuizen, later tot Wildervank en verder. In de dorpen, waar zij aanlegden of langsgingen, kende men hen voor ijverige mensen die niet van praten hielden, maar staag aan de lijn liepen, uren achtereen al de natte dagen van dat seizoen. Het kwam nu zelden voor dat een jongen hen nog naschold, men wist al dat zij niet meer bij Zwijndrecht hoorden.

Marie kookte de pot terwijl zij met de rug het roer hield en wanneer zij de aardappelen gaar in de bak had, schudde Jantje aan de lijn om hem te waarschuwen. Dan hield hij stil en zocht waar hij vast kon maken. Zij zaten met zijn drieën in de roef, druipend nat, en spraken weinig onder het eten. De naam van Jantje klonk het meest van de woorden die zij zeiden, het was vooral Marie die altijd wat voor hem te zeggen had en altijd zijn naam daarbij noemde, of zij behagen schiep in de klank daarvan. De jongen was zwak voor zijn acht jaren, stil en mager. Deze zomer kreeg hij genoeg te eten en zij zorgde ervoor dat hij warme kleren had. Zij was het die vertelde hoe hij die morgen gespeeld had, of hoe hij het touw had geteerd, zij wist wel dat zij al te teder werd wanneer zij hem prees, maar zij deed het voor zij het wist. En wanneer Rossaart weer op het pad ging en hem mee wilde nemen om naast hem te lopen omdat de jongen ook zijn benen moest gebruiken, stemde zij toe als hij maar niet te lang in de regen bleef. Dan stond zij aan het roer en keek recht vooruit naar man en kind aan het ander eind van de lijn. Niet voor het donker werd bleef Rossaart staan en haalde de lijn in. Jantje hielp

aant.

ermee haar aan boord te dragen, hij wist al vaardig het touw uit te werpen en de vader maakte vast. Zij zaten weer naast elkander voor de schraag met het eindje kaars, zij baden, waarbij de jongen een kruis maakte zoals zijn moeder, en zij aten, zwijgend en vermoeid. En wanneer Marie de kruimels had geveegd en het deksel op de doofpot gedaan, legde zij de matrassen op de vloer. Rossaart, stijf in rug en benen, sliep aanstonds, moeder en kind fluisterden nog in donker.

Zo gingen de weekdagen, zonder verandering. Maar van de zaterdag tot de zondagavond was het rust en genoeg. Als het kon zochten zij niet ver van een dorp vast te leggen nog voor de avond viel. Zodra alles aan kant was ging Marie met haar mandje uit en zij keerde terug met een wittebrood, een krentenbrood, een zakje balletjes en een worst of een stuk spek voor de zondagse soep, soms ook met aardbeien en kersen, daar had zij een paar stuiver meer voor uitgegeven, maar een kind kon toch niet buiten een versnapering. Terwijl hij aan dek redderde was er in de roef gestommel, gerucht van vrolijkheid en plassend water en als de deur weer openging zag Jantje er helder uit, glimmend en gekamd. Na het brood zaten zij nog lang. Soms spraken zij over de kansen op meer verdienste, om over te leggen en mettertijd een betere schuit te kopen, want wanneer Jantje groter was zou hij kunnen helpen, dan zou vader ook tijd hebben om hem te leren lezen. Vooral Marie sprak graag over de toekomst, zij zeide ook dat een schuit, die meer ruimte had voor het kind, het liefste van haar wensen was, maar Rossaart vond dat zij tevreden konden zijn zoals God voor hen zorgde, bedenkende hoevelen er in het land van de armoede te lijden hadden. Jantje zat te wachten voor hij slapen moest, want de zaterdagavond was er voor iets moois om aan te denken. En als Rossaart genoeg gepraat had met zijn vrouw trok hij de jongen dicht bij zich en vertelde hem van iets dat hij gehoord had of zelf gedaan toen hij klein was, en dan dacht hij aan iets waarvan in de Bijbel geschreven stond, hoe Jezus over de golven van de zee liep om zijn vrienden, die klein van geloof waren, te komen redden; hoe de mensen zich om hem verdrongen waar hij ook ging en van hem hoorden hoe eenvoudig het was te leven zoals God het wilde; of de wonderlijke verhalen van de koning Saul, de koning David,

aant.

de koning Salomo, de koningin van Scheba met haar specerijen en haar goud op kemelen geladen, die zij de wijze koning gaf ter ere van het huis van God. Rossaart sprak niet van wat er uit die verhalen te leren viel, maar Jantje begreep wel waarom de koningin van Scheba de koning eerde, waarom Salomo zo wijs was en Jezus zo heilig.

En de zondag werd voor hem een lichte tijd, een tijd van zijn vader meer dan van zijn moeder, want die dag klonk de stem van Rossaart. Zij stonden aan de vaart met de hengel, een lange poos zwijgend, tot de vader weer vertelde zodat Jantje niet op de dobber lette. Of zij gingen, terwijl de moeder op de schuit te doen had, een eind langs de sloot of door de veenderij, zij zaten in die dagen om Sint-Jan onder het volle lover van een boom en wat Rossaart hem vertelde enkel uit de Bijbel was voor de jongen een spel waar hij de hele week aan denken kon. Eenzaam op een nat stuk land of aan een vaart, met een grashalm waar een droppeltje aan hing en het getjitter van een zwaluw, was het zondag. 's Avonds voor hij ging slapen had Jantje veel gehoord, hij zei: dank je. En de maandagmorgen bij het krieken hielp hij weer met schrobben voor de lijn werd uitgebracht.

Tot in de winter voeren zij geregeld, zij werkten meer met de kortere dagen en Marie hield zelfs wat geld voor de slechte tijd. Die kwam gauw, in het nieuwe jaar.

In de steden waren de mensen die herfst al begonnen te klagen over de duurte van aardappelen en brood en menigeen zat werkeloos. Ook de turf werd te duur hoewel de veenders niet voor minder konden geven noch de schippers voor minder varen. In Leeuwarden hoefden de Rossaarts geen vrachten meer te brengen, maar zij hadden het geluk een schipper te ontmoeten die een grote tjalk bezat en van hen wilde dat zij de goedkopere turf zouden halen, zij en twee anderen met kleine schuiten, hij wachtte dan in Kuinre of in Blokzijl en voer de lading naar de grote steden van Holland, waar men betere prijzen gaf. Drie reizen deden zij zo van Noordwolde, voor de volgende gingen zij naar Smilde toen de vorst begon, zo fel dat binnen twee dagen de vaart er vast zat. Met een andere schipper en een paar veentrappers hakte Rossaart het ijs zodat hij dichterbij kon komen om te laden, maar

aant.

het was nutteloos werk want in de morgen zat de geul weer toe. Dagenlang bleef de scherpe vrieswind over de vlakke waaien en aan de bijt mat men iedere morgen een paar duim meer.

Op de andere schuit, een honderd passen van de *Vertrouwen*, begon het gebrek het eerst, de man werd lastig omdat hij geen geld voor drank had, de vrouw, ziekelijk en klagend, kwam borgen bij de bakker en in de winkel en toen men daar niet genoeg kon geven omdat er zoveel waren die op de lei moesten kopen, ook bij Marie. In al die woningen langs de vaart, het ergst in de loodsen en hutten van de vrijgezellen, werd na een week het brood al schaars, want zelfs in de beste tijd kreeg een veensteker niet genoeg om zijn schuld bij de bakker te betalen en de aardappel was na de slechte oogsten een lekkernij die hij niet zag wanneer met de winterdag de steek stil moest liggen. Zelfs de brandstof hadden zij te weinig voor de nood, hoewel er aan de sloten hoge stapels lagen, maar de bazen zetten er een man met een hond op wacht. In al die woningen, zover men ging de vaart langs, hoorde men het gedrein van kinderen en wie er buiten kwam keek eerst naar de lucht of de wind veranderen zou. Een bedeling was er niet. Na twee weken trokken zij 's morgens uit naar Assen, en zelfs verder, in de hoop op werk of aalmoes, zij keerden in de nacht terug stijf en hongerig, omdat ook daar niet gegeven werd. Toen wachtten zij maar en wie niet onder het stro lag om de kwelling te vergeten, zocht aan de overkant plaggen voor het vuur of slenterde met de handen in de mouwen, kijkend naar het ijs, mopperend of gelaten. Algauw lagen er mensen met de winterkoorts, iedere dag kwam de dokter uit de stad gereden, hij ging menige woning binnen waar geen betaling was, maar wat hij opgaf kon niet eenieder volgen, hoe gering ook de kosten, behalve het bruin papier met kaarsvet. En de timmerman van het dorp kreeg het druk met kisten maken, en er werden dragers opgeroepen, hun klompen gingen langzaam op de bevroren weg.

Drie weken kon Marie voor brood betalen, zij mat het zuinig om nog iets op de andere schuiten te brengen of waar de nood het ergst riep. Toen begon het ook bij hen te nijpen. De bakker borgde, maar onwillig omdat hij gehoord had van hun oproerigheid. Toen gaf hij minder, zeggend dat hijzelf zijn meel niet meer

aant.

betalen kon, hij had al schuld in Assen. Jantje kreeg nog wat hij nodig had, hard brood geweekt in water. En de vorst hield aan, soms stak de wind 's nachts harder op. Op de vloer van de roef, onder dekens, was het uit te houden, want de boorden lagen beschut tussen het ijs, maar als hij stond moest hij in de deken gewikkeld blijven. Op de andere schuit hoestten de kinderen en ook Marie begon te hoesten. Wanneer zij met Jantje onder de deken lag, zat Rossaart stil, met de handen in de zak, hij kon niets doen. Hij staarde naar het ijs op de ruit, hij dacht en schudde soms zijn hoofd. Bij ontlasting van het weer zou er tussen Maas en Waal wel overstroming zijn, de dijken waren nog zoals voor vijftig jaar, er zouden er weer verdrinken omdat men het geld niet wilde geven voor verbetering. Wie wist hoelang de vorst nog duren kon, als de dooi inviel was hij misschien te zwak om de schuit te trekken, en wat dan? Wie gaf hun brood? Een ander zou misschien zeggen dat hij het geld van zijn vaders versterf had moeten houden, maar dat was ongeloof: wie op heden zijn teveel aan goed aan anderen gaf deed zijn plicht en als hij morgen zelf arm was moest hij op God betrouwen. Nu er honger op de schuit was moest hij hulp vragen waar hij recht had te verwachten, maar wie was er van de vrienden overgebleven? Op Zwijndrecht bestond geen broederschap meer. Gees zou de enige zijn, al had zij het krap, maar hij wist niet of een brief haar bereiken zou. Hij moest wel lenen van tante Jans.

Toen de dokter ook op hun schuit geweest was voor Marie en gezegd had dat zij melkpap moest hebben, want de koorts werd kwaad in het dorp, ging Rossaart naar de winkel en vroeg om papier. Hij schreef tante Jans dat hij het geld voor de honger nodig had en het in de zomer terug zou geven, liep met de brief naar Hooghalen waar de post van het noorden langskwam. Hij ging dagelijks kijken of er antwoord was. Toen de dooi intrad had de koorts Marie verlaten en zij kreeg nog melkpap, zoals Jantje zijn brood, maar zij lag uitgeteerd en kon niet op de benen staan. Bij het laden moest Rossaart ieder kwartier even rusten, hij zweette onder een mand turf. De bakker had zijn woord, goed voor meer dan zes weken verdienste. Rossaart nam een jongen mee omdat Marie zelfs het roer niet kon houden en hij kon het alleen niet aan.

De turf werd ruim betaald in Kuinre, hij kon ook denken aan wat de schuit weer nodig had. Marie kwam langzaam bij. Zij ging voort meer te eten dan zij lustte omdat zij wel voelde hoe zwak zij was geworden, zij zuchtte dat het lang zou duren eer haar handen weer naar het werk zouden staan. Tot het midden van de lente voeren zij heen en weer, de schuld werd afbetaald en de schuit kreeg nieuwe planken, nieuw touw. Rossaart had gehoord dat de Waal weer over de dijken was gelopen, zijn hart trok erheen. Een man in Woudrichem had hem gezegd dat hij in de slappe tijd wel een vracht van hem wilde nemen en de veender, wie hij erover sprak, vertrouwde het hem toe. Jan kon nu al helpen met het roer. Zij deden er lang over door Overijssel en Gelderland en op die reis begon de jongen schik te krijgen in het werk, Rossaart zag dat hij wat de hulp aanging wel gauw een grotere schuit kon gebruiken.

Er was op de landen aan de Waal weinig van schade te bekennen, alleen scheen het dat er minder koeien graasden en er werd aan de dijken gewerkt. Maar het was weer het rustig zomergezicht van blauwe lucht en dikke wolken blinkend in het water. Vlak voor Gorcum zat in het midden een grote aak vast, zeker met een schipper die niet wist dat daar veel te baggeren viel.

Toen zij voor Worcum aan de wal lagen gebeurde het ongeluk dat hun leven noodlottig stuurde. Hij was naar de overkant gegaan om zijn jongste broer op te zoeken. Terugkerend met het veer, laat in de middag, viel het hem op dat de mensen naar hem keken en zwegen. De veerman riep hem bij zich en zeide dat hij wel de last op zich wilde laden om onheilsbode te zijn. Die middag waren drie schipperskinderen naar de aak gaan kijken, het bootje was omgeslagen op deze eigen plek en er was er geen teruggevonden. Dat God hem sterkte mocht geven. Hij stond in het water te kijken met een dwaze lach op het gezicht.

In de roef lag Marie geknield met het hoofd in de armen. Die nacht zaten zij naast elkaar met de handen gevouwen en zeiden niets.

Bij het gloren van de hemel ging hij aan dek. Het water vloeyde rustig voorbij, dauwig en glanzend. Schuin tegenover in de verte lag de schans waar hij als jongen een douaneman had gezien die

aant.

weggesleept werd, hij herinnerde zich het geplas. Hij had een misselijk gevoel en slapte in de benen. God, bad hij, geef - hij wist niet wat. Hij keerde zich af, hij nam de haak op en wist niet wat hij ermee doen moest. Hij stak in het water. En hij keek de hemel aan en hij zeide: Ik ben maar een worm, ik kan het niet helpen dat ik het water vervloek. God, wat hebben wij u voor kwaad gedaan?

Marie, die hem hoorde, deed een deurtje open, zij zag hem met de haak of hij voor een vijand stond. Rossaart, zeide zij, maak los, laten wij weggaan, wij mogen de zondag breken.

Hij maakte de touwen los en hij stak af, hij hees het zeil dat begon te leven van de eerste ochtendkoelte. Wij moeten blijven werken, vrouw, al heeft God ons geslagen. - En verder zwenzen zij, starend op het water. Hoe verder de schuit voer zo meer wendde Marie het hoofd naar achter. Toen de kabling begon te schitteren verdween de toren van Gorcum in de bocht. Zij stonden naast elkander aan het roer, maar zij bleef naar achter staren en hij hield de ogen op het water. Sliedrecht en Papendrecht gingen voorbij, Zwijndrecht en de huisjes aan de noord, en zij spraken niet. De lucht straalde boven de landen, de koeien lagen in het gras, en na de middag verzamelden zich wolkjes in het oosten. Marie ging in de roef, zij zette koffie en bracht het hem zonder spreken. Toen er al gebulk van koeien begon vroeg hij of zij in Krimpen zouden aanleggen voor de nacht. Zij knikte en zeide: Wij moeten gauw weer terug, mijn hart blijft daar. - Toen zij vast lagen sneed zij het brood. En dit was de eerste dag van hun stille vaart.

In Gouda kregen zij een vracht voor Amsterdam. Van toen aan merkten zij een verschil, hoewel zij het niet beseften. Marie bad langer dan hij bij het opstaan en voor het eten. Alleen aan de roerpen staande deed zij met de handen het werk terwijl de gedachten dwaalden. Rossaart, die trok en de lijn moest laten spannen, voelde de last van de warmte, de druk op de schouders, de vermoeienis van de benen en had geen afleiding dan wanneer hij moest uitwijken of voorbij een dorp kwam. Alleen op het middaguur of voor de avond, wanneer hij de lijn had ingehaald en op de schuit was geklommen, zag hij de leegte weer. Zij was

aant.

geheel in de herinnering en hij werd telkens opnieuw door de gedachte overvallen. Toch kon hij slapen en zij lag wakker. Het was een warme zomer met zonneschijn iedere morgen. Het loof van de bomen hing stil, ook nadat zij weer van Amsterdam wegvoeren. Zij hadden kleine vrachten tot Haarlem heen en weer, tot Alkmaar en Edam, het weer bleef vast en Rossaart werkte geregeld. Een week lagen zij in Edam, toen men de herfst al begon te ruiken, onder de zware bomen. Hij moest aan de schuit herstellen voor zij de Zuiderzee over konden gaan, het was ook rust voor hem. Wanneer hij even ophield met hamer of zaag merkte hij de stilte. Naast elkander aan het brood zaten zij eenzaam en hadden niets te zeggen.

Van Kuinre begonnen weer de turfvaarten regelmatig heen en weer, eerst naar Wildervank, dan naar Smilde. Marie borg de guldens in de kast. Toen de noordwester de laatste bladeren van de bomen schudde begon zij weer te kuchen, zij had het koud en sloeg een gebreide doek om de schouders. Maar het hoesten nam toe, in de stilte aan de vaart, terwijl hij trok, hoorde hij het achter zich en het werd zo geregeld dat hij aan de voetstappen die hij deed kon uittellen wanneer het weer komen zou. Hij kocht een drankje bij de apotheker, maar het hoesten bleef het enige dat hij in de stilte hoorde. Voor de veenderij in Smilde zeide zij dat zij niet weer een winter hier wou blijven, als zij toch ziek moest liggen ging zij liever naar Gorcum. Wij zullen harder werken, antwoordde hij, dan leggen wij meer over en als het dan niet te vroeg wintert brengen wij een vracht naar huis voor eigen geld.

Hij had nog nooit van tehuis gesproken. Plotseling deed zij het schort voor de ogen, zij zeide iets, maar hij verstond het niet. Als ik daar in de lijn loop, zeide hij, komen er wel gedachten bij me op. Job had ongelijk toen hij God om verantwoording vroeg. God straft geen onschuldigen, waarom hij het ongeluk zendt kunnen wij niet verstaan en het is niet aan ons daarnaar te vragen. Wij zullen het ook nooit weten want wij zijn maar wie wij zijn. Het is menselijk te huilen als je verdriet hebt, maar laten de tranen het niet donker voor je maken zodat je God niet meer ziet. Wij zullen weer naar Gorcum, daar worden wij toch getrokken, maar laten wij blijven bidden zoals wij altijd gedaan hebben.

Hij maakte voort met laden en met lossen, hij liep harder op het pad, hij sliep korter. Begin februari kwam het eerste ijs, hij droeg haastig de vracht op de schuit en om de snelste weg te nemen zocht hij een man om mee te gaan over de Zuiderzee. In Holland kwakkelde het weer, het water zag donker. Rossaart, die het te harde werk aan de benen voelde, trok nu langzamer op de drassige paden. Zij maakten ook kortere tijden, want Marie hoestte zoveel dat het roer haar te zwaar werd. Dan liet hij haar onder de deken rusten terwijl hij de pot buiten kookte om de rook die zij niet verdroeg. Soms sliep zij wanneer hij het eten klaar had, soms schudde zij alleen maar het hoofd met de ogen toe en hij bad alleen. En hij zat en wachtte tot zij eindelijk weer opstond en haar doek omslaande zeide: Verder maar. Hij klemde het roer zodat zij het niet gedurig hoefde te houden, hij nam de lijn en sprong zwijgend weer aan wal. Hij hoorde alleen het hijgen van zijn mond en achter zich het klotsen tegen de schuit.

Voorbij Gouda, terwijl zij rustten, sprak zij: Rossaart, beste man, ik zal wel moeten liggen, ik voel dat het niet gaat. Het varen is mij gauw te veel geworden. Hoe moet dat nu? Laat mij maar in Gorcum van de hoest afkomen, dan zullen wij wel verder zien. - Goed, zei hij, er is geld, daar kan je een maand of vier mee toe. Ik zal met een jongen varen en wat ik overhoud krijg je dan wel om beter te worden. Ga maar weer onder de deken.

Dat was al wat zij zeiden. Hij zat een poos te wachten, kijkend door de ruit naar de dunne sneeuw die begon te vallen, maar toen hij merkte dat zij sliep, stond hij op. Hij trok, langzaam, voorzichtig, kort aan de lijn, gedurig omkijkend of de schuit recht liep. Er stond niemand aan het roer. Het was of de oude schuit lichter ging, hoewel de turf hoog lag opgestapeld. Maar het vermoeide hem meer telkens stil te staan dan geregeld voort te stappen. Van Krimpen af kon hij het zeil weer hijsen. De volgende morgen, voor Woudrichem liggende, pakte zij haar bundel. Man, zeide zij, ik zal erom huilen dat je alleen moet varen. Maar je zou erger last van me krijgen als ik bleef. Vaar maar niet ver weg en kom nu en dan eens kijken.

Hij bracht haar naar de overkant en zij hadden nog voor de middag een onderdak gevonden bij een weduwe in een laag huis-

je in de Bloempotsteeg, daar kreeg zij een goed bed waar zij kon liggen. God zegen je, zei Rossaart en keerde alleen naar de schuit terug om te lossen.

aant.

XII

Aan de Rijnkade zeide de jongen dat hij op een tjalk kon komen, hij ontving zijn loon en ging. Daar Rossaart de vracht voor eigen rekening had besloot hij hier en daar aan te leggen om te zien of er voor de winter op de rivieren werk te vinden was, want een hoge lading gaf te veel moeite om zonder hulp te varen. De mast was nieuw van het vorig jaar, hij zou ook een nieuw zeil kopen, dan kon de schuit weer zware vrachten dragen met de wind. De *Vertrouwen* toonde dat zij ook met het oude nog licht kon gaan, zo vlug gleed zij in het midden van de Rijn met de vaste zomerkoelte.

Onder de boomrijke oever kwam hij diepliggende schuiten tegen en een eind verder voor een steenbakkerij werden er nog twee geladen. In Wageningen hoorde hij dat de steenvaart gauw gedaan zou zijn, er lagen nu al schuiten stil; ook van het aardappelvervoer, over een paar weken te beginnen, was niet veel te verwachten want de oogst scheen weer schraal te zijn en er waren veel schippers om mee te dingen. Na de middag kwam hij langzaam voort, hij merkte dat er weinig verkeer was. Toch wilde hij zien hier te blijven. Hoe hij daar ook werkte en hoe hij er zich vermoeide, in het noorden voelde hij zich nooit op zijn gemak zoals hier waar hij meer ruimte had; de nevelige lucht stond hoger en wijder, vooral voorbij Rhenen waar zij aan beide kanten tot ver achter de oevers blonk, hij voelde zich thuis op het heldere brede water van Lek en Waal, meer dan op de rechte vaarten ginds. Hier was het rust voor hem langs de dijken met de wilgen en de lage daken en daar trok hij als een vreemde van de ene naar de andere plaats, altijd in de verwachting terug te keren. De drie jaren dat hij er gewerkt had, af en aan met hulp of alleen, hadden zwaar gewogen, hij wist dat hij niet de oude was en hij werd stram voor zijn tijd. Maar hij had geregeld geld kunnen zenden, en ruim, want hoe langer hij alleen was hoe minder hij nodig had. Het was lang geleden dat er een ketel koffie stond te koken of dat er wit

aant.

brood in de roef kwam, zelfs een warme pot schafte hij niet dan 's zondags wanneer hij alleen voer. In het begin had hij het gedaan om te sparen voor zijn vrouw en voor de schuit, maar toen zij zelf verdiende en nog maar weinig van hem aan wilde nemen, was hij gewoon geraakt aan niet meer dan het dagelijks brood waar hij voor dankte. Soms was de doos vol met overgespaarde penningen zodat hij al kon rekenen wanneer hij een grote tjalk zou kopen, want anders dan op een goedgebouwd schip met een ruime roef, zoals de eerste *Vertrouwen* had, wilde hij niet dat Marie terug zou keren. Maar telkens werden de penningen uitgegeven. Hij wist dan wel dat de wens weer in de verte lag en toch gaf het verlichting omdat een doos vol klinkende munt hem tegen het gemoed ging zolang hij mensen zag armer dan hij.

Vooraf de laatste twee jaren scheen het wel of het gebrek was toegenomen. Iedere zomer hoorde men in de steden zeggen dat er een goede oogst verwacht werd, maar wie door het land voer zag in verscheiden streken in augustus al de ziekte in het aardappelloof en al stond op de vruchtbare gronden het graangewas tierig, het gaf nooit genoeg in de stad voor de man met gering loon en groot gezin. Van Amsterdam tot Rotterdam lagen soldaten omdat de overheid voor beroering vreesde, maar van de nood op het land hoorde men nauwelijks, toch was daar menige dagloner die zelfs in de zomertijd vrouw en kinderen niet voor de honger kon behoeden.

Toen hij naar Wijk bij Duurstede wendde voor de avond hoorde hij van de veerpont, die overstak, zijn naam roepen. De man, die aan de wal naar hem toe kwam, herkende hij niet, maar Winter herinnerde hem eraan dat zij samen in de boeien gelopen hadden, dat was in de oorlog toen hij en een ander het geweer niet wilden dragen. Winter nam hem mee naar de overkant. Die goede tijd is lang voorbij, zeide hij terwijl zij door het hoge gras naar de molen liepen, toen dachten wij nog dat het in de wereld anders kon en je had het ervoor over als je voor je overtuiging in de gevangenis moest, maar als je zo zou willen doorgaan zou je wel je hele leven achter slot kunnen zitten. En als je trouwt en kinderen hebt, dan kan je ze niet laten boeten voor je overtuiging en je moet wel meelopen met de anderen. Nee, de goddelijke bood-

aant.

schap was te mooi voor deze wereld. Het enige wat je overblijft is zo nabij mogelijk je plicht te doen, niet stelen, niet liegen, je kinderen in eerlijkheid grootbrengen, voor je naaste doen wat je kan. 't Is een treurige rest van wat wij wilden, maar als God zelf de mensen niet kan overwinnen tot beter, hoe kunnen wij het dan?

De vrouw sneed het brood, de kinderen en de knecht kwamen binnen. Hoewel zij elkaar vroeger weinig gekend hadden, want Winter was na zijn straf maar kort in Zwijndrecht gebleven en Rossaart was meestal varende, voelden zij zich verbonden als broeders van de jeugd af, verwant in het geloof, met maar weinig verschil in de teleurstelling door de jaren gebracht, iets meer voor de een, iets minder voor de ander. En Rossaart sprak het uit: Wij hebben Wuddink veel te danken, al was hij voor de wereld een verworpen, want van hem hebben wij de broederschap in het hart gekregen. - Zij zaten nog laat en keken over de Lek waar de hemel donkerrood en geel bleef terwijl de maan al over de bomen kwam.

In de morgen bracht Winter hem bij de meelkoper in de stad, die met Rossaart overeenkwam dat hij voor hem zou varen, de schuit zag er zindelijk uit met hechte luiken.

Toen hij op het kanaal het land van Gorcum binnenvoer viel er zwaarmoedigheid over hem en twijfel hoe hij haar vinden zou. Het vorig jaar had zij gezegd dat zij nog te sukkelig was om weer te varen, maar hij dacht dat iets anders haar drukte, de angst voor het water, wie het eenmaal heeft wordt er niet meer van verlost. Dat was het wat tussen hen stond. Hij had er eens een hekel aan gehad, zoals men ook afschuw heeft van een vriend die bedriegt, maar vrees had hij er sinds hij een kind was nooit meer voor gehad, en hij wist bij ondervinding dat hij er niet buiten kon. Het was niet het varen waarom hij voer, en schipper was hij bij toeval geworden, maar wat was er op zijn jaren nog voor ander werk te vinden met het water?

Hier kwam Arkel op, waar het altijd april was in zijn gedachten, en nu veranderd met de nieuwe woningen. In de stad ook merkte hij voor het eerst het verschil, hij was er vreemd, of hij ouder was dan de mensen die hij er zag. Hij legde aan bij de steiger schuin tegenover het huis waar hij geboren was. De oude vrouw,

aant.

die hem opendeed, zei dat hij wachten moest, omdat Marie, die nu haar werkhuisen deed, niet voor donker thuiskwam. Hij zat in het lage kamertje, de vrouw bracht karnemelk en kwam naast hem zitten. Ja, zeide zij toen hij naar het kruis keek dat naast het bed hing. Marie is hier onder eigen volk. Al was je nog zo goed voor haar, dat heeft zij toch bij je moeten missen. - De steeg was nauw, hij bukte laag om door de hor naar de lucht te zien; uit de vensters van de huisjes tegenover keken twee burens naar beneden en praatten.

De vrouw was naar de keuken gegaan toen de deur geopend werd. In de duisternis zag zij zijn gestalte tegen het raam, zij zeide alleen: Rossaart. Dan haalde zij een kaars die zij op het tafeltje naast het bed zette. Zij antwoordde dat zij niet te klagen had en haar werk kon doen, geld had zij niet nodig. Hij zeide dat hij het volgend jaar wel een grotere schuit kon kopen en vroeg of zij te bang voor het water was geworden om weer te varen. Nee, ik ben niet bang, maar ik heb behoefte aan iets dat ik op een schuit niet krijgen kan. Je bent anders grootgebracht en je weet niet wat de kerk is wanneer het hart beproefd wordt. Maar wie weet, misschien kan ik later weer met je varen, ik bid erom.

In de keuken waar hij mee aanzat zag hij dat zij ouder was geworden, het haar dun onder het zwarte mutsje, de wangen ingevallen; zij hield de ogen meest neergeslagen en wanneer zij hem aankeek scheen het hem of zij donkerder waren. Hij vertelde dat hij nu op de rivieren bleef varen en vaker komen kon. Wel, je brood staat hier altijd klaar. - Na het omwassen zeide zij dat zij naar bed moest want het was weer vroeg dag. Zij bracht hem tot de deur, daar nam zij zijn hand en dicht bij zijn oor fluisterde zij: God zegen je, beste man.

Met een heldere stille hemel stak hij de Merwede over naar Worcum en hij loste de turf. Het was er druk bij de tenten die de houtvlotter onder de dijk hadden opgeslagen, er drentelden veldwachters rond, want met de drank kwam het soms tot baldadigheid. Hij zat tot laat op de schuit, kijkend naar het maanlicht op het rimpelend water, in de tenten werd gezongen. Met de morgen maakte hij Schoon schip en keerde dezelfde weg terug.

Tot ver in de winter voer hij van Wijk bij Duurstede naar ver-

aant.

scheiden plaatsen in Holland, in Utrecht, langs Lek en Waal, en hij kwam dikwijls in zijn geboortestad aan de wal. Telkens na een reis gaf hij het geld aan Marie, dan rekenden zij dat hij wel gauw een tjalk kon kopen, maar zij schudde nog altijd zacht het hoofd als hij van meevaren sprak.

Toen de vorst inzette lag hij voor Nijmegen, hij haastte zich om de rivier af te zakken en nog tijdig naar Worcum te komen, maar bij Slijk Ewijk raakte het roer onklaar en hij moest aanleggen. Aan het veer ontmoette hij een man die hij ruim vijftien jaar niet gezien had, Koppers die, toen hij het been had gebroken, de schipperij had laten varen en uit Zwijndrecht was weggegaan. Hij had een witte baard en hij trok moeilijk met het been, en Rossaart medenemend naar het huis noemde hij hem de goede tijding die uit een ver land kwam als koelte voor de vermoeide ziel, want hij kon zijn raad en hulp gebruiken. Dat was een lange geschiedenis die hij uitvoerig vertelde, terwijl zijn vrouw telkens kwam zeggen dat er mensen wachtten, maar dan riep hij ongeduldig dat zij het maar met een van de jongens moest doen. En zodra zij uit de kamer was vertrouwdde hij Rossaart toe dat het alles zijn eigen schuld was, hij had zich nooit met de wereld kunnen verstaan, dan had hij ook nooit moeten trouwen, en het was langzamerhand erger geworden toen hij zich moeilijk bewoog. Hij zag aankomen dat hij het werk moest opgeven en daar wachtten zijn tegenstanders op. Want hij had zich het dorp en de boeren van de omtrek tot vijanden gemaakt door knechts en dagloners kan het verstand te brengen dat zij onrechtvaardig behandeld werden voor werk dat in de zomer soms een paar uur voor nachtrust liet, en hij ging niet naar de kerk, hij had aan de dominee gezegd dat daar toch maar mensen van woorden zaten die niet toonden dat zij christenen waren. Hij wist wel dat hij met de dag onverzettelijker werd, maar hoe kon het anders als men jaar in jaar uit hoorde: Vergrijp u dus niet aan de schijn, en men zag niets dan schijn, jaar in, jaar uit. Het werk viel ook te zwaar met de knie, en hij moest voort, want als hij ging liggen zouden de vijanden wel zorgen dat hij de pacht niet vernieuwd kreeg. Jawel, zei Rossaart, ik zal je helpen zoals wij dat geleerd hebben te doen, maar niet langer dan een week of vier, dan moet ik naar Holland om een tjalk te zoeken.

Rossaart deed het veerwerk in de moeilijke tijd van drijvend ijs en harde stroom. Maar Koppers werd erger en toen de pacht vernieuwd moest worden kwam de burgemeester zeggen dat hij geen onbekwaam man aan het veer wilde hebben, er zou een ander komen. Wat nu? vroeg hij, met vier kinderen om voor te zorgen? En zijn vrouw liep met de zakdoek aan de ogen. Rossaart kwam bij hem zitten en zeide: De drie maanden dat ik hier ben heb ik niet verdiend, maar er ligt nog wat geld en ik denk haast dat die tjalk nog wachten kan. Het is misschien genoeg voor een kleine nering en dan wat behelpen. - Hij droeg het huisraad op de schuit bij het grauwen van de dag, en hij bracht ze naar Dordrecht, Koppers, vrouw en kinderen.

Dan voer hij weer voor de meelkoper heel de zomer. De schuit had dikwijls herstelling nodig, hij zag wel dat zij nog maar kort mee zou kunnen en dat hij een andere zou moeten hebben ook al keerde Marie niet weerom. Wanneer hij kwam gaf zij altijd hetzelfde antwoord: nu nog niet. Het was hem soms of zij niet zeggen kon dat het nooit zou zijn.

Eens vond hij daar een brief van tante Jans, die hem verweet dat hij haar in lange tijd niet bezocht had en zij vroeg hem gauw te komen omdat zij hem dringend spreken moest. Eerst in de laatste dagen van de zomer gebeurde het dat hij erlangs moest varen, de bomen op de dijk stonden nog in het groene blad. Het was een nieuwe bode die hem opendeed, zij vroeg wat hij wilde, zij liet hem wachten in de gang; met verbazing nam zij hem op toen zij hem in de kleine achterkamer liet.

Tante Jans zat ineengedoken in de grote stoel van fluweel, uitgeteerd en klein, er kwam een glimlach op haar gelaat toen hij haar hand nam, maar zij zeide niets. Er was niets veranderd in de kamer die hij goed kende, de meubels glommen, het vensterglas blonk, maar er was minder licht door de kastanjeboom die gegroeid was. Hij zette een stoel naast haar. Zij keek hem aan en zeide eindelijk: Zo, ben je gekomen. Ik weet niet meer wat ik je zeggen wou, als men oud wordt vergeet men zoveel. Maar ik heb toch altijd aan je gedacht. Als je maar niet weer dadelijk weggaat, jongen. Het is gauw met me gedaan, dat zie ik zelf wel. De een heeft er een jaar voor nodig om te scheiden en de ander gaat voor

hij het weet. Bel maar dat zij je een kop koffie brengt. - Haar stem was ijl, maar allengs klonk zij vaster met een diepere toon en allengs richtte zich het hoofd meer op.

Maarten, ik had je allang eens willen spreken, maar je kwam nooit en het is zo veel dat ik het in een dag niet af kan. Je blijft hier slapen in hetzelfde bed van vroeger, het staat klaar. - En toen de meid de koffie bracht: Ik moet nu gaan liggen van de dokter, maar als ik goed genoeg ben kom ik straks weer op en dan praten wij.

Hij liep die middag langs de dijk waar hij vroeger zelf gewerkt had, hij zag dat hij tot een halfuur van de stad verbreed was en vandaar scheen een nieuwe in bouw geweest te zijn, maar het werk lag stil. Hij nam zich voor morgen nader te kijken hoe het in Hurwenen stond. Een oud gevoel kwam in hem terug, zoals hij het vroeger had gehad toen hij hier liep en uitkeek over de waard en de wijde rivier, of hij iets verwachtte. Voor hij terugkeerde ging hij nog op de schuit en in de roef zag hij voor het eerst hoe leeg het er was, met in de hoek de oude pantoffels van Marie. Hij had ze altijd naar de lapper willen brengen en nu zou het misschien niet nodig zijn.

Zij zat in dezelfde stoel, met het hoofd in de elboog geleund. Je ruikt naar de waterkant, zeide zij. Met weinig woorden die gedachten oversprongen, met korte herinneringen, soms met uitvoeriger herhalingen begon toen de ontboezeming van wat zij lang verborgen had gedragen en daar zij bij brokjes en halfverzwegen bescheiden uitgesproken werd, besepte hij eerst later de zin ervan.

Het had zo anders kunnen zijn, zeide zij nadat de tafel was afgenomen, als ik niet zo koppig was geweest om hier te blijven wonen. Een mens raakt vast als hij altijd aan zichzelf denkt, daar kan ik geen nee op zeggen, God weet hoe ik dat water vervloekt heb en toch bleef ik er. Ik wist toch wel dat het niet gedempt kon worden.

Dan zweeg zij weer en keek naar buiten, spelend met een kwastje. Dan vroeg zij naar de schuit en knikte, of een andere gedachte haar voorbijging. En toen de meid kwam om haar te helpen naar bed te gaan zuchtte zij, zeggend: Morgen, wij zullen morgen praten.

aant.

Zij kwam laat beneden, nadat hij al uit geweest was en het touw geteerd had. Haar ogen glansden toen zij hem zag en goedemorgen wenste. Weer een nacht voorbij. Soms slaap ik goed, maar 't is meest wat dommelen tussen slaap en wakker zijn. En nare gezichten, maar daar ben ik al aan gewoon. 't Is anders een hele tijd, vijfenveertig jaar alleen te zijn. Want je hebt je oom nooit gekend, die was er niet meer toen ik je voor het eerst zag daar in Brakel. Hadden ze maar ja gezegd toen ik je bij me in huis wou nemen. Maar je vader kon niet met me overweg, hij zei dat ik goddeloos was omdat ik soms wat malde met de kerk. Praatjes voor de vaak, te zeggen dat het een kastijding van God was, dat je moeder en haar kleine kind verdronken. En ik dan? Een zere plek in het hart voor het hele leven om mij te straffen in het liefste dat ik had? Een wreed geslacht dat zoiets uitdacht. - Haar borst ging bewogen op en neer, haar handen trilden.

En aan het eten weer: Laat mij maar praten, dat doet mij goed, ik word er helder van. Weet je nog die winter toen je hier in Hurwenen geholpen hebt? Je haalde twee kinderen uit een boom, het meisje is later gestorven, maar de jongen leeft nog en is nu knecht onder Ammerzooi, hij weet nog goed van de Waterman. Wat was ik gelukkig. Een man in huis die het water aandorst. Ach Maarten, was je toen maar bij me gebleven. Het was toch niet nodig te gaan zwerven omdat je Marie niet kreeg, je had toch hier kunnen blijven, je had het werk gevonden daar je voor geboren bent. Geld was er genoeg, je was heemraad geworden en allang dijkgraaf. Dan zouden de dijken anders zijn en niet weer overlopen, en men zou niet altijd weer van ongelukken horen, alsof de rivier er niet al genoeg weggenomen heeft. Er liggen er al veel op dat natte kerkhof. Je hebt het zelf gezegd: er zullen er nog heel wat verdrinken, ik weet het zeker, zei je. Wat een ellende was me gespaard gebleven. Want in de eenzaamheid komt een mens van kwaad tot erger. Al de nare herinneringen, alles waar je om gehuild hebt, en dezelfde gedachten die altijd terugkomen. Dan word je bitter en je verwijt het jezelf. Ach, maar ik ben het alweer vergeten. Lag ik ook maar op de bodem bij wat mij dierbaar is. Ik ben niet altijd zo alleen geweest, zie je. Je was een mooi kind toen je daar in Brakel kwam, waarom hebben ze je mij niet gegeven, je

vader hield toch niet van je net zomin als van mij. Ja, als ik straks op bed lig, met mijn hoofd naar links en dan weer naar rechts, dan weet ik wel alles wat ik je zeggen wil. Maar de mond wordt oud en zwak, het komt van het lange zwijgen.

Dikwijls herhaalde zij dezelfde dingen, maar soms hoorde hij haar iets zeggen dat hij nooit geweten had. Wie haar dierbaar was die zij aan het water verloren had, zeide zij niet en het was niet aan hem ernaar te vragen. Bijna veertig jaar had hij haar gekend zonder iets te weten van wat zij in het hart verborgen hield.

Op een middag was er een vleugje rood op haar gezicht toen zij was gaan zitten. Lang keek zij hem aan, toen zeide zij: Ik zal het maar bekennen, nu mijn tijd van gaan zo dichtbij is schaam ik mij ook niet meer. Ik heb dikwijls over je gehoord, jongen, ik liet altijd naar je vragen en ze hebben mij ook verteld dat je veel voor anderen gedaan hebt. Waarom voor mij niet, die je zo nodig had? Je was mij een kind als mijn eigen. God weet hoe ik om je gebeden heb. Maar ik bleef alleen en het alleen zijn heeft mij hard gemaakt. Eerst was het: nee, dat geld leg ik opzij, dan heeft hij wat meer als hij bij me komt. Het was om jou dat ik spaarde. Maar dat is wel waar, dat er boosheid kleeft aan het geld. Ik zat alleen en altijd telde ik maar in mijn gedachten, zoveel en zoveel, en als mijn eind komt heeft hij het tenminste goed. Ik gaf hoe langer hoe minder, zelfs voor het weeshuis waar ze het zo nodig hebben en voor de diaconie. Ik raakte de kluts kwijt, het werd gierigheid waar ik vroeger zo'n afkeer van had. Ach, wat heb ik er God vergiffenis om gevraagd. Toen je mij uit Smilde schreef dat er honger was bij jullie, toen dacht ik: nu kan hij zien wat hij gedaan heeft door mij alleen te laten zitten. Maar dat was het niet, want kwaad heb ik je nooit gewild. De guldens hadden mij blind gemaakt, het was niets dan gierigheid. Het is nog maar pas dat ik het heb ingezien. Hier in de kast een trommel vol en papieren bij de notaris en dan bij jullie niet te eten. Ik ken je wel dat je het mij vergeeft. Maar voor God kan ik het niet verantwoorden. Ja, zal ik zeggen, het is zo, dom en zwak en wat al meer, maar een zware schuld. Maarten, wees wijzer met het geld, wat je te veel hebt is er voor anderen.

Toen zuchtte zij en hield de ogen toe, vermoeid.

De volgende dag zei de meid dat de juffrouw in bed bleef, zij voelde zich zwak en zij had gevraagd of hij bij haar kwam zitten. Zij hield het hoofd achterover in het kussen, haar vingers gingen langzaam over de deken of zij pluisjes weg wilde doen. Waterman, zeide zij, goed dat je bij me bent. Bid God.

Twee dagen zat hij bij haar, er was geen ander geluid dan van de torenklok, hij voelde hoe stil het werd.

XIII

Voor de molen staande vertelde Winter dat hij gehoord had over Gees, zij was gezond en kras voor haar jaren, maar zij had het arm en in de koude dagen had zij de kachel niet kunnen stoken; hij vroeg Rossaart of zij haar samen wat met de post zouden zenden. 't Is goed, antwoordde hij, en nu ik weet waar zij zit wil ik eens naar haar toe, zij zal het stil hebben. Ik kan haar uit de zorgen helpen, want er ligt wat geld en al komt het mij niet toe, het zal zo erg niet zijn als ik er wat afneem voor waar het nodig is.

In Bommel vond hij de luiken voor de vensters, Terwijl hij stond te kijken kwam de dienstbode van de overbuur naar hem toe en zeide dat hij naar de notaris moest, die hem alles vertellen kon over juffrouw Goedeke. De notaris stond op toen hij binnen werd gelaten, hij gaf hem een hand en zeide dat hij lang op zich had laten wachten. Er waren papieren die al voor een jaar nagezien en getekend hadden kunnen worden en als Rossaart hetzelfde vertrouwen in hem stelde als wijlen zijn tante was hij bereid de zaken verder te beheren. Rossaart haalde de schouders op, hij had geen tijd voor papieren omdat hij terug moest met de schuit. Als de notaris hem zeggen wilde wat de erfenis was en hem een paar honderd gulden ervan kon geven, zouden zij de rest wel later regelen. Hij had ook nog niet nagedacht hoe het geld te verdelen. Er valt niet te verdelen, zei de notaris, je bent enig erfgenaam. Hier kan je lezen hoeveel er aan geld is, aan papieren en aan vaste goederen. Kom dan morgenochtend maar om te tekenen.

Toen hij weer kwam haalde Rossaart een stukje papier uit zijn zak waarop hij geschreven had wat hij voor zijn eigen uitgaaf nodig had en voorts stond er voor de diaconieën en de weeshuizen van Bommel en van Gorcum ieder een gelijk deel. De notaris deed langer over het lezen dan nodig was. Als ik het goed begrijp, zeide hij, blijft er niets van de nalatenschap voor jezelf over, behalve dit klein bedrag. Wel Rossaart, het is een edele gedachte,

maar ik heb meer ondervinding met de goederen van deze wereld dan jij, het is mijn plicht, als vriend van wijlen juffrouw Goedeke, je onder het oog te brengen dat het uitermate onverstandig zou zijn zo te handelen. Als je, laat ik zeggen, een twintigste van de nalatenschap wilt bestemmen voor barmhartigheid, wel, daar zou iedereen je om prijzen, je zou ruimschoots aan je christenplicht voldoen. Al is het ongehoord dat je ook de luthersen en de gereformeerden en zelfs de roomsen bedenkt, daar zijn genoeg vermogende personen onder om zelf voor hun armen te zorgen. Maar dit is tegen de geest van de erflaatster. Ik heb haar vele jaren gekend en zij was altijd bedacht op je welzijn. Als je alles, zo in de hand zo er weer uit, weg zou geven, zou je wel dank oogsten, maar de mensen zouden denken: die man is niet bij zijn verstand. Je broers zouden zich kunnen verzetten. Schenk me je vertrouwen, als oudere vriend, en laat mij dat voor je regelen, je kan erop aan dat alle instellingen die je hier noemt, tevreden zullen zijn, en zelf ga je gerust je oude dag tegemoet.

Ik zie wel dat wij mekaar nog niet kennen, antwoordde Rossaart, ik heb er mijn redenen voor waarom ik het zo wil. Het brood blijft duur, daar mogen de armsten niet onder lijden. En als notaris mij helpen wil om het zo in te richten als daar geschreven staat, dan neem je mij veel werk uit de hand. Er zal wel veel te rekenen en te schrijven zijn en dat gaat mij niet af.

De notaris herhaalde de pogingen om hem tot ander inzicht te brengen, maar Rossaart antwoordde niet anders dan dat hij het beter vond zoals hij gezegd had. Hij voer weg met het geld dat hij had gevraagd.

Zijn broer Wouter deed zelf de deur open, schuw, met wijde ogen, verwaarloosd in de kleding. Voor de tafel zeide Maarten: Dit heb je uit de erfenis van tante Jans, koop er maar voor wat je nodig hebt. - Wouter bleef hem verwonderd aankijken. Je bent een rare om nog aan mij te denken, iedereen verlaat me en vergeet me, behalve die broer die als geest op de Merwede heen en weer vaart. Wat ben je mager geworden, je mocht zelf wel wat beter eten. Moet je nu met zulk hondenweer weer voort, in regen en wind? Ik denk wel eens aan je als het zo waait en je schuit is niet al te best, hoor ik. Je kan nu tenminste onbezorgd leven. Maar

hier moet je niet komen wonen, ze kijken mij al met de nek aan en op jou hebben ze ook veel te zeggen, twee goddeloze broers. Zeg maar aan je vrouw dat ik het niet kwaad met haar meen, maar wij kunnen toch niet omgaan, een officier en een werkvrouw. Zij moet erg vroom zijn, iedere morgen de eerste in de kerk.

Rossaart wachtte voor de wal tot het avond was en zij van haar werk zou komen. De kostvrouw sprak erover dat zij niet in het huisje blijven kon omdat zij hulpbehoevend werd. Hij dacht dat Marie nu besluiten zou weer te varen, maar hij vroeg niets toen zij zeide dat zij nu de huishuur wel overnam. Hij gaf haar geld en verder werd er niet van gesproken. Alleen vroeg zij hem aan de deur om niet te varen als het morgen nog zo woei.

Hij sliep niet door het trekken en het stoten, de wind raasde in de bomen en het water sloeg tegen de wal. Als er nu ongelukken gebeurden was het de rivier niet die er schuld aan had, want die stroomde altijd rustig, behalve in de tijd dat er in de verre landen te veel water viel of als de vorst het vastvroor. Als in zulk weer iemand verdronk had hij het aan de wind te wijten. Bij daglicht keek hij rond of hij het wagen kon los te maken. Er stonden koppen en aan de overkant lag een witte streep onder het riet aan de oever. Blijf maar liggen waar je bent, riep een man op de wal, je ziet die wolken toch wel jagen? - Geen nood, antwoordde hij, de wind zal het mij niet doen, er is een tijd voor ieder, dat weet je toch.

Hij hees de fok, de schuit weifelde en schommelde, maar zette plotseling de kop recht op de andere oever. Rossaart dacht dat hij in de balorigheid niet verstandig had gedaan, want al had hij dan voor zichzelf geen vrees, voor de schuit liep de wind te sterk met valse rukken en lang aanhoudende vlagen. Als het touw het niet hield kon het moeilijk worden. De spant onder de roef kraakte gedurig terwijl de schuit midden op de rivier voortschoot. Hij voelde dat hij een klein ding was op dit water en hij keek ernaar, zoals hij altijd deed wanneer hij hier voer, maar voor het eerst met het besef dat ook hij eens op de bodem kon liggen. God zou hem zijn rustplaats wel geven.

Voor Dordrecht was hij de enige die er voer. Maar hij moest de wal maken, hier op de vlakte werd de wind te kwaad om mee te

aant.

spelen. Schippers stonden op de kade toe te schouwen. Toen hij vastlag kwam een oude man nader en zeide: je moet je schamen, het lijkt wel of je je einde zoekt.

De schuit had zich goed gehouden, maar toen hij de vloer van de roef opnam vond hij een scheur in de spant. Het gekraak was gedurig te horen. Hij dacht dat het niet erg geweest zou zijn als hij van de erfenis iets genomen had om die kleine herstelling te betalen, maar daar was al over beschikt, dus moest het weer uit de spaarpot komen.

Met een kleine vracht kisten en balen voer hij bij zonnig weer het Spaarne op en hij vond ligging aan dezelfde wal waar hij voor jaren Wuddink en Koppers had ontmoet, de iepen stonden dun van bruin blad. Hier had hij veel beleefd, de stad was hem vertrouwd. Voor de lantarens op waren klopte hij in het hofje aan, maar een vrouw kwam zeggen dat de mensen al naar bed waren, Gees had geen geduld om bij het koffielicht te zitten.

Vroeg op de zaterdag zond de kruidenier op de hoek van de Gasthuisvest zijn jongen om de vracht te halen en Rossaart was heel de morgen bezig met schrobben en poetsen.

Gees zat voer het venster te lezen met een grote bril dicht over het boek gebogen. Zij keek op, zij lachte en maakte vlug de voordeur open. Van opwinding liep zij heen en weer van de kast naar de tafel, de uitroepen van blijdschap herhalend: Rossaart, man, wie had dat gedacht! En toen zij eindelijk zat en hem lang aankeek: Ja, wij veranderen allemaal, dit aardse huis waar wij in wonen is niet bestendig. Maar hoe kan dat ook. Denk je dat de bewoner altijd dezelfde blijft? Ik zou het niet durven zeggen, want als ik terugdenk aan wat ik vroeger was, met mijn koppigheid en mijn overtuiging dat een ander het niet zo goed wist als ik, dan vraag ik mij af of dat dezelfde Gees was. Ik weet wel dat je zeggen zal: wat je gelooft, dat ben je. En dan ben ik nog dezelfde, al is er in het geloof wel wat veranderd. Ik lees nog altijd hetzelfde boek, zoals je ziet, en één van tweeën: of mijn verstand begint mij te begeven, of daar staat niet wat er eigenlijk gezegd is. Maar dat doet er ook niet toe, het is niet de stichting waarom ik lees, want het voornaamste weet ik allang en dat geloof ik nog altijd. Ik leef met God in eendracht, dus ben ik niet veranderd. Behalve, zoals

aant.

ik zeg, het aardse huis, dat wordt bouwvallig. Van jou zou men dat niet zeggen, al ben je ook bijster mager geworden. Toch zeggen je kleren dat je het niet kwaad hebt, je ziet eruit of je vrouw knap voor je zorgt.

Aan je mond is zeker niets veranderd, zeide Rossaart, maar laat een ander ook eens praten. - Hij vertelde kort hoe het hem gegaan was al die jaren en toen hij zweeg bleef zij een poos in stilte naar hem kijken. Hij legde het geld op de tafel: En dat is voor je brand met de winterdag, dan hoef je niet van de kou te lijden.

Haar stem klonk zachter, zij sprak langzamer. Dank je, Rossaart. Weet je waar ik aan dacht? Waar hadden wij de broederschap aan te danken? Het is lang geleden dat God de harten heeft gemaakt. De mensen sterven en worden koud, maar de warmte wordt van de een aan de ander voortgegeven. De broederschap heeft bestaan al van die oude tijd, al denk je soms dat de mensen het weer vergeten hebben, en telkens zal het weer nieuw opkomen. Wuddink had het in zijn hart. Zolang hij leefde trok het de mensen aan, hoewel er toch niets bijzonders aan hem te zien was, en hij niemand dwong, en niet eens de macht had van het spreken. Het was gewoon wat hij zei, niet anders dan wat eenelk hier in dit boek kan lezen. Maar in hem was het levend en dat verstonden wij. Je kan ervan op aan, zoals hij het gezegd heeft: Uit Hem, door Hem en tot Hem zijn alle dingen, zo leeft het nog bij veel van onze vrienden waar wij nooit van horen, en zij geven het in stilte verder. Jij bent de enige van wie ik het zie, maar er zijn ook anderen.

Toen zij hoorde dat Rossaart met zijn schuit op dezelfde plaats lag waar hij Wuddink had leren kennen, zeide zij dat zij morgenochtend bij hem kwam en de pot zou koken.

Het was stil op straat, het regende en langs de vest vielen de gele bladeren in het water. Gees kon maar langzaam gaan aan de arm onder de paraplu. Op de Turfmarkt keek zij rond. Is dat de boom waar hij tegen je stond te praten? Lag zijn schuit daar net zoals deze? Je mag dan wel Rossaart zijn, maar je hebt hetzelfde hart. - En toen zij, voetje voor voetje over de natte plank geholpen, in de roef stond, begon zij weer te praten, haar stem klonk aanhoudend terwijl zij met ketel en pot bezig was: Je hebt een

mooie schuit, goed in de verf, een mooie woning. Als ik niet te oud was zou ik best met je mee willen varen, maar je zou meer last van mij hebben dan nuttigheid. Hoe zou het toch komen dat ik niemand om je heen zie? Ik begrijp het niet. - Zij zat en keek naar buiten waar nu de kerkgangers haastig in de regen liepen, de klok hield op met luiden. En zij sprak weer mijmerend: Marie zal het ook wel niet begrijpen. Er zijn mensen van wie het beste verborgen blijft als er geen reden is dat het buiten komt. Ze denken van je dat je een stugge man bent, los van de wereld, je zegt weinig en in je binnenste denk je aan wat anders. Je wordt stijf in je rug, zeg je, morgen kan je toch niet meer varen, waarom neem je geen huisje? Ik denk dat het dat is waar Marie op wacht, want als een vrouw zoals zij dat overkomen is, komt zij de schrik van het water toch niet meer te boven.

Toen zij naar luis ging vroeg hij of zij hem nog eens op wou zoeken, het had hem goedgegaan een vrouwenstem in de roef te horen. En Gees kwam nog enige keren. 't Is goed van je aan mij te denken, zeide zij, maar denk ook aan jezelf.

Vroeg de kaars uitgeblazen en onder de deken, lag hij met open ogen, buiten klonken voetstappen op de keien en de klokjes van de toren speelden evenzo als hij ze vroeger in eenzaamheid gehoord had. Eerst in deze dagen merkte hij de stilte, hij zou het praten nog verleren als hij geen aanspraak had. Gees had het gezegd, hij werd een stug mens, zonder iemand die hem aanhing, en het was niet altijd zo geweest.

Die winter voer hij weer in het noorden, maar het ging langzamer want aan het trekken was hij niet meer gewoon en het vermoeide hem in de lendenen. In Smilde, stilliggend om aan de schuit te timmeren, overviel de jicht hem, twee weken kon hij geen werk doen en zat hij in de roef voor het kachelkje, gewikkeld in de deken. Toen het weer zachter werd teerde en verfde hij, en hij kocht een vracht turf, maar hij moest een jongen nemen om hem te helpen tot Kampen. Het werk viel zwaar, hij hoopte dat de zomer vroeg mocht komen. En waar hij voor de wal lag keek hij uit of er een tjalk te koop was, hij vroeg naar prijzen en 's avonds zat hij te rekenen of hij voor de volgende winter het bedrag bijeen zou hebben. In december zag hij een nieuwe tjalk, licht, met een

aant.

hoge roef, vrolijk wit en groen geschilderd en wel ingericht, en de schipper antwoordde dat hij er wel over dacht te verkopen omdat zij hem niet loonde voor zijn groot gezin, maar Rossaart zou het ook niet zonder knecht kunnen doen. Zij zouden in het najaar nog eens spreken.

Het eerste groen sproot aan de bomen toen hij op de Merwede lag en het land van Gorcum was dampig van de vele regens. Sedert de kostvrouw vertrokken was woonde Marie alleen in het huisje, zij zat in haar zwarte japon te breien en keek verrast. Rossaart, zeide zij, ik heb van de winter veel nagedacht. Er is van allerlei moeilijkheid voor ons geweest, je weet het zelf wel, de godsdienst was tussen ons van het begin af, dat heeft eigenlijk het trouwen in de weg gestaan. Maar alle zwarigheden zouden niets geweest zijn zonder de grote slag. Van die dag af heb ik mijn troost gezocht waar ik geleerd heb het te zoeken en daar kon je niet met me meegaan. De gebeden hebben mij eindelijk rust gegeven. Ik heb wel altijd ingezien dat ik je tekortdeed door je alleen te laten varen, het wordt nu zes jaar, maar ik kon niet anders. Ik bad niet alleen voor mezelf. De heilige Moeder heeft mij te verstaan gegeven dat ik moet dragen wat op mijn schouders was gelegd. Mijn hart had jou verkozen en het is nog voor jou zoals vroeger, dus mag ik je niet alleen laten zwerven in je moeiten. Ik kom weer bij je.

Hij zat rechtop met haar hand in de zijne, maar hij kon niet spreken. En heel die middag gaf hij kort antwoord op haar vragen. Eerst toen hij weg zou gaan vroeg hij of zij zich goed genoeg voelde voor het leven met ongemak, hij kon ook wachten tot de mooie tjalk die zij in het najaar zouden hebben, beter dan zich nu te behelpen zou zij varen met een ruim nieuw schip. Maar zij wilde niet, en op de eerste dag die zij vrij had zou zij komen kijken wat er in de roef te doen was.

Rossaart lag voor Worcum waar hij gelost had en hij dacht er niet aan naar de overkant te gaan, het was al zoveel jaar zijn gewoonte niet voor zijn eigen stad te liggen. Op een middag staken zij samen over met het veer. De lucht van donkere wolken hing laag over de groene oevers, de wind scheerde met vlagen over de rivier, rukkend aan het zeil, en joeg het water soms spattend over.

Marie zeide dat het schommelen haar wee maakte, misschien omdat zij zolang niet gevaren had, zij hield de ogen neergeslagen op het bewogen water en zij voelde zich verlicht toen zij van de steiger weer op de grond stapte. Rossaart ging haar voor de plank over, hij zag niet hoe voorzichtig zij hem volgde, hij zag niet hoe onzeker zij de voet zette op de smalle treden van de roef waar hij de deurtjes openhield. Is dit onze roef? zeide zij zacht. Zij zette zich op het bankje en keek rond. Je hebt het netjes gehouden, alles blinkend en geschuurd. Maar wat is het klein voor zo'n grote man.

Het water klotste tegen het boord en de schuit trok aan de touwen. Zij opende de kast en keek het aardewerk na, zindelijk maar versleten, en soms wankelde zij zodat zij zich vast moest houden. Het zal wel wennen, zeide zij.

Hij was even naar buiten gegaan en terugkerend zag hij dat zij aan de schraag zat met het hoofd in de armen. Hij hoorde een zucht, dan haar stem, zacht of zij zich bedwong: Ik smEEK u vergiffenis, maar ik kan niet, ik kan niet. Maarten, als je me op een andere schuit gebracht had, dan had ik misschien gedurfd, maar hier niet, hier durf ik het water niet aan te zien. Ik weet niet wat het is dat ik zo zwak geworden ben, ik heb mijn best gedaan het te overwinnen en mijn plicht te doen. Maar het is de afgrond waar ik voor sta. Ik zou geen slaap meer hebben, ik zou overboord vallen of ik getrokken werd. Niet op deze schuit.

Zij hield de handen voor zich, met verschrikte ogen, of zij terugdeinsde voor wat zij zag. Toen liet zij het hoofd vallen op zijn borst en was stil. Wij zullen wachten tot wij een ander schip hebben, zei hij. Dit is ook niet goed voor je.

Na een poos richtte zij zich op: Ik zal bidden om moed, want ik ben zo zwak geworden. Ach man, ik kan het je niet alles zeggen. Laat mij niet alleen met het veer teruggaan, mijn schrik ligt daar op de rivier. Dat het er ook zo donker kan zijn.

Hij bracht haar naar huis, zij spraken niet meer. Het water blonk hard als staal.

Toen hij de roef weer binnenkwam was het hem of hij zich hier meer vertrouwd voelde. Het was gedaan, er zou geen nieuw schip meer nodig zijn. De schuld was niet aan hem dat hij er nog geen gekocht had en ook niet aan de oude schuit.

aant.

XIV

Jaren voer hij enkel op Lek en Waal en als hij een vracht kon vinden tussen Nijmegen en Dordt deed hij dat het liefst, ook al gaf het minder loon, want op de Lek was het nu drukker van de houtvlotter en hier op het brede water voelde hij zich thuis. Hij had vaste klanten, die zomin als hij van praten hielden, zij legden hun zakken op de wal neer en wisten dat hij ervoor zorgen zou zonder dingen om een stuiver. Hij kende er ook de stromingen aan bochten en ondiepten beter, het was er moeilijker varen en in herfst en winter scheen het er donkerder dan op de Lek, maar daar waar de rivier Merwede werd, waar het water tegen zichzelf begon te stuwen naar de killen, voelde hij altijd een verlichting over zich. Van Bommel af was het of de stramheid minder werd, of de hand vaster op de roepen lag. Van daar af keek hij ook scherper naar de dijken. Bij hoog water voer hij dicht onder de oever en wanneer de mensen, die hem kenden, hem voorbij zagen gaan met de fok alleen, werd er gezegd dat de rivier zeker stijgen zou. De Waterman, zeiden dijkwerkers en vissers, en zij vertelden wat zij gehoord hadden, de man die rijker was dan hij zich voordeed, als je wat nodig had vroeg je het maar; de man die zijn mond had verloren, van God vergeten, hoog water als je hem vlakbij zag. Dan zeiden de kinderen die in de modder speelden: Dat is de man die kwaad weer brengt, daarom wil niemand met hem varen; hij brengt turf en hout voor arme mensen. En kijkend naar het zeil en de gestalte, langzaam voorbijgaand over het grauwe water, riepen zij: Sinte Maarten, geef ons turf en hout! Hij bewoog zich niet en keek recht vooruit. En zelden zag men hem aanleggen voor de avond al viel. Rustig kwam de schuit in het donker op de wal toe en hij riep niemand aan om het touw te grijpen, maar hij sprong en soms zakte hij met blote voeten van boord, ging door het water en trok. In Gorcum kwam hij wel met het veer en hij voer ook op het kanaal, maar hij legde er niet meer vast. Wanneer

hij daar verscheen, in de avond komende uit de smalle steeg, werd hij wel nagekeken, maar er waren nog weinig mensen die hem kenden.

Op een dag werd gezien dat hij niet alleen voer, maar een hond bij zich had.

Een schippersvrouw in Nijmegen had gezegd: Altijd alleen zoals een kluizenaar, zonder kind of kraai, dat kan niet goed zijn voor een man die al op jaren komt, dat maakt je zwart in het gemoed. Neem dan tenminste een hond aan boord. - En haar kind had er een uit het nest gezocht en op zijn schuit gebracht, hij heette Best. Het dier sprong en beet aan touw en hout uit speelsheid en als het te eten kreeg zat het Rossaart aan te kijken. Het leerde gauw rustig te zijn; eerst sprong het nog heen en weer wanneer de schuit voor de wal ging, maar allengs minder, tot het bleef zitten en alleen maar de kop hief. Best, wit met grauwe vlekken, had de aard van de keeshond, wantrouwig, stug, zonder brom of dreiging, met weinig blaf of kwispel, alleen te vertrouwen voor de baas en wie van de baas vertrouwd werd, een hond voor een enkel mens. Rossaart leerde hem gauw begrijpen. Terwijl hij losmaakte en het zeil hees zat de hond voorop, maar zodra Rossaart bij het roer bleef staan kwam hij bij hem en ging liggen met de kop tussen de poten. Zo voeren zij urenlang. Soms keken zij elkander aan. Soms, wanneer Rossaart scherp tuurde, richtte Best de kop op en de neus bewoog. Hier Best, wanneer hij brood of water gaf, was het enige wat hij zeide en het deed hem goed de mond te openen. 's Avonds wanneer hij de deuren toedeed om te gaan slapen, klopte hij hem op de rug en hij dacht: het stomme beest weet niet dat hij hier weer leven brengt. Wanneer hij aan wal ging om in een winkel iets te kopen, zette Best zich op zijn plaats bij de plank, maar soms riep Rossaart dat hij mee mocht, dan sprong hij en kwispelde en rende, en dan hoorde Rossaart hem ook blaffen, ook wel grommen tegen een voorbijganger en hij was graag op vechten. Maar toen hij er eens een klap voor gekregen had liet hij het vechten en ging een hond voorbij met de nekharen overeind. In de zomer wilde Rossaart hem te water laten, maar Best zwom haastig naar de kant, schudde zich en kwam niet bij hem, en van die dag bleef hij ook schuw wanneer geschrobd werd. Wanneer

aant.

hij zag dat de baas, de schuit aan de oever liggend, om het boord te teren er wadend langsging, liep hij onrustig heen en weer met een klein geluid van janken. Al even bang als de mensen, dacht Rossaart.

Maar bij de overstroming van de volgende winter bleek hoe de hond hem begreep.

Het had in het najaar lang geregend en schippers van keulenaars berichtten al in het begin van december buitengewone was hoger op de Rijn. Toen Rossaart van Nijmegen vertrok zag hij dat het dit keer kwaad zou lopen. Voor Worcum koos hij ligplaats achter de muur aan de Maaskant. De vorst trad plotseling hevig in met een snerpemde wind die binnen een dag de grond steenhard maakte en de nacht daarna al een korst op het water bracht. Twee dagen later lag de Waal dicht met rimpelig ijs, waarover de wind een sneeuw begon te drijven in grote dikke vlokken. Toen minderde de wind en uit de lage lucht viel onophoudelijk de sneeuw, het werd een wijde sneeuwvlakte waarin de huizen klein gedoken lagen met hun pluimpjes rook. Voor Kerstmis draaide even plotseling het weer met een flauwe wind die eerst motregen bracht, dan, toenemende tot onstuimigheid, overvloedig regen en sneeuw dooreen. Onder Rijswijk barstte het ijs, het zakte en in het midden stak een snelle stroming op. Toen kraakte het verder en stuwde over de grienden van het Munnikenland, de jonge boompjes braken onder het ijs. Op een morgen zag men dat daar mensen stonden, rietsnijders en vissers hakten hun boten vrij en sleepten ze op Loevestein waar het ijs nog sterk lag.

Die gered waren gaven bericht van de onrust onder het volk benedendijks in de Bommelerwaard. De tweede dag na Nieuwjaar voeren er schippers heen over het Munnikenland, nu blank staande, een vlakte stil water waar de zwarte bomen uitstaken en enkele huisjes nog wit bedekt. Rossaart liep over de dijk, soms daalde hij af en ging een eind aan de buitenkant, het ijs brak onder zijn voeten, maar de berm was nog hard van de vorst. Er was niets veranderd aan de dijk bij jaren her, behalve dat hij hem lager scheen en er op plekken nieuwe boompjes geplant waren voor de oude. Het gevaar was nader dan hij gedacht had, want er klonk een doffe knal niet veraf en aan de overkant zag hij een

aant.

hoge schots uit de vlakke steken. Daar liepen veel mannen af en aan, daar had men groter voorraad voor de nood. Hier was men achter. Voor het huis, waar zijn grootmoeder gewoond had, stonden drie mannen, de dijkwacht was die eigen middag pas uitgezet. Hij hoorde dat er verderop bij het Huis versterkt werd, dat was nog evenals voorheen de zwakke plek van Brakel. In het dorp waren de mensen bezig hun huisraad weg te dragen naar het nieuwe schoolgebouw en jongens dreven het vee in de richting van Poederooy. Voor het gemeentehuis stond een grijze gebogen man geleund, die hem aanriep en horende wie hij was, zeide: Wel, je weet ervan, het komt hier eerder dan ze denken. Als je nog iets doen wil heb ik wel een spa voor je, maar veel helpen zal het niet. Het verdorven geslacht heeft niet willen leren, er lopen er heel wat rond die je morgen niet meer zien zal.

In de vroege bezweek de dijk bij het Huis, maar het water vloeide langzaam binnen. Mannen liepen van de ene naar de andere woning om ouden, zwakken en kinderen naar de school te dragen, er waren daar meer dan honderd mensen bijeen. Die rondgingen om van de zolders brood en voorraden te halen, stonden bij de middag al tot de knieën in het water, velen gaven het op en er was maar een kleine praam. Voor de schemer, met twee jongens terugroeiende, keek Rossaart uit waarom de hond zo blafte en uit een dakvenster zag hij toen een hand bewegen. Daar werd een doofstom kind vandaan gehaald. Voortaan lette hij op wanneer het dier aansloeg.

Aan de overkant van de rivier brandden de pekkransen rechts en links, daar hield de dijk het, maar de Merwede was kwader op de linkeroever en gedurende de nacht hoorde men het knallen steeds meer nabij. De volgende dag werd er gezegd dat er in afgelegen woningen langs de Meidijk nog velen in nood verkeerden. Drie boten met schippers en hun knechts, van Worcum gekomen, voeren erheen, Rossaart ging mee. De boeren ondervonden weer dat er om te redden geen beter volk dan schippers was. Van een kleine hofstede werd gedurig klagend uit het dak geroepen, een muur was neergekomen en door de balken die er uitstaken kon de boot niet dicht genoeg naderen. Het water was nu te hoog om erdoor te gaan, behalve voor een man van grote gestalte, maar

aant.

hij moest tegen de koude bestand zijn en sterk genoeg om tot de borst in het water een last te dragen. Rossaart en een jonge schippersknecht gingen erin, samen stelden zij de ladder op en brachten zes mensen en kinderen af. Wegens het gejammer waadden zij nog verder en vonden op het hooi in de stal het lijk van een oude vrouw. Met zijn achten en de dode in de kleine schuit duurde de vaart naar Poederooy tot de schemer. Daar stroomde de Maas en joeg de schotsen tegen en over de kleine woningen; hier en daar op stukken van de dijk stonden de koeien bij elkaar, bulkend met de kop gestrekt. In het slot, waar tweehonderd zielen verzameld waren, werd gezocht en gehuild, gevraagd, geroepen en luid gebeden. Rossaart hoorde dat een van de schippers, die morgen samen met hem uitgegaan, met het ijs was meegevoerd. Er was een man uit Zuilichem, uitgezonden om hulp te zoeken, want daarginds was men voor verscheiden plekken beducht, er kwamen handen te kort op de dijkwachten waar dag en nacht gewerkt werd, voor Gameren en verderop drongen hoge wallen van ijs. De Bommelerwaard had in lang niet in zulk gevaar verkeerd. Maar hier was geen man te missen, zij konden nodig zijn eer de schuiten kwamen om hen naar de droge kant te brengen. Behalve Rossaart en de jongen, met wie hij die dag gevaren had, kon niemand gaan.

Die morgen viel er weer regen, koud en hard als hagel, terwijl zij dicht onder de dijk roeiden, die nauwelijks een paar voet boven stak. Aan de andere zijde lagen de woningen met open deuren, verlaten, en stukken huisraad verspreid op het pad. Tot in de verte was het eenzaam land, grauw met wat sneeuw onder de grauwe lucht. Aan de Waaldijk, waar zij de boot op het droge trokken, werd gewerkt, ploegen waren bezig niet ver van elkander met pikken en houwelen, vrachten rijshout over de schouders dragende, de paarden trokken de karren moeilijk voort. De baas gaf geen ander antwoord dan dat het werken voor niets zou zijn, van hier tot Nieuwaal lagen zeker zes plekken die men dadelijk kon zien breken, en het ijs was nog maar in het begin van zijn opkomst. Voor het dorp zag Rossaart het zelf, daar lagen de schollen al over de dijk en daarachter stuwden andere aan, de grote over de kleine dringend, soms teruggedreven door bredere stukken eron-

der, tot zij in het midden steigerden, barstten en kraakten en zich opstapelend met langzaam geweld weer naar de oever kwamen. Vrouwen en kinderen liepen haastig, stil, met meubels en beddengoed naar de karren, want het schoolhuis was al vol en menigeen vertrouwde het niet nu het zich zo erg liet aanzien, zij wilden naar Bommel, zij wilden naar Hedel, zij wilden weg van het aankomend water. Anderen stonden zwijgend in de regen alleen maar te kijken.

Rossaart en de jongen werkten voorbij Zuilichem. Een man riep telkens wanneer hij de kruiwagen grond had uitgestort: Mensen, wat heeft dat te beduiden, denken jullie daar wel aan? 't Is Gods hand die ons voor onze zonden slaat. - Maar ze antwoordden niet en gingen voort met werken. Tegen donker kwam er een nieuwe ploeg om hen af te lossen voor enkele uren, dan moesten zij terugkeren, hoewel eenieder wist dat het misschien niet nodig zou zijn. Toen zij gegeten hadden zeide Rossaart dat het geen nut had hier de nacht door te brengen, zij deden beter de boot in het oog te houden. Met de lantaarn liepen zij over de dijk, het ijs stak boven hun hoofden, er lagen brokken op de grond en even voorbij het laatste wachtvuur zagen zij een scheur met de wortels van een boom losgewerkt. Zij liepen terug, zij waarschuwden de wacht en hielpen, daar werd een nieuw vuur aangestoken en het zwoegen met spaden en kruiwagens ging weer voort. Alleen het knallen, het kraken en storten van het ijs en het geruis van de regen was in de nacht te horen.

Rossaart droeg zelf de lantaarn en hield de jongen aan de arm, die onzeker liep, met hangend hoofd van de slaap, toen hij ver weg een klok hoorde luiden. Hij stond stil, keerde zich om en hoorde een andere, dat moest die van Zuilichem zijn. Hij aarzelde wat te doen, teruggaan meer dan een halfuur met de slaapdrongen jongen of de boot zoeken en het morgenlicht wachten, dat wel gauw zou komen. Hij zette de hand aan de mond en riep de mannen, maar er kwam geen antwoord en het vuur scheen lager. De hond blafte enige keren en kwam dichtbij hem. De klokken luiden nog.

Toen het begon te schemeren stapte hij weer uit de boot, sprong op de dijk en tuurde rond. Ginds stak het torentje uit een gloed

van vuren, rondom en ook daarachter was de lucht roodachtig. Zijn buis hing stijf en nat, hij voelde pijn in de gewrichten van het zittend dommelen en hij vreesde dat hij onnut zou zijn, maar er kwam een warmte in hem op en hij snoof diep. En met gevouwen handen bad hij.

Dan schudde hij de jongen wakker, samen trokken zij de boot op de dijk. Nu maar wachten, zei hij, het zal er gauw genoeg zijn. - Onder de zware wolken werd ginds bij het dorp de grijze streep duidelijker en breder. Het geluid van vee in nood klonk veelvuldiger. De jongen liep stampend heen en weer en klopte zich warm. Rossaart tuurde onbewegelijk. Maar hij hoefde niet lang te wachten, want op het dijkstuk nabij, waar zij in de nacht gewerkt hadden, viel een boom voorover, grote schotsen stegen eroverheen, de kruin scheurde en zakte of het maar een laagje modder was en donker water vloeide neer, eerst langzaam, dan vlugger en breder. Zij trokken de boot op het land aan hun voeten en binnen het uur konden zij bomend voort.

Het was de eerste boot die in Zuilichem kwam. Uit de bovenvensters van het schoolhuis werden zij aangeropen, de mensen wisten dat hij schipper Rossaart was, de man die al voor jaren bij watersnood geholpen had, en telkens klonk zijn naam: Rossaart, ga daar eens kijken! of: Ach, Waterman, zoek mijn vader toch, hij is daar of daar. - Zij roeiden, en toen de jongen niet meer kon, roeide hij alleen. Er werd hem toegeroepen naar Nieuwaal te gaan zien of daar nog schuitjes waren, of men daar nog brood kon geven. Maar hij voer rustig rondom iedere woning en waar het kon klom hij naar het dak, hij vond alleen nog maar een kind dat een vogelkooitje in de hand hield. Na de middag eerst vroeg hij wie er met hem mee kon gaan, er kwamen twee mannen de ladder af en Rossaart zette hen aan de riemen.

Hier en daar verspreid in de polder waren, bij slecht zicht door de regen op de watervlakte, de daken moeilijk te onderscheiden, zij tuurden of zij iets licht konden zien van de ijsschotsen die ertegenop stonden en roeiden daarheen. Naderend hoorden zij roepen, soms zwak en klagend, soms dringend en soms wanhopig; dan blafte de hond, onrustig heen en weer springend op de bodem; dan werd het roepen daarbinnen luider, de hond blafte

aant.

voor de knieën van Rossaart, of hij het wel hoorde, en wanneer Rossaart overboord stapte en zocht hoe er geholpen moest worden, blafte hij gedurig met de kop naar het dak geheven. Eens sprong hijzelf in het water en waar hij blafte daar vonden zij op een koestal een verkleumde jongen. Die dag voeren zij tweemaal heen en weer met geredden en de volgende roeide Rossaart alleen naar Bommel. Heel de waard stond blank, met twintig dorpen onder water, men hoorde steeds grotere getallen van mensen en vee verdrongen en nog kwam het ijs in hogere stapels op. De mensen zaten dicht bijeen met hun pakken in de pramen die hen naar Maas en Waal brachten, jammerend, biddend, luisterend naar hetgeen verteld werd over de koning, die in Tiel geweest was en hulp beloofd had voor de ramp.

Vroeg in de morgen voer Rossaart uit om te zoeken of er in afgelegen hofsteden nog mensen waren. De lendenen en de benen waren stijf, maar in de armen had hij een nieuwe kracht, de boot gleed vlug bij iedere slag van de knarsende riemen. Toen hij terugkeerde riep hij dat er nog andere boten moesten uitgaan, want er waren er veel te halen. Bij de tweede keer dat hij mensen aanbracht hoorde hij roepen: de Waterman. Een vrouw gaf hem warme koffie, de burgemeester en de dijkgraaf ondervroegen hem waar hij ze gevonden had, dat waren plaatsen waar niet aan gedacht was in de verwarring, huisjes waar meest ouden woonden, die niet hadden kunnen vluchten of niet gewild hadden, vertrouwend op God. Hij zeide dat hij soms niets zag of hoorde, maar als zijn hond aansloeg ging hij niet verder eer hij het dak had opengeslagen, dan vond hij er een of twee, en het gebeurde wel dat hij ze met geweld in veiligheid moest brengen, zo vast geloofden zij aan Gods wil en kastijding. En toen de burgemeester andere mannen had opgeroepen om op verdere plaatsen te zoeken nam Rossaart de raad om te rusten op de zolder van het dijkhuis waar een kachel brandde. Hij legde er zijn schoenen te drogen en hij viel in slaap.

Het was donker toen hij wakker werd door gerucht van stemmen, bij het licht van de kandelaar aan de wand zag hij dat allen uitgestrekt lagen op het stro, behalve twee mannen naast hem, die rechtop zaten. De een zeide dat er tussen Hurwenen en Driel

aant.

nog velen in nood waren, de ander vroeg hoe het in Maas en Waal mocht zijn, want hij had gehoord dat de dam bij Leeuwen op doorbreken stond. Rossaart richtte zich op, hij merkte dat de knieën verstijfd waren; bij de kachel vond hij de schoenen en de hond die ernaast lag. Op het portaal, op de trap zaten mensen, gebogen, slapende. Aan de voordeur stond een man met een peilstok en toen Rossaart vroeg of de boot er lag, of hij een lantaarn en een bijl kon krijgen, zeide hij: Man, je bent toch wel zo wijs om niet met donker op de zondvloed te gaan? Nog een uur of vier, dan is het weer dag. - Maar in die tijd zijn er mensen verdronken, antwoordde hij. En hij kreeg lantaarn en bijl, met een stuk brood en een keteltje koffie.

Hij roeide met het gezicht vooruit, de huizen waren donker in het water dat tot de kozijnen stond, aan een enkel dak zag hij een flauw schijnsel. Bij de laatste woningen nam hij op het gevoel de richting waar de dijk moest zijn en weldra kwam hij aan de boomtakken die op geregelde afstanden bovenstaken. Hij kon maar langzaam voort en bij wijlen raakte hij vast in zoveel ijs dat hij dacht of hij wel verder kon. Er ging weinig wind, koud en nat. De riemen plasten, de droppels glinsterden rood in het donker. Het was hem of hij nooit zo dicht bij het water was geweest. De armen bleven sterk met de wil om er de baas over te zijn, maar bij iedere slag ging er een scheut van pijn door de lendenen, hij voelde dat hij te oud was voor zulk werk, hij zou het straks wel moeten opgeven. Plotseling stiet de boot en de lantaarn ophoudende zag hij dat hij voor een stal was, het strooien dak was opengerukt. De lantaarn was te groot om binnen te steken, hij riep verscheiden keren, het bleef stil, maar de hond begon te janken en toen hoorde hij niet veraf een stem zoals van een kind dat huilt in de slaap. Langzaam roeide hij voort, al roepend en luisterend, en hij kwam nader tot de stem. Hoewel hij meer dan twee el van de boot nauwelijks iets onderscheiden kon, merkte hij dat hij in een boomgaard voer en hij had een gevoel of de plaats hem bekend was. De hond blafte weer, het geschrei werd duidelijker en hij nam de richting waarheen het beest de kop gewend hield.

Rossaart hoorde: Waar ben je nu? Kom dan toch! met een kleine jammerende stem. Hij riep, hij zette de riemen aan. Een

afgescheurde muur stond voor hem, maar de boot schuurde over stenen en bleef vast. Toen stapte hij in het water en hij trok de boot naderbij, steeds roepende ten antwoord op de stem. En hij tastte langs de muur, in de andere hand het licht houdende, en plotseling werd hij bij de mouw gegrepen. De stem boven hem riep: Ik zie je wel, Waterman, onze oude Waterman. Dan zocht hij stenen en stapelde ze op onder de voeten tot hij aan het venster kon reiken. Het was geen kind dat hij greep en naar zich toe trok, maar een oude man, klein en mager, licht op zijn schouders. Ken je me niet? vroeg hij, het is toch niet de eerste keer dat je in Hurwenen komt. De kolk ligt er nog altijd en diezelfde dijk is al zo dikwijls stukgegaan en dan moest ik altijd aan je denken; die Waterman heeft het wel gezegd, jullie verdrinken omdat je je geld te vast houdt, maar als de nood komt om ons te straffen zal God hem wel zenden. En nu zit ik op je schouders, maar ik heb het altijd wel geweten, als wij zo dom zijn die dijk niet te maken, dan is hij er nog altijd om op te vertrouwen. Mijn huis is nu toch weg, ik ben alles kwijt en daar is niets meer aan te doen.

De oude man ging voort te praten in de boot en terwijl hij roeide herinnerde Rossaart zich wie hij was, de boer van Hurwenen die bij het dijkbestuur hem voorgesproken had toen hij nog een jongen was. Hij antwoordde niet, hij had alle inspanning nodig om voort te komen, want de steken in de lendenen werden zo erg dat hij vreesde de riemen neer te moeten leggen en er was nergens hulp. Toen hij bij het grauwen van de lucht de stad naderbij zag komen wist hij wel dat hij die dag niet meer uit kon. Hij had weinig gedaan en zijn tijd was voorbij. Uit de vensters riepen mensen en de oude boer riep met zijn gebroken stem terug van: de Waterman! mensen, haast je wat, er zitten er nog meer om te redden.

Rossaart legde aan bij het dijkhuis en met moeite ging hij de trappen op. Hij kon niet liggen, hij zat tegen de wand geleund. Later in de morgen kwam de burgemeester die hier en daar met de geredden sprak. Hij bleef ook bij Rossaart staan en hij zeide dat de koning ervan zou horen wat hij voor de naasten gedaan had, die zou het zeker belonen. Rossaart antwoordde niet en zei geen dank je.

aant.

XV

Wie op de rivieren ging zag van de vroege lente tot in de winter aan de oevers veel mannen aan de arbeid, in rijen achter elkander met paard en kar en hier en ginder op de gevreesde plekken in troepjes om de stoommachine. Eerst scheen het of de Waal breder werd toen de bomen gekapt werden en de dijken er lagen kaal en klein aan de wijde landen en de wolken. Dan zag men er de vloten aan de kant, heien opgericht, schuiten met steen geladen, en allengs verschenen van afstand tot afstand de dammen en de schoeiingen, allengs rezen de dijken met hoger kruin en breder glooiing, glad en regelmatig. Op het waterdagen de nieuwe moddermolens met hun rokende pijpen en de bakken ernaast, en wie er na een maand terugkeerde vond ze maar weinig van plaats veranderd, maar waar zij gelegen hadden ging de stroom rustiger voort. De Maas bij Worcum werd smaller, zelfs bij hoog water stak de punt van het Munnikenland boven, hecht in steen gezet. Binnen drie zomers al bleek hoe de rivier, die meer dan een halve eeuw die streken geteisterd had, zich gedwee liet leiden door mensen die begrepen hoe zij stromen moest, en toen zij in een winter weer toegevroren was, kwam er een stoomboot die haar van de knel bevrijdde. Voortaan ging de stroom geëvend tussen de uiterwaarden, zonder hinder van platen of ondiepten waar het riet uitstak.

Het werd ook drukker in die dagen van schepen af en aan, lange aken die de keien brachten, tjalken diep van de stenen, schuiten bevracht met paaltjes, rijshout of riet, en op sommige punten verschenen de eerste veerboten met schoorsteen en schepraderen, breed, sterk gebouwd, die bij het ruwste weer konden varen. Voor de schipperij was het een goede tijd, er gingen veel nieuwe zeilen, en oude schuiten werden zeldzaam.

Een was er die geregeld voer tussen Dordt en Nijmegen, later niet verder dan Tiel, de kleine schuit van Rossaart, donker van ou-

aant.

derdom, hoewel steeds glimmend van vers teer, de roef en de hoge roerpen helderwit en -groen. Schippers op de kade, vissers geleund aan de muur, keken ernaar wanneer zij daar lag, zij hoefden niet te zeggen wat zij dachten. Het hele boord scheen opgelapt met planken en kleine stukken of zij maar tijdelijk moesten dienen en wanneer de luikdelen afgenomen waren zag men de nagelkoppen blinken, de bodem glad en afgesleten. Het was een schuit die allang gezonken zou zijn zonder een schipper die voorzichtig voer, zonder haast. Hij nam geen zware vracht, hij ging niet uit bij onstuimig weer, hij liet altijd anderen voorgaan die door een sluis wilden of ligplaats zochten, dan kwam hij langzaam op met boom of haak en maakte vast op een afstand van de anderen. De hond liep heen en weer, even rustig. Dan legde hij de plank uit en ging, met een korte groet, in de verte starend of hij aan iets dacht. Gewoonlijk had hij binnen een paar uur gelost en de vracht weggereden in drie, vier keer, enige kisten, enige zakken. Daarna was hij bezig, rechtzettend, timmerend, schrobbend, maar niemand lette meer op hem, want de mannen op de kade wisten wel dat voor donker de schuit geredderd zou liggen of zij verlaten was, alleen de hond zat dan bij de plank. En meestal was de schuit vertrokken des ochtends voor er iemand op de kade kwam.

In Worcum zag men hem meer dan ergens anders. Het was gewoonlijk een zaterdag dat hij er kwam en hij bleef er tot de maandag, hoewel de vracht voor een andere plaats bestemd was. Dan ging hij met het veer en keerde met het laatste van de avond terug. De grijze mannen, die buiten de Waterpoort in Gorcum op de bank zaten, keken hem zwijgend na wanneer hij daar voorbijging; dan wisten zij wel van hem te vertellen, een rare man die altijd anders dan anderen was geweest, een verachter van de wereld en de instellingen, een zondaar gebogen onder de last van de boetedoening; een man die goed werk gedaan had bij de rampen, maar in zijn hovaardij alle beloning daarvoor geweigerd; hovaardig ook omdat hij de rijkdom, door de Almachtige geschonken, verworpen had; hovaardig omdat hij de ware christelijkheid beter dacht te verstaan dan de rechtmatige leraars en zodoende verdwaald was op het verkeerde pad als een blinde en een dwaas. De geschiedenis met de vrouw in de Bloempotsteeg, die hem verlaten

aant.

had en nog altijd door hem werd lastiggevallen, kende eenieder. Dat was de schande van die schipper en dat was ook de reden dat niemand van zijn verwanten met zo een te maken wilde hebben, dat hij had meegedaan met het slechte volk, gelukkig allang uitgeroeid, dat met de schijn van vroomheid, alsof zij de echte christenen waren, in ontucht samenleefden, alles onder elkaar delende, ook de vrouwen. Hij had ervoor in de gevangenis gezeten. En wat er ook in zijn voordeel gezegd mocht worden, dat hij weldadig was en alles aan de armen had gegeven, het kwaad wreekte zich, hij was nu alleen op zijn oude dag, van iedereen verlaten, een vervallen man zoals men aan zijn zwakke gang wel zien kon, die zijn karig brood verdienen moest met een schuit waar niemand een cent voor geven zou.

Des avonds wanneer er weinig mensen gingen en maar achter een enkele winkelruit de kaars brandde, zagen soms jongens uit de donkere steeg zijn gestalte komen in het licht van de lantaarn, langzaam, moeilijk lopend, een man met een knevel die voor zich keek. Daar heb je hem, zeiden zij en zij hielden op met spelen. En zachtjes vertelde er dan een wat al de jongens wisten in die streek, aan deze kant van de Merwede en ook aan de andere, van een man die verdronken was in de rivier, men zei ook wel een schipper, en altijd 's nachts weer boven kwam en rondliep om te zoeken of hij iemand mee kon nemen om te verdrinken, daarom lagen er al zoveel onder het water. Maar het werd ook anders verteld, van een man in de oude tijd die gevloekt had tegen God en op een avond door de duivel van de dijk was weggesleept, men had de volgende dag zijn steek zien drijven, maar God had medelij met hem gehad en gezegd dat hij als een geest moest blijven varen, en dan moest hij telkens wanneer er overstroming was de mensen helpen dat zij niet verdronken, hij kon door het water gaan al lagen er nog zulke dikke stukken ijs want hij voelde geen kou, en soms nam hij de gedaante aan van de een, dan weer van een ander; zo kwam het dat hij nu in de gedaante van Rossaart ging, die hier op de Appeldijk was geboren, zoals elkeen wist, maar het was Rossaart niet want niemand in de stad kende die eigenlijk meer. De jongens liepen hem na tot hij voor de Waterpoort in het duister verdween.

aant.

Maar met de tijd kwam hij minder in de stad. En ook in Worcum werd hij soms in maanden niet gezien, men dacht dat hij verder weg was gaan varen om een vracht te vinden.

Het was ook waar dat hij minder te doen kreeg. De weinige klanten die hem uit gewoonte hun vrachtjes bleven brengen, werden oud en hadden zelf minder te doen, zij kwamen ook op de leeftijd dat de een kort na de ander heengaat. Maar Rossaart had nu zeer weinig nodig. Zijn vrouw had gezegd: Als je zo oud bent als ik hoeft een mens haast niets meer te kosten, en zij nam geen geld meer van hem aan. Voor zichzelf behoefde hij niets dan wat brood samen met de hond, wat gerei voor de schuit, nu en dan een eindje kaars voor de zondag in de roef als hij nog eens de Bijbel las. Hoewel hij soms niet meer dan tien mud aardappelen, lege kisten en manden, van Tiel naar Dordt had te brengen, hield hij nog over van de verdienste. En hij vond wel een woonwagen op de oever, een hut van houtvlotters of dijkwerkers, waar een zakje aardappelen of een lang brood graag werd aangenomen. Hij had er ook vrede mee dat het stiller voor hem werd. De schuit kon niet veel meer verdragen, het was al mooi als zij zijn tijd uit nog dienen kon. En voor hem was het werk dat hij kreeg genoeg voor zijn krachten. Het gebeurde wel dat hij ergens een week en langer voor de kade stil moest blijven omdat hij van de pijnen niet op kon staan, hij lag op de matras, wachtend tot het beter zou worden, en de hond die bij hem lag was hem dan een troost in de eindeloze stilte.

Want vrolijk waren de gedachten niet. Wanneer de pijn afliet, maar hij wegens de stramheid nog niet op de been durfde komen, luisterde hij naar het geritsel of het geklots van het water tegen het boord, het geruis van de regen, en zijn hoofd werd wakker van allerlei herinnering. Hoe hij als kind langs de waterkant zwierf en de angst kreeg van iets vreselijks dat daar op de rivier gebeurd was, iets dat hij lang vergeten had maar dat de laatste tijd weer duidelijker terugkeerde telkens wanneer hij voorbij de oude schans voer, een oud gevoel dat hij in die verre dagen gehad had, of er diep onder het water ogen naar hem keken. Hij had wel eens gedacht dat alles anders had kunnen zijn zonder die schrik in zijn jeugd. Het was al erg genoeg voor

aant.

een kind dat het zijn moeder ziet verdrinken, maar als de ouderen hem dan de vertroosting geleerd hadden in plaats van hem nog harder te benauwen met het besef van schuld en zonde en de meedogenloze straf, zou hij een open hart gehouden hebben. Hij keerde zich af en dat was het begin van de stugheid en de afzondering. Het een volgde op het ander. Ook bij de vrienden was hij nooit de ware broeder geweest omdat hij zich alleen maar gehouden had aan de regels die in het begin hun enige wetten waren, van naastenliefde en alle goed gemeen; dat was gemakkelijk geweest, maar toen er zorg kwam en strijdigheid, zoals het nu eenmaal niet anders kon waar mensen samenwonen, die immers niet allen hetzelfde zijn, had hij zich afzijdig gehouden en de trek gevolgd om alleen te zijn. Hij had aan niets gedacht, omdat het hem genoeg was te doen zoals Jezus leerde. Maar zo eenvoudig was het niet, want men moest rekening houden met anderen, die eveneens van goeden wille waren en toch anders dachten over de christenplicht. Goed gewild, maar dom gedaan, zo was het met hem, en daarom was hij op de oude dag buiten de gemeenschap van de mensen. En zelfs gescheiden van haar voor wie hij alles had moeten zijn. Maar dat was niet helemaal eigen schuld. Geen godsdienst was het, geen wereld die hen scheidde, maar iets dat hijzelf niet begreep, hoewel hij het altijd duidelijk had gevoeld; tussen haar en hem zat het element, het water. Hij was ervan, zij niet. Hij kon het haten, hij kon ertegen vechten, maar hij kon er niet van weg, en zij had alleen maar de vrees ervan. Het had niets gegeven of hij bij haar was gaan wonen op de wal, het verschil zou toch bestaan hebben, het was nu eenmaal zo geschapen, ondoorgrondelijk voor de mens, maar God had er zijn reden voor.

Veel gedachten had hij niet, maar soms wanneer hij aan het roer stond, zag hij de dingen van het verleden voor zich, wat er gebeurd was tussen anderen en hem, mensen die deden zonder het te kunnen helpen, soms in eendracht en soms strijdig, ieder op zijn plaats. Hem was het beschoren geweest eigenlijk niets te doen dan op te letten dat hij geen kwaad deed. Dat had hij gedaan, niet anders, daarom voer hij nu alleen. Er zouden wel veel anderen zijn evenzo, die hun best deden buiten het kwaad te blijven en

alleen waren. Meer kon God aan zwakke mensen nog niet toevertrouwen.

Met dat al begon hij wel te voelen dat de behoefte in hem riep om gemeenschap, en waar was het te vinden als het niet met mensen kon zijn? Het leek soms, wanneer hij rondkeek over het water, de oevers en de lucht, of hij gezichten zou gaan zien, maar hij wist dat het de wens was naar een oog dat hem kende en begreep. Doe je plicht, dacht hij dan, en vraag niet, het zal wel gegeven worden. God weet immers wat zijn schepsel nodig heeft. Wij zijn van elkaar, Hij en ik.

Rossaart voer geregeld op Waal en Merwede heen en weer, in zomer en in winter. Zijn schuit werd in de verte al herkend, omdat zij een van de kleinste was onder de nieuwe hoge tjalken.

In Gorcum kwam hij zelden. Eens, in de tijd der lange dagen, had hij zich verbaasd dat het zo mooi was in de stad, hij had het nooit zo gezien. De wijzers van de toren blonken van de ondergaande zon, over het land ter wederzijden, van de bomen van Dalem tot de dijk naar Schelluinen, lag een dunne nevel, roodachtig en licht. Aan de wal, waar het veer aanlegde, hing het lover stil en welig, de oude mannen zaten er als gewoonlijk, zij keken naar de wolken van de overkant en letten niet op hem. Uit de straat voor de haven komend viel het hem op hoe groot de bomen geworden waren. Hij ging over de brug en in het midden bleef hij staan. Hij overdacht hoe lang het geweest kon zijn dat die bomen geplant werden, en nu zo hoog dat sommige huizen niet te zien waren, hun spiegeling lag breed aan beide kanten op het water, dat alleen in het midden het licht van de schemering had. Hij herinnerde zich dat hij hier op deze brug voor het eerst de muts had afgenomen zoals men dat behoort te doen. Het was zo stil dat hij voor de huizen op het Eind en op de Appeldijk de burens hoorde praten. Hij voelde de vreedzaamheid, van de gloed op de rode daken tot de grauwe keitjes, en hij dacht dat het goed wonen moest zijn, hier op dezelfde plaats waar hij geboren was. Langzaam liep hij de haven langs, daar woonde nog zijn zuster en een eind verder zijn broer met volwassen kinderen. Op de Visbrug bleef hij nog eens staan, het gezicht gekeerd naar de hemel waar de gloed verzonk. Hij knikte het hoofd en hij noemde de naam van God.

Zijn vrouw zat in de kleine voorkamer bij de kaars, zij stond op en liet hem in de keuken, waar zij het brood op de tafel zette. Zij vroeg niet waar hij geweest was met de schuit, zoals zij gewoonlijk deed, hij zag dat zij de ogen neergeslagen hield. Er was verandering in haar, maar hij wist niet wat het was. Telkens wilde hij iets zeggen, maar hij kon niets bedenken, dan keek hij haar maar aan. En zij zweeg, en zij at langzaam, hij kon wel zien dat het haar niet smaakte. Toen de tafel afgeruimd was nam zij het breiwerk weer. Zo zaten zij al de tijd dat de torenklok tweemaal het volle uur sloeg. Hij stond op en ineens wist hij wat hij zeggen wilde: of er niets op te vinden was dat zij weer samen konden zijn, want het ging zo niet, zij werd oud en hem werd het soms te veel altijd alleen te varen. Maar hij stond zonder een woord te zeggen terwijl zij een stuk koek voor hem inpakte. Dag vrouw - dag Rossaart, dat was het enige dat zij zeiden toen zij elkaar de hand gaven aan de voordeur.

Het was nog niet donker, boven de steeg zag hij nog licht aan de hemel. In de straten liep bijna niemand meer. En op het veer de Merwede overstekend keek hij naar de toren die hoog boven de daken stond.

Hoewel het lang zomer bleef, droog en warm, begon hij meer last te krijgen van de stramheid in de benen die hij moeilijk bewegen kon. Half oktober begon het te regenen en het hield aan wekenlang zodat al vroeg het water hoog kwam aan het peil. Met de nattigheid keerden de pijnen terug, hij moest voor Worcum weer enige dagen werkeloos liggen in de roef. Er waren er die het een straf zouden noemen dat hij hier alleen lag, oud en gebrekkig, maar hij wist dat het aardse huis waar hij in woonde immers bouwvallig moest worden eer hij het verliet, daar kon geen mensenhand aan veranderen. Maar hij dacht aan haar, hoe zij het maken zou, want ook zij was oud en eenzaam.

Toen hij weer op de been was ging hij brood kopen, de hond had in die dagen niet genoeg gehad. Daarna maakte hij los om naar de overkant te varen, hij was er in lang niet geweest en het zou makkelijker zijn de schuit voor Gorcum te leggen. Het werd al donker, maar er zou wat licht zijn van de maan, ofschoon de lucht dik zat van regen of sneeuw. Hij kwam langzaam voort met

weinig wind en bij de lantaarn van de plaat begonnen de eerste vlokken neer te komen. Hij maakte vast en wachtte in de roef tot hij de klok negen had horen slaan, want het was zaterdag en dan kwam zij laat van haar werk. Hij riep de hond om mee te gaan.

Het was stil in de straten, misschien door het gure weer, er viel regen en sneeuw dooreen. Voor het huisje gekomen zag hij aan het licht achter het gordijn dat zij al thuis was. Maar de deur was gesloten. Hij klopte en wachtte, en na een poos klopte hij nogmaals. Hij bukte om door de kier van het gordijn te kijken, hij zag de kaars die op het tafeltje bij het bed stond. Hij klopte nog eens. Aan twee huisjes tegenover werden vensters geopend, buurvrouwen keken naar buiten. Zij spraken niet hard, maar hij hoorde dat de ene zeide: Dat is die Waterman, om nog bij een dode aan te kloppen.

De hond, die aan zijn voeten stond, schudde zich de sneeuw van de haren. Rossaart dacht: Nu begrijp ik het, al net zo alleen in de wereld. - Hij keek nog eens door de kier, maar hij zag alleen de kaars. Toen ging hij en zijn voetstappen klonken.

Er was geen mens aan de kade toen hij losmaakte en het zeil hees. Hij wist dat het koud was en dat zijn hand wel stijf moest zijn, maar het roer luisterde willig. Hij zou maar met de stroom varen, want hier had hij niets te doen. Ter hoogte van de oude schans aan de bocht, met het licht van Sleeuwijk schuin tegenover, blafte de hond. Rossaart dacht dat hij iets zag en keek rond, maar het was te donker, hij kon alleen het zeil onderscheiden tegen de lucht. Plotseling begon de hond woedend te blaffen, zonder ophouden, met de kop buitenboord gestrekt. Even liep hij brommend heen en weer, maar bij de mast begon hij weer feller. Rossaart hoorde een plons. Hij richtte zich op, hij sprong in het water, terwijl hij sprong bedacht hij dat hij het zeil had moeten laten zakken. Maar hij moest nu het dier zien te krijgen en met een paar slagen had hij het bij de nek. Het zeil was ook niet ver af, hij zwom erheen en greep de schuit vast aan het lage boord. Toen hief hij de hond uit het water en wierp hem op het dek. Voor hemzelf was het niet makkelijk aan boord te komen, want de schoen gleed telkens af. En terwijl hij zich vasthield met de ene

hand voelde hij hoe de moeheid uit de benen ging, het water deed hem goed. En de hand liet los.

De schuit ging langzaam voort op de donkere rivier met de hond die blafte. De volgende dag werd zij ergens in het riet gevonden, oud en besneeuwd, dat was de schuit van die man die lang op de Merwede had gevaren.

Een Hollands drama

aant.

I

Een man zat in de duistere kamer onder de olielamp te rekenen, maar de pit begon te dalen en zijn ogen waren zwak. Hij merkte dat het koud was geworden en hij zag door de spleet van het gordijn dunne vlokjes op de vensterruit. Hij stond op om een kaars te zoeken. Toen hij de kast geopend had en op de bovenste plank tastte viel er een boekje af. Hij zette de kaars dicht bij de rekeningen. Het was een oud boekje zoals hij zijn vader al had zien gebruiken toen hij een jongen was, waarin hij met de ganzenpen iedere avond opschreef wat hij ontvangen had en uitgegeven, juist zoals hijzelf nu iedere avond deed. Hij opende het en hij zag wat op de binnenkant van het omslag stond geschreven: 19 Januarij 1835. Dat was de dag dat hij geboren werd. En daaronder stond in verbleekte inkt, maar duidelijk: Een kind als het geboren wordt is zo wit als sneeuw maar wie wel toeziet bemerkt op de sneeuw een rode vlek, dat is de zonde.

Het was of hij het zijn vader zeggen hoorde. Van sneeuw en van bloed had hij hem horen spreken al in de vroegste tijd, toen hij er 's nachts niet van slapen kon en zijn hoofd onder de deken verborg om de vreselijke gezichten niet te zien. Eens, toen hij tien jaar was en de zonde van de ontvreemding had gedaan, het was maar een appel die over de schutting hing, was hij thuisgekomen met het gevoel dat er bloed aan hem kleefde en zijn vader had hem aangekeken of hij het wel zag, en in die dagen had hij zulke verschrikkelijke dingen moeten horen dat hij wel had willen huilen. Maar huilen had hij nooit gekund. Die jongen weet niet wat tranen zijn, zei zijn vader soms, dat wordt zijn ongeluk, een verstokt hart dat om de zonde niet huilen kan. Maar toen al had hij gedacht: God weet wel beter wat een pijn het doet. De hele jeugd door werden zij kinderen gemaand aan hun schuld en hun boete, de anderen gaven er niet zo om als hij, maar hij was zeker ook wel de enige geweest die begrepen had dat hun vader zelf vrese-

aant.

lijk werd gekweld. Waarom? dat was een raadsel dat hij nooit zou weten. Het water van het Spaarne zou zelf niet kunnen zeggen of hij erin gesprongen was of gevallen. Hij had sedert hij begon te denken altijd geloofd dat een eerlijk mens zijn zondigheid in geduld moest dragen, ervoor zorgen dat hij er niet willens en wetens in verviel en bidden om vergiffenis voor wat hij desondanks misdeed. Hij dacht dat ook zijn vader dat geloofd had, maar hij begreep niet waarom hij dan bovenmate door de vrees vervolgd werd. En wat moest het beduiden dat hij dit hier schreef in een kasboekje op de dag dat zijn kind geboren werd? Zeker had hij hier aan deze zelfde tafel gezeten 's avonds nadat de winkel gesloten was. Hier had hij zitten denken over het lot van de pasgeborene en zondigheid zo rood als bloed was het eerste dat hij gezien had. Maar waarom het op te schrijven?

En waarom moest het boekje met de geschreven woorden hem, de zoon, na zoveel jaren voor de voeten vallen? Er is, dacht hij, bestuur in ieder ding, ook hierin dat de stem van zijn vader hem nog vermaande lang nadat zij voorgoed verstomd was. Hij kende zijn plichten en hij handelde ernaar volgens geweten, maar de gedachte was vol zondigheid en wanneer hij erover peinsde begreep hij het niet. Welk verstand kon doorgronden wat er in de mens besloten ligt? Men verlangde het goede en men was vol van het kwaad.

Hier was het al bij de hand. Waarom moest hij het eerst aan het erge denken? De broers waren allang volwassen mannen die zelf voor hun heil moesten zorgen en het toezicht van de oudste niet meer nodig hadden. Hij keek de klok aan die langzaam elf uur sloeg. Diderik kwam nooit zo laat thuis, maar dat was een jongen die het rechte pad wist. Van de andere vreesde hij wel dat hij verkeerde omgang zocht, er was weinig kwaad in, maar hij geloofde niet dat er veel verstand bij zat. De jongen kwam naar zijn zin te vaak in een koffiehuis en ging uit wandelen met rare gasten zonder ambacht, hij zag er zorgeloos uit als een kind of hij nooit aan iets ernstigs dacht. Al behoefde hij dan geen kwaad van hem te vrezen, hij zag wel dat hij over deze voorlopig een wakend oog moest houden. Hij was de oudste en de sterkste, hij moest de hoeder van het gezin zijn.

aant.

Toen hief hij het hoofd en luisterde. De schel bij de buurman Thijs ging telkens over, die bediende nog na elf uur klanten. Maar hij hoorde ook een ander geluid. Het klonk dichtbij, of er twee stemmen hard fluisterden. Hij keek door het glas van de deur, het was donker in de winkel, de vlam van de kaars spiegelde op de ruit. Toen hoorde hij giggelen. Hij stond op, hij hield het gordijn terzij, maar er was door het vensterglas met de vlokjes niets te zien. Nu hoorde hij het duidelijker, de stem van een vrouw die spottend klonk. Het was op de binnenplaats. Hij opende de deur van de gang, hij nam de kaars en ging naar de keuken. Het fluisteren en giggelen klonk nog duidelijker. Hij deed de grendel van de deur en hij trad buiten, in het schijnsel van de kaars zag hij twee natte takjes van de appelboom en toen hij het licht verder hield ook de stam, maar anders niet. Nu was het of de stemmen verdergingen. Is daar iemand? vroeg hij luid. Het was stil, het vlammetje van de kaars ging lager door de vlokken die erop vielen. Hij was schrikachtig en hij beeldde zich gauw iets in, hij wist het zelf, maar hij had nu het gevoel dat er iemand was hier op de plaats of achter bij de schuur. Wie is daar? riep hij nogmaals. Toen dacht hij dat het een kat geweest was.

Hij grendelde de deur weer, keerde terug naar de kamer en ging voort met de rekeningen.

Zo zat hij iedere avond alleen nadat hij de winkel gesloten had. Zijn broer Diderik ging dan uit. Frans was al eerder gegaan, zolang men zich herinneren kon had hij nooit gewacht tot er gesloten werd en altijd als men hem vroeg waarom hij ongeduldig was antwoordde hij verlegen, met de ogen afgewend, dat hij het zo nodig had in de lucht te komen, hij had het als jongen al gedaan. Zowel Gerbrand als Diderik hadden hem vroeger dikwijls, wanneer zij hem op straat zagen, nagelopen om te bespieden wat hij deed, maar zij hadden nooit anders gezien dan dat hij alleen liep, rustig, zonder rond te kijken, en voor de torenklok negen sloeg, winter en zomer, was hij altijd ergens dichtbij de Grote Markt te vinden. Daar liep hij heen en weer, meestal achter de kerk, soms stilstaand of hij naar iets in de verte keek. Na een halfuurtje kwam hij dan thuis. Dat had hij altijd zo gedaan en hij deed het nog, en niemand in de buurt die hem niet voor een beetje sim-

pel hield. Maar in de winkel deed hij het werk zo goed als een ander en Gerbrand had nooit iets aan te merken, op het wegen niet en op het rekenen niet. Terwijl Diderik, die toch door ieder voor vlugger van verstand werd aangezien, zich vaak vergiste en niet zo nauwkeurig was bij zijn werk. Gerbrand geloofde dat de moeder het altijd goed had gezien wanneer zij zeide dat hijzelf en Frans de stipsten waren met de plicht, Diderik wat onverschillig en Kasper het zwarte schaap, al jaren weggegaan. Van haar kon de loszinnigheid niet komen, want alleen de drie jongsten waren haar kinderen. De neiging om af te dwalen zou wel van de Werendonks afkomstig zijn. Er waren nog oude mensen in de straat die met hoofdschudden zeiden: Die Werendonk. Meer had Gerbrand nooit gehoord, maar hij had wel begrepen dat er op lichtzinnigheid werd gedoeld waar zij kinderen nooit van hadden geweten.

Telkens onder het rekenen legde hij de pen neer, keek naar de klok en dacht aan iets van vroeger tijd. Hoeveel keren was het gebeurd dat hij ze in de kamer boven hoorde spreken, zijn vader en zijn stiefmoeder, en dat opeens haar stem zo luid werd dat hij het verstond: ach doe het toch niet. En dan hoorde hij dat zij huilde. Zij was altijd gauw bedroefd geweest, men zag haar dikwijls met rode ogen en de zakdoek in de hand, en zeker had het goede mens een last op het gemoed want zij zuchtte veel en haar stem was klagelijk of zij gedurig leed. Nu zij er niet meer was dacht hij meestal aan haar zoals zij hier zat wanneer hij van school kwam, aan de andere kant van de tafel met naaigoed op de schoot, het hoofd was donker tegen het venster met de fuchsia eromheen, zij hield de zakdoek aan de ogen. De kinderen sloegen geen acht op haar tranen, maar in later tijd, wanneer de anderen uit waren en hij met de ouderp zuster alleen was gebleven, hij in de winkel en zij achter, bemerkte hij soms hoe haar droefgeestigheid zwaar in het huis hing. Dan vond hij het donker in de winkel en in de achterkamer, dan voelde hij dat er iets drukte op het dak, een last van vele jaren voorheen.

Dat voelde zeker ook zijn vader en erger dan hij. Hij zeide dikwijls: Het leven is benauwd, wij hebben zwaar te dragen van het voorgeslacht. En men kon wel zien dat hij nog erger in zijn ge-

aant.

dachte had. Hij praatte weinig, zijn stem klonk ontevreden, hij had altijd te vermanen en aan te merken, en anders zweeg hij en keek voor zich naar de vloer of naar de zoldering. Hij at langzaam of hij met het hoofd ergens anders was, maar soms hoorde hij wat een van de kinderen zeide, dan had hij dadelijk een berisping of een klap gereed. Vooral hem, Gerbrand, had hij altijd de zonde voorgehouden, bij het minste geringste was het: Pas op, zie wat je doet, de zonde ligt aan de deur, het zal je kwaad vergaan. De twee laatste jaren van zijn leven, nadat de moeder gestorven was, had iedereen kunnen zien dat er iets was dat hem knaagde. Hij kon lang onbewegelijk zitten 's avonds onder de lamp nadat hij de krant had weggelegd, voor zich kijkend, tot hij plotseling ongeduldig zich over het hoofd streek, opstond en hier en daar op de penant of op de schoorsteenmantel iets verschikte. Dan joeg hij de jongeren naar bed en ging ook zelf naar boven. Later kreeg hij de gewoonte na het sluiten dadelijk uit te gaan zonder de avondboterham, zonder zelfs het geld in de lade na te tellen. Nooit had iemand hem ergens zien binnengaan of met een ander zien lopen, men kon er zeker van zijn dat de burens dat wisten. Hij liep maar rond door de stad. Dan moest hij laat opzitten om de rekening nog te maken. Toen hij eens op een avond om twaalf uur nog niet terug was hadden de jongens Thijs opgebeld en er waren er enigen door de stad gaan zoeken, de koffiehuisen waren gesloten. Gerbrand was langs het Spaarne gaan lopen omdat hij dadelijk aan een ongeluk had gedacht. Het was vergeefse moeite, want het Spaarne was breed en bij het zwakke licht van de lantaarns kon men nauwelijks de gedaanten van de schuiten onderscheiden. Maar zo was het ook uitgekomen, twee dagen later haalden zij hem op en brachten hem thuis, hij had een trek op het gezicht die hij bij het leven nooit gehad had, of hij eindelijk zijn verlossing had gevonden. Iedereen geloofde aan een ongeval, maar Gerbrand moest aan iets anders denken. De trouwe Jansje had ook eens het hoofd geknikt en gezegd: Jazeker, een ongeluk, of zij het niet geloofde. Maar van de kinderen had nooit een ander eraan getwijfeld, trouwens de drie jongsten hadden van dergelijke rampen nog geen begrip. Waarom het iets anders dan een ongeval door de duisternis geweest mocht zijn, kon men niet zeggen, want

aant.

zover men wist had zijn vader geen reden om er zelf een einde aan te maken. Drie huizen bezat hij, buiten de winkel, bovendien een kleinigheid bij de notaris, en de zaak gaf tevredenheid. Toen hij in de winkel opvolgde waren de inkomsten zesmaal minder dan toen hij hem naliet. Zorg over geld had hij nooit gekend. En toch was Gerbrand overtuigd dat er iets geweest was dat hem verteerde, maar dat was een geheim gebleven en niemand kende het dan God alleen Here, zeide hij in zijn binnenste, wees genadig over hem.

Hij hoorde de sleutel in het slot, dat was Diderik die kwam, om over half twaalf. De rekening was nog niet gedaan. De lamp was gedoofd, maar de kaars brandde met een grote vlam. Diderik trad met zware stappen binnen. Je mocht wel een vuur hebben, zeide hij, het begint ferm te vriezen.

Turf kost geld, antwoordde de oudere, zonder op te kijken. Het is laat en Frans nog niet thuis.

Goedenacht, zei de ene broer en goedenacht werd teruggezegd.

Gerbrand keek weer een boekje na, maar hij werd onrustig. Het ergerde hem dat Diderik zo onverschillig was voor wat de jongste deed. Hij was een brave jongen en men kon op hem bouwen, maar het scheen wel of hij koud bleef over het lot van zijn naaste bloedverwanten; zo recht als een boom, maar ongevoelig voor de moeilijkheden waar anderen in verkeerden, of hij zich niets aantrok van hun dwalingen en misgrepen. Hij bleef onder alles kalm. In uiterlijk had hij het meest van hun vader, stoer en breed van lichaam, met dezelfde harde trek om de vastgesloten mond. Het zwijgen had hij eveneens van hem. Maar van aard verschilde hij veel, onveranderlijk goed geluimd en altijd bereid te doen wat van hem gevraagd werd. En zonder die onverschilligheid was hij ongetwijfeld de beste van hen allen. Waarom had hij nu geen woord gezegd waarom het zo laat geworden was? Bij de Toekens ging men vroeg te bed, dus moest er iets geweest zijn waarom hij zolang bij zijn meisje was gebleven.

De torenklok begon te slaan, langzaam en dof, niet zo zwaar als gewoonlijk, misschien omdat de wind naar oost was gekeerd. De koude was te wachten zo kort voor december. De laatste sla-

aant.

gen waren nauwelijks te horen. Toen klonk buiten de stem van Frans, die zeker voor de stoep met de nachtwacht stond te praten. Zijn oog viel op de woorden in het boekje dat uit de kast gevallen was, hij deed het dicht. De bel ging bescheiden over, hij ging en opende.

Frans stond in een glinstering van sneeuwvlokjes op pet en schouders en achter hem onder de lantaarn de nachtwacht met de muts al wit. Veel geluk met je neef, Werendonk, zeide die op gedempte toon om de burens niet te storen. En Frans zeide zacht, maar opgetogen: Het kind is geboren, een jongen en hij moet Floris heten.

Nadat Gerbrand de nachtwacht bedankt had en hem goedenacht gewenst, sloot hij de deur. In het midden van de kamer keerde hij zich om en vroeg: Ben je daarom zo laat?

Ja broer, ik was er al net om half tien en ik moest dadelijk weg om de meester te halen, en toen ik terugkwam wou ik maar blijven tot het kind er was. Gelukkig dat het er is, ik heb angst gehad, waarom weet ik niet. Ja broer, zeker alles goed, en morgen muisjes op de boterham. Ik moet er maar vroeg naartoe om het te zien.

Dat is een zegen die de Heer zendt, zeide Gerbrand, niet alleen voor Agnete en haar man, maar voor ons allemaal. Daar moeten wij aan denken. Maar ga nu naar bed, het is al veel te laat voor je.

Frans keek naar de tafel. Heb je dat boekje gevonden? vroeg hij. Het lag op zolder en ik heb het daar op de plank gelegd. Er staat in wanneer je geboren bent, net als in de Bijbel, maar zonder je naam erbij.

De oudere broeder wees hem naar boven, dus ging hij.

Gerbrand keek nog naar de deur, luisterend naar het gekraak op de treden van de trap. De jongen was al vierentwintig jaar, maar nog steeds onderdanig en gehoorzaam, en dat was maar goed want hij was toch nog een kind gebleven. Twee kwartjes kreeg hij maar voor zakgeld ofschoon hij rechthad op zijn volle deel, en wanneer Gerbrand het hem op de zaterdag gaf, haalde hij eerst uit de beurs het geld dat hij nog overhad en deed dat in zijn spaarpot. Sedert het jaar hield hij altijd over, want daarvoor gaf hij nog wel eens wat uit om snoepgoed voor de zuster te kopen, maar nu zij getrouwd was kon hij voor niemand meer iets

aant.

meebrengen, behalve voor Stien en de werkster. Maar de laatste tijd had Gerbrand gemerkt dat hij soms in het midden van de week niets meer had en als hij ernaar gevraagd werd bleek dat hij naar een uitspanning was geweest met jongens van de katoenfabriek. Daar moest op gelet worden, want vandaag was het melk en morgen brandewijn. Veel kon die omgang niet zijn, wanneer iemand hem op straat ontmoette was hij altijd alleen en 's avonds na half negen wist men dat hij niet anders dan naar de Grote Markt ging of daaromtrent. Wat de jongen daar eigenlijk zocht had niemand ooit begrepen. Hij praatte met de koster, ook met de stadsklokkenspeler en de man van de Damiaatjes, hij wist alles af van de klokken. Een andere liefhebberij had hij niet. Diderik wilde hem wel eens meenemen naar de kegelbaan, maar hij bedankte altijd. Voor een paar maanden nog had de zwager hem uitgenodigd voor het paardenspel in Amsterdam, maar hij had een gezicht getrokken of hij het naar vond. Buiten Haarlem zou hij niet durven gaan. Dat was zijn bloheid, zijn vrees voor alles wat hij niet kende. Een klant die nooit in de winkel geweest was te bedienen liet hij ook altijd aan een ander. Zeker was het een jongen die niet alleen toezicht behoefde, maar ook steun van een sterkere. En Gerbrand was er om te waken.

Hij strooide zand op de inkt, blies het weg en zamelde de rekeningen bij elkaar. Voor hij naar boven ging hield hij het gordijn terzijde en stond even voor de donkere vensterruit te kijken.

Toen hij bij het aanbreken van de dag beneden kwam lag de werkster op de knieën voor de kachel. Zij keerde alleen het hoofd om en zeide: Goedemorgen, Werendonk, het kind is er, God zij dank. Ik had alleen maar gewild dat Stien niet juist op gisteravond dat geluid op de binnenplaats had gehoord. Een mens hoeft niets te vrezen als hij zijn betrouwen op de Heer stelt, maar gekakel van oude wijven op de binnenplaats als er geen oude wijven kunnen zijn, dat is toch niet goed. Je kan nooit weten wat er in de toekomst verborgen ligt. En hoe je het ook draait of keert, het is niet prettig aan narigheid te denken als een kind zijn leven begint.

Hij antwoordde dat het praatjes waren en nam jas en pet van de haak. In de winkel hoorde hij nog dat zij Frans, die beneden was gekomen, begon te vertellen van de rare geluiden die de meid

aant.

op de plaats gehoord had. Hij kwam buiten in de schemer, hij merkte dadelijk dat hij voorzichtig moest lopen want de hobbelige keitjes waren glad, het vroom en langs de stoepen liep een witte regel. Het scheen kouder te zijn dan hijzelf het voelde. Voor hem liep een melkboer die de klep van zijn pet al over de oren had en in het verleng van de Kleine Houtstraat stond een man zich op de borst te kloppen. De ruiten waren mat beslagen en op de Gracht stonden de bomen star van de eerste vorst. Op de Grote Markt, nog eenzaam op dit uur, was beter te zien hoe zwaarbepakt de lucht hing, donker over de besneeuwde daken, men voelde de beklemming.

De zuster woonde in een van de herenhuizen van de Kruisstraat. De broers schenen er trots op te hebben dat zij in hogere stand getrouwd was, maar Gerbrand achtte het nietig verschil of men zijn brood verdiende in een winkel of op een kantoor, en eigenlijk vond hij het niet goed dat Agnete, een dochter uit de bescheiden stand, nu mevrouw genoemd werd. Maar dat moest zo tegenwoordig. De één in de Grote Houtstraat liet zich mijnheer noemen, de ander in de Gierstraat maakte geen aanspraak op meer dan zijn achternaam, beiden tabaksverkopers, het verschil alleen in het geld in de winkellade, meer of minder. En deze tak van de Berkenrodes had altijd een hoge borst gezet, vooral toen er veel geld naar de kassier liep.

De brede deur, met krullen en glimmend in de verf, stond open, de meid had het brood van de bakker aangenomen. Ja, zeide zij, alles wel, Werendonk, de baker zegt dat mevrouw goed gerust heeft. En mijnheer is nog niet op, ik moest de sleutel maar aan de boekhouder geven.

Best, zei hij, geef dan de boodschap maar dat mijn zwager de jongen stuurt om te zeggen hoe laat ik er moet zijn voor het getuigen op het stadhuis.

Hij keerde terug, hij at zijn brood en begon zijn bezigheid. Nog eer de stemmen van schoolkinderen in de straat te horen waren daalde de sneeuw dichter in kleine vlokjes die langzaam dwarrelden en binnen het uur waren de dakpannen al dun met wit bedekt. Toen de meid de morgenkoffie had klaargezet zeide Gerbrand dat hij nu zou gaan, anders mocht het te laat worden

aant.

voor de aangifte. In de Kruisstraat werd hij in de eetkamer gelaten, hij hoorde dat er vrolijk bezoek was in het salon. Er stonden vier flessen wijn achter de kachel, mijnheer zwager had grote voornemens. Eindelijk kwam Berkenrode binnen, luidruchtig en haastig naar gewoonte, zeggend dat er dringende zaken waren. Na de gelukwensen en de dank daarvoor vroeg hij Werendonk na de middag terug te komen, want hij had onverwacht bezoek van vrienden.

En moet die aangifte dan niet dadelijk geschieden?

Dat is al gedaan, zeide hij luchtig, twee van mijn vrienden hebben even getuigd.

Maar dat komt niet te pas. Getuige moest ik zijn als oudste van de familie, en Diderik. Dat had je niet behoren te doen met voorbijgaan van ons. Die vrienden zijn maar vreemden en als het erop aankomt vindt je kind bij ons zijn vriendschap.

De zwager verontschuldigde zich dat hij Gerbrand niet lastig had willen vallen in zijn werk en dat het op deze wijs gemakkelijker was geweest. Het was afgesproken, antwoordde de ander, zonder zijn wrevel te verbergen. Het was niet de eerste keer dat hij achteloos behandeld werd. Berkenrode, zeide hij hem de hand reikend, wij zullen er geen harde woorden over zeggen, dat past niet bij de heugelijke gebeurtenis en dat mag ook niet om het kind. Zodra het bezoek is kom ik weer en ik hoop dat je mij niet vergeet bij de doop.

In de gang hoorde hij de stem van het kind, hij stond stil en keek naar de trap. Toen groette hij zijn zwager en op de drempel keerde hij zich om, zeggend: De Heer zegene je kind.

De straat lag nu wit. Op de Grote Markt klonk het gejoel van kinderen die uit school kwamen, uitbundig maar gedempt, zij stoeiden er door elkaar met de tassen op de rug en de sneeuwballen schoten in alle richtingen zodat de vrouwen zich het hoofd beschermden en het paard van de sleper schichtig werd. En in de hoogte begonnen de klokken van de toren te spelen. Hij stond even stil om het gedartel van de kinderen aan te zien in de sneeuw. En hij moest denken aan de woorden die zijn vader in dat boekje had geschreven.

aant.

II

Het gedrag van de zwager kon al eerder het wantrouwen gewekt hebben indien Werendonk niet geweten had dat hij ergdenkend was van nature en altijd poogde zijn donkere vermoedens te onderdrukken. Er waren al geruchten over Berkenrode vernomen, van kromme handelingen, maar hij had ze toegeschreven aan afgunst en achterklap, want oneerlijkheid met het bezit was zo verre van hem dat hij hiervan iemand niet het eerst verdacht. Maar voor het jaar ten einde ging begon hij zich te verontrusten.

Al kort na zijn huwelijk had Berkenrode hem een som te leen gevraagd, belovende het op een dag van december terug te geven en dit had Werendonk moeten bedingen omdat slechts een deel ervan hem toebehoorde en hij van het ander deel beheerder was voor zijn twee broers en zijn oudste zuster. Het was een bedrag waarover een kantoor, bekend als dat van Berkenrode, gemakkelijk beschikken kon. Toen Werendonk op de vastgestelde dag kwam en erom vroeg bemerkte hij duidelijk dat zijn zwager veinsde dat het hem door het hoofd gegaan was. En toen hij het na een week nog niet ontvangen had vroeg hij zich af waarom zulk een bedrag niet betaald werd. Daarmede zette de achterdocht zich in zijn hoofd en nam snel toe omdat in korte tijd de zwager van kwaad tot erger ging.

In de eerste dagen van het nieuwe jaar kwam zijn zuster Agnete, zij wilde hem alleen spreken in de achterkamer. Zij vroeg om geld, zeggend dat haar man zoveel wissels te betalen had dat hij haar niet genoeg kon geven. Zolang hij niemand iets onthoudt, zeide Gerbrand, is het goed, ik hoop dat hij het ook zal blijven doen. Diezelfde dag hoorde hij van Diderik dat de zuster zich beklaagd had, dat haar man iedere dag naar Amsterdam moest gaan, zij geloofde dat hij zorgen had hoewel hij er niets van zeide. En waarom moet hij iedere dag naar Amsterdam? vroeg Gerbrand.

aant.

De argwaan werd sneller aangezet. De buurman Wouters was hem achterop gelopen en had gezegd: 't Zou jammer zijn voor je zuster, zo kort getrouwd. Ze hebben gistermorgen je zwager in een koets van Amsterdam thuisgebracht, mijn knecht was niet de enige die het zag dat hij niet op de benen kon staan. De hele stad weet ervan hoe hij daarginds de tijd verbrast. Je mocht als oudere wel eens met hem praten.

Ja, had hij gedacht, dat mocht wel als het zeker was wat de buurman te verstaan gaf, maar het kon wel kwaadsprekerij zijn en erover praten dat zijn zwager zich een enkel keer te buiten was gegaan, behoorde hem immers niet.

Daarna bracht de jongen de boodschap of hij terstond in de Kruisstraat wilde komen. Hij verwachtte dat de schuld voldaan zou worden, maar Berkenrode vertelde hem dat hij in grote zorg verkeerde omdat enige wissels, die hij hem toonde, onbetaald teruggekomen waren, en hij vroeg hem een bedrag, hij noemde het niet veel en het werd binnen een paar dagen teruggegeven.

Kijk, zwager, van je wissels heb ik geen verstand, ik heb dat zowat in huis met het nieuwe jaar, maar ik moet ook betalen en er valt niets over te leggen. Wij moeten elkaar helpen, maar denk eraan, wat uit uw lippen gaat zult gij houden en doen. Tot dinsdag kan je het hebben.

Hij ging en hij bracht het geld omdat hij het plicht achtte een verwant in moeilijkheid bij te staan. Toch vreesde hij dat er onraad was in een zaak die maar enige honderden nodig had. De maandag moest hij naar Amsterdam om met grossiers te spreken en in het koffiehuis zag hij de zwager in gezelschap, dronken en luidruchtig. Toen hij de dag daarna tevergeefs kwam om het geleende volgde er een twist waarbij hij hem niet alleen zijn onbetrouwbaarheid, maar ook zijn gedrag verweet. Hij ging zonder groet heen en die avond zat hij met gefronste wenkbrauwen aan de tafel, de twee broers keken elkaar soms in verwondering aan. Hoe donker het in zijn gedachten was van vrees voor de zuster en hoe hij de toorn onderdrukte, wisten zij niet, ook de dagen die volgden niet, want hij toonde niets dan de donkere blik en deed zijn bezigheid, rustig pratend met de klanten. Broer, vroeg Frans eens, waarom zo stil? Je lijkt soms op vader, zo zwart als je kijkt. Hij kreeg geen antwoord.

aant.

Toen werd Berkenrode in radeloosheid gedreven hem nogmaals hulp te vragen. Hij kwam op een avond terwijl Werendonk alleen zat voor de rekeningen, hij zette zijn hoed niet af, maar sprak terstond gejaagd. Hoe het met de zaken gesteld was kon hij niet uitleggen, maar binnen twee dagen moest hij geld hebben, ditmaal veel, misschien zou hij anders het hoofd niet boven water kunnen houden, en het was alleen de schuld van tegenspoedige omstandigheden. Werendonk zag de angst in zijn ogen. Hij vroeg waar hij het vandaan moest halen. Hij kon het lenen, zeide de zwager, het huis tot onderpand. Werendonk stond op, de ander zag zijn gezicht rood en de ogen scherp in het licht nabij de lamp. Is het zo erg met je geworden, vroeg hij, te denken dat ik bezit in mijn beheer ontvreemden zou en mijn bedrog zou doen bij jou bedrog? Betaal je schuld, aan de anderen het eerst, want van mij zal je geen last ondervinden. Verbras het goed van anderen niet, je berooft ze met je zwelgerij en je dronkenschap. Zorg dat je eerlijk handelt.

Je praat of ik een dief ben, zei de andere, dan moet er maar van komen wat wil, je drijft me in de wanhoop, maar het zal je rouwen.

De damp van zijn adem werd heftig uitgestoten, Werendonk bemerkte de koude in de kamer. En hij zag de vertwijfeling in het gebogen hoofd, de aarzeling van de voeten naar de deur, maar er lag een zwaarheid op zijn hart die hem weerhield de hand uit te steken om te helpen. De eerlijkheid gebood hem de neiging te weerstaan. En hij kon niet meer veranderen toen Berkenrode op het trapje naar de winkel zeide: Een gemene schijnheilige, dat ben je. De deur werd zo hard dichtgeslagen dat de bel erboven rinkelde. Werendonk ging voort met zijn werk, maar het rekenen werd telkens onderbroken door onrustige gedachten aan zijn zuster en de kommer die over haar dreigde.

Toen kwamen de broers tezamen thuis, vroeger dan gewoonlijk, met een bericht dat hem de vuist deed ballen. De bode op Amsterdam en zijn knecht hadden verteld dat zij Berkenrode daar herhaaldelijk zagen met een vrouw van het soort dat men in het danshuis ziet. Zij hadden er schande van gesproken en als Werendonk erom vroeg konden zij hem het huis wijzen waar zijn

aant.

zwager meer verbleef dan in zijn eigen huis. Dat loopt mis, zeide hij, een zware peproeving staat Agnete en ons te wachten.

En het bleek dat de broers ook meer hadden vernomen, maar zij hadden er hem niet van willen spreken want zij hadden wel gemerkt dat hij er zorg over had. Zij moesten zwijgen, men had genoeg om zich te schamen.

Werendonk had nog een ontmoeting met zijn zwager, die hem in het geheugen zou blijven. Het was voor de middag in de koude regen op het plein voor het station, waar hij naar goederen was gaan vragen. Er kwam een koets voor de ingang gereden en Berkenrode stapte eruit met een reistas, zij stonden dicht voor elkaar. Werendonk zeide: Het schijnt dat je op de vlucht gaat voor de gevolgen. Hij zag dat zijn zwager zeer bleek werd, de ogen waren groot van angst, de mond stond open. Plotseling greep hij de tas en zonder antwoord ging hij binnen.

Toen viel de ramp die jaren van ellende voortbracht. Frans kwam binnengestoven op het uur dat de Damiaatjes beginnen te luiden, hij kon geen woorden vinden, hij greep zijn broer bij de arm, trekkend dat hij mee moest gaan. De zuster had een bericht ontvangen dat Berkenrode overleden was in een hotel te Spa. Zij gingen naar de Kruisstraat en Werendonk stond sprakeloos zijn zuster aan te kijken, de broers zaten met tranen over haar smart, maar hij staarde met de ogen wijd. Na een poos zeide hij: De toekomst is later zorg, nu moeten wij weten wat er te doen is. Hij besliste dat de broers hem vergezellen zouden om de laatste plicht te vervullen zoals het behoorde, en hij zond een boodschap aan de boekhouder om op het kantoor te komen. En hij vernam de tweede ramp. Het bankroet van de firma was aangevraagd en de boekhouder meende dat er bedrieglijke handelingen openbaar zouden worden. Hij deed de brandkast open, hij toonde dat zij niets van waarde bevatte, bovendien waren er boeken verdwenen, maar hij kon wel schatten hoeveel het verlies der cliënten bedroeg. Dat zullen wij afwachten, zeide Werendonk, onze eerste zorg is aan het stoffelijk overschot.

De drie broers kwamen in Spa en volgden de baar op het kerkhof. Toen ging Werendonk alleen naar het hotel om de reistas van Berkenrode te halen, de eigenaar voerde hem mee naar de kamer

aant.

waar de gast zich het leven had benomen en bood een rekening met een groot bedrag voor het verblijf van twee personen. Hij betaalde zonder opheldering te vragen, daarna verzocht hij de eigenaar hem een ogenblik alleen te laten.

Hij opende de tas en vond daarin een ledige beurs, een ledige portefeuille en enige kledingstukken, daaronder een nachthemd met veel bloed bevekt. Hij keek het aan, hij vouwde het op en legde het terzijde. En als ik het geld gegeven had, vroeg hij zichzelf, zou dit er dan niet geweest zijn?

Hij sloot de tas en nam hem mee, het hemd liet hij daar liggen om zijn zuster het gezicht te sparen. Toen hij buiten kwam had hij het gevoel dat hij iets achter had gelaten dat in zijn gedachten blijven zou en hoe het kwam wist hij niet dat hij aan dat kleine kind moest denken.

De broers zaten zwijgend in de spoortrein heel die lange reis, naar buiten kijkend, naar de natte velden, en de jongste zuchtte soms wanneer hij Gerbrand had aangezien. Die zat recht, onbewegelijk, met de ogen of hij in zichzelf keek. Al die lange uren had hij niet gesproken, maar toen de trein het station binnenreed en zij opstonden zeide hij: Laten wij het niet vergeten, de zoon zal niet dragen de ongerechtigheid van de vader, en wij zijn er om hem te steunen want het is een zware last die op hem drukt. En zwijgend keerden zij door de donkere straten naar huis, er brandden nog maar weinig lichten achter de vensters.

De burens, die Werendonk in de morgen uit zagen gaan, keken hem na, het scheen of hij langzamer was geworden, statig in zichzelf gekeerd. De stad was nog in opwinding over het schandaal, want er waren velen uit de kleine stand die hun penningen verloren hadden, maar in het deel van deze straat, waar de winkel van Werendonk stond, werd er weinig van gesproken. De burens wisten dat hier de zwaarste ramp niet het verlies was van het geld, maar van de eer, te dragen door een man van onbesmette eerlijkheid. Niemand in de buurt die eraan twijfelde hoe hij zich gedragen zou en Werendonk werd met grotere achting aangezien.

Hij kwam bij zijn zuster en nadat hij haar verteld had van de reis en van het graf, legde hij de hand op haar schouder en zeide: Nu een woord tussen jou en mij, het is hard maar het moet ge-

aant.

zegd worden. Toen je man stierf was het failliet nog niet gevallen, voor de wereld was hij daarom bij zijn leven niet eerloos geworden. Maar dat maakt geen verschil. Hij heeft anderen beroofd, weduwen en wezen, en hij heeft meer verloren dan alleen zijn eer. Je zal het niet kunnen verdragen dat je kind wordt nagewezen in de stad voor de schuld van zijn vader, en je bent maar een zwakke weduwe, je kan er niets aan doen. Wij, de broers nemen dat op ons en ook Petronella kan het hare bijdragen als haar man het goedvindt. Die schuld zal betaald worden en er zal op je kind niets te zeggen zijn, van nu af aan ben ik er de vader van. Daar heb ik recht op want ik heb ook te boeten dat ik niet tot het laatste toe heb bijgestaan, zo zegt het geweten. Je zal dit huis moeten verlaten, maar je vindt bij ons al wat je nodig hebt, al is het dan krap.

Zij was een stiefzuster met twaalf jaar verschil en hij had altijd gezag over de jongeren gehad. Dat je je het kind wil aantrekken, zeide zij, dat zal je geloond worden.

Toen ging hij naar het gerecht om inlichtingen te vragen. En hij schreef aan zijn volle zuster in Schoonhoven dat zij moest komen met haar man, opdat er in mondeling beraad een grote beslissing genomen kon worden. Zij was ouder dan hij, zwak en ziekelijk, getrouwd met een bakker. Toen zij er waren liet hij allen op een avond bijeenkomen in de kamer, hij sloot de winkel en wees ieder een plaats rondom de tafel, hij draaide de pit hoger. En toen allen zaten sprak hij hen toe: Ik zal jullie in het kort vertellen hoe het staat zonder af te dwalen of iemand een verwijt te doen. Wat de zonde is kan ik niet zeggen, maar wij weten allemaal als wij in het hart kijken dat wij verdorven zijn. Laten wij daarom niemand met stenen werpen en alleen doen wat God van ons verwacht. De zaak is zo: Onze zwager heeft zijn naasten beroofd, weduwen en wezen geplunderd. Zijn kind zal zijn overtreding niet dragen, zoals geschreven is, maar de wereld oordeelt anders. De mensen zullen zeggen: Kijk, dat kind, zijn vader heeft ongeluk over ons gebracht. Berkenrode heeft geen familie, daarom behoort het kind aan ons en wij zijn aansprakelijk om de smetten van bedrog en eerloosheid van hem af te wassen. Dat is fatsoen. Is iemand het daar niet mee eens?

Hij keek ieder om beurten aan, allen zwegen. Toen haalde hij

aant.

een papier uit de zak, vouwde het open en vertelde, zo rustig of hij over de toonbank met een klant sprak, dat de schuld door de zwager nagelaten, meest aan mensen die nu in gebrek verkeerden, een halve ton goude bedroeg. Hij had zich voorgenomen al wat hij kon overleggen af te staan om die schuld te betalen en hij vroeg wie van hen bereid was dat ook te doen.

Wel zwager, zeide de man van de oudste zuster, het fatsoen legt je een bovenmenselijke taak op de schouders. Heb je wel uitgerekend dat je je hele leven lang betalen zal met de winst die je maakt? En al zouden wij allemaal ons deel dragen, hoe lang zal het dan nog duren? Wij zijn mensen van geringe middelen en wat je noemt is de rijkdom.

Hoe lang het duurt kan ik niet zeggen en ook niet of wij het bereiken zullen, het leven is niet in onze hand. Maar als ik het niet deed zou mijn zuster de weduwe van een eerloze zijn, van een overtreder van het gebod, het kind zou de gevolgen dragen, en al kan ik dan weinig doen, ik mag het niet toelaten.

Dat is te begrijpen, zeide Briel weer, maar heb je ook nog dit bedacht, je stiefbroers zijn nog jonge mensen en de gewone loop van de natuur is dat zij zich een vrouw kiezen en een gezin krijgen. Dan wordt het een druk voor ze als zij van de verdienste moeten geven voor de schuld van een ander.

Daar heb ik aan gedacht, was het antwoord, Diderik hoopt binnen het jaar te trouwen. En als de last hem te veel wordt, dan legt hij hem neer. Het is alleen maar of wij van goede wil zijn. Wij mogen niet alleen aan het geld denken, de schuld waar wij over spreken is meer dan enkel guldens. Wie doet met mij mee?

Hij wees naar Petronella, zij knikte. Haar man zei: Goed. De twee jongere broers knikten en Frans sprong van zijn stoel omdat hij naar buiten wilde.

Jullie weten wat je hebt aangenomen, zeide Werendonk, van nu af aan wordt iedere halve duit bewaard niet om ons te verrijken.

Toen gingen allen uit en lieten hem alleen.

En onder deze last, gedragen door de ouderen, begon het kind zijn leven.

aant.

III

De hele stad had ervan gehoord dat er voor de spaarders niets te wachten was uit het bankroet, in de kleine straatjes wist men het, want daar woonden de meesten die erbij verloren hadden, bejaarde mensen. En zij hadden ervan gehoord dat de Werendonks betalen zouden, maar men geloofde het niet, men kon immers wel rekenen wat de verdienste in hun winkel was en wat zij gespaard hadden waren zij evengoed als de anderen kwijt. Maar de naaste bureu, die Gerbrand Werendonk kenden, zeiden: Wees gerust, hij doet het. Laat het dan maar een onbezonnen inval van de man zijn, hij is in staat zijn woord te houden, zeide Wouters de banketbakker, ook al moest hij er zijn leven lang voor werken.

Men merkte op dat hij langzamer was geworden, in zijn beweging en in zijn spraak, dat hij scherper keek, zoals iemand die moeilijk ziet. Hij groette kort, op een wijze dat men geen praatje met hem begon. En wie in de winkel kwam zag wel dat hij de baas was, wat hij zeide klonk als bevel.

De twee broers en Agnete, allen meer dan tien jaar jonger, hadden hem altijd als de meerdere beschouwd en waren gewoon te doen wat hij wilde. Maar zo scherp als nu had hij nooit op hen gelet. Al was het nog zo weinig wat Diderik morste met de maat, het werd gezien. Wanneer Frans wat langer had gedaan over het zeefwerk in de schuur, omdat hij aan iets anders had zitten denken, wist de broer op de minuut te zeggen hoe laat hij was begonnen. Agnete, die in de korte tijd van haar welgesteld leven wat achteloos was geworden met wat er op de tafel werd gezet, moest keer op keer horen dat hier anders werd verwacht. Niet alleen dat hij een meester was in huis, hij was een strenge. En wanneer er een hem vroeg of het zo erg was als er iets verspild werd dat toch niet gebruikt kon worden, antwoordde hij: Eén nutteloos ding is niets, maar tien kunnen nuttig zijn. Eén enkel boontje acht men niet, maar twintig maken een duit en iedere duit betekent een

aant.

deel van onze plicht, dat hoef ik niet meer te zeggen. Dan maakte hij een kort gebaar om te beduiden dat er genoeg gepraat was en dat het werk voort moest gaan.

Hij had veel meer te rekenen dan voorheen, zoveel dat hij pas na middernacht naar bed ging. Vroeger stond hij vaak een ogenblik aan de stoep te kijken, maar nu legde hij al voor het sluiten de papieren en boekjes op de tafel. En wanneer het geld van de dag geregeld was cijferde hij en peinsde over de bedragen van de schuld, het kostte veel zorg om ze zo te schikken dat eenelk zijn deel ontving met inachtneming van de behoefte. Hij had met alle schuldeisers gesproken en zich met hen verstaan. Er waren er die niets meer bezaten en moesten leven van hetgeen de Werendonks konden uitkeren, zij hadden het recht het eerst geholpen te worden. Wat er door zuinigheid te besparen was, gevoegd bij wat voor die tijd werd overgelegd, reikte nauwelijks toe om aan deze personen wekelijks een karige uitdeling te geven, de minder behoeftigen moesten wachten. Dit alles gaf hem veel beslommering. Wanneer hij een ogenblik moest nadenken omdat hij de weg niet zag, hinderde het hem telkens het zuchten te horen van Agnete, die aan de andere zijde van de tafel zat te breien. Dan keek hij haar aan, maar hij zeide niets. Ook het schreeuwen van het kind in de kamer boven stoorde hem. Overdag lette hij er niet op, hoewel het zich veel liet horen, de werkster zeide dat zij nog nooit een zuigeling gezien had die zo onrustig was. Maar 's avonds in de stilte, wanneer hij zich meer had in te spannen met het werk voor het hoofd, maakte het hem ongeduldig. Iedere avond zodra de Damiaatjes begonnen te luiden, begon het kind te schreeuwen, dat had het al kort na de geboorte gedaan en het scheen er niet aan te wennen. Daarom keek hij op dat halfuur alleen de boekjes na, het kostte minder moeite, en al die tijd hoorde hij boven het onbedaarlijk geschreeuw, het zachte suja-stil-maar van zijn zuster en het geluid van haar voeten heen en weer. Na de laatste klokslag verzwakte de stem en een ogenblik later kwam Agnete weer aan de tafel zitten, met een zucht. Hij zeide niets, hij begon dadelijk aan het werk dat meer aandacht eiste. Zwijgend zaten zij tot de klok tien sloeg, dan liet zij hem alleen. Later kwamen de broers thuis en hij zeide niet anders dan goenacht om niet afgeleid te worden.

aant.

Weldra werd het drukker, binnen een paar weken nam de klandizie toe. Alle bewoners van de straat en de zijstraatjes tussen Kampervest en Gracht, die nu wisten hoe de winst daar werd besteed, vonden het plicht bij Werendonk te kopen en daardoor bij te dragen voor de behoeftigen. Ook welgestelden verderaf lieten weten dat hij 's morgens kon komen horen wat er nodig was. Eerst zond hij Frans om de boodschappen te doen, maar het was gauw te merken dat hij hem thuis niet missen kon, daarom nam hij een jongen van een der schuldeisers. Er moest grotere voorraad ingeslagen worden. Het liep zo druk dat de winkel 's avonds later open moest blijven en daar hijzelf dan te rekenen had, beschikte hij dat de broers om beurten thuis zouden blijven, ook Agnete moest soms achter de toonbank komen. De late klanten zagen hem door de ruit in de achterkamer, gebogen onder de lamp, en zij wisten wel wat hij deed, beladen van de zorg, om goed te maken wat een ander had misdaan, zonder zich rust te gunnen. Die Werendonk, zeiden zij, is anders dan de vader, hij denkt niet aan zichzelf. Maar hij is te straf voor de broers, die worden te kort gehouden.

En toen de toeloop aanhield, zodat er soms vijf, zes mensen moesten wachten op hun beurt, gaf de buurman hem de raad een knecht te nemen, daar het immers in zijn voordeel was vlugger te bedienen. Maar hij vond dat de broers wel meer konden doen, zij hoefden 's avonds niet uit te gaan, en aan de zondag had een man, die een taak te volvoeren had, genoeg. Nee, zeide Wouters, je hebt het mis, het is je broer Diderik wel aan te zien dat hij geen zin heeft in het overwerk en het is te begrijpen dat hij 's avonds zijn meisje wil bezoeken.

Er kwam meer vertier in dat gedeelte van de straat, men hoorde ieder ogenblik de winkelbel. En men zag de welvaart met genoegen aan. Natuurlijk waren er winkeliers die hem benijdden en het onbillijk vonden dat klanten hen verlieten om Werendonk een kans te geven de dwaze taak, die hij op zich had genomen, te vervullen, zij noemden het hoogmoed de schuld van een gewetenloze te betalen omdat hij de man van zijn zuster was geweest. Maar behalve zij die schade hadden bij de voorspoed van Werendonk, was er niemand die niet met achting van hem sprak.

aant.

En wie hem 's zaterdags stipt om twaalf uur, nog voor hijzelf zou eten, uit zag gaan, langzaam lopend, met een mand aan zijn arm, wist dat dit een man was met een strenger opvatting van fatsoen dan menig ander. Dan begon hij zijn gang door de stad naar de schuldeisers die het meest in nood verkeerden, opdat zij op tijd geld hadden voor de inkopen, en waar gebrek was gaf hij nog een zakje grutterswaren, niet uit weldadigheid, gelijk hij zeide, maar omdat men recht had en hij niet meer in geld kon geven. En nauwgezet liet hij eenieder in een boekje tekenen welk bedrag hij had voldaan.

Hij was zozeer vervuld van de taak alleen dat hij aan niets anders dacht en niet opmerkte hoe de broers onwillig werden. Wanneer het al over negen was en de klokjes van Sint-Bavo speelden werd Frans onrustig en haastig bij wat hij deed, hij vergiste zich in de maten, hij antwoordde nauwelijks op hetgeen een klant dan zeide. Zodra eindelijk gesloten werd, ook al was het al over half elf, nam hij vlug zijn pet en ging uit. Eens had de broer het opgemerkt en gezegd: Blijf maar thuis, het is al veel te laat, en Frans had geantwoord: Ja, ik ga toch. Gerbrand had noch de toon noch de betekenis hiervan begrepen. Maar zo zachtmoedig als de jongste het deed verzette de andere broer zich niet. Die antwoordde niet, maar de uitdrukking van zijn gezicht kon Gerbrand, in het werk verdiept, niet zien, en toen hij na middernacht thuiskomende rekenschap moest geven, zeide hij: Ik doe waar ik zin in heb, en sloeg de deur hard achter zich toe. Hij is ook oud genoeg om op zichzelf te passen, dacht Gerbrand, maar dat deze broer niet meer gehoorzaamde besepte hij niet.

Bij verrassing werd het hem duidelijk gemaakt. Het was een zondagavond in juni, de lamp was nog niet op en hij zat voor zijn rekenwerk omdat de nood hem dwong het gebod van de rust te breken. Diderik, die lang bezig was geweest voor hij uit zou gaan, kwam rustig binnen, zette een stoel bij de tafel en ging zitten. Gerbrand keek hem verwonderd aan. Daar moet eens gepraat worden, zeide hij. Ik ben zevenentwintig en ik wil niet langer behandeld worden als een kind. Je hebt het altijd te druk om eens te overleggen, maar je moet nu maar weten dat wij besloten hebben in het najaar te trouwen. Dan zou je dus toch een knecht moeten

aant.

nemen. Maar het is beter dat je het nu dadelijk doet, want als ik 's morgens om half acht al in de winkel sta heb ik er 's avonds genoeg van. Reken erop dat ik voortaan om zeven uur mijn vrijheid neem. Je hoeft ook niet te vragen wat ik uitvoer, dat is mijn zaak. En ik geef je de raad de boog met Frans ook niet te strak te spannen, vandaag of morgen geeft hij er de brui van.

Dit was nieuwe taal. Hij dacht even na. Dan veranderen de zaken, zeide hij, minder werk, minder om voor de schuld opzij te leggen. Je schijnt nog niet te weten dat wij geen lossers zijn van Berkenrode, maar van onze zuster en van haar kind. En als je het wel begrijpt en niet mee wil doen, moet je het zelf weten.

Ik doe wel mee, antwoordde Diderik, maar niet boven mijn kracht. Straks heb ik een eigen huis, dan moet ik ook aan mijzelf denken. En daarmee ging hij uit.

Gerbrand dacht er erger van en geloofde dat niets dan eigenbelang hem onwillig maakte om tot laat in de avond het werk te doen. Van Frans kon hij dit niet denken omdat de jongen bij afspraak niet eens het zakgeld meer ontving en nooit iets nodig scheen te hebben. Toch wantrouwde hij nu ook hem. En zelfs Agnete verdacht hij van ontevredenheid. Hij zag scherper toe wat zij deden, hij ontdekte vele onnauwkeurigheden en zijn aanmerkingen klonken harder.

De zuster schrok soms van zijn stem. Zij durfde niet langer boven blijven bij het kind wanneer het druk liep in de winkel, dan bleef zij bezig tot het licht werd uitgedaan ondanks de vermoeyenis en de hoofdpijn van een rusteloze nacht, en daarna zat zij nog met stopwerk. Eens, toen zij opstond om naar boven te gaan, keek hij op en zeide: Het is een zware last, dat weet ik, maar je moet wel bedenken wat ervan worden zou als wij hem niet droegen. Niet alleen de schande van zijn vaders zonde op het kind, erger zou het zijn. Wij moeten hem vrijhouden van het kwaad, dat hij later niet eveneens de nooddriftige verdrukt, en rooft, en het pand behoudt. Dat zou veel erger voor je zijn dan een leven lang van werk.

Met tranen in de ogen zeide zij: Ja dat ik daarvoor behoed mag blijven. Je zal over het werk geen klacht van mij horen. Het kind heeft nergens schuld aan.

aant.

Dat maakt het voor ons te zwaarder, want toch worden de zonden ook aan hem bezocht. Vergeet het niet als je denkt dat er te veel geveerd wordt. Ga nu naar bed, ik hoop dat het kind je vannacht met rust laat.

Zij zuchtte, zij fluisterde en ging gelaten weg. Toen lag zij weer slapeloos gelijk zovele nachten, al werd zij niet door het kind gestoord, en dacht aan de ellende. En over alles wat zij dacht stond de gestalte van haar broer, zwaar, donker, met ogen vast en diep. Zo had zij als kind wel gedacht wanneer er van de profeten werd verteld.

Dan moest zij weer opstaan en de kaars aansteken omdat het kind onrustig werd of begon te schreeuwen, zij ging voorzichtig op de tenen, dat de vloer niet kraken zou, haastig om het geluid te bedaren, dat de broer niet wakker zou worden en denken aan het kind. Zij nam het in de armen, wiegde het en schikte de kleertjes, en bij al wat zij deed dacht zij aan de broer. Gewerkt moest er worden dag in dag uit om goed te maken wat misdaan was, zij wist het wel, maar soms vreesde zij dat het te veel van haar krachten nam al die nachten zonder slaap. Behalve voor de kerk op zondag kwam zij nooit uit huis.

En de jongste broer was de enige die opmerkte dat zij bleek werd en rode ogen had. Op een nacht was hij stil binnengekomen en had gezegd: Zal ik wat met het kind heen en weer lopen? Dan kan jij gaan slapen. Zij had het niet gewild en zij hadden erom gestreden, maar fluisterend, dat de broer in de kamer daarnaast het niet hoorde. Hun praten was dikwijls gedempt, in de gang of in de keuken, zonder dat zij wisten waarom zij het zo stil deden.

De stem van Frans was altijd weinig in huis gehoord, maar hij was veel meer teruggetrokken geworden, schuw dat men hem merken zou. Alleen met Jansje praatte hij wel. Met de werkster, die van jongsaf van alle Werendonks het meest om hem had gegeven, kon hij spraakzaam zijn, hij zag ook dadelijk of hij haar met iets kon helpen. Wanneer zij hem vroeg de bovenste ruiten voor haar schoon te maken omdat zij zo hoog op de leer duizelig werd, of iets anders dat haar te zwaar was, kon hij luid lachen om haar gezegden. Maar anders was hij stil, zelfs zijn voetstappen kon men niet horen.

aant.

De oudste broer had gemerkt dat hij 's avonds uit bleef gaan, ook al kon er op dat uur in de stad niets meer te zien zijn. Eens sloeg de torenklok al één uur en Frans was nog niet thuis. Het was stil en warm, het venster stond open. Daar moet een eind aan zijn, dacht hij, dat slenteren leidt tot verkeerd. Frans kwam en wilde naar boven gaan, maar de broer hield de hand op en zeide: Een woordje met jou. Wat voer je uit na middernacht?

Ik heb wat gelopen langs het Spaarne aan deze kant en aan de andere, en ook wat buiten, het is er met die warmte zo fris aan het water en onder de bomen. Het was al over half elf dat ik uit kon, broer, en van de hele dag in de winkel staan krijg ik zo'n droge mond.

Als je een halfuurtje uitgaat, daar is niet tegen.

Meer dan eer kwartier praatte hij, hem voorhoudend dat het doelloos dwalen niets dan schadelijke gevolgen kon hebben, dat men zo licht in slecht gezelschap kon geraken, op vermanende toon, met aanhaling van de Spreuken en de Prediker, en Frans knikte gedurig, zijn ogen niet opslaand van de vloer. Toen hij met de woorden: Denk daaraan, besloot, zeide Frans: En ik kan het toch niet laten, wij zijn verschillend en ik kan niet altijd in huis zitten. Op mijn werk zal je niemendal te zeggen hebben, maar laat mij toch vrij om in de lucht te komen.

Gerbrand keek hem aan, zich bedwingend. Ik zal niet in toorn spreken, zeide hij, je bent een raadsel, maar laat ik niet merken dat je verkeerde dingen doet.

De volgende dag wenste hij hem geen goedemorgen en hij sprak niet met hem, behalve wat hij te beschikken had. Frans voelde dat hij bestraft werd en het verdiende, hij liet zich nog minder horen en hij kwam schuw aan de tafel zitten. 's Avonds zeide hij: Broer, je hebt gelijk en ik zal niet langer dan een halfuurtje uitblijven.

En toen in oktober de andere broer al onder de geboden stond meende Gerbrand dat hij zonder bezwaar een knecht kon nemen. Kijk, zeide hij tot Diderik, ik heb je raad gevolgd omdat het nu in billijkheid niet anders kan. En hier in dit boekje kan je zien wat je deel was in het huis en in het nagelaten geld, wat het verlies was bij het bankroet en wat er met de winsten daarna gebeurd

aant.

is. Je hebt recht op je deel en als ik het je nu moet geven, moet ik het huis verkopen. Je weet waar al wat over wordt gehouden voor gebruikt wordt. Oordeel zelf wat je te doen staat.

Diderik, die al besloten had dat hij voortaan in de last niet kon bijdragen, antwoordde: Je hebt gelijk, wij hebben een plicht van eerlijke mensen, een plicht ook aan Agnete en haar kind, en voor die voldaan is hebben wij geen rust. Ik zal je 's zaterdags geven naar mijn vermogen, niet veel want de zaak is niet van mij, maar van de schoonouders. En je schrijft wel op wat ik je geef als mijn deel in de betalingen.

Zo had ten laatste zijn overtuiging gewonnen en hij wist dat de stiefbroers en de stiefzuster mensen waren die zouden houden wat uit hun lippen kwam, ook al zouden zij voor het leven gebonden zijn.

Diderik ging uit huis en de knecht kreeg zijn bed bij dat van de jongste broer op zolder.

Toen volgde een winter van moeilijkheid met het kind. Het schreeuwde gedurig, eens zelfs een nacht en een dag achtereen. De werkster zeide dat het niet alleen van de tandjes kwam, maar er waren nu eenmaal bezeten kinderen. De meid moest 's nachts opstaan om Agnete af te lossen en het kind te bedaren, heen en weer lopend, het schuddend in de armen, de dot in de mond. De buurvrouw Sanne ried tot het tandvlees te snijden, het kind bloedde en schreeuwde nog erger. En niets hielp. Op een middag, dat een paar klanten die wachtten het hoofd schudden, zo erg klonk het geschreeuw daarboven, ging Frans naar de slaapkamer. Zijn zuster lag op het bed gevallen, met de ogen toe, doodsbleek, en een traan op de wang. Hij tilde het kind uit de wieg en daar het koud was legde hij het in de arm tussen jas en hemd. Het snikte nog even en werd stil. Zo liep hij er een poosje sussend mee heen en weer met zachte tikjes op het beentje; toen wilde hij het weer in de wieg leggen want het werd op dit uur druk in de winkel, maar het begon opnieuw en strekte de handen naar hem uit. Hij nam het nogmaals op, hij rinkelde met het belletje en stond voor het venster. Het kind slaakte een zucht en deed de ogen toe. Zo lang stond hij dat bij de slager de lamp werd aangestoken. Hij durfde niet langer wegblijven, hij legde het voorzichtig onder de deken,

maar nauwelijks had hij de deur achter zich toegedaan of het liet zijn stem weer horen, nu klagend en zwak. Het huilen ging voort, het was te horen in de andere winkels. En toen de meid voor het avondbrood had gezegd dat de juffrouw liever op bed wou blijven, at Frans haastig en ging weer naar boven, en het werd weer stil daar. Hij liep op en neer terwijl het kind naar de kaars keek of naar zijn schaduw op de wand, tot de Damiaatjes klonken. Hij dacht dat het nu zou gaan huilen want dat deed het altijd bij dat gelui, maar hij zag een lachje op het gezicht en dat maakte hem zo blij dat hij het hard in de armen drukte. En hij zeide: ting-teng, telkens met de klokjes, hij hield zelf zoveel van dat geluid en hij mocht nooit meer naar de Grote Markt om negen uur. Maar als dat kleine wicht erom lachen kon was het ook goed het hier te horen. Toen kwam de meid zeggen dat hij in de winkel nodig was.

Die hele winter bleef het kind lastig en hoorde men het krijten, en vele keren, daags en ook 's nachts, kwam Frans om de taak van zijn zuster te doen, die sukkelde en leed aan pijnen in het hoofd, de zorg werd haar te veel. Wat zij ook deed met het kind, het hielp niet, maar wanneer het de trap hoorde kraken scheen het al te weten dat hij kwam en dan werd het stil. En dat hij het 's avonds om negen uur een poosje in de armen droeg was algauw gewoonte.

Toen het voorjaar werd was hij het ook die Floris leerde staan en lopen. Hij bond hem een riem onder de armen en speelde van: Vort paardje, stampend met de voeten. En om hem los te leren gaan droeg hij hem na enen, als hij een kwartiertje vrij kon zijn, naar de binnenplaats, waar toen de appelboom in bloei kwam. Daar zette hij Floris tegen de stam, hijzelf hurkte ervoor met de armen uitgespreid en ging met sprongetjes achterwaarts. En het kind kraaide, en Stien en Jansje, met de potten en pannen bezig, keken door het keukenraam. Het deerde niet of het kind viel, dan klonk er gelach. Frans hief het hoog op naar de bloesems zodat het met de ogen knipte.

Ook Gerbrand keek nu naar het kind, hij had er schik in hoe het, nog beneden zijn knieën reikend, hem bij de broek vasthield en op zijn grote schoen ging trappelen. Dan streek hij het over het hoofd en zeide tot Agnete: Dat wordt een aardig ventje, geen zorg maar.

aant.

Maar er moest veel op gelet worden, het greep naar alles in de kamer wat het bereiken kon, de inktpot viel van de tafel, de vloer was zwart, de stoelen besmeerd. Gerbrand liet dikwijls zijn stem horen, met de vinger opgeheven. Dan keek het kind hem aan en greep dadelijk weer naar wat het verboden was. En hij moest het bij de schouder pakken en hij gaf het een tik. En het luisterde niet naar zijn waarschuwingen. Hij zeide dat het wel leek of Floris opzettelijk deed wat hij niet mocht doen, hij had al dikwijls verboden op de stoel bij de penant te klimmen en de beeldjes aan te raken, aardig erfgoed wel tachtig jaar oud, of de Bijbel naar zich toe te trekken, en herhaaldelijk vond hij hem juist op die stoel. Hij wilde dat hij niet alleen in de kamer zou blijven, maar in de keuken werd gehouden. Hoewel ook anderen te verbieden hadden was toch de wijze van Gerbrand anders. Wanneer Frans iets verbood en het werd toch gedaan, klonk er geen harde stem en er werd niet nog strenger een vinger opgehouden. Maar van Gerbrand leerde het kind wat niet mocht. Dat de handen er zich niettemin naar uitstrekten noemde hij het ingeboren kwaad, de ongehoorzaamheid, die de mens ten val bracht.

Toen het kind lopen kon nam Frans het ook mee wanneer hij uit moest voor een boodschap. Floris zag de straat, de blauwe stoepen, de ronde keien, de hond van de melkboer, de blinkende ruiten van de winkels, en in de hoogte de reep van de blauwe hemel met de zon. Van die eerste dag aan wilde hij altijd mee. Toen Gerbrand hem eens bij de hand nam om uit te gaan begon hij te huilen en liet zich op de grond vallen. Gerbrand deed het geen andere keer.

Het was de jongste oom die hem de eerste spelletjes leerde, het was Frans ook die hem leerde spreken. Nog die zomer, op een middag onder de groene bomen van de Oude Gracht, zeide het kind wat voor Frans als het eerste woord klonk. Ting-teng, zeide het, zoals de Damiaatjes, onverwachts. Frans moest er zacht om lachen, hij kneept het vuistje in zijn hand. Toen begon hij hem andere woorden voor te zeggen.

In de herfst liep Floris alleen de winkel uit. En nadien nam zijn ongehoorzaamheid ook toe. Stien moest aan de deur in de handen klappen, Frans liep hem na en wanneer hij teruggebracht

werd klonk de stem van de oudste oom. Hij kreeg de gewoonte meer die oom dan de andere aan te zien. En Jansje merkte op: Daar zal je last mee hebben, zo uitdagend kijkt hij uit zijn ogen. De roede zal niet gespaard worden, antwoordde Werendonk, hij zal vroeg leren wat overtreding is.

En zo gebeurde het dat hij, toen Floris even drie jaar was, een Spaans riet van de zolder haalde, dat voor hemzelf gediend had en nu in de hoek naast de penantkast werd gezet. Ik zal de tachtiger zijn, zeide hij tot Agnete, en ik zal gevreesd worden, maar dat neem ik op mij, want ik draag de verantwoordelijkheid.

Maar hij vond in Floris een kind dat een eigen wil had en aan de slagen wende omdat de drang, die hem dreef, sterker was dan de vrees voor de bestraffing. Eerst waren het angst en pijn die hem huilen deden, dan de pijn alleen, maar toen hij wat ouder was huilde hij, en hij schopte ook, uit verzet. En dezelfde dag deed hij hetzelfde kwaad. Ja, zuchtte zijn moeder, een lastig kind. Ach broer, zou het niet beter zijn hem met zachtheid te behandelen? Met gestrengheid, was het antwoord, alleen met gestrengheid wordt de kwade neiging onderdrukt. Vandaag is het ondeugendheid en morgen het verkeerde pad.

Eer de jongen vijf jaar was wist hij dat hij kwaad deed en dat er ergens onrecht was.

aant.

IV

Men wist in de buurt dat hij een ongezeglijk kind was en de een zeide dat hij zus behandeld moest worden, een ander zeide zo, maar hierover was men het eens dat wat de oudere Werendonk goed deed door de jongere weer bedorven werd. Hij leek zelf nog een kind te zijn. Iemand had gezien dat Floris aan de Houtpoort tot de knieën in het wed stond waar de paarden gewassen werden en voorbijgangers met water gooide terwijl Frans, uitgezonden om hem te zoeken, zelf druipend nat, erbij stond te lachen. Hoe kon een kind dan weten wat mocht en wat niet mocht als de ene oom bestrafte waar de andere geen erg in zag? Zo ging het ook met de waarheid. Wanneer Frans met hem thuiskwam verzon hij iets om het een of ander te verbloemen, en de jongen wist al vroeg dat het gebod, om niet te liegen, niet gold als hij de stok vermijden wilde. Al voor hij naar school moest krulden zijn lippen wanneer hij loog. Gerbrand wantrouwde die uitdrukking op het gezicht, hij vermoedde wel dat er gelogen werd, soms wist hij het en hij sloeg. Wat hij niet wist was dat de jongen voor die tijd al gestolen had, kleinigheden, een wortel van de kar, een stuk drop in de snoepwinkel, maar kleinigheden waar Gerbrand zich over schaamde wanneer hij zich herinnerde dat ook hij zich eraan vergrepen had.

Getuchtigd moest er worden iedere dag. Hij mocht in de straat spelen, niet daarbuiten, en de buurkinderen liepen naar hem toe zodra zij hem zagen. Maar zodra zij met hem speelden werd er gekibbeld en gevochten, de meisjes gingen achteruit omdat hij stompte en keerden zich van hem af naar ander spel. Na een kwartier al stond hij alleen. Maar op een afstand trok hij weer aan en de een na de ander kwam weer naar hem toe, het spel begon opnieuw tot hij het weer was die sloeg en de zwakkeren de knickers afnam. Zij noemden hem een valsaard, hoewel sommigen ook zeiden dat hij zijn snoepgoed weggaf zonder er zelf iets van

te houden. Maar er was geen ochtend of er kwam een moeder bij Werendonk klagen dat Floris haar kind geknepen had of de kleren gescheurd. Er kwamen klachten ook van verderaf, het verbod om uit de straat te gaan werd niet gevolgd en Werendonk had er zoveel voor te straffen dat hij erover zweeg. Niet alle jongens gingen met Floris mee, alleen die groter waren dan hij en zich gauw verveelden met de kleineren. Dan kwam er een arme vrouw van de Omvalspoort, met tranen in de ogen zeggen dat de jongen moedwillig een ruit bij haar had ingegoooid; dan kwam er een oude man uit de Gierstraat schadevergoeding vragen voor een verfpot die was omgetrapt. En soms was er schade die guldens beliep. Werendonk gaf het geld en strafte rechtvaardig, nimmer in toorn. De werkster en de meid scholden woedend op de jongen dat er met zijn baldadigheid geld werd weggesmeten, de burens ergerden zich en noemden hem een schande, zelfs Frans zeide dat hij beter op hem moest letten, Werendonk herhaalde alleen dat hij het wel overwinnen zou.

Maar niemand in huis wist hoe moeilijk het kastijden hem soms viel. De gezondheid van Agnete ging al sinds een paar jaar gedurig achteruit, zij had de wangen zo hol en doorzichtig van tint, dat hij haar dikwijls wegzond uit de winkel om in de kamer op haar stoel te zitten, soms wilde zij niet, maar soms voelde zij zich zo moe dat zij niet staan kon. Daar zat zij eens, toen Floris een jaar of acht was, starend naar de zon op de muur boven het keukenraam en Werendonk kwam binnen met de jongen aan de hand om hem te tuchtigen. Hij legde hem over de knie en de stok kwam neer langzaam en regelmatig. Hij keek naar Agnete en hij zag dat zij zich niet bewogen had, zij zat in dezelfde houding met het aangezicht geheven, het zonlicht glom in haar fletse ogen. Het maakte hem beroerd haar zo te zien of het haar niet aanging terwijl hij toch wist dat zij er verdriet van had. Hij zond de jongen weg, hij ging bij haar zitten en hij zeide: Je moet niet denken dat ik er geen verdriet van heb. Ik heb hem aangenomen als mijn eigen zoon en dan is het hard te zien dat de ondeugden erger worden in plaats van te beteren. De zondigheid is aangeboren, dat heb ik nooit zo goed begrepen als nu dat ik het bij een kind zie. Men mag het dan jokken of liegen noemen, het is het begin van

aant.

het kwaad. Agnete wendde haar gezicht niet tot hem, zij vroeg: Hoe komt een kind er toch aan? Hier wordt het niet geleerd. Hoe komt het kwaad toch in een mens?

Met schouderophalen en: Wie zal het zeggen? stond hij op. Hij keek haar nog eens aan, hij zag dat zij nog evenzo staarde en hij begreep dat die onbeweeglijkheid erger verdriet was dan de zuchten en de tranen. Je moet wat buiten komen, zeide hij, het zal je goed doen wat lucht te scheppen met die mooie avonden. Zij schudde alleen het hoofd.

In den beginne bemerkte Werendonk niet dat hij aarzelde wanneer hij straffen moest. Eerst keek hij naar zijn zuster, of zij het gehoord had. Dan, met de bedoeling haar te sparen, nam hij de jongen mee naar de keuken of naar het schuurtje. Floris voelde dat de grote hand hem zachter vasthield.

En op een dag van diezelfde zomer veranderde die hand. Het was zaterdag. Werendonk deed zijn voorschot af om voor de betalingen uit te gaan. Naar buiten kijkend, waar op de keien de voeten trappelden van de kinderen die hard liepen, pas uit school, ontwaarde hij dadelijk, ofschoon zijn zwak gezicht haar alleen aan de gestalte kon onderscheiden, de vrouw van Thijs en het kind dat zij vasthield had het blauwe buisje. Het maakte hem korzelig wat er nu weer te klagen viel. Op de stoep, hem loslatend, vertelde zij wat de jongen gedaan had, niet alleen gedieft, zeide zij kwaad en luid, maar gemeen als een verrader. De jongen van de bakker had zijn zakje op straat laten vallen en Floris had meegedaan om het geld te zoeken, maar zij had gezien dat hij een dubbeltje oprapte terwijl hij maar een cent kwam brengen. Werendonk vond het dubbeltje in zijn zak, hij nam hem dadelijk mee naar de schuur. Jongen, vroeg hij, weet je niet dat een dief in de gevangenis komt? Floris antwoordde niet en keek hem recht met zijn kleine grijze ogen aan. Werendonk had het riet niet meegenomen, hij zou met de hand slaan en terwijl hij zich over hem nederboog keek hij hem eveneens recht aan. Toen, hem omkerend en over de knie leggend, hief hij de ogen op naar het ruitje met de blauwe lucht. Hij voelde hoe zacht en dun de hals was in zijn hand. Hij sloeg langzaam en voorzichtig, steeds de ogen opwaarts gericht. Het was vreemd dat hij nu aan bloed moest denken, aan

aant.

een hemd met bloed bekleet, of hij het voor zich zag. De hitte steeg hem naar het hoofd, hij hield op en hij sprak bedaard op een toon die niet vermaande, maar verdrietig klonk: Doe dat toch nooit weer, je beseft nog niet wat slecht is, maar als je het wist zou je het vreselijk vinden. Het gestolene kleeft vuil. Zijn hoofd daalde tot dicht over Floris, die ophield met huilen en bang werd van iets donkers in zijn ogen, dat hij er nog nooit gezien had. Hij ging achteruit tot hij tegen de stapel meelzakken stond, de ogen bleven dicht bij hem. Hij sloeg de zijne neer, zijn lippen trilden, maar hij kon niets zeggen.

Toen Werendonk uitging met zijn mandje aan de arm zag men dat hij in gedachten verdiept was, hij hield het aangezicht naar de witte wolken, het scheen wel met een glimlach. Hij keerde terug evenzo, naar boven kijkend, met opgeklaard gezicht. Hij zat alleen aan het eten, de anderen waren al in de winkel. Toen Agnete even bij hem kwam staan om iets te vragen, zeide hij: Wees maar gerust over de jongen, ik zal wel zorgen dat het goede bovenkomt. Zeg hem maar dat het weer vergeven is en dat hij met Steven Wouters mee mag naar de Hout. Zij zag hem verwonderd aan, in een glimlach van goedheid en zij zeide: Dank je.

Het liep druk van de klanten die zaterdagavond, maar stipt om negen uur zond hij Agnete naar haar stoel om te rusten en hij bleef langer in de winkel. Toen hij zijn avondwerk kon gaan doen las Agnete in de Bijbel. Hij voelde zich zo opgewekt als het in lang niet in zijn gemoed geweest was. 't Is nog een kind, dacht hij terwijl hij de rekeningen op de tafel legde. En hij herinnerde zich het gevoel van de dunne hals in zijn hand. Toen Frans kwam vragen of hij uit kon gaan nu Gerrit alleen kon bedienen, antwoordde hij: Maak maar een ferme wandeling, het zal fris zijn aan het Spaarne. De zuster was later opgebleven dan haar gewoonte was, zij legde de Bijbel op de penant en stond om goedenacht te wensen. Hij zeide: Ik vind dat Floris naar een andere school moet. Hij kan goed leren. Ik zal eens met de meester in de Jacobijnestraat gaan praten.

Maar dat is toch een jongheerenschool, zeide zij.

En mag een kind van Werendonk daar niet gaan? Hij beseftte dadelijk wat hij gezegd had, maar Agnete was te moe, zij ant-

woordde alleen dat hij het wel het best zou weten, en zij ging.

Dat komt alles, dacht hij toen hij alleen zat, omdat mij iets te binnen viel dat ik bijna had vergeten.

Toen de week daarna de kermis begon kreeg Floris elke middag een stuiver voor de draaimolen. Je oom wordt vrijgevig, zei de werkster. En hij ging zelf wel eens kijken op de Oude Gracht langs de kramen, de hemel blonk zo licht over de bomen dat hij lachend zeide tot de buurman Wouters, die er ook stond te kijken naar zijn jongste op een paard van de molen: Ja, laten zij maar pret hebben zolang zij jong zijn. Gedurende heel die kermisweek was hij zo goed geluimd dat Frans een paar keren voor negen uur uitging om rond te kijken. Er werd opgemerkt dat Floris die augustusmaand geen reden tot klagen gaf. Hij kwam stipt op tijd en hij gehoorzaamde vlug, zij dachten dat het door de omgang met Steven Wouters kwam, met wie hij iedere middag uit spelen ging. Er waren ook andere jongens, er werd ook kattenkwaad uitgevoerd, maar wanneer het te erg werd luisterde hij naar Steven, die hem ook altijd tegen sterkeren beschermde. Zij gingen vaak alleen omdat Steven liefhebberij had in andere dingen dan rovertje spelen en stenen gooien. Met hem ontdekte hij die zomer de Hout.

Tot dusver was hij niet verder geweest dan achter de Hertenkamp met oom Frans op een zondag of 's avonds om naar de muziek te horen, maar dat was de Hout voor de grote mensen. Nu kwam hij op de smalle paadjes in heel de uitgestrektheid tussen de Wagenweg en de sloot waar men uitzag op de weilanden aan het Buitenspaarne, hij ging de voetsporen door het dicht eikengewas, alleen bekend bij jongens, en hij plukte de bloemen die hoog groeiden in de schaduw. Hier hoorde hij alleen het ritselen van de bladeren in de hoogte en hun eigen stemmen die rustig klonken, hij vroeg waarom er ronde plekjes van zonlicht op het mos lagen en Steven, naar boven kijkend en een lichtstraal volgend, zocht er de reden van. Zij lagen op de knieën te kijken hoe de mieren in het voorbijgaan elkaar de hand gaven, hoe zij zwoegden, driftig en haastig, om een dode wesp weg te slepen. Zij hielden de vingers op de lippen wanneer zij onverwachts een vogel langs het eikenschors zagen klimmen en tikken met zijn snavel. Van Steven

aant.

leerde hij van vlierhout een fluitje te snijden en er een hoge toon op te blazen zodat de lijster zweeg, zij verzamelden inktappels om er inkt van te maken, zij kerfden hun namen op een boomstam zoals Laurens Coster had gedaan. Soms zaten zij lang in de scheerling aan de sloot, kijkend naar de kringetjes van de waterspinnen met zoveel aandacht dat zij schrikten van een koe die grazend naderbij was gekomen en aan de andere kant voor hen stond zo groot dat een zeil aan het Buitenspaarne te zien was onder de buik. En wanneer hij thuiskwam had Floris de wangen fris en blozend, de ogen glanzend.

Voor het eind van de vakantie kocht oom Gerbrand een nieuwe rugtas voor hem, een lei die toegeklapt werd en een griffelkoker met een plaatje erop. Hij nam hem zelf bij de hand en bracht hem naar de Jacobijnestraat, waar de bovenmeester, die een baard had, aan de deur stond. Het was een andere school dan op het Groot Heiligland, de jongens hadden een andere spraak, andere manieren, de meesten droegen witte kragen. Toen hij dit thuis vertelde zeide oom Gerbrand dat zijn moeder ook voor hem een witte kraag zou kopen. Floris waste zijn handen en hij vergat niet 's morgens zijn schoenen te poetsen. Zie je wel, zei Werendonk tot zijn zuster, hoe de jongen verbeterd is?

Maar binnen een paar weken merkte Jansje op dat de uitdrukking van zijn gezicht veranderde. Hij hield de ogen neergeslagen en wanneer hem iets gevraagd werd keek hij terzijde. Er kwam een briefje van de meester om te vragen waarom hij sinds een week niet op school geweest was. Werendonk sprak met hem, geduldig en vriendelijk, maar hij gaf geen antwoord en het riet, dat al enige tijd in de hoek gestaan had, werd weer gebruikt. Hij werd naar school gebracht door de knecht. Thuis hoorde men hem niet, hij stond meestal in de gang of in de schuur, zonder te spelen. Frans, die hem daar eens onbemerkt gadesloeg, hoorde hem zeggen: Je vader is een dief, en hij hield daarbij zijn vuist op tegen de muur. Toen begon Frans te fluiten en of hij niets gehoord had zeide hij: Zo, kom je me eens helpen met de erwten? Maar Floris liep weg. En Frans zat over zijn werk gebukt te denken wat hij ermee bedoeld kon hebben dat zijn vader een dief was, hier in huis werd er niet van gesproken dat Berkenrode iets gedaan had.

aant.

Hij wist niet of hij het vertellen zou, maar hij dacht spoedig aan iets anders.

Op de vrije middagen at Floris haastig om uit te kunnen gaan. Met Steven, die op de andere school was, speelde hij niet meer. Hij liep naar de Dreef, gelijk met het paard van de tram, en hij wachtte op Manuel, een bruine jongen die verlakte kaplaarzen droeg en op school naast hem zat. Geen enkele andere jongen wilde met hem spelen, maar hij gaf altijd geld of iets anders om in de les voorgezegd te worden en Floris, door de jongens ook nauwelijks aangezien, nam graag wat hij van hem kreeg. Hij vertrouwde hem niet en hij werd dikwijls kwaad, maar wanneer er gevochten werd was hij voorzichtig want Manuel, hoewel niet sterker, had een slag om hem de arm te draaien of tegen het been te schoppen.

Agnete vond in de kamer een jachtmes, een kris, kogelhulzen, een doos van parelmoer, een flesje met buskruit, vele andere dingen, hij zeide altijd dat hij ze gekregen had van zijn vrindje op de Dreef. Hij had ook veel snoepgoed in de zak en hij vroeg niet meer om een boterham.

De omgang duurde maar een paar maanden van de winter tot dit vrindje uit de stad vertrok. Maar Floris had in die tijd dingen geleerd waar oom Gerbrand niet aan gedacht zou hebben. Hij vernam alleen maar van een banketbakker die een onbetaalde rekening had van vele guldens voor lekkers dat het jongeheertje bij hem gehaald had, altijd in gezelschap van Floris. Hier kon hij geen straf voor geven, hij kon alleen verbieden om te gaan met jongens van dat slag. Maar het kwaad was al gedaan, Floris wist dingen die een kind van tien jaar onbekend zijn.

Men lette in die tijd ook minder op hem omdat de gezondheid van Agnete zorgelijk werd. De werkster bracht een tortelduif in een groene kooi, die in de gang bij de keuken gehangen werd, de tortelduif nam soms de kwaal van mensen over. Het was in het voorjaar toen Frans merkte dat Floris gegroeid was, zijn voorhoofd scheen breder, zijn hals stak mager uit de witte kraag. Oom Gerbrand had weinig op hem te zeggen, alleen moest hij hem dagelijks een standje geven omdat hij nooit op tijd aan het eten kwam, hij hoorde het aan met de ogen neer, zonder een woord.

aant.

Hij kwam geregeld op school en gedroeg zich daar behoorlijk, stil en ordelijk, hij kende altijd zijn les. En op zondag liep hij ernstig achter de ooms naar de kerk. Men zag hem niet meer spelen.

Toch speelde hij, maar in de eenzaamheid en hij kon zich al beheersen om de ongestoorde tijd daarvoor te wachten, de vrije middagen. Dan vroeg hij zijn oom Frans om een paar centen. Eens zeide hij tegen hem: Andere jongens krijgen ook geld en als ze het niet krijgen nemen ze het weg, maar het is stelen en dat wil ik niet. Nee, antwoordde Frans, dat is verkeerd, ik geef je liever al wat ik heb dan dat je stelen zou. Oom Gerbrand zou schrikken als hij je hoorde.

En hij ging uit, wanneer het regende niet verder dan de Hout en speelde er alleen, zwijgend, met iets dat hij in zijn verbeelding zag. Hij sloop door het nat gebladerte of hij het spoor van een dier volgde, met het jachtmes in de hand, hij sprong, hij vocht, hij stootte toe met het mes, hij veegde het bloed eraf op het gras. Dan was dit spel gedaan en hij begon een nieuw, waarbij weer het bloed moest vloeien van een ander dier. Bij mooi weer draafde hij de mulle weg naar Zandvoort op en hij verborg zich ergens in een bosje op het duin. Hij zat er gehurkt te loeren, met het mes gereed, of er een konijn dichtbij zou komen. Wanneer het al te lang geduurd had werd de verbeelding ongeduldig, hij kroop, hij wierp het mes en hij sprong toe, hij zag het bloed op het witte zand. Of hij ging met de hengel die hijzelf gemaakt had aan de oever van het Buitenspaarne zitten, hakte een worm tot aas in stukken en wachtte, met een gloed in het gezicht. Hier viel soms werkelijk bloed op de grond. Hij kwam wel thuis met een baars tussen de kieuwen opengesneden. Dit was zijn spel van een lange tijd, een voorjaar en een zomer, een tijd die diep in het gemoed ging. Aan de mensen thuis dacht hij niet en ook zijn moeder was hem maar een gestalte in de slaapkamer of op de stoel.

Eens, terwijl hij voor de tortelduif stond, zag hij een heer met een hoge hoed de trap opgaan, Jansje zeide dat het de dokter was. Zijn moeder kwam weer beneden, maar van die dag zag hij haar niet meer achter de toonbank, altijd op de leunstoel bij het venster onder de fuchsia. Overdag hield zij de ogen naar de muur boven de keuken, 's avonds staaarde zij in het licht van de lamp,

aant.

hij hoorde haar bijna nooit iets zeggen. Er moest iets vreemds aan haar zijn, want wie er binnenkwam, een van de ooms, Jansje of de knecht, keek naar haar, en hij had ook gevraagd waarom zij blauwe lippen had. Toen de kermis gedaan was, toen het lang regende en de bladeren vielen op de Oude Gracht, ging hij weer naar school en hij keek niet naar haar.

De stem van Agnete werd niet gehoord. Frans meende dat zij altijd in gedachten zat, maar Gerbrand schudde het hoofd, zeggend dat het dat niet kon zijn. Toch is het zo, zeide Frans, je zal het zien, broer, zij heeft een gedachte die haar in het hoofd maalt. Soms trekt zij de rimpels samen en soms kijkt zij of zij wat ziet. Als ik haar vraag waar zij aan denkt, kijkt zij mij aan met zo'n lachje, dat maakt mij angstig. 't Is ook geen lezen wat zij doet, zij heeft altijd dezelfde bladzij voor zich.

Die avond stond Gerbrand op en boog zich over haar neer om in de Bijbel te zien die open voor haar lag. Wat lees je daar, Agnete? vroeg hij. Met een vermoeid gezicht keek zij naar hem op en zij zeide: Ach ik lees niet meer, ik begrijp er niets van. Want hetgeen ik doe, dat ken ik niet, staat er geschreven, want hetgeen ik wil, dat doe ik niet, maar hetgeen ik haat, dat doe ik. Zo was Berkenrode, zo is mijn jongen, ik weet het wel. En ik denk maar: wat is de zonde toch? Hij wees haar aan wat er verder stond geschreven en: Je kind, zeide hij, is niet anders dan alle mensen, vlees waarin de zonde woont, maar de genade zal hem toekomen uit de kennis van de wet. Dit moet hij voor de ogen houden, en ons voorbeeld van rechte zeden. Maar haar hoofd bleef schudden terwijl zij in de lamp keek. Dat is geen antwoord, zeide zij, er staat hier zo veel over de zonde, maar het rechte niet.

Het was een natte herfst met zware luchten, het water kletterde gedurig uit de goot op de binnenplaats. Agnete kwam in de winkel wanneer zij hoorde dat het druk was, maar de vermoeidheid werd haar gauw te veel en dan ging zij, langzaam, met een blik naar haar broer, of hij het goed vond. Zij zat op de stoel bij het venster en keek naar de duistere binnenplaats, naar de appelboom, waar de druppels van de gele bladeren vielen. Er was niets te horen dan de voeten in de winkel, het geruis van erwten of bonen uit de maat gestort, soms de schel. De broers moesten wer-

aant.

ken, altijd werken om te betalen, en zij kon niet. En altijd moest zij weer denken aan wat hier in huis gedragen werd door de schuld van een ander. Het zou vergeven worden, dat was zeker, maar hier had het niets dan duisternis en verdriet nagelaten, en ook de dag van morgen zag donker. Wat viel er meer te denken dan alleen: Waarom? Zij staaarde met het gezicht opgeheven naar de schemerige muur. Wanneer zij het kirren van de tortelduif hoorde bewoog zij even. Wanneer zij de tred van kleine voeten hoorde, het haastig draaien van de deurknop, wendde zij het hoofd. Floris wierp zijn schooltas en zijn pet neer en verdween door de andere deur.

De kamer was allang donker wanneer Stien kwam om de lamp aan te steken. Agnete zuchtte, zij legde de Bijbel voor zich en zij las wat zij ettelijke keren gelezen had: Ja ik kende de zonde niet dan door de wet.

Na Kerstmis zag men haar niet meer in de winkel. De dokter had haar pillen gegeven, juffrouw Sanne had een roggebrood met kruiden voor haar laten bakken. Jansje, die in de keuken schuurde, zag haar de hele middag onbewegelijk voor het venster tot zij ervan huilen moest, zij zeide dat het niets dan kwijnen was, zoals een plant waarvan de wortels al verdord zijn.

Zodra de borden van de tafel genomen waren zat zij weer met de Bijbel. Eens kwam Frans en zag haar met de armen over de borst, luisterend naar de Damiaatjes. Zij knikte tegen hem, zij zeide: Je hebt gelijk, dat gelui in de avond doet het hart goed. Vroeger was ik wel eens bang dat mijn hoofd ervan barsten zou, maar nu begin ik ze te begrijpen. Alles vergaat, ook de zondigheid van de mens. Zijn ogen glinsterden omdat hij altijd blij was als er iets goeds van dat klokgelui gezegd werd.

En Gerbrand sloeg op een avond zijn ogen van de rekeningen op omdat hij voelde dat zij naar hem keek, hij zag dat zij een lachje op de neergetrokken lippen had. Gaat het met de betalingen goed vooruit? vroeg zij, zal alle schuld afgedaan zijn als Floris een jaar of twintig is? Dat is niet in onze hand, antwoordde hij, de schouders ophalend, wij doen ons best en als het van mij afhangt zal hij zich nooit hoeven te schamen.

Zij stond op, zij ging naar de keuken om de jongen naar bed te

sturen. In de gang bleef zij staan voor de kooi omdat de duif zo kirde voor het licht van haar kandelaar.

De volgende dag, van de kerk komend, vond Stien haar dood in de stoel, met het hoofd op de tafel en haar hand lag op de Bijbel. Zij liep haastig weer naar buiten, maar Floris bleef en toen de ooms binnenkwamen zat hij met de ogen groot te kijken aan de wand.

aant.

V

Hij was dertien jaar toen hij slordig werd met het schoolwerk. Tot dusver had hij zo vlug geleerd dat Werendonk gemeend had hem niet in de winkelstand te mogen houden als hij verder kon en hij had hem naar de burgerschool laten gaan. Die winter verloor hij de lust om tot de eersten te behoren, hij deed niet meer dan nodig was. Dan zat hij voor zich te kijken in het zolderkamertje, of hij knutselde, of hij liep wat door de stad.

Een van die dagen had hij zich iets herinnerd, dat gedachten wekte, plotseling verschijnend zo groot dat zij hem geheel vervulden. Het besef dat hij slecht deed was er al vroeger geweest, kort nadat zijn moeder gestorven was, het keerde nu terug. Hij zag duidelijk voor zich hoe hij toen op een morgen de winkel deur achter zich toedeed, en hij had een akelig gevoel gekregen of alle mensen vreemden voor hem waren. Hij had naar het venster boven gekeken waar de slaapkamer was en een gedachte had gezegd: Het is jou schuld, met al het kwaad dat je doet, met je liegen en stelen, daarom heeft God haar weggenomen. En alle huizen van de straat hadden hem aangekeken. Hij had het vergeten, maar het was zwaarder teruggekeerd, het gevoel dat hij iedereen bedroog en dat hij alleen was. En het was of al de huizen in de straat het wisten.

En met kwaadheid keek hij ze alle aan ieder keer dat hij erlangs ging, want hij had allang geleerd dat er ook daar kwaad was in ieder huis, meer dan in zijn eigen. Hoewel hij het wel eerder had geweten zag hij nu dat het hoger was dan de andere. Het huis van Tops de schoenmaker, rechts daarnaast, had maar vier vensters, dat van Minke aan de andere kant, het smalste van de straat, had er maar twee en nog een klein, dat uitstak van het spitse dak met de verweerde pannen. Alleen dat van de bakker, op de hoek van de steeg, scheen hoger, maar dat kwam door de uitgerekte krullen die eindigden in de scherpe punt bovenaan. Alle huizen wa-

aant.

ren verschillend en als men, van de Gasthuisvest komende, naar de daken keek, zag men twee onregelmatige lijnen aan de lucht, spitse punten hoog en stompe in de laagte. En geen twee huizen hadden dezelfde gevel, dezelfde kleur; er waren er met grillige vormen, andere vlak en eentonig; er waren er donker geolied, grijs gepleisterd, in het midden van de straat stond er een slordig witgeverfd en blauw onderaan, de meeste waren van rode steen, maar ook die verschillend van kleur. Het huis van Werendonk, van bruinrode steen, de kozijnen netjes geelgeverfd, zag er ook deftiger uit met de brede blauwe stoep, de twee treden voor de deur en het hek dat het scheidde van Minkes deur. Het zag er het zindelijkst uit.

Van de meeste huizen wist hij wat voor kwaad daarbinnen was, verborgen of verzwegen. Veel had hij van Jansje gehoord wanneer zij met Stien in de keuken praatte. Ieder huis heeft zijn kruis, zeide zij telkens en Stien antwoordde soms dat men niet het ergste moest denken, maar meestal luisterde zij alleen. Zo had hij over de grote mensen gehoord, van de kinderen wist hijzelf wel alles.

De koekenbakker op de hoek van de Gracht noemde zij een bemoeial en een verklikker. Als er in de straat iets was waar de mensen over spraken kwam hij voor een praatje en hij gaf raad of hij het goed met iemand meende. Maar bijna eenieder had al ondervonden dat wanneer Wouters er dikwijls was geweest er ook spoedig moeilijkheid kwam met de belasting of het ijkkantoor. Toch noemde Jansje hem nog de kwaadste niet, want hij was ordelijk in huis en hij bracht zijn kinderen op in eer en deugd. Maar van de kinderen wist Floris wel beter. Het liegen had hij misschien niet van haar geleerd, maar het stelen had hij het eerst zien doen door Fientje Wouters, en zij was er slim mee, men zou het niet zeggen aan haar blauwe ogen die zo helder keken. Hoewel hij allang niet meer met de kinderen Wouters omging wist hij dat alleen Steven eerlijk was. En hun moeder keek ze altijd lachend aan, trots en vol vertrouwen.

Ongerechtigheid vind je in elk huis, zeide Jansje, en er wordt meer verheimelijkt dan je denken zou. Juffrouw Thijs, op de andere hoek van de Gortestraat, zou nooit hoeven te borgen, want de drogisterij was een van de drukste in de buurt, als Thijs niet te

aant.

veel geld naar de tapper bracht. Daar heeft zij toch ook schuld aan, zeide Stien, en dat begreep Floris niet. Van de oude juffrouw Sanne werd gezegd dat zij altijd hulpvaardig was, maar dat men moest oppasser voor haar tong. Alle kwaadspraak was van haar afkomstig, eenieder was voorzichtig met haar. Bij Warner de bakker hoorde men achter de winkel altijd rumoer, de een zeide dat hij het was die ruziemaakte, de ander zeide zijn vrouw, maar ook de kinderen vochten altijd onder elkaar. Briemen, de spekslager tegenover, was een driftig man, de vrouw liep soms gillend op de straat met de kinderen huilend, men hield zijn hart vast of daar niet op een dag een ongeluk gebeurde met het mes. Van de naaste burenen, rechts en links, was Tops een valsaard die misbruik maakte van wat hem ter ore was gekomen, en bij Minke kon geen kind, dat er een griffel kwam kopen of een vel kaftpapier, zeker zijn van goede waar. Hij bedroog zijn eigen vrouw en kinderen, daarom rook het er zo duf. De ergste wanorde zag men in de blikslagerij, want zij waren beiden lui en vadsig, Nuyl en zijn vrouw, zij konden in de rommel nooit vinden waar een klant om vroeg, en de zeven kinderen zagen eruit als bedelpak, slordig en ongewassen. Zo vind je een ondeugd in welk huis je maar kijkt, hier de leugen of de laster, of de onmatigheid, daar de valsheid, het bedrog, het gekijf of de heftigheid. Van het huis van Werendonk kon alleen gezegd worden dat men er te veel op de penning keek, maar gelukkig was daar een goede reden voor. De ondeugd was overal. Hoe kon het ook anders? had hij van Jansje gehoord. Als de huizen afgebroken werden, als men kon zien wat eronder lag, zou men niets dan ongerechtigheid vinden van de voorouders, niet in deze straat alleen, maar overal in de stad. In ieder huis woonde een oud spook van de gebrekkigheid.

Maar Stien kon dat alles niet geloven. Er mag wel wat van waar zijn, zeide zij, maar er is in ieder huis ook veel voor geboet en als in het laatste oordeel de hele stad tot puin viel en alleen de grondvesten waren nog te zien, dan zou je ook veel gezocht horen, want er was veel verdriet in ieder huis om het kwaad dat gedaan werd zonder dat de mensen het wilden. Je hebt nog niets geleerd, zeide Jansje terwijl zij weer voortging met de dweil, alsof wij geen goed of kwaad kunnen al naar onze verkiezing. Stien zuchtte en staarde naar boven.

aant.

Hij sprak erover met oom Frans wanneer hij met hem uitging om hem te steunen. Op een morgen van de winter was Frans haastig naar buiten gelopen, menend dat de Damiaatjes luidden voor brand, maar het was om te waarschuwen voor de gladheid van de straten, want het had geijzeld. Voor de deur zelf gleed hij uit, viel van de stoep en brak de enkel. Hij had lang gelegen en hij ging wat mank, daarom had de dokter gezegd dat hij veel op straat moest komen. Zij gingen langzaam onder de bomen van het Spaarne en Floris vroeg hem of het waar was dat er in alle huizen, daar voor hen, kwaad gedaan werd waar de mensen niets aan konden doen. Dat weet ik niet, antwoordde Frans. Zie je de toren daar boven op de kerk? Wie zal zeggen hoe lang hij daar al staat? De hele dag hoor je de grote klokken, 's avonds de kleine, en weet je wat ze zeggen? De grote zeggen dat wij bidden dat alles ons vergeven wordt en de kleine, als het donker is voor wij de nacht ingaan, dat wij zeker vertrouwen kunnen op de betere tijd. Er woonden in die huizen al mensen voor ik weet niet hoeveel honderd jaar, want het is een oude stad, en zeker hebben ze wel eens wat kwaad gedaan, maar waar is dat gebleven? Weg, tot stof vergaan, net als de kleren die ze droegen. Tenminste in die hele oude huizen van stenen die niet meer glad zijn en die een ijzeren stang aan het bovenstuk hebben dat het niet voorover valt. Die plat vanboven zijn en blauwe pannen hebben zijn niet zo oud, daar mag nog wat kwaad van de grootouders hangen.

Wat Jansje gezegd had, dat geloofde hij, want hij had van andere jongens gezien dat zij logen of bedrogen niet anders dan omdat zij het zelf zo wilden. Die op school vals deden wisten heel goed dat het vals was, maar zij gingen liever spelen dan de les te leren. Hij had het duidelijk gezien bij de neefjes in de Gierstraat, Hendrik en Evert, de oudste jongens van Diderik Werendonk, de enigen met wie hij op vrije middagen uitging. Hij nam ze mee op grote wandelingen, tot voorbij Bennebroek, en wanneer zij dan naar huis keerden moesten zij hard lopen om niet te laat thuis te komen. Eens had hij ze tegengehouden en gezegd dat zij zich niet hoefden te haasten en dat zij iets verzinnen moesten om geen standje te krijgen. Hendrik, die kleiner was dan hij, was dichterbij gekomen en had gezegd: Denk je dan dat wij tegen vader willen

liegen? Hij was ervan geschrokken, zo hard was het gezegd. En hij had ook zelf wel geweten dat hij niet hoefde te liegen als hij het niet wilde, al deed hij het soms zonder erbij te denken. Dan kon hij het niet helpen. En straf moest er altijd ook op volgen, dat had hij liever dan dat het niet ontdekt werd. Al kon hij soms zo liegen dat oom Gerbrand het niet te weten kwam, het was toch gedaan en dan moest hij er telkens aan denken 's avonds voor hij naar bed ging. Dan bleef hij er bang voor en dan zag hij in bed de ogen van oom Gerbrand voor zich.

Eens werd hij wakker met die gedachte aan leugens en aan ander kwaad dat geheim was gebleven en hij zag weer die ogen die hem recht aankeken, helder als blauw glas, maar zij waren niet boos. Het was of zij zeiden: Doe het niet weer, ik zal je wel helpen. Hij dacht dat hij alles wat hij gedaan had eerlijk moest vertellen en oom Gerbrand vragen hem te straffen en hem te helpen dat hij het niet meer deed. Toen sloep hij weer rustig in. Bij het opstaan had hij het vergeten.

Maar het keerde sterker terug. Het was een meiavond nog voor negen uur, de kamer was donker, maar op de binnenplaats schemerde het. Het geldbakje lag op de tafel en daarnaast een stapeltje gulden, Werendonk was bezig geweest te tellen en even weggegaan. Hij nam een gulden, het stapeltje viel om. Haastig schikte hij het weer samen. Toen greep hij in zijn zak om die enen gulden erbij te leggen, maar hij hoorde de winkeltrap kraken, hij liet de gulden los op een hoek van de tafel. Hij kon niet weglopen, zijn oom kwam binnen. Toen het licht was aangestoken zag hij dat zijn oom naar de gulden keek, ver van het stapeltje, hij nam hem op, hij zeide niets. Floris wilde zeggen wat hij gedaan had, maar zijn keel was dicht. Hij ging de kamer uit.

Toen hij zich uitkleedde huilde hij in donker en hij zag de ogen die hem aankeken onder de lamp. Hij zeide tegen zichzelf dat hij gemeen was, maar dat hij morgen alles zou bekennen. Er zou zware straf zijn, want al had hij zich dit keer nog bedacht, hij zou opbiechten dat hij het andere keren wel gedaan had, maar de ergste straf wilde hij liever dan er altijd aan te moeten denken.

De volgende morgen had oom Gerbrand het druk, dus moest hij wachten tot de avond. En toen het schemerde stond hij weer

in de kamer bij de tafel waar het geldbakje lag, Werendonk was weer even weggegaan. Hij wachtte, hij hoorde Stien met de emmers bezig, zingend op de plaats. Zijn hand strekte zich uit naar het bakje, de vingers namen er een dubbeltje uit maar lieten het weer los, hij dacht dat hij het deed om voor zichzelf te tonen dat hij het niet hoefde te nemen als hij niet wilde. Zijn hart klopte. Hij kon het evengoed wel nemen, niemand zou het merken, maar hij wilde niet. Toen hoorde hij iemand komen, hij ging vlug aan de andere zijde van de tafel staan. Werendonk trad binnen, stak de lamp aan en ging zitten.

Jongen, zeide hij, hem onverwachts aanziende, wat deed je daar bij het geld?

Hij kreeg een kleur, hij stotterde. Werendonk wachtte met de ogen afgewend. Plotseling sloeg Floris de handen voor het gezicht, huilende, snikkende. Toen hij bedaarde zeide Werendonk: Als je iets op het hart hebt is het beter het te zeggen, verzwegen lasten worden altijd zwaarder, en je kan erop rekenen dat ik rechtvaardig met je ben.

En Floris begon zijn bekentenis, eerst schuchter met een stem van verdriet, allengs openhartiger zoals hij zich had voorgenomen het te zeggen en eindelijk, of de woorden vanzelf kwamen, vertelde hij van dingen die hij bijna vergeten had, zo lang geleden had hij ze gedaan. Het was van waarheid verzwegen, van draaierij en van liegen, toen van stelen, ook uit de winkellade, dat had hij voor jaren al gedaan. Vroeger had hij er nooit spijt van gehad, maar hij had nu ingezien dat het bedrog was, erge zonde, hij moest er altijd aan denken. Hij snikte weer, en onder het snikken zeide hij dat hij niet wilde worden zoals zijn vader.

Werendonk sprong op, hij legde de hand op zijn schouder en zeide: Daar mag je niet over praten. Je vader is voor de hoogste rechter verschenen en wat hij ook misdaan mag hebben voor ons menselijk begrip, dat heeft hij allang geboet. En jou, de zoon, past het eerbiedig over hem te denken. Maar wat jij gedaan hebt daar zullen wij over oordelen. Ik ben blij dat je je overtredingen hebt bekend, dat betekent dat je begrijpt wat het kwaad is en dat je de wil hebt je te beteren. Vroeger, toen je er geen spijt van had, begreep je dat nog niet, maar nu is je geweten wakker geworden.

Geef me je hand en zweer dat je voortaan een brave jongen zal blijven. Maar recht is recht, voor het kwaad wordt geboet. Met het geld dat je weggenomen hebt heb je anderen tekortgedaan. In drie maanden krijg je geen zakgeld en met de kermis geen kermisgeld.

Hij zeide: Dank u, oom, en ging naar bed. Een grote zucht kwam uit zijn borst terwijl hij luisterde naar het schrobben in de gang beneden.

Het werd opgemerkt dat Werendonk op vriendelijke toon naar hem vroeg of hij nog niet thuis was en hem met een glimlach aankeek aan de tafel bij het eten; ook dat Floris ijveriger met het huiswerk was en vrolijk antwoordde wanneer hem iets gevraagd werd. Hij kwam steeds op tijd, hij wachtte geduldig wanneer hij Frans vergezellen moest en liep langzaam naast hem.

Hij had meer belangstelling voor hetgeen Frans vertelde en hij vroeg hem ook naar bijzonderheden van huizen en straten, waarom de Markt het Zand genoemd werd en waarom de Jacobijnestraat zo heette. Zij stonden zo lang stil met de gezichten geheven naar een gevelsteen, dat de mensen naar hen keken. Wanneer zij Meier de blindeman tegenkwamen, tastend met zijn stok langs de deuren, gaf Frans hem een cent. Dan keek Floris in de portemonnee en hij zag dat er weinig in was, niet meer dan een dubbeltje en een paar centen. Waarom hebt u zo weinig geld? vroeg hij hem eens. Dat is niet weinig, antwoordde Frans, het is meer dan nodig want ik hoef immers niets te kopen. Floris vond het raar, in zijn klas waren jongens die meer voor zakgeld hadden en oom Frans was al bijna veertig.

Altijd op hun wandelingen kwamen zij bij de kerk, op de Groenmarkt en het Klokhuisplein, en altijd keek Frans daar naar de toren. Eens kreeg Floris terwijl hij hem aanzag de gedachte dat hij misschien niet goed bij het verstand was. Behalve over de huizen van de stad en de klokken van de toren wist hij over niets te praten; hij was voor de andere oom ook zo gehoorzaam als een kind. Van die dag sloeg hij hem gade en de toon waarop hij tot hem sprak, veranderde.

Na zijn val had Frans de gewoonte zodra hij opstond van het eten naar zijn kamer boven te gaan en daar kwam dan Stien om

aant.

het windsel om zijn enkel vast te maken. Op een keer zag Floris, naar de zolder gaand, de deur van de kamer halfgeopend, hij sloop op de tenen, en hij keek door de kier. Frans zat achterovergeleund op het bed, met de zon over zijn gezicht, en Stien lag voor hem op de knieën. Zij had een potje in de hand en zij smeerde iets over de voet. Hierna niet meer, zeide Frans, het is veel te duur en je vader heeft het geld hard nodig. Gisteren heb ik van Briemen twee kwartjes gekregen, antwoordde zij, voor de rekening, daar kan ik nog een potje van kopen, je zal zien dat het minder pijn doet.

Zij stond op, Floris ging haastig weg. Op de zolder kwam hij haar tegen toen zij naar haar kamer ging, met het potje in de hand. En later op de middag, toen hij zijn boeken boven bracht, opende hij voorzichtig de deur van haar kamer om te zien wat er in het potje was. Het was een donkere zalf, die zoet rook. Er lagen ook andere dingen en de kast stond open. De volgende dag kwam hij er weer en hij snuffelde. In een doos lag een zakdoek met geld erin geknoopt. Het woog zwaar. Hij was nieuwsgierig hoeveel het kon zijn, maar hij durfde het niet open te maken. Op een morgen in de vakantie, toen zij uit was, telde hij het geld, het waren zestien guldens.

Drie dagen voor de kermis kwam hij Kolk tegen, een jongen uit de derde klas die al een lange broek droeg. Er zou kermis gevierd worden met een paar anderen en hij vroeg of Floris meedeed. Of mag je niet van je oom? werd er met een lachje bij gezegd. Toen 's avonds de orgeltjes op de Gracht te horen waren nam hij twee guldens uit de zakdoek, terwijl Stien beneden zingend haar werk deed.

Hij ontmoette Kolk met drie anderen op de Botermarkt voor de wildebeesttent, er waren ook twee meisjes bij, en zij gingen binnen. Vandaar gingen zij naar andere tenten, zij aten oliebolletjes en wafels, zij dronken bier in de kraam van Koppen, steeds luidruchtiger. Floris leende iemand geld en toen hijzelf niets meer had leende hij van een ander. Dan hosten zij arm aan arm, schreeuwend tegen de mensen, joelend van: Wij gaan nog niet naar huis. Toen zij niets meer hadden zeide Kolk dat hij geld zou gaan vragen en zij liepen allen met hem mee. Terwijl zij wachtten

onder een boom bij de Houtbrug zeide een van de jongens dat zij hoera moesten roepen voor Floris omdat hij toch geen sufferd was. Hij schreeuwde hard mee en hij liep vooraan terug naar de lichten en de muziek van de orgels, met roodglimmend gezicht. Zij werden baldadig en zij sloegen elkaar met oliebollen op de wangen, zij duwden elkaar door het gedrang. Floris hoorde de torenklok elf slaan en liep stilletjes weg.

Toen hij thuiskwam keek Werendonk van de papieren op, vragend waar hij geweest was. Op de kermis, oom, zeide hij, met een paar jongens, die hebben mij vrijgehouden. Werendonk fronste de wenkbrauwen en ging voort.

De volgende avond vroeg hij vleierend of hij langs de kramen mocht lopen om te kijken, oom Gerbrand stemde toe. Hij ging iedere dag met de jongens tot de laatste zaterdag. En toen het gedaan was lag hij in bed te staren door het dakvenster naar het stukje van de hemel. Er was in de zakdoek nog één gulden over, die moest hij ook nemen om aan Kolk het geleende terug te geven. En hij zag de ogen van oom Gerbrand weer, die hem aankeken. Hij had er de hand op gegeven dat hij het niet meer zou doen. Het was niet helemaal zijn eigen schuld, dacht hij, als Kolk maar niet gelachen had toen hij vroeg of hij geen kermis mocht vieren. Hij woelde, hij kon niet slapen, buiten zongen nog kermisgangers.

De dag daarna wachtte hij in zijn kamertje tot Stien uit zou gaan. Het was stil in huis en het begon al te schemeren toen hij hoorde dat zij de deur dichtdeed. Hij hoorde haar niet op de trap. Hij bleef nog zitten en plotseling werd zijn hoofd warm bij de gedachte wat hij gedaan had. Het kon niet anders, hij moest Kolk het geld geven, hoe eerder hij het deed hoe beter want de gloed klopte in zijn hoofd. Hij opende de deur en ging voorzichtig naar de deur tegenover. Terwijl hij binnentrad keek hij achter zich. En toen hij zich omkeerde zag hij Stien, zittend op het bed, gekleed, met de hoed op. Op haar schoot lag de zakdoek en er viel een traan van haar wang. Heb jij dat gedaan? vroeg zij met een snikje. Hij sloeg de ogen neer. Het bleef stil in het kamertje, er was ook buiten niets te horen. Waarom heb je dat gedaan? vroeg zij en haar stem klonk diep en klagend, het geld van mijn loon, daar

mijn vader zijn huur mee moet betalen. Ach jongen, word toch niet slecht. Hij kon niet zien van de tranen. Plotseling stond zij voor hem, zij nam zijn hoofd in haar arm. En zij moest hem hard aan haar borst drukken dat zijn snikken niet gehoord zou worden. Kom, zeide zij eindelijk, en zij maakte zijn gezicht nat met de handdoek in de kan gedoopt, ik moet met de stoomtram en het is al laat, ga met mij mee tot de Hout.

In de straat sprak zij niet, maar voorbij de brug waar niemand ging, vroeg zij: Was het voor de kermis dat je het genomen hebt? Wat zou je oom ervan zeggen als ik het vertelde. Hij greep haar arm met beide handen en hij smeekte haar het niet te doen, anders zou hij in het water moeten springen want hij zou het gezicht van oom Gerbrand niet verdragen. Stien liep zwijgend, hem bij de hand houdend of hij een klein kind was. Bij de Hertenkamp stond zij stil onder een donkere boom, zij hief zijn gezicht tot haar op en zeide: Je moet me beloven dat je eerst bij mij komt als je weer de aanvechting krijgt, want dat je steelt, dat wil ik niet. Hij antwoordde: Het geeft niets, ik ben nu eenmaal slecht. Maar zij hield aan, dringend, tot hij het beloofde.

Toen zij in de tram gestapt was wuifde zij hem toe. Hij ging langzaam heen, hij keek weer om en zag dat zij de zakdoek voor de ogen hield. Dat maakte dat hij zich plotseling eenzaam voelde en niet durfde te gaan onder de wandelaars bij de muziektent. Onder het donker loof bleef hij staan, kijkend naar de gedaanten. Hij dacht aan oom Gerbrand en hij balde de vuist tegen hem.

VI

Al ruim een jaar had niemand aanmerking op hem te maken, thuis noch op school, hij was ijverig en ordelijk en hoewel men hem met de lastigste jongens zag omgaan, prezen de leraren zijn gedrag. Hij was stil en men vond dat hij er slecht uitzag, met een bleke kleur, fletse lippen en gezonken ogen, men dacht dat het kwam omdat hij altijd met de boeken bezig was. Zodra hij thuiskwam ging hij naar zijn kamertje en deed zijn werk, dadelijk na het eten zette hij het voort. Werendonk had al gezegd dat hij het volgend jaar, wanneer hij de school verliet, in Amsterdam voor apotheker mocht leren.

Hij haastte zich niet met het werk en hij hoefde zich niet in te spannen. Hoe langer het hem bezighield hoe liever, want zodra hij niets te doen had voelde hij de druk van de eenzaamheid. Het was een gevoel of er iets rondom en boven hem was, dat naderde en hem afsloot van de anderen, en het kamertje werd hem te eng. En dan kwamen de gedachten aan zijn slechtheid. Anderen konden lachen als zij gelogen hadden, maar hij leefde gedurig in vrees ervoor en hij verzette zich om het niet te doen. Hij wist dat het liegen en het stelen hem ingeboren was. Op onverwachte ogenblikken stak de neiging op om een leugen te zeggen, al was het niet nodig, en wanneer hij door de winkel ging wendde hij met opzet het hoofd af van de lade, want de neiging om weg te nemen kwam wel niet zo vaak, maar veel heftiger, zodat zijn slapen ervan klopten. Dikwijls vroeg hij waarom hij niet was zoals andere jongens, die niet altijd tegen zichzelf hoefden te vechten. Zijn vrienden deden ook slechte dingen, maar hij wist zeker dat hij ze nog erger zou doen als hij zich niet bedwong. En wanneer hij 's morgens groette en rustig naar school ging kon niemand thuis vermoeden met wat voor gevoel hij ging van slechter dan anderen te zijn, van eenzaamheid waarin hij dat verborgen hield.

Op een dag kreeg hij de argwaan dat er één was die het be-

greep. Hij had honger toen hij thuiskwam, hij ging in de keuken om een stuk brood te vragen. Toen Jansje het hem gegeven had knielde zij weer op de vloer en dweilde. Hij keek op naar de hagel die bij zonneschijn op de rode dakpannen viel en opeens kreeg hij het gevoel van alleen te zijn en van stilte over zich. Hij keerde zich om, hij zag de scherpe lichtblauwe ogen van Jansje strak op hem gericht. Wat is er? vroeg hij, waarom kijk je mij zo aan? Zij wrong de dweil zonder de ogen af te wenden en zij antwoordde langzaam: Iemand die schrikt als hij aangekeken wordt, heeft iets op het geweten.

En eens toen hij de kamer binnenkwam stond Jansje voor oom Gerbrand en zij hield op met spreken. Zij keken beiden naar hem, wachtend tot hij weer ging. Hij begreep dat zij over hem spraken en hij bezon zich wat zij van hem weten konden. Al meer dan een jaar had hij niets gedaan, dat hij zijn oom niet zou durven vertellen en als ernaar gevraagd werd zou hij ook niet ontkennen dat hij gedurig tegen zijn neigingen te strijden had. Zijn oom zou dat wel begrijpen omdat immers alle mensen zondig van nature waren, en hij zou hem zeker ook helpen om ze te onderdrukken. Niets had hij op het geweten, alleen de angst om kwaad te doen. Maar hij had allang het gevoel dat zijn oom hem niet vertrouwde, integendeel hem altijd gadesloeg. Hoe hij ook geprezen werd voor het werk op school en voor zijn gedrag, er was altijd iets in de stem dat klonk of hij niet vergeten had wat hij eens had opgebiecht. En nu begon hij te vermoeden dat hij van iets verdacht werd, hij lette op Jansje en hij merkte dikwijls dat zij naar hem keek.

Het liet hem onverschillig wat zij mocht denken, al hinderde hem het staren van haar ogen, maar dat zijn oom argwaan tegen hem had bedrukte hem. Floris wist nu wat hij gedaan had om het bedrog van zijn vader goed te maken, de kinderen van de burens hadden het verteld ieder op zijn wijze, en Kolk had gezegd: Je oom is een gierige vent, maar zo eerlijk is er niemand in de stad, zich altijd te bekrimpen voor de schulden van je vader. Toen had hij zijn strengheid begrepen en dikwijls had hij willen zeggen dat hij dankbaar was, maar hij durfde niet, hij keek hem slechts met eerbied aan. Hij wilde dat hijzelf zo kon worden. Op een avond voor hij naar boven ging zeide hij opeens: Ik weet wat u voor mij

aant.

gedaan hebt, ik ben u erg dankbaar. Dat was al wat hij zeggen kon. Zijn oom sloeg maar even de ogen op, zette zijn bril recht en antwoordde: Dat zal ik aan je gedrag wel merken, en wees dan dankbaar aan God, niet aan mij. Hij bleef nog staan, hij had hem een hand willen geven, maar hij was toen weggegaan. Oom Gerbrand hield niet van praten en hij had gelijk, hij moest het door zijn daden tonen. Toch kwamen er tranen toen hij in bed lag met de twijfel of hij ooit weer helemaal vertrouwd kon worden, want als hij niet gedurig oppaste kwam er een leugen voor hij het wist, en dat was het zeker waarom oom Gerbrand altijd op hem lette.

Dat voorjaar voelde hij zich dikwijls droefgeestig. Er was niemand die hem begreep, niemand die hem hielp. In de paasvakantie ging hij 's morgens en 's middags uit omdat hij niet zonder iets te doen in zijn kamertje wilde zitten. Hij liep langs het Spaarne, met de ogen naar de stenen van de straat, tot de Fenix en dan terug dezelfde weg tot de Turfmarkt, en eens ging hij de Hout in, maar daar onder de bomen met het lichte groen waar de wind in woei, werd het gevoel van eenzaamheid te beklemmend. Ook het midden van de stad vermeed hij, omdat hij dacht dat de mensen verwonderd naar hem keken, dat hij altijd alleen liep zonder doel, dus ging hij het liefst langs de vesten rondom de stad. Soms keek hij op naar de bomen, naar de daken en de zonnige wolken, en voelde zich verlicht. Maar vanzelf boog zijn hoofd weer en de gedachte keerde terug, altijd dezelfde, waarom hij gedreven werd te doen wat hij niet wilde.

Eens op de Groenmarkt zag hij vreemdelingen de kerk in gaan en hij ging ook naar binnen. De koster, die hem zag, zeide dat de nieuwe organist zich oefende. Het waren kleine hoge tonen, klagend door de witte ruimte. Hij ging zitten op een stenen bank en hield het gezicht opgeheven naar het bovenste van de pilaren, en zo zat hij nog toen hij aan de voetstappen hoorde dat de bezoekers weer naar buiten gingen. Hij zat alleen, er kwamen nu diepe zware klanken uit het orgel en die maakten hem rustig. Telkens bij de hoge tonen moest hij denken aan al dat vragen dat hij deed, en bij de diepe was het hem of er iets machtigs over hem kwam waartegen hij zich niet verzetten kon. Je moet bidden, zeide hij tegen zichzelf, dat is het enige. Hij vouwde de handen, hij bad

aant.

dat hij beschermd mocht worden tegen zijn gedachten, tegen het liegen en het stelen, tegen zichzelf. Het orgel speelde nu een lange toon en hield plotseling op.

Toen hij de ogen opende en om de pilaar keek zag hij in het midden van de kerk, hoog in het gewelf, twee touwen die licht slingerden. Hij strekte zich verder om de pilaar. Op het midden van de vloer zag hij zijn oom Frans die in iedere hand een touw hield en naar boven keek, zijn hengselmandje stond naast hem aan zijn voeten met zijn pet erop. De handen waren groot en wit. Hij schrok, hij wilde niet dat iemand thuis weten zou dat hij in de kerk was geweest, en hij ging op zijn tenen weg.

En hij was verbaasd. Oom Frans ging nooit uit overdag, zeker niet op dit uur wanneer Gerrit weer uit moest met de boodschappen. Het was maar een kleine omweg die hij nam langs het Spaarne en toen hij de winkel binnenkwam stond oom Frans achter de toonbank in zijn grijs jasje. Zij keken elkander aan. Bent u uitgeweest? liet Floris zich ontvallen. Frans bukte zich om iets op te rapen en antwoordde achteloos: Ja, even maar. Toen begreep Floris dat ook hij, zo onnozel hij was, iets te verbergen had.

Hij lag wakker die nacht tot hij aan de voeten op de trap hoorde dat oom Gerbrand naar bed was gegaan, en telkens verscheen voor hem de zonderlinge gestalte in het midden van de kerk, met de twee touwen in de witte handen. Ook toen hij dommelde zag hij de touwen nog slingeren in het hoog gewelf.

De morgen daarna had hij in een kist op zolder een oud boek gevonden, hij zat op de vloer onder het dakraampje te lezen. Hij hoorde dat er op de trap gestoft werd en opkijkend zag hij over de drempel, gelijk met de vloer, de zwarte muts van Jansje, haar lichte ogen die naar hem keken. Hij schrok en stond op. Nu wist hij zeker dat zij hem bespiedde. Waarom? Hij stond dicht bij de deur van Stientjes kamer, misschien loerde zij of hij daar binnenging. En dezelfde dag schrok hij weer. Hij stond alleen in de winkel, gereed om uit te gaan, bedenkend welke kant het zou zijn. Hij wilde Kolk vragen mee te gaan naar Overveen, maar hij had geen geld in de zak en hij dacht of hij oom Gerbrand iets kon vragen. Vroeger zou hij op een ogenblik dat er niemand in de winkel was even achter de toonbank zijn geslopen, maar nu keek hij zelfs niet

aant.

naar de kant van de lade. Hij vond het laf zo bang te zijn en hij keerde zich om. Met schrik ging hij achteruit, daar voor de lade stond oom Frans, naar hem kijkend, met de armen over elkaar. Schrik je zo? vroeg hij. Hij had een kleur, zonder antwoord ging hij de deur uit en hij merkte dat oom Frans hem nakeek.

Hij ergerde zich dat hij zo schrikachtig werd, er was immers geen reden voor want hij had geen kwaad in de zin gehad, maar hij kon het niet helpen, de gedaante in het grijze jasje stond daar plotseling als een schim. Het was vreemd dat hij er zich nog koud van voelde. En hij vergat dat hij zonder geld op zak liever niet met Kolk uitging, hij liep snel naar zijn huis op de Raamvest.

Zodra er opengedaan werd riep Kolk uit de kamer dat hij binnen moest komen. Floris stond bedremmeld in de kamer met een tapijt en fluwelen stoelen, voor de twee zusters van Kolk, die lachten en zeiden dat hij ze geen juffrouw moest noemen. En Jan Blusser was er, die hem op het schoolplein voor zij binnengingen altijd belachelijk maakte, een lange jongen met donkere ogen, halfgesloten, en knokige handen. Hij zei: Berkenrode is de braafste jongen van de hele stad en dat komt omdat hij zulke brave ooms heeft. De meisjes lachten.

Zij gingen met zijn drieën uit en al voor de Zijlpoort had Blusser gezegd dat Floris een stommerd was om altijd zonder geld te lopen. De oudelui spelen veel te veel de baas over ons, zei hij, zij houden het geld maar vast dat wij later toch in handen moeten krijgen. De vorige week heb ik drie zilveren lepels uit de la genomen en bij Swarts verkocht. Zo zijn onze manieren, ze kunnen mij toch niets doen. Floris vroeg of hij dan niet vond dat hij een dief was. Nee, zei Kolk, dat is niet hetzelfde, bij je thuis wegnemen, dat is bij jezelf wegnemen. Je neemt evengoed een stuk koek uit de kast en dat is toch geen diefstal. En Blusser: Je bent wel een knapperd, maar veel verstand heb je niet. Diefstal noemen ze een misdaad en je gaat ervoor de gevangenis in, maar wat is misdaad eigenlijk? Wie zegt dat het wegnemen van lepels bij je ouders diefstal is en het veroveren van een heel land, zoals Napoleon deed, een heldendaad genoemd wordt? Het zit hem maar in de grenzen die je trekt en ik houd van wijde grenzen. Toen Floris antwoordde dat het toch diefstal was, hoe men het ook opvatte, en

aant.

dat er trouwens in de Bijbel te lezen stond dat alle mensen dieven en moordenaars waren, begonnen zij te lachen. Als je dat gelooft, zei Kolk, dan ben jij het immers ook. Ja, antwoordde hij, dat ben ik, maar dat is geen reden dat ik niet mijn best zou doen om het niet te zijn. De twee anderen luisterden niet meer, zij keken meisjes na. Er werd nog verder veel gepraat en Floris merkte zelf dat hij het niet duidelijk kon zeggen, maar hij bleef er ernstig bij. Hij kon het spottend lachje van Blusser niet verdragen.

Die middag spraken zij af in de vakantie naar Amsterdam te gaan om te zien hoe men daar plezier maakte, dan zouden zij het volgend jaar niet zo groen zijn. Floris had er dadelijk spijt van, omdat hij zonder geld immers niet mee zou kunnen doen.

De volgende dagen was hij vol levendige gedachten alsof hij tegen Blusser sprak, die ongelijk had, maar het met zijn lachje toch beter wist. Dieven en moordenaars, allemaal bedriegers, was het dan, en Blusser zei: Jawel, de oudelui net zo goed als wij. 's Nachts lag hij ermee wakker. Hij wilde liever aan andere dingen denken, aan die middag in de kerk, maar hij keek weer in het donker. En nu was het Blusser met zijn lachje die hij zag, dan de wantrouwige ogen van Jansje die hem bespieden, dan weer het onnozel gezicht van oom Frans. Zo lang lag hij met de ogen open dat de duisternis grauw werd. De nacht daarna was het evenzo en hoe nader de vakantie kwam, hoe langer hij wakker lag. Eens drukte hij driftig het gezicht in het kussen en vroeg: Wat is er, wat heb ik toch? Ik wil er niet aan denken. En plotseling werd het hem helder, hij moest Stien vragen hem wat geld te geven, anders had hij toch geen rust.

Zij gaf het hem hartelijk, met een knipoogje dat zij er niet van spreken zou. Twee keren gingen zij naar Amsterdam, Kolk en Blusser waren er uitgelaten, maar hij voelde zich gedrukt. Zij hadden kwartjes toen hij nog maar centen had. De tweede keer raakten zij elkander kwijt in het dicht gedrang aan het IJ, waar vuurwerk werd afgestoken. Behalve een glans van het Bengaals vuur in de lucht, soms de pijlen in hun felle schijn in de hoogte, kon hij er niets van zien. Hij wilde weggaan, maar hij dacht dat het hier toch beter was dan op zijn kamertje. Hij wachtte dat er nog pret gemaakt zou worden. Het gedrang van hossende jongens

aant.

voerde hem mee tot hij op een brug stond, daar lag het donker water met veel lichten, met gedaanten in bootjes, schreeuwend en zingend. Hij wilde de stad ingaan, maar hij wist niet waarheen, en hij had nog maar drie centen. De anderen hadden nu wel ergens pret. Rondom hem aan de brug en in de woelige duistere menigte langs de kade werd gestoeid en gejoold in brede rijen gearmd, iedereen was vrolijk, en hij stond alleen met het gevoel van verlatenheid.

Toen er een afspraak gemaakt werd om nog eens te gaan aarzelde hij en hij weigerde, ofschoon het hem toch verlokte want zij hadden verteld van een café chantant, de schik die zij er gehad hadden om een paar dronken mensen, er waren daar café chantants huis aan huis en als de deur wijd werd opengetrokken zag men de artiesten in een kring op het toneel. Maar hij zeide dat hij niet meeinging. Stien had gezegd dat zij deze maand niets meer geven kon, misschien een paar kwartjes, meer niet.

Hij lag wakker, hij besepte niet eens hoe de gedachten kwamen. Uit de lade kon maar weinig genomen worden zonder dat het gemerkt werd bij het tellen 's avonds, maar uit het trommeltje, dat in de kast stond, zouden een rijksdaalder en een gulden niet gemist worden. Als er veel in was konden het ook wel twee guldens zijn. Op welk uur? En of er een sleuteltje op was? Hij staarde in het donker, de ogen van Jansje gluurden naar hem. Hij had beloofd als de aanvechting kwam eerst Stien te vragen, maar zij had het immers niet. Als de ooms stierven zou hij van ze erven, alleen zou hij moeten delen met de kinderen van oom Diderik. Maar zij waren sterk en taai, zij konden nog wel tien jaar leven. Het schemerde al toen hij van vermoeidheid de ogen sloot.

De volgende morgen na het ontbijt zocht hij een schrift en hij vroeg oom Frans of het misschien in de kast gelegd was. Hij maakte de kast open, hij zag op de plank recht voor zich het trommeltje met de sleutel in het slot.

En weer lag hij wakker, zonder gedachten, de duisternis werd grijs voor zijn ogen en in zijn oren suisde het. Het was of hij wachtte. Het was of zijn hand zich uitstreckte, hij zag de hand ook, iets vaags in het donker. En hij had het gevoel dat ernaar gekeken werd, maar hij wist dat het verbeelding was. De lucht voor de

aant.

dakruit scheen al minder donker.

Hij kon maar even geslapen hebben toen hij helder wakker werd, want de lucht was nog donker. Opeens voelde hij zich zo onrustig dat hij naar buiten wilde, het was benauwd in het kamertje, benauwd in het hele huis of er iets op hem aandrong. Hij kleedde zich snel en met de schoenen in de ene hand, tastend met de andere ging hij de trap af, voorzichtig voet voor voet dat de treden niet zouden kraken. In de kamer beneden bemerkte hij dat het toch al lichter was dan hij gedacht had, het gordijn was al schemerig met de takken en de bladeren van de plant zichtbaar ervoor. Hij haalde zijn pet in de gang en sloot weer voorzichtig de deur. Zijn hand streek langs de kast, hij keek niet, maar hij voelde dat er iets opende. Hij wist dat hij het niet zelf deed. Het trommeltje was hard en koud, het sleuteltje draaide glad. Hij werd koud. Dieven en moordenaars, fluisterde een stem. De deur van de kast ging toe. Dan kan ik in dit huis niet blijven, dacht hij, het wordt hier te erg. Met de handen uitgestrekt om af te weren ging hij van de kast naar de glazen deur, het was of hij gegrepen zou worden en hij voelde het zweet op zijn voorhoofd. Op het trapje gleed hij, hij keek achter zich wie er was en hij sprong door de winkel, hij rukte aan de grendel. Toen hij buiten stond deed hij bevend de deur toe zonder geluid. Hij keek het huis aan van beneden naar boven, de ramen waren blind, maar zij verborgen iets. Plotseling snikte hij en hij begon te lopen. Op de hoek keerde hij zich om en in zijn tranen zeide hij: Ik wil het immers niet, maar in dat huis wordt het me te erg. Toen liep hij harder. Hij hoorde de klok van de toren en hij liep harder. Eerst over de spoorweg onder de bomen van het Bolwerk bleef hij staan en hij keek naar de Jansweg, verlaten in de schemer tot voorbij de brug, daar kon hij niet meer terug want daarachter was het verschrikkelijk huis. De tranen sprongen weer voor zijn ogen, hij liep weer hard, soms omkijkend of er iets was dat hem volgde. Aan zijn rechterhand stonden drie lakenvelderse koeien gebogen over de donkere sloot, die zich plotseling omkeerden en op hol gingen, hij was het kerkhof al voorbij toen hij ze hoorde bulken.

De hemel straalde over het kanaal waar hij stil moest houden, hij ging zitten aan de zoom van een koolzaadakker. Terwijl hij

aant.

nadacht wat hij gedaan had vloeiden de tranen van zijn ogen. Het was zijn schuld niet, want hij wilde immers niet, hij had er een afschuw van en altijd moest hij in angst verkeren, maar deze nacht had hij duidelijk gevoeld dat er iets in het huis moest zijn dat hem dreef om het slechte te doen. Wat het was kon hij niet bedenken, maar het moest iets in oom Gerbrand zijn. Hij wist wel dat hij de eerlijkste man van de stad was, die hem ook altijd van het kwaad had willen afhouden, maar waarom moest hij dan zo bang voor hem zijn? Hij durfde niet naar dat huis terug, hij kon niet, want daar was iets vreselijks dat dreigde.

Toen bedacht hij dat Jansje verteld had van een oom die allang weggegaan was en nu in Hoorn woonde. Daar wilde hij heen. Met het veer liet hij zich naar de andere oever overzetten, hij vroeg de weg aan een man, die hem verbaasd aankeek en zeide dat hij met de spoor moest reizen. Maar hij liep de hele dag in de zon langs de vaarten en de weilanden en hij kwam voor het donker werd in de stad aan onder de hoge bomen. Een jongen liep met hem mee naar het koffiehuis van Werendonk in een brede straat.

Het was een duistere gelagkamer, met geschuurde tafeltjes en zand op de vloer, er zat een man naast het buffet, met een bril en een stenen pijp. Wat moet je? vroeg hij. Floris zag dat hij op oom Gerbrand geleek. Hij antwoordde dat hij van Haarlem kwam, een neef van de Werendonks, en meer wist hij niet te zeggen op de vragen die volgden. De vrouw kwam erbij, die hij tante moest noemen, daarna een grote vrouw met een kind aan de hand. Zo, zeide de oom toen hij te weten was gekomen dat Floris van huis was weggelopen, voor vannacht kan je hier wel blijven, maar dan moet je maar terug want ik kan je hier niet hebben, wat er uit het huis van mijn broer Gerbrand komt dat deugt niet. Geld voor de reis zal ik je geven.

De vrouw nam hem mee om het stof van de schoenen te borstelen en de handen te wassen, zij zeide niets en liet hem alleen. Daarna kreeg hij boterhammen aan een tafeltje in de gelagkamer, terwijl de oom tegenover hem zat, rustig de pijp rokend en hem aankijkend. Toen het bord leeg was zeide hij: Zo, dus jij bent de zoon van die Berkenrode. En waarom ben je van huis gelopen?

Floris zat zonder antwoord, met de ogen neergeslagen. Einde-

lijk durfde hij te vragen hoe laat er morgen een trein vertrok.

Toen hij de stijve benen in bed had uitgestrekt dacht hij aan het huis in de Kleine Houtstraat, holle kamers en gangen, grauwe wanden waar hij bang voor was.

In de vroege vertrok hij, de oom stond aan de deur hem na te kijken. Op de hoek wendde hij zich om, maar hij groette niet terug. In de trein zat hij te staren, de tanden op elkaar geklemd, de vuisten hard. Het ging niemand aan waarom hij uit huis was gelopen, hij zou er niet over spreken en hij zou strijden tegen zichzelf, alleen, zonder hulp.

De winkel stond vol klanten toen hij er binnentrad met een bleek maar lachend gezicht, en de eerste die hem iets vroeg was Stien, ontdaan uit de keuken komende. Hij antwoordde onverschillig dat hij een uitstapje had gemaakt naar de oom in Hoorn, en dit zeide hij ook tegen oom Gerbrand aan het eten. Werendonk zweeg en ook oom Frans vroeg niets. Bij het opstaan zeide Werendonk: Jongen, het is alweer gelogen, want je bent gezien hoe je uit huis wegliep of je op de vlucht ging. En als je niets bekennen wil zeg ik alleen maar: doe het niet weer. Floris zat gebogen.

En hij bleef weer in zijn kamertje onder het dakvenster met het gevoel of hij gevangen was. Hij keek naar het beschot, beplakt met grauw papier, naar het oude ledikant waar hij weer op liggen moest, de planken van de vloer, zindelijk geschrobd. De zomerhemel tintelde door het vierkant venstertje. Ruim drie weken zou de vakantie nog duren en hij moest hier zitten, want met de kermis, die morgen begon, durfde hij niet buiten te komen om de vrienden niet te ontmoeten.

Hij zat alleen en uit verveling las hij in de schoolboeken. Oom Gerbrand sprak niet tegen hem. Oom Frans keek hem soms vragend aan, maar zeide niets. Alleen na het avondeten ging hij uit en dan naar de stilste buurten, om geen van de jongens tegen te komen, aan de andere kant van het Spaarne en aan de zoom van de stad. Hij vond het daar ook rustig in die smalle straten waar weinig mensen gingen en achter de ruiten de koffielichtjes brandden. De avond was fris op dit uur en de lucht nog vaag. Dan hoorde hij de Damiaatjes in de verte. Uit verveling telde hij de keren dat zij sloegen, hij hoorde het verschil in de klanken, sommige

hard en ferm, sommige zacht verstervend.

Op een avond dat hij zo liep te tellen, gaand door de Begijnesteeg, zag hij Jansje voor de deur van haar woning, het kleinste huisje van de steeg. Niet naar de kermis? vroeg zij. En zij nam hem bij de hand naar binnen voor een kop koffie, de kan stond op het komfoor, waaruit plekje licht in de duisternis van de kamer schenen. Zij zat tegenover hem, maar hij kon alleen iets wits van het haar onder de muts zien. Er ging niemand in de steeg voorbij en zij zwegen. Maar dan vroeg Jansje naar de oom in Hoorn, of hij oud geworden was. Hij had nooit gedeugd, zeide zij met een zachte stem. Floris antwoordde moeilijk, maar zij begreep dat hij er geen goed onthaal gevonden had. Dat had ik je vooruit kunnen zeggen, zeide zij, die man heeft geen gevoel.

Hij sprak, hij hoorde nauwelijks zijn eigen stem. De Damiaatjes hielden op, de grote klok sloeg het halfuur. Hij had alles gezegd, wat hij gedaan had in die nacht ofschoon hij het niet wilde, zijn hoofd viel in zijn arm op de tafel. Toen voelde hij haar hand op zijn schouder en hij hoorde: Stakkerd, met een stem of het een snikje was. Zo stond zij lange tijd naast hem in het donker. Kom maar gerust bij mij, zeide zij eindelijk, als je je hart eens uit moet storten. En vergeet het niet, een mens hoeft geen kwaad te doen als hij het niet wil. Als je het maar niet wil, dan zal God je steunen. En op je oom Gerbrand kan je altijd vertrouwen, dat is een rechtschapen man.

Aan de deur herhaalde zij: Kom maar gerust bij me als je te veel op het gemoed hebt, ik zal het voor me houden, ik zou immers je grootmoeder wel kunnen zijn. En hij zeide: Dank je, Jansje.

Eerst toen de school begon ontmoette hij de vrienden weer. Hij kwam bij Kolk aan huis en zij lachten over de brutale malligheden van Blusser. Op een avond keek oom Frans verbaasd op dat hij na het gebed geen amen had gezegd. En eens, toen hij aan de trap met Stien stond te praten, zeide hij: Verdomde onzin, er bestaat geen God, dat zijn leugens voor stommeriken. Hij werd rumoerig in huis, men hoorde hem boven op zijn kamertje zingen wanneer hij zijn schoolwerk deed. Stien vertelde niet wat hij gezegd had, noch Jansje wat zij van hem wist, en Werendonk dacht dat hij vrolijk was zoals paste bij de jeugd.

aant

VII

Werendonk bemerkte dat hij weer zat te mijmeren in plaats van het rekenwerk te doen, waar hij al weken mee ten achter was want het overkwam hem herhaaldelijk dat hij de pen neerlegde en nadacht hoe hij over de jongen moest besluiten. Hij draaide de pit lager omdat het licht over de papieren op de tafel verspreid te schel voor hem was. Hij nam het boekje op, volgde met de vinger de bedragen en schatte voor de zoveelste maal de tijd wanneer alles afbetaald zou zijn. Dat klopte ongeveer met het aantal jaren die Floris voor zijn studie nodig had. Hij had ook altijd gehoopt dat de jongen, wanneer hij zijn brood moest gaan verdienen, verlost zou zijn van de schande op zijn naam. Een schande was het gebleven, al had de wet dat ook veranderd, en zo werd het nog beschouwd door allen die te vorderen hadden. Maar over vijf, zes jaar zou er geen vlek meer op de naam van Floris zijn.

Het raam stond hoog opgeschoven, het regende gestadig en uit de gootpijp kletterde het water. Hij staarde naar buiten waar het lamplicht scheen op de natte bladeren van de appelboom. Morgen had hij beloofd zijn beslissing te zullen geven of Floris in Amsterdam mocht wonen. Hij peinsde wat hij gezegd zou hebben als zijn zuster hem om raad gevraagd had. Nee, zou het geweest zijn, hij is te jong om zonder toezicht te wonen in de grote stad; nee, hij heeft toezicht nodig meer dan een ander. Dat hij zelden aanmerking hoefde te maken, kwam omdat de jongen ontzag voor hem had, maar wat zou er van hem worden zodra hij wist dat men hem niet in het oog hield? Een zwakkeling was het, in bedwang gehouden alleen door het toezicht; bijna dagelijks betrapte hij hem op kleine leugens, draaijerij of onoprechtheid, en Floris wist wel dat hij het doorzag. Een jongen die zich alleen door vrees liet weerhouden van erger mocht hij niet zonder steun midden in de verleiding zenden. Toen Jansje ervan gehoord had dat hij met september in Amsterdam zou gaan wonen, had zij gewaar-

schuwd dat hij dan naar het verderf gejaagd werd. En niemand dan hij droeg de verantwoordelijkheid.

Maar de jongen drong aan, vleide en smeekte erom, dat hij niet bespot zou worden door zijn kameraden, die immers ook niet onder het toezicht van hun ouders bleven. Het was waar, eenmaal moest hij hem op zichzelf laten staan en bidden dat hij behoed mocht worden. En mevrouw Van Berchem was al twee keer bij hem geweest om erover te praten. Werendonk had liever gewild dat zij zich niet bemoeide met wat hem alleen aanging, maar het was niets dan vriendelijkheid omdat zij er bij de familie Kolk van had gehoord en Floris beloofd een goed woordje voor hem te doen. Zij had zelf een zoon die als student uit huis was en zij lachte erom dat men vreesde voor de verleidingen in de stad. Maar ook de minste verleiding, die door de een niet eens werd aangezien, kon voor de ander een groot gevaar zijn, zoals nat hout niet branden zou en een bos stro van een vonkje in vlammen sloeg.

En hij vergat het werk, starend door het lamplicht in de duisternis, denkend aan de tijd toen het ongeluk begon voor zijn zuster en het kind. Hij had zijn plicht gedaan, de jongen behoorlijk grootgebracht en samen met de broers gewerkt om hem de smet van de naam te wissen. Nu naderde de tijd om hem uit de hand te geven. Het had geen nut dat tegen te houden.

Hij stond op omdat hij het warm had en ging zo dicht aan het venster staan dat de regendruppels op zijn handen spatten. Toen merkte hij hoe stil het was, iedereen sliep. Hij zuchtte en dacht: Wat zal het stil zijn als de jongen niet in huis is. De torenklok sloeg al één uur toen hij het venster sloot. Hij keek het boekje met de schulden nog eens aan en hij dacht aan de kosten.

In september kwam de dag dat Floris ging. Werendonk bracht hem naar het station, Jansje en Stien keken hem na uit het venster boven terwijl hij de straat uit liep met zijn koffertje.

De eerste tijd kwam hij geregeld 's zaterdags thuis. Toen bleef hij twee keer weg en Werendonk ging naar Amsterdam om te zien wat de reden daarvan kon zijn. Hij vond hem niet thuis, maar hij zag de kamer, wanordelijk, met lege flessen en een kruik op de tafel, een asbak vol of er druk bezoek geweest was. Floris kreeg zuinig zakgeld, niet genoeg om zijn vrienden wijn te schenken.

Werendonk dacht dat hij op rekening had gekocht, hij begreep dat studenten, die pas beginnen, vrolijk wilden zijn en toen Floris de volgende keer thuiskwam gaf hij hem een kistje sigaren en enig geld, met de waarschuwing geen schuld te maken. Pret maken is goed, zeide hij, daar ben je maar even achttien voor, maar vergeet de plicht niet.

Het waren opgeruimde kerstdagen voor Werendonk. Het deed hem goed Floris aan te kijken, hoe hij breder in de schouders werd, naar hem te luisteren, hoe hij van geleerde dingen sprak.

Met het nieuwe jaar kwamen er zorgen in huis. Werendonk moest enige weken op bed liggen en alles overlaten aan zijn broer. En het scheen wel of Frans ongeduriger was geworden sedert de jongen uit huis was gegaan. Hij was weer in zijn oude gewoonte vervallen om 's avonds voor negen uur een luchtje te scheppen en nu hij dit niet kon doen werd hij korzelig, hij mopperde tegen de klanten en bediende onverschillig. Werendonk, die te vroeg van het bed kwam, bleef sukkelen. Hij moest laat opzitten om de verwarring in het ladegeld op te helderen en het gebeurde dat hij pas na drie uur in de nacht ging slapen.

Het vroom hard in die dagen, dik stonden de bloemen op de ruiten en ondanks de wanten die hij droeg hield hij met moeite de pen in de hand. Al enige nachten had hij gekraak gehoord, hij dacht dat er door de plotseling ingetreden koude werking was in het hout. Op een avond vielen er een paar grote schilfers verf van een balk in de zoldering op de tafel. Daarna werden scheuren in het behang opgemerkt. Werendonk begon te vrezen dat het bedenkelijk werd, want ook in de slaapkamer daarboven en in het zolderkamertje van Floris, eveneens aan de binnenplaats gelegen, werden schilfers van de verf gevonden, op de zolder bovendien een barst in het beschot. Maar niemand dan Werendonk hoorde het trekken en kraken, alleen 's avonds wanneer hij aan de tafel zat en het stil was in huis. Nooit zolang hij zich herinnerde was het nodig geweest iets te herstellen, want al mocht het huis al een paar eeuwen staan, het was hecht getimmerd en gemetseld en het werd met zorg onderhouden en geverfd.

En eens, toen hij weer tot in de nacht zat, was het hem of hij boven, in de kamer waar Frans sliep, iets hoorde vallen, een dof

aant.

geluid. Daarna begon het kozijn van het raam te kraken, hij keek op en hij zag dat de balk daarboven bewoog, een stuk van het bruine hout was zichtbaar en er viel stof over de plant. Plotseling hoorde hij een knal, hij stond verschrikt voor de tafel, de lamp slingerde langzaam. Boven werd gestommeld, Frans kwam vlug de trap af, daarna Stien. Zij zagen Werendonk, die wees naar een barst in de muur boven het raam. Toen staken zij een kaars aan en zij gingen naar boven om te onderzoeken. In de kamer van Frans was een scheur in de muur onder het venster en breder daarboven. In het zolderkamertje, waar de vloer vol kalkgruis lag, was de scheur wel twee palm breed, het dakraam hing los binnenwaarts. De sterren waren helder aan de hemel. Zij keken elkander sprakeloos aan en Frans, in zijn nachthemd en met de kandelaar in de hand, bibberde van de kou. Er woei rook van de bakkersoven binnen.

Toen in de vroege de meester-metselaar kwam bleek de schade groot te zijn, want aan de ene kant van de scheur helde de gevel voorover, zodat er dadelijk gesteund moest worden, en het dakgestelte daarboven was opengesprongen. Werendonk schrok bij het horen van de geschatte kosten. De metselaar zeide: Het is een oud huis, eenmaal komt er een eind aan het beste werk. De kou heeft er niemendal mee te maken, maar de ouderdom.

Geld had hij niet beschikbaar omdat hij altijd voor de grote schuld betaalde. En toen hij gerekend had hoe de kosten gevonden moesten worden besloot hij dat het ook voor Floris zuiniger moest zijn en dat hij niet in Amsterdam kon wonen. Hij sprak erover met zijn broer, zij kwamen overeen hun slaapkamer te delen en de grootste kamer, waar Agnete had geslapen, aan Floris te geven.

Drie zaterdagen sloeg Floris over, hij schreef dat hij het druk had met de studie. En toen hij kwam waren de stellingen weer weggenomen. In de kamer, voor hem bestemd, was een nieuw karpert en een kastje voor zijn boeken. Hij antwoordde niet toen hem het nieuws verteld werd. Later, uit het keukenvenster het metselwerk bekijkend, zeide hij tegen Stien: Dat ik daarom thuis moet komen. Het moest maar helemaal omvallen, het is nergens meer goed voor. 's Avonds legde Werendonk hem nog eens uit

aant.

dat er nu veel bezuinigd moest worden, maar als het meeliep kon Floris misschien het volgend jaar weer in Amsterdam gaan wonen. Maar wij zijn leem, zeide hij en God is onze pottenbakker. Ja oom, was het antwoord zo zonderling van toon dat Frans de wenkbrauwen fronste.

Het duurde tot april eer hij zijn boeken en zijn kleren thuisbracht in de nieuwe kamer, en ook toen bleef hij nog dagen weg. Eindelijk kwam hij met de laatste trein om weer thuis te slapen. Zo deed hij iedere dag, 's morgens zag men hem pas wanneer hij kort voor het eten haastig de winkel uit liep met boeken onder de arm. Eens, toen hij na middernacht binnenkwam, vroeg Werendonk waarom hij niet vroeger terugkeerde en zoals het behoorde de studie op zijn kamer deed. Wat hij antwoordde was een uitvlucht, onverschillig gezegd of het niemand aanging. Op een zondag onderhield hij hem, gemoedelijk en zonder vermaning, zeggend dat als de ooms hun plichten aan hem deden, er van hem verwacht werd dat hij ook de zijne zou doen. Hij luisterde met de ogen naar de vloer en antwoordde: ja. Maar ook de volgende dagen keerde hij pas na twaalf uur terug. En toen Werendonk nogmaals met hem sprak merkte hij dat Floris gedronken had.

Werendonk bleef laat op, onrustig heen en weer lopend in de kamer, peinzend wat hij doen kon om de jongen op het goede pad te houden. Hij wantrouwde hem en hij vreesde dat hij erger dingen deed, hij zocht naar een middel om te weten te komen hoe hij de tijd doorbracht daar in de stad. Het waren zorgelijke dagen voor hem, gekweld door de vreselijke gedachten aan de zonden van de vader die terugkeerden in de zoon. En hij verweet zichzelf dat hij, geheel vervuld van de plicht om hem van de schande te bevrijden, tekort was geschoten om de jongen tot een braaf godvrezend man groot te brengen. Hij ging naar zijn broer Diderik om erover te spreken en hij kreeg de raad Floris thuis te houden en in de winkel te zetten, want in de winkelstand hoorde hij immers. Maar dat kon niet omdat hij al te veel had geleerd om daarvoor te deugen. Op een middag, tegenover elkaar zittend, sprak hij erover met Frans, enkel omdat de gedachten hem geen rust lieten. Frans zweeg eerst een poos, schudde dan het hoofd en

aant.

zeide: Nee, daar kunnen wij niets aan doen, er steekt meer kwaad in dan wij weten. Bidden dat het maar voorbij mag gaan, dat is het enige. En eens, toen hij met het hoofd in de handen in de slaapkamer zat, kwam Jansje binnen, die hem aanzag en zeide: Je hebt zware zorg, maar vergeet niet dat de jongen meer vergeving nodig heeft dan een ander, en meer steun en meer toewijding, want al heb je nog zo veel voor hem opgeofferd, je kon hem toch niet geven wat een vader en een moeder zijn. Je hebt altijd veel aan de zondigheid gedacht, dat weet ik nog van de tijd dat je vader leefde, maar je bent er zo verdiept in geweest dat je de zonde zelf niet hebt aangezien. Die was er al in je huis voor het kind er kwam en je mag dan wel gemerkt hebben dat hij loog en bedroog, en met de stok geslagen, maar wat het kind er zelf tegen vocht, dat heb je niet geweten. Hij moet gesteund worden, dag in dag uit, zo alleen kan hij behouden worden. Hij ligt je immers na aan het hart.

Hij zuchtte: Als ik maar wist hoe.

En het ergerde hem dat de burens erover begonnen te spreken. Eerst was het juffrouw Sanne die, terwijl er andere klanten in de winkel stonden, naar Floris vroeg, of hij het zo druk had dat hij pas met de nachttrein thuis kon komen. Een andere keer Wouters, die op de zaterdagse rondgang een eind weegs met hem meelopend, zeide dat men hem de zorgen wel aan kon zien, maar het was zijn eigen schuld, omdat hij de jongen te hoog had willen grootbrengen. En aan de kwaadheid van Jansje op de burens merkte hij dat er meer verteld werd.

Floris bleef drie nachten weg. Hij kwam laat binnen, met bleek gezicht, slordig in de kleren. Werendonk sprak dadelijk, maar hij ging zonder antwoord naar boven. De volgende morgen zodra hij hoorde dat hij was opgestaan, ging Werendonk naar zijn kamer en terwijl Floris zich aankleedde zeide hij kort dat het met de studie uit zou zijn als hij zich niet ordentelijk kon gedragen. Hij kreeg een onverwacht en zonderling antwoord. Ja, zei Floris, het zal wel gauw uit zijn. Hier in huis heb ik toch nooit rust. Enige keren vroeg hij wat dat betekende, maar Floris bleef zwijgen. Een halfuur later zag hij hem haastig uitgaan met een pak boeken onder de arm.

aant.

Er hield op een middag een vigilante stil voor de deur en de moeder van Kolk vroeg hem te spreken. Werendonk, zeide zij dadelijk toen zij zat, het is geen aangenaam nieuws. Zij wilde hem waarschuwen dat hij strenger het oog moest houden op zijn neef, want van haar zoon had zij gehoord dat hij de ergste nachtbraker was onder de jongelui, op wie hij een slechte invloed had, en dat hij geld van ze leende, meer dan Werendonk misschien wist. Hij luisterde, haar strak aanziend. Op de plaats was Stien bezig de emmers te schuren, het geluid hinderde hem omdat hij goed wilde verstaan. Met aarzeling zeide mevrouw nog dat zijn kameraden Floris verdachten van oneerlijkheid, dit alleen opdat Werendonk zou weten wat de mening was onder de jongelui. Zij was dit komen zeggen omdat eenieder wist hoe geacht Werendonk in de stad was. Hij dankte, zeggend: Och, mevrouw, de jeugd heeft wilde haren. Hij geleidde haar tot de vigilante en hij boog, terwijl de burens voor de ramen keken. Toen ging hij weer rustig achter de toonbank. Alleen Frans merkte dat zijn gezicht strakker stond.

De broers spraken niet aan het avondbrood. De oudste dacht aan de reis naar Spa, hij zag gedurig het nachthemd met de rode vlekken. Frans dacht aan de man die de Damiaatjes luidde en die door de stijve arm het touw niet strak kon houden, hetgeen elke avond te horen was aan de ene klok die nog even naklonk. Voor negen uur ging hij uit, Gerbrand merkte het niet eens. Toen hij twee uur later terugkeerde zat zijn broer nog voor de tafel te staren, zonder de rekeningen.

Floris bleef een week weg. Hij had een mager gezicht, met kringen om de ogen. Werendonk zeide dat hij het nog zou aanzien, maar dat hij erover dacht met september het leergeld niet meer te betalen.

Een paar dagen achtereen verbaasde Frans zich telkens wanneer hij Stien of Jansje aanzag, hij dacht dat zij gehuild hadden, zo nat blonken hun ogen. Het scheen of de vrouw van Warner het ook had opgemerkt, want eens toen hij haar bediende zeide zij: Is er iets met haar vader dat Stien zo bedrukt kijkt? Het lijkt wel of het hele huis er stil van is. En de stilte was hem toen ook opgevallen. Hij dacht dat het wel meer zo was op zonnige middagen van

aant.

de vroege zomer, of de mensen zich loom voelden, dan hoorde men in de hele straat geen geluid. Zijn broer was met de knecht gaan kijken wat de schuit gebracht had, alleen zijn neef was thuis, die zat op zijn kamer te leren.

Ook de volgende dagen merkte Frans dikwijls hoe rustig het was, de warmte was vroeg, de zon scheen de hele dag aan de hemel en viel in de late namiddag door de bovenruiten in de winkel. Floris, die nu niet naar de stad ging omdat hij voor het examen hard moest leren, zat op zijn kamer, men hoorde hem niet.

In juli moest hij naar Amsterdam en toen hij 's avonds terugkeerde zeide hij dat het met het examen misgegaan was.

De dag daarna, toen Werendonk uit moest om de betalingen te doen, werd Frans uit de winkel geroepen. Zijn broer stond bleek of er iets ernstigs was gebeurd. Maar hij sprak kalm. Frans, zeide hij, ik vergis me niet met het geld, wat ik in mijn zakboek doe dat weet ik, en kijk maar, hier staan de nummers van de briefjes opgeschreven. Hij had het zakboek op de tafel gelegd toen hij naar boven gegaan was om zijn jas aan te doen en terugkomende had hij gezien dat het verlegd was. Het biljet van zestig gulden was er niet meer in. Gerbrand had het trommeltje nagekeken en in de kast gezocht om zich te vergewissen, maar het was niet te vinden. Wie is er in de kamer geweest? vroeg hij. Frans dacht dat hij er door de ruit Stien had zien lopen, maar zeker wist hij het niet. Zijn broer zond hem terug naar de winkel, waar de klanten wachtten, en riep Stien. Met de stoffer in de hand kwam zij beneden. Nog voor Werendonk gesproken had zag zij dat hij ontdaan was, nog voor zij iets begreep kreeg zij een warm gezicht. Hij vroeg of zij nog pas in de kamer was geweest en zij schudde alleen het hoofd. Zo, zei hij, dan is het goed. Toen zij nog wachtte en vroeg wat hij wilde, antwoordde hij dat zij hier moest zoeken naar het biljet, dat hij verloren had, want hij moest nu uit om bij de mensen op tijd te zijn. Een uur later, terwijl zij de borden op tafel zette, zeide zij dat zij niets gevonden had. Hij merkte dat haar ogen nat waren. Zij moest Floris roepen voor het eten en zij kwam zeggen dat hij niet op zijn kamer was. Niemand had hem uit zien gaan.

Die avond, het was al bijna twaalf uur en Werendonk zat over

de boekjes gebogen in gemijmer, ging de deur stil open en Stien, in haar nachtjapon, op blote voeten, kwam voor hem staan. Ach, Werendonk, zeide zij bijna fluisterend, ik ben soms toch zo angstig over Floris, dat ik er niet van slapen kan.

En plotseling zweeg zij, met de hand voor de ogen, of zij zich bedwong. Hij zeide kalm dat er geen reden was voor ongerustheid, want de jongen had zich de laatste tijd goed gedragen, en tegenspoed bij examen kon eenieder overkomen. Meer werd er niet gezegd, zij ging en sloot weer zacht de deur.

Voor zij naar de kerk gingen wilde Frans goed in de kamer zoeken naar het geld, maar Gerbrand zeide dat de zondag niet gestoord mocht worden. Floris bleef ook die nacht weg.

Aan het ontbijt de morgen daarna vroeg Gerbrand zijn broer wat hij ervan dacht het nummer van het briefje bij de politie aan te geven. Frans wist dat niet. Stien, die erbij was, aarzelde voor zij de kamer uitging. En toen Werendonk in de gang zijn pet nam kwam zij naar hem toe, vragend of hij meende wat hij gezegd had. Ja, antwoordde hij, anders moet ik te lang in twijfel verkeren, dat wordt mij te erg. Ga dan maar niet, zeide zij plotseling, ik heb het gedaan.

Hij hing de pet aan de kapstok, hij keek door het venster naar de binnenplaats. Zij wachtte. Toen zeide hij: Ik begrijp je wel, maar dat mag zo niet.

Toch is het zo, herhaalde zij, ik heb het weggenomen, zeg het maar aan de politie.

Dat mag zo niet, zeg ik nog eens. Als je je verstand verliest, ga dan naar je huis en denk erover na. Vandaag over een week mag je terugkomen, ook eerder als je je bedacht hebt. Ga nu maar dadelijk.

Toen de volgende avond Floris thuiskwam en naar boven wilde gaan, zeide Werendonk: Wacht even. Er is hier een droevige geschiedenis gebeurd. Stien heeft bekend dat zij geld weggenomen heeft en ik heb haar naar huis gezonden. Meer dan twintig jaar is zij hier geweest, al voor je geboren was. En jij zal het ook wel verschrikkelijk vinden.

Ja, antwoordde Floris, maar meer kon hij niet zeggen.

Toen hij alleen was stond Werendonk op en schreed door de

aant.

kamer heen en weer, met de handen gevouwen.

De broer in de Gierstraat hoorde waarom Stien vertrokken was, hij zeide dat hij wel wist wat hij gedaan zou hebben als hij de verantwoordelijkheid voor hun zusterskind had gedragen. De burens hoorden ervan. Floris zat de hele dag op zijn kamer, het was daar stil en aan het eten sprak hij niet. Eens 's avonds onder een lantaarn op de Kampervest ontmoette hij zijn neef Hendrik, die bleef staan en hem een klap in het gezicht gaf, en hij deed niets terug. Eens op de Dreef kwam Kolk naar hem toe en schold hem uit voor schooier en lafaard, die beter deed zich op te hangen, en hij antwoordde niets. Hij wilde niet uitgaan, maar het werd hem in huis benauwd, met Jansje die zich van hem afwendde, het bleek gezicht van de ene oom, die hem verdrietig aankeek, de strakke ogen van de andere, voor zich starend.

Een week nadat Stien weggegaan was zeide Werendonk aan het avondbrood, naar zijn broer gewend: Morgen moet ik beslissen over Stien. Als zij geen opheldering kan geven moet de politie het maar doen. Het is zonde voor zo'n trouwe meid, maar het kan niet anders.

Floris stond op, hij hield de stoel vast en hij zeide met bevende stem: Als ik het dan zeggen moet, ik heb het gedaan. Maar zo hebben jullie mij opgebracht. Altijd in dit donkere huis, die suffe grutterij, en altijd zakgeld voor een klein kind. En waarom? omdat mijn vader gestolen heeft, moest ik daarom misdeeld worden? Ik ben hier in huis genomen of het een genade was, maar ik heb nooit anders moeten horen dan van zondigheid, van plicht en van fatsoen, en wat ik nodig had, daar heeft nooit iemand zich iets van aangetrokken. Mijn hele leven vergald, dat hebben jullie in dit griezelige huis. Stop me maar in de gevangenis, daar moet het toch van komen. En als stelen niet genoeg is, dan zal ik nog wel wat anders doen.

Met beide handen hief hij de stoel op en hij zwaaide ermee om Werendonk te slaan, maar Frans was opgesprongen en hij kreeg de slag op de arm. Werendonk rees, groot stond hij voor Floris die week en de stoel liet vallen. Rustig zeide hij: Ga naar boven en denk over je woorden na.

De broers zaten weer aan de tafel met de armen gekruist, zij

zeiden niets en staarden naar de lamp. Na een poos kwam Jansje binnen, die de borden wegnam, en toen zij gedaan had zeide zij zacht: Het is toch een stakkerd, vergeet dat niet.

aant

VIII

Het was een winter lang van grauwe dagen, regens en mistigheid, en het huis scheen donkerder dan ooit te zijn, vooral de woonkamer met het gordijn half neergelaten, de gang langs de binnenplaats, de trap met de treden in het midden zwart geverfd. Het was er ook stil, eenieder alleen met zijn gedachten. Werendonk, die in september weer was gaan sukkelen, hoestte al vroeg in de morgen, de trap ging hij langzaam en moeilijk op wegens de pijn in het been. Wanneer hij rondkeek naar zijn bril, aarzelend om op te staan, en Floris sprong op om hem te zoeken, zeide hij: Dat is de ouderdom, jongen, die brengt gebreken mee. Wij zijn maar stof dat weer uiteen valt. Maar hij hield er niet van dat iemand van zijn kwalen sprak, wat hij wel of niet moest doen, dan weerde hij af met de hand, beduidend dat de raad het hem maar lastig maakte. In de winkel hielp hij de klanten zwijgend, langzamer dan hij placht te doen, de zakjes nauwkeurig vouwend, en soms keek hij verbaasd op bij een gewone vraag, of hij niet begrepen had. De oude bekenden zagen wel dat hij in gedachten was, zij keken geduldig toe bij wat hij deed en wanneer zij gingen gaven zij vertrouwelijk het knikje met het hoofd. De jongere broer, altijd de stilste achter de toonbank, was nu de spraakzaamste, hij scheen minder teruggetrokken, althans voor de burens en de oude klanten. Iemand merkte op dat het was of hij een lachje op het gezicht had, ook als hij zweeg. Maar binnen, bij het eten of wanneer hij wachtte wat zijn broer hem te zeggen had, was hij even stil en soms zo afwezig dat hij met een lachje ja antwoordde als het nee had moeten zijn. Of hij zeide onverwachts iets waarover Werendonk zich verwonderde. Wij moesten die muur van het achterhuis laten witten, broer, dat zou vrolijker zijn. Wanneer de oudste er dan een uur later over sprak was hij het vergeten of hij het nooit had gezegd. Zo, zeide hij met de wenkbrauwen hoog getrokken, laten witten? En hij staarde naast zich of hij weer aan iets

aant.

anders dacht. Later in de winter ging hij soms op de binnenplaats om naar de lucht te kijken. Met al die mist, zeide hij tegen Jansje, als het maar niet gaat ijzelen. En eens was hij 's morgens thuisgekomen met een blos op het gezicht, toen het nog donker was en Stien de vloer bij de kandelaar stofte. Het had geijzeld, zeide hij, de bomen waren nog wit, maar het dooide al weer. Je hebt het toch gehoord? een halfuur lang de klokken en ik heb ze zelf geluid. Ik heb er wel recht op de mensen te waarschuwen, met die voet die ik gebroken heb door de gladheid.

Dat was een bijzondere dag in huis, de klanten hoorden het, de burens praatten ervan dat Frans de Damiaatjes had geluid voor de gladde straten. Hij was druk, hij wreef de handen en zijn ogen glinsterden. Aan het eten vroeg zijn broer hem of hij het afgesproken had met de oude Simon en wat de koster had gezegd. En Jansje, die erbij stond, vertelde van de gebrekkigheid van de oude Simon, die om te luiden zijn ellebogen in de lussen moest steken door de pijn aan zijn armen. Er werd die dag meer gesproken dan anders, alleen Floris hield de mond gesloten. Maar de dag daarna was het weer even stil in huis.

Men merkte Floris niet. Na het ontbijt vroeg hij oom Gerbrand wat er voor hem te doen viel, een boodschap in de stad of bezigheid in de schuur. Dan ging hij stil en wanneer hij terugkwam werd het soms niet eens gezien. Het was nooit te horen of hij op zijn kamer zat. Alleen 's avonds gebeurde het dat hij sprak wanneer Werendonk hem vroeg naar de tekst waarover de dominee hem onderhouden had. Deze dominee had inzichten die Werendonk in twijfel trok omdat hij het anders had geleerd, maar hij had gemeend dat het goed was de leiding toe te vertrouwen aan een jonge predikant, die immers beter de jeugd begreep. Voor zover hij zien kon had Floris ook rust gevonden.

Hij mocht altijd wanneer de gedachten hem bedrukten bij de dominee komen op het Spaarne tegenover de Melkbrug. Hij had alles bekend, hoe hij zolang hij zich herinneren kon, of het een valse stem was die vanbinnen fluisterde, altijd denken moest om iets niet te doen waar hij bang voor was. Dominee Tuynders had hem al verklaard van de wet Gods en de wet der zonde, maar ieder keer dat hij kwam herhaalde hij dat hij niet geloven kon dat

er genade voor hem zou zijn, en ieder keer vertelde de dominee, met een rustige glimlach, de armen ver over de tafel geleund, van de verlossing. Dan baden zij tezamen en Floris ging met vochtige ogen heen.

Hij ging naar de dienst tweemaal op de zondag en naar de Bijbellezingen. En door de stad lopend of in zijn kamer gezeten wilde hij aan niets anders denken dan aan zijn verkeerdheid. Hij werd er droefgeestig van te staren voor duisternissen waar geen gedachten meer wilden komen. Wat gaf het te geloven dat hij het zelf niet meer was, die slechte dingen deed, maar de zonde die in hem woonde? Wat, dat het willen naar het goede er was, maar niet het doen? En als hij bereid was met het gemoed te dienen zoals God verlangde, maar het vlees volgde de zonde, dan was er immers tweespalt en hoe kon er redding komen als het vlees niets dan verdoemenis wachtte? Wat gaf het te geloven dat de ziel verlost kon worden als hij heel het leven gedrongen werd door de zondigheid van het lijf? Immers niets dan wachten op een ander leven en intussen hier op aarde al zijn slechtheid verduren. Wat kon het leven dan anders dan een hel zijn voor ieder mens die nadacht? Hoe zijn oom Gerbrand, die altijd het verschil tussen het goede en het kwade zag, zo zeker en gerust kon zijn of hij niet vreesde voor het oordeel; hoe de dominee zelf nooit scheen te twijfelen dat hij verworpen kon worden, dat begreep hij niet. Of het was misschien dat zij een genade hadden ontvangen, een ingeving van de hemel, het geloof dat hun de zekerheid van de verlossing gaf. Maar dat het hem gegeven zou worden, geloofde hij niet. Bidden, zei de dominee, bidden en geloven. Maar als men niet geloven kon? als men niet verder kon dan wel te willen, maar niet te kunnen? Dan alleen maar bidden, heel het leven bidden om van zijn eigen slechtheid bevrijd te worden. Dat was om van te zuchten.

En wanneer hij dacht hoe het toch gekomen was, hoe hij het liegen, het stelen en bedriegen geërfd had, hoe zijn vader het weer van diens vader geërfd had, en zo verder van geslacht na geslacht eeuwenlang, alle mensen die geleefd hadden met de zonde en ertegen gestreden zoals hij, allen zonder hulp of uitkomst, dan werd het hem zwaar. En wanneer hij dacht waarom het moest zijn dat

de zondigheid werd voortgegeven aan kinderen die niets gedaan hadden om dat te moeten dragen, dan werd hij bang. Dan moest er onrecht zijn, dat er nu nog kinderen te lijden hadden om het kwaad van de eerste mens. Hij wist dat de gedachte slecht was, opstandig tegen God. Maar hoe kon het anders als hijzelf zijn zondigheid niet had gemaakt? als hij belast was al voor hij kwaad had gedaan? Hij staarde weer in al die vragen en wist niet, en vreesde waar dat heen zou leiden. En gedurig zeide hij tot zichzelf, keer na keer: Het willen is er wel, maar niet het doen.

Men zag hem gaan met gebogen hoofd, de burens zeiden: Die jongen heeft berouw, hij komt nog wel terecht. Het scheen ook of hij rustig was, want behalve voor de boodschappen kwam hij niet uit huis. De overburens zagen hem in zijn kamer aan de tafel met het hoofd in de hand geleund, het was verwonderlijk zo lang hij stil kon zitten.

Hij leefde in een spanning te groot voor zijn jaren, zichzelf dwingend te denken hoe hij aan zijn slechtheid ontkomen kon ook wanneer hij niets meer begreep en alleen maar tranen veegde die zonder verdriet kwamen. Het ergste was de angst. Hij wilde denken omdat hij wist dat hij door het willen en het denken iets verschrikkelijks van zich afhield dat hem overmeesteren zou zodra hij moedeloos werd. Het was iets dat loerde en wachtte hier in het huis, iets dat hij hier altijd had gevoeld. Vroeger had hij gedacht dat het de eenzaamheid was die hem beklemde, de holheid, de duisternis, met de twee ooms die hij soms zag of het maar vreemden waren, Jansje die met haar lichte ogen zo diep kon kijken, en Stien die altijd dezelfde liedjes zong, eentonig terwijl zij bezemde of boende. Maar na die nacht, toen hij gevlucht was, had hij duidelijk gevoeld dat het iets anders moest zijn waarom hij hier nooit gerust was. Hij wist dat het behangsel kraakte omdat het droog was en loszat, maar hij werd er koud van; hij wist dat het houtwerk vermolmde van de ouderdom en toch maakte het hem angstig wanneer hij zag dat er een bruin stof van de zoldering op de tafel was gevallen. Hoewel hij altijd in hetzelfde bed had geslapen en wel gewoon was aan het tikken in het hout onder de matras, werd hij er soms met een schrik van wakker. Het geweten deugde niet, dat wist hij wel, maar dat kon het niet alleen

zijn, hij had op die kamer in Amsterdam nooit die beklemming gehad. En hij dwong zich om hier te zitten en niet uit te gaan, want altijd wanneer hij buiten was geweest en thuiskwam scheen de duisternis erger in de woonkamer, in de gang, het kraken van de trap scheen harder en de afgesleten plank voor de drempel van zijn kamer piepte dan scheller. Het enige was dat hij wende aan de angst, daar was niet anders aan te doen dan stil te zitten, zich te bedwingen en te denken aan een uitweg.

Hij geloofde ook dat hij niet lang kon leven. In de spiegel zag hij hoe mager zijn gezicht was, de oogleden blauw, het wit van de ogen grauwwachtig met adertjes erin. De lippen waren niet helder, zoals die van gezonden, maar donker. Zo waren die van zijn moeder ook geweest. Het gaf hem rust zichzelf aan te zien en te denken dat het leven misschien maar enige jaren duren zou. Waarom ook zou hij lang willen leven, zestig jaar worden, werkend alleen maar voor het eten en de kleren, altijd gekweld door de eigen verkeerdheid en de angsten, achter een toonbank hier, achter een toonbank daar, met geen andere gedachte dan braaf te zijn en eenmaal verlost te worden. Wel dacht hij soms aan de verdoemenis die de zondaar later wachtte, maar angst gaf hem dat niet. Hij haalde voor de spiegel de schouders op, denkend: laat het dan maar gauw zijn.

Werendonk had al vaak gezegd dat de ledigheid niet deugde en gevraagd wat hij het liefst zou doen, maar hij had geen antwoord kunnen geven. Toen hij op een middag aan de tafel kwam zeide de oom dat hij een passende betrekking voor hem had gevonden op het kantoor van de notaris Wessels in de Grote Houtstraat, hij mocht er blij mee zijn want met ijver en goede wil zou hij het er ver kunnen brengen. Hij was er ook dankbaar voor en hij beloofde zijn best te doen. Toen hij erheen ging de eerste morgen voelde hij een verlichting. Mijnheer Wessels, een heer met een zwarte baard, sprak vriendelijk, zeggend dat hij zijn vader goed gekend had en dat hij grote achting had voor zijn oom Werendonk, hij nam hem zelf naar de tuinkamer mee waar mijnheer Opman, de kandidaat, aan de schrijftafel bij het venster zat. Hier was Floris morgen en middag bezig, zittend aan de wand, netjes schrijvend wat hem was opgedragen, met een gevoel of de kwelling van hem

af was. Maar soms wanneer hij uitgezonden werd om een brief te bezorgen staken de gedachten weer op en dan was het hem of hij ze nodig had om wakker te blijven en op te passen voor de slapende zondigheid. Het werd ook in die eerste dagen al helder. Dat komt, dacht hij, omdat ik niet meer in dat huis zit als een gevangene. Het gaf hem ontspanning de mensen aan te kijken, hij praatte gemakkelijker, de lusteloosheid ging van hem af. De notaris sprak Werendonk op straat aan om te zeggen dat de jongen hem meeviel, zo ijverig en beleefd, zo vlug van begrip en opgewekt. Maar thuis was hij nog even stil en Werendonk begreep dat het berouw hem nog altijd drukte. Dan trachtte hij wel eens op vrolijke toon tegen hem te spreken, maar de pijnen, die hij verborgen hield, lieten hem de vrolijkheid niet toe.

Toen op een morgen mijnheer Opman zeide dat hij de tuindeur open moest laten staan, kwam er voor het eerst een blijdschap in hem door het zachte weer. Hij ademde de frisheid in en hij keek naar de witte bloemen aan de schutting. Scheelt er iets aan? vroeg de kandidaat toen hij naar buiten zat te staren. Hij ging door met het schrijfwerk, maar hij werd meer dan anders afgeleid door geluiden, het schrobben op stenen, de bel van de tram en de hoefklep van het paard op de keien. Soms merkte hij dat hij zuchtte. Wanneer hij uitgezonden werd ging hij haastig, maar op straat liep hij langzaam en of er binnen in hem iets erom riep, zo voelde hij weer de behoefte om te denken en iets te vinden dat bevrijdde.

Het was op een zondagmiddag dat hij, in zijn kamer staande voor het half neergelaten gordijn, de angst weer merkte, van iets dat achter hem stond en naderde. Hij moest uit, maar hij wist niet waarheen. En voor het eerst na twee jaren kwam hij in de Hout, waar hij vroeger niet heen durfde om de eenzaamheid. Op de Houtweg al begon de rustigheid, het was stil weer met motregen en er ging geen enkele wandelaar. Het scheen of de iepenbomen met de takken vol groene knoppen hoger stonden, of de laan zich voor hem opendeed. En het gaf een vreemd gevoel van behagen met de voeten over de zachte aarde te gaan, het groen en de dorre blaren. Stilstaand onder takken waar de druppels afvielen in de verlaten Spanjaardslaan, turend naar de daken voorbij het wei-

land, begon hij nieuw te zien. En hij vroeg zich af waarom hij zolang onder de zware druk had gelegen, want hij was niet slechter dan anderen en hij streed toch ook meer tegen de slechtheid. En dat hij het gedaan had kwam omdat hij in zijn hart geloofde zoals zijn oom zeide: als men het geweten vroeg was men zondig en naar het geweten te leven was fatsoenlijk. Dat is wat van de mens geëist wordt, had oom Gerbrand gezegd na die verschrikkelijke dag het vorig jaar, en naar het geweten had hij na die tijd altoos geluisterd. Er waren toen ook geen leugens meer bij hem opgekomen, gelukkig ook niet de nog erger neigingen. Dit was eigenlijk een begin van de verlossing en dat was langzaam gekomen in die donkere winter zonder dat hij het wist. Hij stond ervan te lachen en de natheid van de regen vond hij heerlijk op het gezicht en de haren.

Dat moet je meer doen, zeide oom Gerbrand, horend dat hij in de Hout gewandeld had, dat zal je een frisse kleur geven. Al ben ik er ik weet niet hoeveel jaren niet geweest, ik weet nog wel van toen ik zelf jong was, dat de Hout gezondheid geeft aan de jeugd van onze stad. Eén wandeling maar en je ziet er al vrolijk uit. En Frans zeide: Het is ook vlak aan de deur, ik weet nog van vroeger dat je met stil weer de klok zelfs in de Spanjaardslaan kan horen. Wij jongens wisten dan wanneer wij hard naar huis toe moesten, wij waren wel een beetje bang voor oom Gerbrand.

Hij ging er vaker heen, tussen kantoortijden maar een kwartiertje, 's zondags in de morgen en in de middag. Hij vond de voetpaden waar hij als kind de spelletjes had gedaan, de bomen waar hij zijn naam in had gesneden, en hij merkte dat de Hout niet zo groot was als hij vroeger had gedacht, hij kwam er voor hij het wist van de ene naar de andere zoom. Op kantoor zat hij eraan te denken, hoe vrij hij er zich voelde, en thuis vertelde hij van de lanen en de eikenbomen. Voor het eerst sedert lang merkte men bij de Werendonks dat het lente was en Stien zong zo hoog dat haar stem soms oversloeg.

In april van dat voorjaar zag hij Wijntje. Het was het laatste huis aan de Houtweg, laag, blauwachtig gewit, met verweerde groene luiken, de takken van de kastanjes reikten over het dak. Hij opende het hek met de brief in de hand, die hij daar bezorgen

aant.

moest, het dienstmeisje stond met de rug naar hem gewend op de stoep de schel te poetsen. Terwijl hij aankwam keerde zij haar gezicht naar hem, blozend, zij veegde de hand al aan de boezelaar af. Hij zeide je tegen haar, zij antwoordde met ja mijnheer. Hij bleef staan, hij keek naar de blaadjes die uit de glimmende schutbladen staken, zij hield haar mond open in een lach. Toen zij vroeg of hij op antwoord wachtte zag hij dat er al bloemstengeltjes op de kastanjes zaten, hij vroeg wat zij gezegd had en antwoordde toen dat hij er in de middag voor terug zou komen. Hij zag dat zij plotseling een kleur kreeg, maar hij wist niet dat het kwam omdat hij zijn hoed had afgenomen. Toch ging hij niet dadelijk, hij keek nog eens naar de takken, hij zeide: 't Is hier mooi, knikkend, en zij knikte ook. Het hek ging zacht achter hem toe. En hij liep langzaam, en hij moest zijn jas opendoen. Zo begon voor hem de nieuwheid in het hart.

Op kantoor zeide hij dat hij terug moest keren voor het antwoord. Hij hoorde wat hij gezegd had, hij liet er dadelijk op volgen: Niet dat mevrouw het gezegd heeft, maar ikzelf. Terwijl hij overschreef zag hij die lach en die helderheid, hij had daar bijna om gelogen, maar het bijtijds weer goedge maakt. Zij had een breed gezicht, een breed voorhoofd, dat glom, maar het heldere was niet alleen de zindelijkheid, het was iets dat van haar gezicht afkwam.

Thuis in de gang vroeg hij Jansje waarom zij hem zo aankeek. Zij lachte en zeide: Omdat je er zo goed uitziet, jongen. En Stien, die het hoorde, keek om de deur.

De stoep naderend die middag keek hij weer op door de takken naar de wolken, en hij zag haar hoofd dat binnen een venster verdween, licht met de witte muts. De bel ging hard over en tinkelde na. Toen zij voor hem stond op de mat, met de mond open, zag hij dat zij klein was en misschien nog erg jong. Wilt u even wachten? vroeg zij. Haar ogen blonken. Het was rustig in de marmeren gang, hij staarde naar de tuindeur aan het andere einde tot hij haar weer komen zag met de witte boezelaar. Toen zij hem de brief gaf, met de pink opgeheven, vroeg hij hoe zij heette. O, Wijntje? zeide hij verbaasd. Zij herhaalde het, hij knikte en keek nog eens naar haar hand.

Hij liep in de schemering langs het huis, waar door een der vensters in de achterkamer een lichtje te zien was, hij keerde terug, bemerkend hoe eenzaam de donkere boomstammen waren, hoe zacht zijn voeten gingen; hij liep nogmaals langs tot bij de sloot voor het weiland. En daar begon hij te fluiten, een koe kwam langzaam nader. Achter hem ritselden de bomen.

Fluiten deed hij nu iedere dag wanneer hij langs de Houtweg wandelend onder de bomen ging. En eens op een avond, toen het nog niet donker was, begon het plotseling zo hard te regenen dat hij onder een boom school, en hij stond daar te fluiten en hij zag dat het hek geopend werd. Hij wist dat zij het was onder de paraplu. Voor hem bleef zij staan te midden van de druppels. Ik heb het wel gehoord, zeide zij, iedere avond hoor ik dat gefluit en anders is het hier zo stil. Wijntje, zeide hij, ik loop wat met je mee. Zij antwoordde dat het niet mocht omdat de mensen er wat van zouden denken, maar hij hield de paraplu al vast, zodat zij een hand vrij had en de rok op kon nemen voor de modder, en zij liep naast hem het pad op dat om de Hertenkamp gaat. Zij zeiden nu en dan een enkel woord om te waarschuwen voor de wortels, maar anders hoorden zij alleen het spatten van de druppels, en ook toen zij onder de lantarens op de Dreef kwamen spraken zij niet. Zij bleef kort bij haar ouders in de Kerkstraat en toen zij weer ging en de hoek om kwam was zij niet verbaasd hem weer te zien in het licht van de bakkerswinkel. Zij zeide: Och, jongen, maar hij nam de paraplu weer. Op de Houtweg was het nu donker zodat zij zijn arm moest vasthouden en soms dicht bij hem komen om een plas te ontwijken. Bij het hek vroeg hij welke avond zij uitging en of hij op haar mocht wachten, zij antwoordde niet, zij ging het hek binnen en stak haar hand erdoor. Toen de deur dicht was voelde hij de regen op zijn gezicht, hij begon weer te fluiten en ging langzaam heen.

Elke avond wanneer hij langskwam stak zij het hoofd even uit het venster. En op de zaterdagavonden bracht hij haar naar de Kerkstraat en daarna weer terug. Het was verwonderlijk zo gemakkelijk hij met haar spreken kon. Al voor zij vier keren samen uit waren gegaan wist zij alles van hem, hoe hij zijn leven lang te strijden had gehad tegen zijn slechtheid en voortdurend zijn best

moest doen om eerlijk te blijven, hoe hij dikwijls gedacht had dat het maar het beste was er een eind aan te maken. Maar nu wist hij zeker dat alles goed zou worden, hij voelde dat hij een ander was, beter en sterker. Hij zeide dikwijls dat het hem verlichting gaf alles te kunnen zeggen, want een vriend, die hij zo vertrouwde als haar, had hij nooit gehad en met zijn oom had hij nooit helemaal eerlijk kunnen zijn. Dan luisterde Wijntje met grote ogen naar de grond gericht en drukte zacht op zijn arm. Zij zaten in de schemer op een bank naast de eikenblaren toen zij zeide dat hij eerlijker was dan hijzelf wist, omdat hij immers altijd vocht tegen zichzelf en zij deed dat niet, ofschoon zij ook veel slechtheid had. Als haar ouders het goed vonden wilde zij met een jongen zoals hij wel altijd samen zijn.

Hij lette nog scherper op al wat hij deed, want voor Wijntje zou hij zich nooit willen schamen. En hij merkte ook vaker dat hij de waarheid niet geheel en al zeide, zowel op het kantoor als thuis, en altijd omdat het voordelig voor hem was, soms alleen maar gemakkelijker als er voor de volle waarheid zoveel uit te leggen viel. Dan ergerde hij zich en hij praatte erover met zoveel zelfverwijt dat zij hem moest opbeuren, zeggend dat hij immers nog geen zonde had gedaan. Het verlichtte hem wel, maar hij schudde toch het hoofd.

Hij mocht bij haar ouders komen, in de lage voorkamer, zij zaten aan de ronde tafel met het porseleinen lampje erop en op de vensterbank stond een potje met gele tulpen. De vader, die wel heel oud leek, gebogen, met een kaal hoofd, wreef zich de handen; de moeder was kort zoals Wijntje en droeg een muts met keelbanden. Welzo, zeide de vader toen hij het kopje had gedronken, dus het is verkering wat jullie willen. Hij overlegde met zijn vrouw en zij vonden dat zij eerst moesten weten wat Werendonk ervan dacht, want hun dochter was toch maar in een dienst en de Werendonks beter gesteld. Verder werd er niet van gesproken en voortaan kwam hij tweemaal in de week met haar. En Werendonk, die ervan hoorde, wachtte of het ernst zou worden.

Maar het geluk was in de Hout een lang voorjaar en een lange zomer. Hij wachtte haar altijd onder de beukenboom waar zij die eerste keer in de regen was meegegaan, de boom ook waarop

hij haar zijn naam had laten zien. Het was er altijd stil alsof deze weg bij de paartjes niet bekend was. Dan gingen zij de kant op naar de sloot waar de koeien in het weiland lagen. Of hij braaf was geweest, vroeg Wijntje, of hij niet te veel getobd had. En hij vertelde wat er in zijn gedachten was geweest, tot in de kleinste dingen toe; hoe hij op kantoor had zitten denken aan een kermistijd van lang geleden, toen hij geld wegnam uit de kast van Stien, wat hij erdoor geleden had en dat hij nu bij de herinnering er niet eens berouw over voelde. Het was, zeide hij, een zonde die toch eenmaal gerekend werd. Maar het was hem of hij begon te voelen dat er ten minste kans was op verlossing als men het goede wilde. Wijntje zweeg, rustig naast hem gaande, voor zich starend op het duister pad, maar hij wist wel dat zij het was aan wie hij het te danken had dat hij zo kon spreken. En soms stonden zij stil onder de donkere bomen. De klokken in de stad waren vaag te horen. Mijn oom Frans, zeide hij, heeft zo'n geloof aan de klokken, ze betekenen dat wij altijd weer hopen kunnen. Ja, zeide zij, dat denk ik ook.

IX

De iepenblaren dorden vroeg en toen het in september dagenlang regende vielen zij nog groen langs de vesten. Men zag het Werendonk aan dat hij zich bedwong, maar het gebeurde vaker dat hij het kreunen niet kon beheersen wanneer hij opstond van de stoel. Tegen Jansje zeide hij eens dat het huis hem te kil was en dat hij het in de beenderen voelde, hij kon niet verwachten dat hij er zonder gevolgen achtenvijftig jaar in had geleefd, dag in dag uit op dezelfde plaats achter de toonbank of voor de tafel, met dezelfde keukenmuur voor de ogen. Het zijn de zwaksten niet die stram worden, had zij gezegd, en zij had haar handen opgehouden, knoestig van de pezen. Maar hij schudde het hoofd, dat het niet alleen de stramheid was.

Hij was langzamer, knorrig en in zichzelf gekeerd. Soms echter sprak hij veel. Dan begon hij met een aanmerking te maken, op zijn broer, op Floris, of op een van de burenen; hij noemde een tekst van de verdorvenheid van de mensen en hij weidde er zwaarmoedig over uit. De slechtheid zit ons in het gebeente, zeide hij, dat is met geen woorden weg te praten. Frans keek verwonderd naar hem. Hij vroeg er Jansje naar, wat het zijn mocht met zijn broer dat hij zo zwaartillend werd, met de winkel liep het immers zoals men wensen kon en zorgen waren er niet. Zo was het met je vader ook, zeide zij, op het laatst van zijn leven had hij geen oog dan voor de zonde. Wie zal zeggen wat hem knaagt in het hart? De mens verandert zonder dat je weet waarom en de reden ervan zit diep. Let ook maar op Stien, die tegenwoordig harder zingt, vooral als zij haar koper poetst, daar krijgt zij nooit genoeg van en er is geen huis waar het zo blinkt als hier. En dat was waar, maar dat het meer blonk had Frans niet opgemerkt. Nu zag hij het en hij vond dat het blinken van de maten, de gewichten, de kandelaars iets levendigs gaf in huis, vooral in de donkere achterkamer.

Jansje en hij waren ook de eersten die opmerkten dat er met

aant.

Floris iets veranderde. Hij hield de ogen meer afgewend of neergeslagen dan hij heel die zomer had gedaan, hij scheen ook schrikachtig te zijn zoals vroeger. Wanneer aan het eten Werendonk over de menselijke slechtheid sprak keek hij hem aan met ogen waarin de droefheid lag. Hij staaarde naar de binnenplaats en vergat zijn bord. Zo, zeide oom Gerbrand, je schijnt zware dingen aan het hoofd te hebben dat je het dagelijks brood veracht. Het is goed dat de mens zich bewust is van zijn gebrekkigheid want wie niet gedurig toeziet die struikelt gauw. Het gebeurde wel dat onder dat mopperen Floris vochtige ogen kreeg. Frans merkte het en hij begreep niet wat er zijn kon met de jongen die nog pas zo vrolijk thuiskwam iedere dag. In de namiddag, na kantoor en 's avonds na het brood haastte hij zich niet meer om uit te gaan, om het weer kon het niet zijn, want anders liep hij ook wel in de regen uit. Eens vroeg hij oom Gerbrand of hijzelf de zoldering van zijn kamer mocht verven en op de verbaasde vraag: Waarom dat? antwoordde hij met een hoge kleur, die plotseling opkwam, dat er zoveel schilfers vielen van de oude verf. Werendonk weigerde het, zeggend dat met nieuwe verf het oude hout niet te verbeteren was. Hij kreeg vaak een kleur bij een gewone vraag. Ben je in de Hout geweest? vroeg oom Gerbrand. Hij sloeg de ogen neer en zeide onrustig: Ja, met een uitdrukking op het gezicht die Frans niet vertrouwde. Ook in de keuken werd erover gesproken. Stien dacht dat het misschien verkeerd ging tussen hem en het meisje. Misschien, zeide Jansje, maar hij is gisteren nog met haar gezien, betrouwelijk en gearmd. Maar hij liegt weer, dat staat vast, alleen begrijp ik niet waarom, want zover wij weten gedraagt hij zich best. Stien poetste hard en dacht wat het zijn kon. Op een middag dat zij hem de schuur zag ingaan liep zij hem na en zij vroeg hem of er iets was dat hem bedrukte, waarom hij niet met zijn oom sprak over de verkering. Hij antwoordde dat het nog wel wachten kon, en bij haar dringende vraag toch te zeggen wat er scheelde, haalde hij de schouders op. Maar hij liep zo haastig weg dat zij de zekerheid kreeg dat hij iets verborgen hield. En zij sprak erover met Jansje, telkens weer: Wat kan het toch zijn? Als het maar niet weer zoals vroeger wordt.

Zijn nachten waren onrustig. Hij lag wakker met gesloten ogen

aant.

en deed zijn best in slaap te komen. Gedurig was het hem of hij iets vergeten had waar hij aan denken wilde, maar hij kon het niet vinden, hij moest zichzelf telkens dwingen ernaar te zoeken. Het was verward in zijn hoofd van gedachten die vluchtten, aan de vragende ogen van Wijntje, aan letters die hij op kantoor met verkeerde halen schreef, aan het grauw gezicht van Jan Blusser die hem bespote; dan weer aan de dominee, aan de bank in de Hout, waar hij die avond alleen had gezeten met de bittere woorden van oom Gerbrand in het hoofd. Hij wist dat het allemaal dingen waren waar hij aan denken wilde om iets anders van zich af te houden. Maar geen enkele gedachte bleef lang. Hij hield de ogen toe en wachtte of er iets van het houtwerk zou kraken. Soms dacht hij dat het de tafel was, dan het kozijn, dan weer de middelste balk in de zoldering, en onder de matras begon het tikken weer, eerst was het maar één worm die het deed, maar zodra die begon volgde ook de andere aan de linkerkant. Dan hield de ene weer op en ook de andere. Waarom? dacht hij, waarom tikken zij niet voort? Doodgravertjes was een goede naam voor ze en wie wist hoeveel mensen er al op dit bed gestorven waren? Daar moest hij gerust op slapen. Hij had tegen Wijntje gezegd dat zij later in een nieuw huis zouden wonen, in geen geval in een oud waarvan de muren zat waren van al de slechtheid die er had gewoond. Zij vond dat mensen met een schoon geweten overal gerust konden zijn, maar zij had niet zoals hij ondervonden wat een oud huis was. En plotseling zat hij overeind want de tafel had gekraakt. Hij stond op, voorzichtig dat het beneden niet gehoord zou worden, hij tastte in donker, hij verschoof de tafel zachtjes en voelde of de poten vaststonden. Zo was het iedere nacht tot lang nadat hij oom Gerbrand naar boven hoorde komen, langzaam, voet na voet op de treden, de voorlaatste piepte altijd, hij hoorde de handen zwaar over de leuning schuiven. Daarna het hijgen in de gang, het kuchen in de kamer daarnaast, een dof geluid wanneer oom Gerbrand op de knieën viel voor het nachtgebed, en een lange zucht van pijn. Dan lagen zij beiden wakker, de oom en hij. In augustus waren die slechte nachten begonnen, hij wist niet hoe. Met Wijntje op de Botermarkt gaande langs de kramen had hij in de drukte het gezicht van Blusser gezien, starend voor

een olielamp, en opeens had hij aan die kermisavonden van lang geleden moeten denken. De volgende dagen had hij zich bedrukt gevoeld en Wijntje had het gemerkt en telkens gevraagd waarom hij zo stil was. Hij had haar alles verteld, van zijn omgang met Kolk en Blusser. Hij had er boete voor gedaan, zeide zij, hij moest er niet meer aan denken, maar het was te sterk en keerde steeds terug. Dat het in het gebeente zat begon hij nu te voelen. Een vlek op de kleren kon men wassen met water en zeep, maar een vlek op het geweten ging door en door en was niet weg te krijgen. En hoe kon hij haar uitleggen dat hij te slecht voor haar was? dat het niets dan ongeluk zou worden als zij met hem samen bleef? Zo was die slapeloosheid begonnen en wakker liggend had hij het huis weer gehoord. Stil was het hier nooit in de nacht. Hij wist wel dat het te dom was om voor ernst te nemen, want wat was een huis anders dan dode steen, van klei gebakken, en kalk en hout, spijkers, verf, en als die dingen geluiden maakten kwam het omdat zij verbrokkelden, vergaan en vermolmd. Maar met dat al, als het geweten niet deugde, klonk het toch of die dingen een stem hadden uit zichzelf, en wie dat eenmaal gehoord had vond geen rust meer. De vervloekte praatjes, die men hem als kind verteld had, van de geest van zondaars en hun berouw, hadden hem dat mal geloof gegeven. Maar hij hoorde het en daar kon hij niets aan doen al wist hij bij zijn verstand wel beter. Het was ook zonderling dat men overdag van die geluiden minder merkte, ofschoon het dan toch ook hout en steen was dat kromp en schilferde. En hij wist bijna op de klok af wanneer zij begonnen, met welke tussenpozen zij terugkeerden; wanneer van de toren half één had geslagen hoefde hij nooit meer dan honderd te tellen voor er iets kraakte in de vloer tussen de kast en de deur en zowat dertig tellen daarna kraakte het onder het linkerkozijn, alsof er iemand langzaam gelopen had en daar stil bleef staan. Dan luisterde hij scherp. Dan kwam de angst zodat hij zich bedwingen moest om in bed te blijven. En 's morgens, met schrik wakker geworden, voelde hij zich moe en zwaar.

Op kantoor, waar de kachel te hard brandde, kon hij aan het tafeltje tegen de donkere wand het kladschrift van mijnheer Opman nauwelijks lezen en als hij ernaar vroeg werd de kandidaat

ongeduldig. In de namiddag kreeg hij slaap van de duisternis. Eens was hij geschrokken omdat hij dacht dat hij snorkte, maar het was mijnheer Opman zelf voor de schrijftafel met het hoofd op de borst. En hij was op zijn tenen uitgegaan om brieven te bezorgen. Daarom bewaarde hij nu de brieven voor de namiddag en bij de boodschappen haastte hij zich niet, het gaan in de frisse lucht deed hem goed. En hij kon denken om de verwarring in zijn hoofd op te helderen. Na de blijdschap van het voorjaar en de kalmte van de zomer was hij in de zwaarmoedigheid teruggevallen, het geloof was weer weg en de ellende van zijn zwakheid drukte opnieuw. De reden kon hij niet vinden. De beklemming van het huis, waar hij soms de schuld aan gaf, was het niet, want die had hij heel die zomer niet gevoeld, en zijn eigen slechtheid kon het wel zijn, maar hij had zich na die vreselijke tijd in Amsterdam niets te wijten gehad. Hij liep in de regen, in de sneeuw, in de wind, zonder op de mensen te letten, alleen op de nummers van de huizen, gekweld in de vaagheid van de gedachten, de herinneringen, de harde woorden van zijn oom, pogend de troost terug te vinden die hij eerst bij de dominee had gevoeld, toen bij Wijntje. Maar altijd wanneer hij terugkeerde in de marmeren gang merkte hij die diepe ledigheid, een honger zonder lust. Het was de zondigheid, waarvoor oom Gerbrand altijd gewaarschuwd had, het willen zonder te kunnen, de barheid van het ongeloof aan de verlossing. Wat gaf het daartegen te vechten?

Wanneer hij in de duisternis van de Kleine Houtweg heen en weer liep, wachtend tot zij buiten zou komen, vroeg hij zich af of hij het recht had haar nog langer in de hoop te laten dat het ernstige verkering zou worden. Het zou beter zijn haar te zeggen dat hij nu eenmaal was die hij was, een leugenaar die wel tijdelijk zonder leugens kon zijn, een dief die zijn best deed niet te stelen, maar vandaag of morgen zou de zondigheid sterker blijken dan zijn wil. Het zou eerlijker zijn met haar te breken en voor de rest van zijn leven te bidden voor zijn ziel. Maar zodra zij het hek opendeed en haar hand op zijn arm legde, zo zeker en zo vrolijk, voelde hij een verdriet komen dat hij wel zou willen huilen. Hij zweeg omdat hij niet antwoorden kon en het was maar goed dat zij in donker liepen en zij het nat niet in zijn ogen zag. Dan, een

aant.

halfuurtje bij haar ouders om het koffielicht, hoefde hij niet te spreken omdat Kroon altijd veel te vertellen had, zo uitvoerig dat hij nog niet gedaan had wanneer zij weer bij de deur stonden. Ook dat was zijn oneerlijkheid, die mensen in het geloof te laten dat hij ernstige bedoeling had. En zwijgend bracht hij haar weer naar huis. Voor zichzelf naar huis keerde liep hij nog wat door stille straten om van de zwaarmoedigheid af te komen. En zo was het al van de herfst, tweemaal in de week wanneer zij uitgingen. Hij durfde niet te spreken.

En eens, in februari, toen hij zo liep nadat hij haar naar huis had gebracht, in de motregen op de Raamgracht, werd hij onder een lantaren aangesproken door Jan Blusser, lang, gebogen, met holle wangen. Zij wisselden een paar woorden en Floris wilde verdergaan, maar Blusser liep mee, de ene straat in, de andere uit. Hij heette gesjeesd, vertelde hij, maar gestudeerd had hij nooit, dat was goed voor mensen met een moraal, niet voor hem. In de Ridderstraat nam hij Floris bij de arm en trok hem mee een bierhuis binnen, er waren maar een paar tafeltjes en er zat niemand. Floris wilde weer weggaan, hij wist dat hier geen fatsoenlijk mens zou komen, maar uit de zijdeur kwam de juffrouw al. Hij ging zitten, en Blusser bracht hem aan het praten zodat hij meer zeide dan hij wilde.

Toen hij naar huis keerde voelde hij zich verlicht van een last en zodra hij op bed lag sloep hij in. De volgende morgen bij het schrijfwerk had hij gedurig de stem van Blusser in de oren, de toonval, onverschillig en uitdagend, en hij voelde zich bespottelijk. Wat had al dat denken en zoeken hem verder gebracht? Hij was dezelfde die hij twee jaar geleden was, met even weinig hoop op beterschap. De zonde zat diep ingevreten en daar hielpen geen gedachten tegen. Nu eerst voelde hij hoe moe en branderig zijn hoofd al die tijd geweest was. Al moest hij niet met Blusser omgaan, want dan zou hij gauw van kwaad tot erger komen, hij kon toch van hem leren het leven niet zo zwaar te nemen alsof het niets was dan zondigheid zonder einde. Hij keek met minachting naar mijnheer Opman die zat te suffen en toen hij opstond om de brieven rond te brengen liep hij gewoon, zonder zich eraan te storen of hij hem wakker maakte.

aant.

Twee dagen later begon de kandidaat met aanmerkingen op zijn schrift, op taalfouten, op inktvlekken. Wanneer hij van het kantoor boven kwam wierp hij de akten geërgerd op de tafel. Wat scheelt je toch, jongen? vroeg hij, dat je zo slordig bent geworden? Het papier wordt van je loon afgehouden, denk daaraan. Na een week liet mijnheer Wessels hem boven komen en hij vroeg waarom hij zijn werk zo achteloos deed, hij vermaande hem niet te vergeten dat voor de notariële stukken de uiterste stiptheid nodig was.

Hij kwam laat op kantoor, hij bleef lang uit. Hij kreeg standjes van de kandidaat en thuis sprak zijn oom, die alles nauwkeurig wist, heel de tijd erover dat zij aan het eten zaten, op een toon, bitter en schimpend, die hij vroeger niet had: De plicht verzaken, struikelen op het pad van de eerzaamheid, dat volgt vanzelf, en wie niet toeziet ieder ogenblik van de dag, die ligt in het verderf voor hij het weet. Maar er zijn verstokten en het is daar op dovemansdeuren kloppen, ook al ziet men er de duivel op het dak staan willen ze niet horen. En zelfs oom Frans begon erover, hij kwam zijn kamer binnen en zeide verlegen: Jongen, als je eens wat beter oplette, want zie je, ik ben bang dat oom Gerbrand het zich erg aantrekt als er klachten komen, en hij wordt gebrekkig, hij kan niet veel verdragen. Het is ook wel waar dat men van het een in het ander komt en je kan nooit genoeg oppassen voor de verleiding. Eerst antwoordde Floris met een korzelig woord, toen zweeg hij.

Maar van zoveel kanten moest hij aanmerking horen dat hij zich ergerde en met moedwil onverschillig werd, thuis en op kantoor. Tussen het gezin van Diderik Werendonk in de Gierstraat en de broers in de Kleine Houtstraat was er sedert jaren geen omgang dan het wederzijds nieuwjaarsbezoek en de enkele keren dat de oudste kwam praten over de grote schuld en de afbetaling. Diderik was verschillend van geloof geworden, veel nauwgezetter dan de broers, hij voelde zich waardiger als ouderling. Voor Kroon, die nooit met zijn vrouw meekwam naar de dienst, had hij minachting en wanneer hij door de Kerkstraat voorbij zijn huis liep, waar Kroon dicht voor het venster het ivoor zat te draaien, keek hij voor zich. Hij had er de oudste broer over on-

derhouden, dat het een schande was dat hun neef met de dochter van die man liep, en daarin zag hij de reden van het wangedrag. Op een avond dat Floris met Wijntje bij de ouders binnenkwam, begon haar moeder nog voor hij aan de tafel zat met verwijten, dat hij hun overlast bezorgde met zijn gedrag, want Werendonk van de Gierstraat was er geweest en had dringend verzocht hun dochter te verbieden met hem om te gaan, het bracht hem, zoals hij zeide, op het pad van de lichtzinnigheid waar hij zijn plichten vergat. Hij had hen beledigd met zijn hoogmoedigheid, dat een jongeman, die bij de notaris werd opgeleid, het immers met een dienstbode niet ernstig kon menen. Nu wilde zij dit weten en dat weten, zij sprak scherp dat het nu lang genoeg gespeeld was en dreigde er een eind aan te maken. Wijntje zat met de zakdoek voor de ogen, haar vader keek naar de vloer. En Floris trok maar de schouders op. Hij had gemakkelijk kunnen uitleggen dat de notaris hem alleen maar standjes gaf voor slordigheid in het schrijfwerk of voor telaar komen, dingen niet erger dan een jongen op school doet, dat zouden zij wel door de vingers zien. Maar hij wist dat achter die kleinigheden iets ernstigs stak en dat het niets zou geven om uitvluchten te zoeken. En al dat aanmerken maakte hem weerspanning. Hij antwoordde dat het hem alles niets kon schelen en dat de oom zich met zijn eigen kinderen moest bemoeien. Juffrouw Kroon bleef mopperen terwijl zij breide en keek soms kwaad naar hem op. Wanneer haar man over iets anders wilde praten maakte zij een bitse opmerking.

Toen Floris haar naar huis bracht hield Wijntje zich met beide handen aan zijn arm, zij liepen moeilijk tegen de felle wind. Op de Kleine Houtweg raasden in het donker de kale takken met gekraak en gepiep. Zij konden niet spreken. Maar dicht bij het hek hield zij hem staande en trok hem mee achter een boomstam waar zij beschut waren, zij hief haar handen tot zijn schouders op en zij fluisterde dat hij haar niet moest verlaten, zij wilde hem blijven helpen met zijn moeilijkheden. Hij hield haar om het middel en zijn mond kwam aan haar wang. De wind gierde, de bomen zwiepten in de vage hemel, er viel een tak vlak bij hen op de grond. En zij schrok en zeide dat zij gauw naar binnen moest, maar haar koude handen hielden hem nog vast. Je mag niet weg-

aant.

gaan, fluisterde zij weer, anders komt er ongeluk. Toen zij de torenklok in de verte hoorden liep zij zo vlug weg dat hij haar ineens niet meer zag in het donker.

De volgende keer bij haar ouders werd er over het geval niet gesproken, haar moeder keek weer vriendelijk, haar vader rookte met genoeg zijn pijp en vertelde van de tijd toen hij jong was.

Maar het leek wel of Blusser hem volgde, zo dikwijls werd hij door hem aangesproken. Zij zaten weer in het bierhuis. Wat Blusser zeide, zijn geschimp, zijn gevloek, zijn gemene taal hoorde hij met weerzin, en toch gebruikte hijzelf zonder erop te letten die uitdrukkingen. Hij vond hem slecht met zijn spot op het geloof en op het fatsoen, hij wist dat hij hem weer tot verkeerde dingen zou brengen, en toch kon hij niet weigeren opnieuw een afspraak te maken. Dan moest hij bij het werk op het kantoor daaraan denken of er iets was dat op hem wachtte in de avond en al voor het uur ging hij op straat. Hard sloeg hij de deur achter zich toe, tot zichzelf zeggend: Het kan me toch niets schelen hoe het loopt. Hij bedacht wat hij die dag gelogen had, hij telde de leugens op en in zijn hoofd gloeide het van schaamte en ergernis, maar hij herhaalde: Het kan me toch niets schelen.

Mijnheer Wessels liet Werendonk bij zich komen om over de verandering in de jongen te spreken en bij het afscheid gaf hij hem de raad naar de kwade invloed te onderzoeken. En Werendonk zat 's avonds met het hoofd in de handen. Wat zijn broer Diderik gezegd had over de goddeloosheid van de Kroons geloofde hij niet, wat Jansje hem verteld had over de slechte jongen met wie Floris soms gezien werd evenmin. Hij peinsde en hij vond in zijn gedachten een muur waar hij niet verder begrijpen kon. Het maaksel deugde niet en al de zorg om er een recht mens van te vormen, en het voorbeeld in huis had gefaald. In de een tierde de zondigheid erger dan in de ander en waarom moest een raadsel blijven. Al het gebed dat hij eenentwintig jaar morgen en avond voor hem gebeden had was onverhoord. Werendonk twijfelde en gaf zichzelf de schuld. Maar met volharding in het geloof, dacht hij, wordt de ziel behouden.

Bij de rondgang voor de betalingen op een zaterdagmorgen ontmoette hij zijn broer Diderik, die hem vroeg of hij wist dat zijn

aant.

pleegzoon in slechte herbergen verkeerde. Hij, Diderik, had lange jaren van zijn overgelegde penningen, aan zijn eigen kinderen onthouden, meebetaald om de jongen van zijn vaders schande te reinigen, maar als het alles om niet moest zijn hield hij ermee op. Hij was overtuigd dat het de dochter van Kroon was die de verkeerde gedachten inblies en hij haalde Gerbrand over samen met Kroon te gaan spreken. Ook Frans moest erbij zijn omdat het hun aller belang was.

Die middag belden zij in Kerkstraat aan. Wijntje, die opendeed, zeide dat vader en moeder onverwachts voor een sterfgeval uit de stad moesten gaan. De broers aarzelden en wisselden blikken, maar Diderik zeide dat zij het met haar konden bespreken en hij trad vooraan naar binnen. Toen zij rondom de tafel gingen zitten was Frans de enige die de pet van het hoofd nam. Diderik begon te spreken. Kind, zeide hij, wij hebben gehoord van je omgang met onze neef en vreemd is dat niet, want de hele stad heeft er wat over te zeggen. We weten niet of je ouders je volgens de rechte beginselen opgebracht hebben, maar je bent oud genoeg om zelf te weten dat het niet deugt met een jongen te lopen zonder dat je toegestemde verkering hebt. Daar geef je aanstoot mee. Maar hoe hier in huis het fatsoen wordt opgevat dat gaat je ouders aan. Kort en goed, wij zijn gekomen om tegen je vader te zeggen dat hij het verbieden moet omdat onze neef zich tegenwoordig niet gedraagt zoals het hoort. Ik zal niet zeggen dat jij daar de schuld van hebt, maar hij is door jou toch zijn hoofd kwijtgeraakt. Daarom ons dringend verzoek: laat hem met rust. Floris ging geregeld naar de kerk voor hij je kende, de dominee was tevreden over hem en nu is hij hard op weg naar de goddeloosheid. Ik hoop dat je het begrepen hebt.

Zij hield het hoofd diep op de borst gebogen, er liep een traan over haar wang. Je mag het je niet zo erg aantrekken, zeide Frans, zo heeft mijn broer het niet gemeend. Toen begon zij te snikken en de drie broers keken naar haar.

Gerbrand zuchtte, hij zeide bedaard en vriendelijk: Als je hem genegen bent kunnen wij later nog wel eens zien. Met een oprecht hart komt alles goed, dat zeg ik je, kind.

Met de hand voor de mond om zich te bedwingen antwoordde zij: Dank u.
Tegelijk stonden zij op. Frans, die het laatst de deur uitging, gaf haar een hand.

X

Ieder keer dat Floris de winkel binnenkwam, zonder de voeten te veegen, keek Frans verschrikt naar hem tot hij het trapje opging en de glazen deur achter zich toewierp. Dikwijls zeide een klant die er stond: Je neef mocht wel oppassen dat het glas niet breekt. Geen van de broers antwoordde. Gerbrand Werendonk mat, vouwde de zakjes en veegde de maten glimmend, langzaam, zorgvuldig, en achter de andere toonbank deed Frans hetzelfde, met de ogen neergeslagen, eveneens zwijgend. Hij had de onverschillige trek van de geperste lippen gezien, die onbehouwen antwoorden voorspelde straks in de kamer. Hij treuzelde met opzet om langer in de winkel te blijven want de stilte bij het samenzijn benauwde hem, of er onverwachts iets ergs kon gebeuren. Hij had het wel gezegd, dat zij er verkeerd aan gedaan hadden het meisje te waarschuwen, het was immers een verdriet voor de jongen geweest en men kon verwachten dat hij er balorig om was geworden. Hij had er met zijn broer over gesproken, maar die meende nu eenmaal dat het pad van de deugd niet langs rozen ging. Herhaaldelijk kwamen klachten van de notaris, Frans merkte het aan de briefjes die bezorgd werden of aan het gezicht van Gerbrand en soms was hij er ook bij dat zijn broer vroeg: Waarom ben je weer te laat op kantoor geweest? De laatste tijd antwoordde Floris niet eens meer. En 's avonds ging hij uit dadelijk nadat er aan tafel gebeden was, om te wandelen zoals hij zeide, maar menigeen van de burens wist te vertellen waar hij gezien was met die lange vriend, in tapperijen waar Frans nooit van gehoord had en die slecht bekend schenen te staan. De laatste keer dat zijn broer hem verbood er te komen was hij lachend de deur uit gelopen. Gerbrand moest er meer verdriet van hebben dan hij toonde.

En Jansje zuchtte. Wanneer Frans door de gang kwam waar zij dweilde hield zij op en hief haar hoofd op dat gedurig schudde. Je moet wat meer op de zorgen van je broer letten, zeide zij, je doet

wat je te doen hebt en verder laat je hem in de steek. Maar waar kon hij mee helpen? Hij ging niet meer dan een uurtje uit, anders werkte hij wat hij kon, en over Floris had hij immers niets te zeggen. Hij merkte ook wel dat erover gesproken werd in de straat, de burens die langsgingen keken naar binnen met een blik of er iets bijzonders was. Jansje en Stien klaptten nooit uit huis en toch wist men dat er iets mis was met de neef.

Maar tegen het voorjaar werd Floris zo wanordelijk dat iedereen in de straat het wel merken moest. Hij belde aan 's nachts na twaalf uur, zo hard dat het huizen ver te horen was. Dikwijls stond hij een poos met vrienden voor de deur, met rumoerigheid en geschater, en Brienen, die altijd laat was, trok het gordijn weg om te kijken. Hij had eens uit het raam geroepen dat zij stil moesten zijn en een van de jongens had teruggeschreeuwd. Een andere keer sprak de hele straat van het schandaal, hoe een troepje vlegels onder wie de jonge Werendonk, jongens van wie men niet eens wist waar zij thuishoorden, joelend waren aangekomen met Thijs de drogist, die niet lopen kon van de drank, en toen zijn vrouw aan de deur kwam om hem binnen te halen, hadden zij haar uitgejouwd. Het had ruzie gegeven in de winkel tussen Wouters, die hardop vroeg of er geen eind kon komen aan de rustverstoring, en Werendonk, die kalm en beleefd antwoordde, dat hij in zijn eigen huis geen standjes verduren zou. En juffrouw Sanne, bijna te zwak om nog te lopen, smaalde dat dit een godsdienstige opvatting moest heten van Werendonk, die stipt naar de kerk ging, maar geen macht had over de lanterfanter. De vrouw van Warner vertelde aan Stien wat al de burens wisten, dat twee van de kornuiten, met wie Floris omging, jongens uit een tapperij, aan het Donkere Spaarne, met de politie in aanraking waren geweest. Zij waarschuwde dat het erger gezelschap was dan de Werendonks wel denken zouden.

Werendonk bleef met het hoofd opgeheven lopen, al begreep men dat het hem inspanning kostte. Hij bediende nauwgezet, altijd toegevend op de maat, en als een klant daarvoor dank je zei knikte hij even, hij telde het geld rustig uit zodat men het gemakkelijk na kon tellen. 's Avonds zag men door de glazen deur zijn gestalte breed achter de tafel zoals men hem daar altijd had ge-

aant.

zien. En 's zaterdagsmorgens kwam hij naar gewoonte buiten met zijn mandje aan de arm, met zijn pet waar geen stofje op was te zien, altijd met de ogen opgeslagen naar de lucht, en wel ging hij nu wat gebogen, maar eenieder begreep dat het een zware plicht was die hij al ruim twintig jaar zonder fout vervulde. Onverstoorbaar scheen hij, of de zorgen geen vat op hem hadden. De jongere Werendonk had men op zondag wel eens niet op weg naar de kerk gezien, van de oudste kon niemand zich dat herinneren.

Hoewel er bij de Werendonks niets gebeurd was werd er meer over hen gesproken. Dat Frans een simpele was, die zijn werk behoorlijk deed, wist men allang, en niettemin werd er nu in de gesprekken opgemerkt dat hij al te simpel moest zijn om heel zijn leven te werken voor minder dan een knecht, iemand had gehoord dat hij in weken geen cent gevraagd had. Wanneer een nieuwsgierige wilde weten hoe het stond met de schuldeisers van de zwager wist Wouters te vertellen wie er nog in leven waren, hoeveel de overigen nog te vorderen hadden, en men telde, men rekende, men vond dat het een grote som was die de broers in de loop van de jaren hadden opgebracht. En waarvoor? vroeg er een. Alleen maar voor de eer, een idee dat de oudste in het hoofd had, want geen verstandig mens zou het kind erop aanzien dat het er schande om droeg. Maar zo vatte hij het fatsoen op. Zelfs over Jansje en de werkmeid werd meer gesproken. Jansje, die een stille slag gekregen scheen te hebben waardoor haar hoofd altijd zachtjes schudde, leefde veel zuiniger en gunde zichzelf niet eens de koffie meer. Men moest wel geloven dat de spaarzaamheid aanstekelijk was, want Stien, die al voor driejaar een mantel had willen kopen, liep nog met de oude, groen en kaal. En zij was streng geworden, na een lange dag van werk zat zij tot laat met de Bijbel. Alleen het zingen van de treurige liedjes kon zij niet laten.

En op een dag werden de burens opgeschrikt door wat er bij de Werendonks was voorgevallen. In de vroegte stonden er mensen voor de deur, met de handen aan de petten, met wapperende rokken, want er woei een ruwe wind in vlagen. Door het ene venster van de verdieping, waar de ruiten gebroken waren, fladderde het gordijn naar buiten. De vrouw van Brienens had het gezien toen zij om half zeven de winkel opendeed. Het venster was opengesla-

gen met de balk die er nog uitstak, er was een wolk stof naar buiten gewarrelt, en zij had de jongen Floris horen schreeuwen die er in zijn nachthemd stond. Zij had dadelijk aangebeld en er was een agent gekomen. De mensen bleven nog zo lang dat toen het schooltijd werd de karren moeite hadden door de drom te rijden. Er waren er die allang gedacht hadden dat zoiets gebeuren moest, het huis was te oud en behalve voor het buiten verven had Werendonk er geen geld voor over. Nu kwam het hem duur te staan, misschien moest de hele zoldering van de verdieping vernieuwd worden. Ook in de winkel was het vol die morgen van klanten die langer bleven om te kijken naar de timmerlui met de stutbalken. Werendonk, met de armen over de borst bedaard met de meester-timmerman pratend, geloofde dat het niet zo erg was als het leek en dat de zoldering geen steun nodig had, maar hij liet hem begaan omdat hijzelf het vak niet verstond. Menigeen vond dat hij het te licht opvatte met die reten waardoor men in de kamer boven kon zien. Het letsel dat Floris door het instorten gekregen had was niet erg, hij was met de arm in een doek naar het kantoor gegaan, nog bleek van de schrik. Voor twaalf uur was de winkel weer op orde en daarna kwamen de werklieden om het puin en het onbruikbaar hout uit het raam te laten. En bij al wat er gezegd werd over de gebeurtenis tot in de avond toe, in elke winkel van de straat, klonk deernis met hetgeen Werendonk getroffen had, de oude Werendonk zoals hij voor het eerst genoemd werd. Men begreep hoe de onverwachte kosten hem bezwaren moesten, die nooit geld uitgaf behalve voor zijn plicht.

Er was uit Floris weinig opheldering te krijgen, door de timmerman noch door Werendonk, die hem om beurten ondervroegen. Hij sliep, hij werd wakker van het instorten en van de pijn, dat was al wat hij vertellen kon, hij was er ook overstuurd van geraakt. Tegen Stien zeide hij toen hij met haar op zolder door het gat stond te kijken, dat hij het allang had zien aankomen, hij lag eigenlijk altijd in bed te wachten dat er iets gebeuren zou en hij geloofde dat er nog erger boven het hoofd hing. Dat noemde zij onzin want iedereen had immers gezegd dat het huis bouwvallig werd en dan viel het niet te verwonderen dat er een vloer inzakte. Hij trok de mond of de tranen hem na stonden, hij bleef kijken in

het gat en zag daar iets droevigs. Kom, zeide zij, help mij maar liever, wat stuk is wordt wel weer gemaakt. En samen met haar droeg hij de matras naar de zolder, die in het kamertje van oom Frans werd gelegd.

Dagen daarna zag men hem naar de wanden en de zolderingen turen, hij betastte ze en hij krabde op de verf. Het was te merken dat zijn gedachten gedurig met het ongeval bezig waren. Zou het niet beter zijn het hele huis af te breken en een nieuw te bouwen? vroeg hij. Werendonk antwoordde zonder hem aan te zien: je weet niet wat je zegt. En toen zij alleen waren zeide oom Frans: Nee, je weet zeker niet wat je zegt, het huis waar oom Gerbrand en je moeder geboren zijn, en je grootvader en je overgrootvader, en hun vaders en grootvaders. Het mag wat donker zijn en niet zo gemakkelijk als de nieuwe huizen, dat moeten we maar voor lief nemen met al het goede dat een geboortehuis ons geeft.

De eerste avonden bleef hij maar een uurtje uit en dan zat hij nog een poos bij Stien in de keuken. Met de Bijbel open voor zich praatte zij met hem alsof zij wist dat hij opgebeurd moest worden, maar moeilijk viel het haar wel, want er waren dingen waar zij niet over spreken moest en als zij hem iets vroeg antwoordde hij stug. Hij had iets op het hart en daar durfde zij niet naar te vragen. En soms keek hij haar aan of hij iets vertellen wilde. Zij sprak met Jansje, dat hij er zeker onder leed met het meisje gebroken te hebben. Nee, zeide zij, ik ken die oogopslag beter dan jij, er is iets dat hem achtervolgt en als hij ouder was zou hij net zo kijken als zijn grootvader soms keek. En als je oplet kan je het ook Werendonk in de ogen zien, die mensen hebben een strijd waar wij niet van weten.

Maar na een paar weken, toen het huis naar nieuw hout en terpentijn rook, kwam hij weer laat thuis, hij zeide onverschillig goedenacht en was zo gauw uit de kamer dat Werendonk, verdiept in de cijfers, niet eens had kunnen antwoorden.

Het werd nu altijd nachtwerk voor Werendonk. Hij was al gewoon het langzaam te doen wegens de stramheid van de leden, en onlangs bovendien was hij gaan merken dat zijn hoofd niet deugde. Eerst had hij herhaaldelijk de bril geveegd, menend dat die beslagen was omdat hij de cijfers niet duidelijk zag, maar ook

als hij ze goed gezien had schreef hij ze verkeerd over, en bij het optellen vergiste hij zich zo vaak dat hij soms de pen neerlegde en wachtte voor hij het opnieuw deed. Dan was het hem of hij aan iets anders had gedacht, hij wist niet wat. En zo lang zat hij, met de kin op de hand voor zich starend, dat hij schrok bij het slaan van de klok. Meer dan eens deed hij de boekjes en de rekeningen weg om de toestand te overdenken.

Hij voorzag dat het met de jongen mis zou lopen, morgen of overmorgen. Het was niets dan gunst van mijnheer Wessels, maar met al te veel klachten moest daar een eind aan komen. Voor de winkel deugde hij niet, voor een ambacht evenmin, hij zou nergens zijn plaats vinden als het gedrag niet verbeterde. Daar stak de oorzaak. Van een werktuig dat niet goed gemaakt was kon men geen goed werk verwachten. Hij was streng met hem geweest en hij had hem de rechte regel voorgehouden al van de tijd dat hij op de benen leerde staan, hij had met hem geredeneerd en hem de eerbied voor de Schrift ingeprent, hij had hem ook veel vergeven, keer op keer. Wat had het gebaat? Van tweeën één: of dit mensenkind was niet vatbaar voor verbetering, of de handen, die het verzorgen moesten, waren onbekwaam geweest. Het ene te geloven had hij geen recht. Maar andere handen, bekwaamer dan de zijne, om zich het kind aan te trekken, waren er niet geweest. En al was hij dan in gebreke gebleven, hij had altijd de wil gehad hem groot te brengen stipt volgens de plicht. En ook meer dan dat. Want op deze avonden, dat hij voor zich staarde en de cijfers liggen liet, had hij diep in het binnenste gevoeld dat het kind meer voor hem was dan de vervulling van een plicht. In het begin was het niet anders dan dat geweest, maar al in de tijd dat hij zich ergerde over het gedurig schreeuwen van het wicht op de kamer boven, had hij ook medelij gevoeld, omdat het geschreeuw hem als jammer klonk over het lot waar het mee geboren was. En later, toen hij het handje in de zijne hield, had hij wel gedacht dat het zijn kind had moeten zijn. Na zulke herinnering bleef hij lang zonder gedachte.

En weer voor de cijfers, met de beslommering hoe het uit zou komen met zoveel te ontvangen, zoveel te betalen voor de gewone en de onverwachte kosten, rees de zorg weer op over de jongen, dat er groter moeilijkheid naderde waar hij snel gereed

voor moest zijn. Morgen de dag kon hij weggestuurd worden en wie schafte raad? Naar Amerika, zoals Diderik gezegd had, naar de Oost? Alsof men daar niet evengoed op deugdelijke beginselen moest staan in het gedrang om het dagelijks brood. En wie kon toezicht houden zo ver weg?

Hij nam de pen weer op, hij rekende, maar er bleef iets knagen binnenin, hij schreef de cijfers op zonder te denken omdat hij iets in de herinnering zag. Waarom had hij het kind toch aangenomen zonder zich rekenschap te geven? Hij had een schuld beseft, maar na zoveel jaren wist hij niet meer wat die schuld geweest was. Dat de zwager zich van kant maakte was volgens de wil van God gebeurd, ondoorgrondelijk raadsel, daarvoor moest hij immers niet ter verantwoording komen. En toch had hij toentertijd schuld beseft. Maar schuld had ieder mens ook aan het kwaad van de naasten, schuld van de geboorte tot de dood en wie dit wel bedacht ging gebukt onder de zwaarte. Hij voelde de koude, hij keek naar zijn handen, paars gekleumd hoewel er nog turf in de kachel brandde, zo laat in het seizoen. Dat was de oude dag, kilheid in het bloed en duisternis in de gedachte.

Hij had het allang zien naderen dat de zaak en de beslommering van de betaling te veel voor hem werden, hij had erover gesproken dat Frans een deel daarvan overnam. En Frans had ook enige keren 's avonds aan de andere kant van de tafel gezeten en geluisterd hoe de rekening werd uitgelegd. Maar zijn verstand reikte niet ver en hij scheen rustelozener dan ooit te zijn. Hij knikte, hij zeide ja-ja voor hij begrepen had en keek herhaaldelijk naar de deur. Het schoot Werendonk te binnen wat Jansje had gezegd: Je broer is ongedurig, je kan zien dat hij zich niet op zijn gemak voelt. Met Frans kon er niets zijn behalve zijn liefhebberij voor de torenklokken. Maar hij bezon zich dat hij hem al een paar maal in de gang had zien praten, dan met Jansje, dan met Stien, en zij keken ernstig, zij zwegen zodra hij kwam. Toen Frans die avond binnentrad en de deurknop al in de hand hield om naar boven te gaan zeide Gerbrand, met de wenkbrauwen gefronst van de aanhoudende pijn: Zeg mij eens, wat heb je op het hart dat je zo ongedurig bent? Frans kreeg een blos over zijn bleke wangen, hij antwoordde: Niets, helemaal niets. Behalve dan, wat ik niet eens

aant.

hoef te zeggen, dat ik me wel ongerust maak over het komen en gaan van Floris. Hij wordt al ongerogelder, ze praten ervan in de stad en het is naar dat te horen. En op de vraag wat er dan verteld werd en wie dat deed, wees hij maar met de hand en zeide luchtig: Ach het is te mal om het je aan te trekken, de mensen denken soms zo erg, maak je maar niet meer zorg dan nodig is. En hij ging vlug de deur uit.

Frans had meer gehoord dan hij zeggen wilde en in de keuken sprak hij er wel over. 's Avonds ging hij kort na Floris de deur uit, hij volgde hem, aarzelend wat hij doen zou, tot hij hem andere jongens zag ontmoeten. Dan bleef hij staan en deed of hij naar iets anders keek. Twee keer had hij hem aangesproken en hij had zachtjes gezegd toch niet met die jongens mee te gaan. Floris had hem uitgelachen. En wanneer de jongens hem zagen wezen zij naar hem, joelden en riepen malle namen. Hij durfde hem niet meer aan te spreken, maar volgen deed hij wel, altijd tot dat bierhuis, en wanneer hij hem had zien binnengaan, zuchtte hij en sloeg de ogen naar de hemel. Zo ging het wekenlang tot in de zomer. Toen besepte hij dat hij er niets aan doen kon en volgde hij niet meer.

Het was in de zomer, een middag zwaar van de warmte, in de straat klonk geen geluid en Werendonk stond alleen in de winkel zonder klanten. Frans kwam binnen met de pet in de hand en de kraag van zijn hemd los, uitgeput, de wanhoop in de ogen, of hij niet meer kon zo ging hij het trapje op naar de kamer. Toen Gerbrand kwam kijken wat er was zat hij aan de wand met de armen nederhangend. Hij wilde spreken, maar er sprongen tranen in zijn ogen. En Gerbrand wachtte, voor hem staande. De deur ging open, Jansje stak haar hoofd binnen en Stien kwam achter haar. Hij stotterde, de naam van Floris herhalend, hij wees hulpeloos in een richting. Zij gaven hem te drinken. Toen sprak hij, maar zo verward dat Gerbrand, hoe hij hem aan de schouder trok, ernaar raden moest. Tot hij begrepen had dat Floris in de Grote Houtstraat was gezien tussen twee politieagenten. Werendonk haalde zijn pet en ging uit.

Hij bleef een uur weg en toen hij terugkeerde, met vertrokken gezicht, ging hij naar zijn kamer boven. Frans zat alleen voor het

eten. Hij zat er nog om negen uur toen Gerbrand pas beneden kwam, maar die schudde als antwoord alleen het hoofd en legde zijn rekeningen op de tafel.

Jansje hoorde het toen zij naar huis zou gaan, zij keerde terug om het Stien te vertellen. Zij zaten lang met de boezelaars voor het gezicht.

De dagen die volgden ging Werendonk morgen en middag uit. Wanneer hij terugkwam riep hij Frans in de kamer om hem te vertellen van de zaak. Mijnheer Wessels bleef onvermurwbaar en als reden, waarom hij terugbetaling van het gestolen geld niet wilde, gaf hij steeds hetzelfde, dat zijn eigen naam ervan lijden zou als er op zijn kantoor een dief geweest was die niet gestraft was. Het moest voor de rechter komen. Werendonk was naar de advocaat geweest, maar die gaf weinig uitzicht op een licht vonnis omdat Floris in gezelschap verkeerde waar de politie het oog op hield.

Hij bleef uitgaan, maar hij riep Frans niet meer, want er was geen nieuws. Frans had ook al gehoord dat hij niet meer naar mijnheer Wessels of naar de advocaat ging, alleen maar rondliep door de stad.

De jongere broer bediende alleen in de winkel. Het was vaak stil, men zou denken dat de klanten wegbleven. En als hij niets te doen had stond hij door de bovenruit te kijken naar het stukje van de hemel.

Op de dag dat de zaak voor het gerecht kwam hield Werendonk de winkel gesloten, alleen Stien en Jansje zaten te wachten in de keuken, maar hij ging uit en later ook Frans. Die kwam in de schemering thuis en hij wachtte op zijn broer zonder de lamp op te steken. Maar toen het allang donker was kwam hij zacht in de keuken en zeide: Ik zal toch maar gaan, de klokken moeten luiden wat er ook gebeurt en Simon kan het niet.

Ook hij bleef toen lang weg. Om elf uur vond hij zijn broer aan de tafel met de Bijbel voor zich. Wat nu? vroeg Gerbrand, zijn bril veggend, als hij vrij komt in oktober? Moge God genade voor hem hebben, antwoordde Frans, wij mensen zijn te zwak om een ander te helpen.

Drie maanden lang bleef de stilte drukken, in de kamer, in de

keuken, zelfs in de winkel waar de mensen wachtten en weinig zeiden. Tegen oktober werden de broers onrustig en ook Gerbrand ging vaak de deur uit. Soms ontmoetten zij elkaar en hoewel zij er niet van spraken wisten zij beiden vanwaar de een kwam, waarheen de andere ging. Eens zagen zij Stien op de brug en toen de dag van de bevrijding naderde ook Wijntje. Werendonk sprak haar aan, vragend wat zij van zins was, maar zij kon niet spreken en liep haastig door.

Voor het vastgestelde uur liet de portier de broers binnen wachten. Toen zij Floris zagen komen, met een vreemd lachje, keken zij naar de grond. Zonder te spreken traden zij buiten. Toen bleef Floris voor Werendonk staan en zeide: Denkt u dat ik mee naar dat huis zou gaan? Alweer van niets dan de zonde horen? en alweer die oude kamer? en aangekeken te worden in de straat? In je kamer is alles nieuw, zeide Werendonk, en wat dat andere betreft daar praten wij later over. Het voornaamste is dat je nu op je gemak komt. Nee, zeide hij, ik ga de andere kant op. En hij keerde zich om. Tegelijk grepen de broers hem vast, maar hij rukte zich los zodat zijn mouw scheurde en liep weg. Op de hoek zagen zij Wijntje naar hem toekomen, hij stond even stil, deed een sprong en liep hard.

Voor de broers in de Kleine Houtstraat kwamen staken zij de paraplu's op en daar zij ze voor zich moesten houden tegen de wind zagen zij niet dat de burens achter de ruiten stonden. In de donkere kamer wachtten Stien en Jansje en de verbazing op hun gezichten ziende vertelde Frans dadelijk dat hij weggelopen was. Stien begon te snikken en liep snel de kamer uit.

In de avond sloot Werendonk de winkel al voor zijn broer uitgang. Hij legde de papieren neer, hij ging zitten, maar hij keek ze niet in. Heel de tijd dat de Damiaatjes luidden hoorde hij ze en de enige gedachte die hij had was, hoe Frans zo onbewogen van gemoed kon zijn dat hij ook vandaag zijn liefhebberij niet vergat. Ergens sloeg een deur hard dicht, toen was het stil. Een herinnering kwam hem voor de geest, dat hij in een vreemde stad een koffertje openmaakte en een nachthemd ophield. Hij rilde, hij vouwde de handen en boog het hoofd erover neer. Heer, bad hij, straf mij naar mijn schulden.

aant.

XI

Het was op een zaterdagmiddag voor hij uit zou gaan dat het Werendonk opviel hoe proper alles was in huis. Hij had er niet op gelet dat Stien veel meer werkte, maar nu bezon hij zich dat hij niet in de gang, op de trap, in een kamer kon komen of hij zag haar bezig met poetsgoed of leren lap en het geluid van de pomp op de binnenplaats of van water dat uit de kraan in een emmer liep was de hele dag te horen. Geen smetje was er te zien op vloeren en kozijnen, dikwijls nat, de kasten en de stoelen blonken en het koperwerk zag eruit als nieuw. En alles deed zij zingende. De liedjes, tot in de winkel te horen, hadden hem al verveeld, vooral dat akelig wijsje van Vaderloos, moederloos draag ik mijn kruis, en hij had haar al een paar keer gezegd wat minder te zingen. Hij wist wel dat zij er niet bij dacht, maar het hinderde hem. Uit een vrolijk gemoed deed zij het zeker niet en treurigheid was er al genoeg om niet aan te denken.

Werendonk zweeg, hij maakte geen aanmerking ofschoon er veel was waar op te zeggen viel. Hij vond dat Stien verkwistend was met allerlei, het rook overal veel te erg naar bleekpoeder of groene zeep, maar hij zeide niets. Over Frans ergerde hij zich vaak. Nu eens praatte hij veel, eentonig en langzaam, over nietigheden, dan weer hield hij zich stom, of hij mokte, en trok met de lippen en knipte met de ogen. Werendonk dacht dat het goed voor hem was wat meer op straat te komen, maar als hij het hem zeide bleef Frans langer weg dan hij gemist kon worden. Ook dat maakte hem onrustig, omdat hijzelf behoefte had om uit te gaan. Dat werd soms zo sterk dat hij zelfs op zaterdagmiddag Stien riep om in de winkel te helpen, en erbij zeggend, zonder dat hij wist waarom, dat hij misschien met het eten niet terug kon zijn. Hij sprak er ook over dat hij wel genoodzaakt zou zijn weer een knecht te nemen.

Wanneer zij hem uit de deur zagen komen, met zijn gezicht

naar boven gewend, wisten de buren waar hij heen ging, en eenelk had er een mening over te zeggen: of het hem iets geven zou daar te zoeken, of het niet treurig was dat een brave man zich zoveel te doen gaf voor een deugniet waar toch niets van terecht zou komen.

In die eerste tijd van de winter kwam Werendonk minstens tweemaal in de week in een van de bierhuizen die Klaas, de zoon van de naaste buurman Minke, of Hendrik van de blikslager hem genoemd had, jongens van wie hij nu merkte dat zij daar beter bekend waren dan men hier wist. Voor een kleinigheid vertelden zij wat hij nooit geweten had, waar men in de stad met de kaarten dobbelde, waar men zijn moest voor de opkopers van gestolen goed. Daar moest hij de jongens zoeken die misschien iets konden zeggen. Hij, nog nooit in een drankhuis geweest, kwam in tapperijen waar de reuk hem tegenstond en de tabak hem aan het hoesten maakte. Eerst werd hij aangekeken wanneer hij om limonade vroeg, maar toen hij begon uit te horen begreep de kastelein dadelijk wat hij wilde. In een bierhuis op de Houtmarkt bracht de waard een zekere Kleuns bij hem, die zeide gehoord te hebben dat Floris in Amsterdam was. Hij ging met hem mee naar een ander bierhuis in de Nieuwe Kruisstraat, waar het er zindelijk uitzag met wit zand op de vloer, maar toen er uit een zijkamer twee opgesmukte vrouwen kwamen voelde Werendonk zich beschaamd dat hij er zat. Toch wachtte hij tot de andere jongen kwam, die een vriend van Floris heette en zeide dat hij een briefkaart van hem uit Hoorn had gekregen, meer wist hij niet, hij dacht dat hij wel met Blusser zou zijn. Werendonk vroeg de jongen met hem mee te gaan naar Amsterdam om hem de plaatsen te wijzen waar zijn neef misschien zou komen. Het knipoogje, tussen de twee gewisseld, zag hij niet.

Wouters, die ervan gehoord had dat hij in Amsterdam zoekende was, vroeg hem te spreken in de achterkamer. Hij zeide dat een man als Werendonk, die een goede naam genoot en toch niet zo flink meer was om zich te vermoeien met dagenlang rond te dolen in gemene buurten, beter deed zich door zijn zoon Steven te laten helpen, die er meer van hoorde. Hij had al weten te vertellen dat zij Werendonk om de tuin leidden en hem hier en daar brachten

aant.

om vrijgehouden te worden. Dus kwam Steven, die klerk was bij een deurwaarder, en er werd afgesproken dat hij zou navragen. Er waren jongens in de straat, zeide hij, die geen zier beter waren, al hoorde men er niet van.

Werendonk had begrepen dat zijn tochten naar de stad niets zouden geven, zij vermoeiden hem en bovendien deed hij er de winkel geen goed aan zo dikwijls van huis te zijn. Hij besloot te wachten en het achterstallig werk te doen. Twee dagen later al liep hij 's avonds, voor hij in de kamer ging zitten, naar Wouters op de hoek om te vragen of Steven al iets gehoord had. En hij ging iedere avond, even maar. Daarna zat hij onder de lamp met de papieren. Maar hij had geen rust, er was van alles dat hem hinderde. Hij liep naar de keuken om Stien te zeggen op te houden met dat schrobben van de vloer, en als hij nauwelijks weer zat hoorde hij dat zij op de plaats aan het vegen was. Die meid had al evenmin rust als hij, zij werkte meer dan goed voor haar leeftijd was. Een paar keer merkte hij dat zij laat opbleef en dat Frans, die ook al later dan gewoonlijk thuiskwam, dan nog bij haar in de keuken zat, hij kon ze horen praten, al deden zij het zacht. Ook de geluiden stoorden hem bij het rekenen. Er was altijd iets dat kraakte in het houtwerk zonder dat men begreep waarom. Vooral een paar planken in de gang, ook als er niemand liep hoorde men ze soms.

Op oudejaarsdag zeide hij dat het beter was voor deze avond geen bollen te bakken, hij zou wanneer hij van de kerk kwam vroeg naar bed gaan.

Die avond zaten Frans en Stien alleen in de keuken, zwijgend, voor zich starend. Toen de klok twaalf had geslagen en zij elkaar gelukkig Nieuwjaar hadden gewenst, zeide Stien met de glinsterende ogen opgeslagen: Laten wij voor hem bidden zoals in 1 Johannes staat: als iemand zijn broeder ziet zondigen, die zal God bidden en Hij zal hem het leven geven. Zij baden staande, ieder voor zich, en na het amen zeiden zij goedenacht.

Kort na Nieuwjaar werd Werendonk korzelig, hij vertrok het gezicht of de scheuten hem weer plaagden en op een middag, nadat hij op harde toon tegen Stien gezegd had dat zij zich schamen moest over al dat zingen of zij nog een jonge meid was, liep hij

aant.

kwaad de deur uit, hoewel alleen de nieuwe knecht in de winkel stond. Hij ging naar Amsterdam, hij dwaalde er door buurten die hij voor verdacht hield en bleef hier en daar voor een tapperij staan. In een smal straatje tussen twee burgwallen trad hij er een binnen, het was er donker en eerst toen hij zat zag hij Frans aan een tafeltje achter hem. Frans kwam bij hem zitten, verlegen, en sloeg de ogen neer omdat zijn broer hem zo strak aankeek. Ik zal het meteen wel zeggen, zeide hij. Zij zwegen tot zij buitenkwamen. Langzaam naast hem op de burgwal lopend bekende Frans dat hij zijn broer niet om het geld had durven vragen, maar hij had er met Stien over gesproken en zij had het van haar spaargeld aangeboden. De jongens van Minke en een andere, wiens naam hij niet wist, hadden van Floris een boodschap gebracht dat hij in erge nood verkeerde. Frans, met het geld gekomen, had gedacht dat hij hemzelf hier zou zien, maar hij had die Blusser gezonden om te zeggen dat hij bang was voor zijn oom. Het was al de tweede keer dat Frans hier geld had gebracht. Hij mag toch geen honger lijden, zeide hij. Waar Floris zat was hij niet te weten gekomen. Zo, zeide Werendonk, maar Stien zal het terughebben.

Toen hij er haar over sprak zeide zij dat ook Jansje geld gegeven had, dat zij het dikwijls gedaan hadden, al voor de schande gebeurd was. Hij noemde het bedrog en hij eiste dat zij zouden rekenen hoeveel het geweest was.

Weer kwam Wouters met zijn zoon om hem te waarschuwen dat er misbruik gemaakt werd van de goedgelovigheid, want zij hadden nagevorst en zij geloofden dat die jongens zelf niet wisten waar Floris zich bevond. Werendonk luisterde, met het hoofd in de hand, hij vroeg om raad als een hulpeloze en hij bezwoer Wouters te bedenken wat hijzelf zou doen als zijn zoon in gevaar verkeerde.

De burens merkten op dat zijn gezicht een grauwe kleur kreeg, met de ogen hol, of hij geen nachtrust had. Men zag hem iedere dag tegen zes uur, wanneer Steven thuishkwam, naar de overkant lopen, soms zijn pet vergetende. De mensen schudden het hoofd, zij werden ermee begaan te zien hoe die man, die zijn leven lang had gewerkt om een plicht te vervullen, gekweld werd door de angst. Sommigen begonnen na te vragen hier en daar of iemand

aant.

had gehoord van die weggelopen jongen. En er kwamen geruchten, allengs veelvuldiger.

Tops, de rechterbuurman met wie de Werendonks wegens de onenigheid van jaren her geen omgang hadden, bracht op een vroege morgen de melkboer binnen. De avond tevoren had de man in het weiland gelopen tot aan het water, tegenover het rietland van Heemstee, daar had hij bij een vastgelegd schuitje drie jongens gezien, en een ervan had hij herkend, de neef van Werendonk, die er als een burger uitzag, de twee anderen leken wel zwervers. Deze morgen was hij niet zo dichtbij gekomen, maar zelfs in de schemer had hij uit de verte gezien dat het schuitje er nog lag en twee personen stonden aan de kant. Hoewel het buig weer was met hagel en ijzige wind trok Werendonk dadelijk zijn jekker aan en toen de oudste van Minke, waar men het ook al gehoord had, aanbood om mee te gaan stemde hij toe. In de Hout moesten zij wachten op de stoomtram, heen en weer lopend om de koude. Aan de Heemsteedse Dreef merkte Werendonk dat hij hier de weg naar de weilanden niet meer wist, hij moest Klaas volgen langs een voetpaadje, een sloot over bij een tuinderswoning, waar hij een knecht vroeg of hij een schuitje had gezien. De knecht liep mee. Zij gingen langs het rietveld aan het Spaarne, maar het schuitje was er niet. Die knecht vertelde dat er vanmorgen een veldwachter was geweest. Werendonk moest langzaam lopen door de zwaarheid in de benen, hij moest rusten in het logement en hij zat daar stil naar de vloer te kijken.

Twee dagen later was het Warner die kwam zeggen dat hij van zijn broer in Overveen gehoord had. Ook daar waren drie jongens waargenomen van wie er een volgens zijn beschrijving zijn neef moest zijn. Werendonk kon de afstand niet lopen, hij wachtte tot de middag om met de vrachtrijder mee te gaan. Het jongmaatje van de bakker in Overveen zou hem de weg wijzen en leidde hem bij Duin en Vaart het pad af dat naar beneden gaat, want daar waren de jongens gezien. Zij liepen de hele middag, nu aan een woning vragend, dan een voorbijganger aansprekend, soms hoorden zij dat hier zwervers waren langsgekomen, een ervan een lange jongen. Keer op keer stegen zij een pad op dat in het duin verloren ging, kijkend rechts en links of er iets van sporen was. Het

aant.

begon al te schemeren toen Werendonk zoveel last van het been kreeg dat hij op het zand moest gaan zitten, maar hij werd door erger dan de pijn gekweld terwijl zijn ogen zoekend gingen langs de donkere bosjes en de glooiingen waar de wolken over voeren. Toen hij thuiskwam zeide hij dat hij te moe was om in de winkel te staan. Frans kwam even binnen en vroeg, maar hij schudde alleen het hoofd.

's Avonds laat, toen zijn broer van zijn uitgang terugkeerde, zeide hij dat het zoeken hem deerlijk vermoeide, maar zoeken zou hij want hij was overtuigd dat de jongen in de omtrek zwierf en in kwaad gezelschap. Al kostte het de gezondheid, gered moest hij worden, wie wist welke slechtheid er bedreven werd. Ik begrijp nu, zeide hij, wat er omging in de vader uit de gelijkenis van de verloren zoon. Hij wilde dat Frans meer van zijn werk in de winkel zou overnemen opdat hij vrijer kon zijn uit te gaan wanneer het nodig was. Ook de zaterdagse gang naar de schuldeisers zou hij hem overlaten omdat hijzelf nu een zwaardere taak had.

Hij zat later op wegens de verwarring in de rekeningen en de gedachten ergens anders zijnde deed hij het werk langzamer. Toch was hij weer vroeg op, hij at haastig zijn brood en ging dan uit, zeggend dat er niet gewacht hoefde te worden. Weken achtereen zag men hem uitgaan, bij goed weer of bij regen, en de Woutersen, met wie hij in vertrouwen was, wisten te vertellen waar hij geweest was. Sommigen zeiden dat het hem te hard in het hoofd begon te spelen, immers hoe kon men verwachten dat hij zonder een zekere aanwijzing iets vinden zou tussen Velzen en Hillegom, en hij een zware man moeilijk ter been. Men hielp wat men kon. Die verwanten buiten hadden schreven om inlichting, of daar bijgeval een jongeman was opgemerkt, zwerfend met twee kornuiten, om het dadelijk te berichten. Ook de jongeren in de straat deden hun best, zij gingen bij tweeën of bij drieën 's zondags de omstreken in van de polders tot de duinen. En geen dag of Werendonk kreeg bezoek van iemand die vertelde wat hij gehoord had. En met zijn trage stap ging hij weer, hij bleef soms van de ochtend tot de avond weg.

Kort na Pasen kwam de visboer met een duidelijk bericht. Twee dagen tevoren terugkerend langs de Zandvoorderweg en

aant.

langzaam rijdend omdat zijn oude ezel het niet aankon door het mulle zand, had hij stilgestaan en in het duin een soort van tent gezien, wat aardappelzakken op stokken. Een jongen in een blauw pak, met de haren wild, was aan de weg gekomen en had om centen gevraagd, zoals hij zeide om brood te kopen. Hij had hem goed aangekeken en hij had ook gevraagd: Ben jij niet van Werendonk? Dan moest je je schamen hier als het uitvaagsel rond te zwerven. En geld had hij niet gegeven, wel boterhammen die hij nog had. En deze morgen had hij hem weer gezien. Hij had hem gewaarschuwd dat de politie zocht naar kwaad volk, waarover op Boekenrode geklaagd was. Werendonk zeide hem zijn vis op de Vismarkt te verkopen en hem met zijn wagentje te halen.

Of er een goede tijding was gehoord, zo stonden de burens aan de deuren. De jongens van Warner en van Wouters, ijverig om te helpen, gingen dadelijk heen en zouden er wel eerder dan het wagentje zijn. Men zag dat Werendonk flink liep toen hij buiten kwam en hij had iets van een kleur op het gezicht. Zij keken hem na en toen hij de straat uit was gereden werd er in de winkels over gepraat, of hij gelijk had of niet om zich zo druk te maken. Dat is nog het fatsoen van een vorige dag, zeide Wouters, die man weet dat men verantwoordelijk is voor wat er uit zijn huis komt, en dat weet geen van ons zo goed als hij.

De zon ging al onder toen de jongens thuiskwamen en vertelden hoe zij met Werendonk gezocht hadden, de een hier, de ander daar, dwars door de bosjes, elkander toeroepend, en er hadden een koddebeier en een paar dagloners meegedaan zodat het wel een klopjacht leek. Er was niemand gevonden, maar sporen waren er wel gezien tot op de Vogelenzangse weg toe.

De volgende morgen bleef Werendonk langer op bed. Maar in de middag deed hij weer zijn zaken.

Zo kwam er nog bericht van verder weg, van Hillegom, van Leimuiden en van de Westeinder Plas. Werendonk ging ieder keer, met de stoomtram, met een wagen of met een boerenkar, en wat hij te voet moest doen was meestal urenlang. Ook naar Schoonhoven ging hij omdat zijn zwager, van wie hij in jaren niet gehoord had, schreef dat hij een briefkaart had gekregen van de neef, die om geld vroeg.

aant.

Op een avond in juni thuishkomende vond Frans zijn broer aan de tafel met het hoofd in de armen. Slaap je? vroeg hij. Het verwonderde hem niet want Gerbrand ging laat te bed, stond vroeg op en rustige slaap had hij zeker niet. Hij raakte zijn schouder aan, het gezicht viel terzijde, hij zag dat het grauw was en dat er vocht uit de mond kwam. Hij liep dadelijk om water en Stien, die nog zat te lezen, kwam met hem mee. Hij moest de buurman Wouters uit bed roepen want alleen kon hij hem niet naar boven dragen.

Jansje bleef tot laat omdat er veel te helpen was. Je kon wel een ander nemen, had zij gezegd, met haar schuddend hoofd, aan mij heb je toch niets meer. Maar Werendonk wilde geen ander in de winkel of bij hem aan bed. Zij was het die hem zijn eten en melk moest brengen en de kamer doen. Na een paar dagen viel het Stien op dat zij stil was geworden en soms met angst in de ogen voor zich staarde, zij had al eens gevraagd wat er scheelde, maar Jansje antwoordde bits: Zing jij maar. Maar op een morgen, toen Stien haar in de keuken zag met de boezelaar voor de ogen, stortte zij plotseling in tranen het hart uit. Ik weet wel dat het malen is, maar het is niet aan te horen, zo verschrikkelijk. Sla mij maar, sla mij maar, met een stem die je door de ziel gaat. Hij heeft mijn vlees oud gemaakt. Hij heeft mijn beenderen gebroken. En dan weer zo klagend als een kind: Wanneer ik roep en schreeuw sluit Hij de oren voor mijn gebed. Maar het ergste als hij van bloed ligt te ijlen en van het scharlaken dat niet van de handen is af te wassen. Van bloed en van sneeuw. Die man kan haast niets op het geweten hebben, je kent hem zo goed als ik. Er moet diep in het hart van de mens toch wel een grote schuld liggen dat een als hij er zo vreselijk van lijdt. En telkens kijken of hij iets voor zich ziet, telkens opschrikken en vragen of het in de kamer daarnaast is dat het zo kraakt. Ik weet het niet, maar altijd dat Bijbellezen geeft ook veel narigheid. Zing jij maar, kind, en vergeet je zondigheid.

Zij droogde haar tranen en ging weer vlug de trap op. Wanneer Frans naar zijn broer kwam kijken zag hij dat zij maar deed of zij wat redderde om hem niet alleen te laten. Na die eerste dagen merkte Stien niets bijzonders aan haar, alleen dat zij stil bleef en dat haar hoofd wat erger heen en weer ging.

Toen in augustus Werendonk weer in de winkel kwam was hij veel afgevallen. Hij bedankte de buren, die hem gelukwensden met de beterschap, met een knikje, zeggend dat het niet erger was geweest dan wat eenieder op de oude dag verwachten kon, en hij bediende weer als vanouds, langzaam en nauwkeurig. 's Avonds ging hij vroeg naar bed. Die rekeningen mogen wachten, zeide hij tegen Jansje. Toch zag men hem 's zaterdags weer met zijn mandje aan de arm gaan.

Het scheen of het plotseling gedaan was met de hulpvaardigheid van de buren, er kwam niemand meer met berichten, het geval was vergeten. Over het huis werd wel gesproken. De een had iets te zeggen van de gevel, de ander van de stoep met het roestig hekje, dat hoe langer hoe wrakker werd, of van de hoge winkel deur met bovenaan het ene ruitje paars, misschien al honderd jaar, de grutterij was een bijzonder huis geworden in de straat. Men vond het van buiten zo verweerd, van binnen zo hol.

aant

XII

Bijna een jaar was hij al van huis. Toen, nog in donker op een morgen dat de herfstbladeren van de Hout tot in de stad te ruiken waren en de straatkeijtjes er als gewassen uitzagen van de regens, kwam Wijntje met druipende paraplu de winkel in, waar de knecht nog alleen stond, en vroeg om Werendonk. Hij zat met Frans aan het ontbijt, hij wenkte haar binnen te komen en hij wees een stoel, maar zij bleef staan want haar japon was nat. Wel kind, wat heb je dan? vroeg hij. Zij aarzelde, zij vroeg of zij erop rekenen kon dat Frans er met niemand over zou spreken en toen die haar gerustgesteld had zeide zij dat zij iets wist, haar wangen werden er rood van. Werendonk rees en stond voor haar. De vorige week al had zij een brief ontvangen, maar wat daarin stond kon zij niet vertellen, en gisteren weer een. Hij schreef dat het hem slecht ging en dat hij uit wanhoop wel dienst zou nemen als koloniaal. Hij wilde dat zij zijn oom zou vragen om hem vergiffenis te geven, hij had al genoeg eronder geleden, maar zelf durfde hij niet te schrijven. Ik weet het wel, zeide zij, hij lijdt er verschrikkelijk van dat hij slecht is en hij heeft er altijd zo tegen gestreden, dat weet ik beter dan een ander. Zij had wel naar Den Haag willen gaan om hem daar te zoeken, maar zij kon niet zo lang uit haar dienst, en zij wist immers niet waar zij gaan moest want voor adres had hij opgegeven het postkantoor. Je bent een brave meid, zeide Werendonk, maar nu moet je mij helpen hem terug te halen.

Hij liep met haar mee naar haar huis, het laatste op de Kleine Houtweg, en ieder onder de paraplu spraken zij af wat er gedaan moest worden. Zij stonden nog te praten onder de boom waar Floris altijd wachtte en, ziende dat zij tranen in de ogen kreeg, zeide hij: Als hij maar eerst terug is, dan spreek ik wel eens met je vader. De knecht van Warner, die er langskwam met de bakkerskar, keek verbaasd naar hen. Langzaam liep Werendonk terug,

aant.

starend met een glimlach naar het groene en gele loof waar de dikke druppelen afvielen.

In de middag keerde hij terug en hij sprak met haar in de gang. Het geld moest van haar komen. Hij ging er iedere dag heen tot haar mevrouw liet zeggen dat hij wel in de zijkamer met haar kon spreken. Dan liep hij nog wat in de Hout en wanneer hij thuiskwam zeide hij dat het hem goeddeed onder de bomen met de wind en de frisse reuk, hij voelde de vochtigheid niet eens. Zij hadden hem nooit zoveel over de Hout en over bomen horen praten. De burens vroegen elkaar wat hij daar te doen had en wat het zijn kon dat hij er met die kleine dienstbode gezien werd. En Jansje zeide in de keuken: Let op, dat is een aardig helder ding, zij brengt de jongen nog terecht. Ja, zeide Stien, je weet nooit langs welke weg de verlossing komt.

Eens kwam Wijntje op een avond, zij zat lang met Werendonk te praten. En hij deed de boekjes toe en bracht haar naar huis omdat de weg zo donker was. Aan het hek hield hij haar hand lang en vast. Teruggekeerd kwam hij in de keuken, Frans en Stien keken hem verbaasd aan, zo opgewekt sprak hij. Morgenvroeg zou hij op reis gaan en hij vertrouwde wel dat dit het einde van de beproeving was. En Stien moest zeggen hoe alles in de kamer op orde was zodat hij er zou vinden wat hij nodig had, zij gingen naar boven om het na te zien. En hij droeg Frans op te zorgen voor bellefleurs en wijnappelen waar de jongen zoveel van hield. Hij wilde al naar bed gaan toen hij bedacht dat hij de rekeningen nog moest wegbergen en vreemd was het dat hij, daarmee bezig, opeens dacht aan die avond dat er uit de kast dat boekje viel waar zijn vader iets in had geschreven.

Het was nog voor dag toen hij uitging, bij Warner, waar het uit de open deur naar beschuitbollen rook, brandde licht. Stien, die hem nakeek, merkte hoe vlug hij liep.

In Den Haag vroeg hij de weg en toen hij het nummer van een benedenhuis met een smalle deur gevonden had belde hij aan en hij zeide aan de man, die in hemdsmouwen opendeed, dat hij om Floris kwam. Die is hier niet, antwoordde de man en deed de deur weer toe. Hij bleef verbaasd staan. Een agent die eraankwam vroeg of hij iets zocht en hij vertelde dat hij hier moest zijn

aant.

om zijn neef te zoeken, waarop hij de raad kreeg in een paar tapperijen te kijken, en de agent die meeliep zeide dat hij wel gezien had dat Werendonk hier de weg niet wist. Die man was een kaartlegger, maar hij deed ook wel andere dingen met de kaarten, het zou beter zijn de neef hier weg te halen.

Werendonk ging een tapperij binnen en hij zag Floris. Ik moet je spreken, zeide hij, ga mee. De jongen volgde, bleek, zwijgend, en op straat liepen zij naast elkaar zonder iets te zeggen. Eindelijk sprak Werendonk: Jongen het is je alles vergeven voor zover ik te vergeven heb en als je de wil hebt om als een eerlijk mens te leven, kom dan mee naar huis, ik zal je helpen wat ik kan. Of hij een kind was zo hield Floris hem bij de hand en snikkend, met het hoofd gebogen, liep hij naast hem. Zij zwegen, straat na straat, maar langs een gracht waar het stiller was, begon Floris te spreken. Wat hij gedaan had in dit laatste jaar was erger dan hij zeggen durfde, hij hoorde niet meer bij fatsoenlijke mensen. Hij had er veel verdriet van en hij dacht dikwijls hoe het toch kwam dat hij zo moest zijn, want hij had er meer tegen gestreden dan zijn oom wist. Werendonk vroeg niet wat hij gedaan had in die tijd. Wij zijn allemaal slecht, zeide hij, groot en klein, rijk en arm, maar de een is zwakker en doet het kwaad en de ander wordt ervoor behoed. Dat is uitverkiezing. Het voornaamste is dat je het geloof hebt dat je eenmaal verlost zal worden. Heb het geloof toch, het is zo makkelijk, en je zal zien wat je dan al niet overwinnen kan. En als de beproeving je te zwaar wordt, zeg het en ik zal je helpen. Ik ben de man van wie je hulp kan verwachten.

Tot de avond bleven zij in de stad omdat Werendonk het beter vond thuis te komen wanneer de winkels van de burens gesloten waren. Hoewel vermoeid nam hij van het station een omweg langs het Spaarne, waar het stil en donker was. In hun straat ging geen mens, de lichten van de lantaarns flikkerden van de wind. Toen hij aan de bel trok werd bij Thijs aan de overkant het gordijn terzij geschoven, maar de deur ging dadelijk open. Stien zeide in donker niet anders dan dat zij een turf in de kachel had gedaan omdat het zo kil was, en toen zij in de kamer stonden keek zij Floris aan, zij zag hoe mager hij was en plotseling legde zij haar hoofd tegen zijn schouder. Frans stond op en gaf hem een

aant.

hand, zijn mond trok, hij zeide niets. Werendonk wilde dat er chocola gemaakt zou worden, zij waren moe, zeide hij, zij moesten gauw naar bed. Zo was de thuiskomst van de jongen na een jaar. Er werd even over het weer gepraat, meer niet, toen ging Floris naar zijn kamer met Stien die de kandelaar droeg, hij hoorde de trap weer kraken. Toen zij de lamp had aangestoken zag hij dat er een nieuwe tafel stond en een nieuw ledikant. Het is toch een mooie kamer, zeide Stien, slaap maar goed.

Floris werd wakker door luid gezang beneden en terwijl hij luisterde kwam Jansje binnen met boterhammen, zij begroette hem niet eens of hij niet weg geweest was, zij zeide dat hij maar op bed moest blijven want de rust deed altijd goed. Hij bleef op bed, luisterend naar dat gezang tot hij weer in slaap viel. Het was al bijna middag toen Frans hem wakker maakte. In de kamer beneden klonken vrolijk de stemmen van de ooms, voor de tafel zittend met het eten. Floris zeide dat alles er zo helder uitzag, de borden, de vorken, het laken, of het een wonder was. En samen met de ooms vouwde hij de handen voor het gebed. Er werd veel gepraat over wat in het dagblad had gestaan, van een grote tentoonstelling die er volgend jaar in Amsterdam zou zijn, waar de mensen zouden lopen in de dracht van de voorouders. Ook van het nieuws in de stad, van wat er in de raad gezegd was over de kermis, die sommigen wilden afschaffen. En Floris praatte mee, hij merkte niet eens dat er meer gesproken werd aan het eten dan vroeger. Maar toen Frans gezegd had dat hij naar de barbier moest en hij geantwoord dat hij wel met donker ging, werd hij stil.

Hij nam de Bijbel mee naar zijn kamer. Telkens moest hij zich dwingen om verder te lezen want telkens keek hij naar buiten met gedachten die hij niet wilde. Bij Thijs hadden zij hem al gezien. En terwijl hij las kwam Werendonk binnen met een pak papieren in de hand, hij ging bij hem zitten en hij zeide: Kijk, ik weet wel dat je de mensen niet graag onder de ogen komt, maar gedane zaken zijn voorbij en het is beter gewoon uit te gaan. Niet de mensen hebben het oordeel, maar de Heer en daar moet je het bij vinden. Ga maar gerust uit, er is nog van alles voor je weer in je gewone doen bent. Je moet nieuwe kleren hebben. En als je thuis wil zitten dan kan je me werk uit de handen nemen met die

aant.

rekeningen van de grossiers in het boek te schrijven. Doe maar of je van een reis vol gevaren terug bent en zoek je gemak.

Floris vatte zijn hand, hij voelde plotseling een warmte van die brede borst en hij begon te huilen. Stil maar, zeide Werendonk, stil maar, je bent op de rechte weg. En de jongen lachte in zijn tranen. Wat zingt die Stien toch, zeide hij, honderduit, waar heeft zij dat geleerd? Het klonk luid beneden met een hoge stem: Gij moet niet klagen lieve meid, uw hart verdient geen pijn.

Hij nam zijn pet en hij ging door de winkel, waar hij de reuk van de grutterswaren zo zindelijk vond. Op straat zag hij wel dat de gezichten naar hem keerden, maar toen op de hoek Wouters naar buiten schoot en hem lang de hand schudde, voelde hij zich verlicht, hij durfde rond te kijken. Toen hij terugkeerde groetten de burens hem.

In de kamer werd het licht vroeg opgestoken met een nieuwe pit die helder brandde. Hij kwam in de keuken waar Stien bezig was pannenkoeken te bakken. En 's avonds, toen hij met Werendonk aan de tafel zat, rustig pratend over het werk dat hij zou kunnen doen, kwam Wouters met zijn zoon en bracht een taart, door Frans besteld. Enkele klanten in de winkel merkten dat er iets te doen was, één vroeg ernaar en een ander, die ervan wist, knikte met een glimlach.

Voor hij naar bed ging riep Werendonk Stien in de kamer, hij zeide dat er wat vrolijkheid in huis moest zijn, hij had met Steven afgesproken dat hij zo nu en dan zou binnenlopen, en dan moest er voor de gezelligheid koffie geschonken worden met wat koek erbij, of wanneer het koud werd een kop slemp.

Het werden vrolijke winteravonden. Voor Werendonk was er maar een deel van de tafel om zijn papieren op te leggen, want tegenover hem onder de plant hadden Steven en Floris plaats nodig voor hun dominostenen, dikwijls met Frans erbij wanneer hij dadelijk thuiskwam van de Damiaatjes. Werendonk keek meer toe dan hij rekende, zodat hij later, alleen zittende, nog veel te doen had. En altijd kwam Stien binnen, lachend, met een schaalje, nu eens dit, dan weer dat. Dan werden er grapjes gemaakt en er klonk meer stemgeluid dan hier ooit gehoord was. Er werd niet eens gemerkt dat Werendonk soms zijn gezicht vertrok van de pijn.

aant.

Voor hem werd het nachtwerk. Maar ook in de stilte had hij het hoofd er niet helemaal bij omdat zijn gedachten dwaalden. Zolang de jongen zo mager en vervallen was moest hij rust hebben en verzorgd worden, maar wat kon de toekomst geven wanneer hij goed genoeg was voor het werk? Wie eenmaal gevallen was stond moeilijk op en zeldzaam de mensen die een hand reikten. Een jongen met een kwade naam en een vonnis zou hijzelf niet in de winkel nemen. Zolang iemand geen misdaad bedreven had stelde men vertrouwen in hem, maar wie zich eens vergrepen had verviel er licht een andermaal in. Daar lag de grote zorg. Het geproefde kwaad trok harder aan en zwaarder werd dan ook het verzet ertegen. Zo een als Floris moest van voren af aan beginnen, opnieuw geleid tot het besef van goed en kwaad, en hoe kon dat zonder de hulp van Werendonk? En hij niet meer in de kracht van vroeger jaren? En nu hij zijn ouderdom voelde, en nu hij na zoveel kammernis hem terug had, nu werd het duidelijk wat de jongen voor hem was.

Iedere avond peinsde hij tot na middernacht, hij zag geen weg. Altijd kwam hij weer tot vragen en raadselen. Hoe de mens ook streed en wrong, een andere verlossing was er niet dan een genade.

Voor Kerstmis was het Floris zelf die over werk sprak. Hij dacht er veel over, zeide hij, maar hij wist niet wat het zijn moest en hij wilde graag aan het werk. Anders had hij maar te veel te denken en daar was hij bang voor. Aarzelend, met het hoofd gebogen, vertelde hij dat hij morgen en middag in de Bijbel las en als hij er dan over nadacht zag hij wel in dat hij alle slechtheden van de mens had, zoveel dat hij er misschien niet tegen strijden kon, wat hij ook vroeger al had gevreesd. Als hij er maar niet aan behoefde te denken wat hij gedaan had, zou het makkelijker voor hem zijn. Dat zie je terecht, zeide Werendonk, het werk dat ons van de eerste mens af te dragen is gegeven, is een straf, maar ook een zegen, het houdt ons van veel kwaad af. Het is moeilijk het voor je te vinden, behalve als je in de winkel helpen wil. Je bent er niet voor grootgebracht omdat ik vroeger hogere plannen voor je had, maar een braaf mens kan je worden in elke stand. Over een jaar zijn wij vrij van zorgen en als wij er niet meer zijn komt de

aant.

winkel aan jou. Floris vroeg of hij hem nog vertrouwde met het geld. Ja, was het antwoord, die dingen zal je niet meer doen, daar wordt om gebeden zoveel het maar kan.

In het nieuwe jaar werd het levendig in huis. Ook Floris stond in de winkel en hoewel hij niet spraakzaam was bediende hij vlug, zonder zich te vergissen, en beleefd, zodat de klanten met genoegen toekeken. Alles ging sneller en vaak stond Werendonk met lege handen. En als er niets te doen was zag men hem bezig met opruimen en schikken, met vegen en wrijven van de maten. Zindelijker dan het altijd geweest was kon het niet worden en toch vond hij iets voor de doek of voor de stoffer. Ook Jansje en Stien deden drukker 's morgens al voor er geopend werd, met boender en glazenspuit, de vloer was smetteloos geschuurd, de stoep geboend en de ruiten blonken helder. Wie er langsging keek de winkelramen aan.

En er kwamen werklui in huis om een nieuwe trap te maken en om nieuwe planken in de gang te leggen want Werendonk vond dat de oude al te lang gediend hadden. Het beschot van het trappenhuis moest vernieuwd worden toen bleek dat het hout onder de verf tot stof viel. Dagenlang waren er schilders en stukadoors over de vloer, de winkel en de pui werden geverfd. De burens zeiden dat er iets veranderd was met Werendonk en dat hij zeker ook niet meer zo zwaar onder de last van de schulden ging.

Men wist dat hij niet meer bij zijn broer in de Gierstraat kwam, hij sprak er zelf eens van met Wouters dat hij woorden met hem gehad had, over zijn neef, over geld, over andere dingen. Dat het ook over Kroon was begreep de buurman wel, want die en de andere Werendonk waren vijandig en Kroon zag men nu dikwijls, soms alleen, soms met zijn vrouw, de winkel binnengaan. En daar werd in de kamer achter een partijtje domino gespeeld, iets wat Diderik Werendonk, nu hij zo strikt was geworden, zeker niet goed zou keuren. Nooit was er onder de Werendonks onenigheid geweest, integendeel, zij hadden elkander altijd aangehangen en geholpen. Floris wist ervan dat het om hem geweest was. De neef had hem aangesproken: Denk je dat mijn vader nog langer betalen zou voor een eerloze? Wij en de ooms zouden het goed gehad hebben als het niet was om jou.

Het bleef hem in de gedachten. In de kamer kon het soms druk zijn van gezelligheid, zoals Werendonk hier nooit had beleefd. En hij merkte op dat Floris wel op een ogenblik van vrolijkheid, dat er gelachen werd en de stemmen door elkaar klonken, plotseling stil voor zich keek. Hij meende dat het hem in het gemoed nog niet was opgeklaard en de gedachten aan de donkere tijd hem kwelden. Op een middag dat Floris uit zou gaan om boodschappen te bezorgen, sprak hij er hem over: Jongen, wij doen voor je wat wij kunnen, maar er hindert je nog iets. Als het berouw is, denk eraan dat de Heer in het hart ziet, en als het waar is kan je vertrouwen hebben. Of is er nog iets anders? En hij noemde de naam van Wijntje, die Floris nog niet teruggezien had. Dat is het niet, was het antwoord met een hoge blos, zij weet wel dat ik haar nog niet onder de ogen kan komen, maar vandaag of morgen moet ik met haar praten. En hij nam gauw zijn pet en ging.

De ogenblikken van bedruktheid kwamen vaker. In bed keerden de gedachten terug. Alles had hij aan de oom te danken, jaren van zorg waren er aan hem besteed en uit het diepste slijk was hij weer opgehaald, alles was er gedaan om een behoorlijk mens van hem te maken, en telkens vroeg hij weer: Waarvoor had het gediend? Het was niets dan weldadigheid geweest waar hij geen recht op had.

Bij sommigen van de burens kwam hij nu aan huis, bij Wouters die hem altijd hartelijk binnenhaalde en hij zat er met de zoons en dochters aan de tafel; bij Warner, die bekendstond om zijn norsheid, maar tegen hem altijd vriendelijk was en nooit van de kwade dagen sprak; bij Brienen, die hij niet mocht omdat de man zo driftig kon worden en onverwachts zijn vrouw en zijn dochters sloeg, maar hij drong erop aan dat Floris in de kamer zou zitten en een koekje eten, alles om hem plezier te doen. Maar bij geen van allen voelde hij zich op zijn gemak. Hef is niet om mij, dacht hij, als ik niet de neef van oom Gerbrand was zouden ze mij niet eens willen kennen. Voor hem doen zij het omdat zij wel weten dat hij beter is dan zij allemaal.

Frans, die deze winter veel levendiger was, praatte vaak met hem. Eens nam hij hem 's avonds mee naar de Bavo om hem te laten zien hoe moeilijk het was de touwen van de klokken te

bedienen. Het was nog nooit gebeurd dat Frans iemand hiermee in zijn vertrouwen nam. Hij ging zitten midden in de kerk op een matten stoel en de kandelaar stond voor hem op de grond. Zo deed Simon het, zeide hij, met de ellebogen in de lussen omdat hij al stijve armen had, maar dan kan je het niet voorkomen dat de touwen daarboven om elkaar slaan en dan gaat een van de klepels dubbel over, weet je, ting-ting-teng, driemaal in plaats van twee. Toen zij naar huis gingen zeide Frans: Dat heb ik nog nooit aan iemand verteld. Zo goed meende deze oom het met hem.

Maar eens, van boven komende, bleef hij bij de keuken staan luisteren om de woorden te verstaan van het lied dat Stien zong. Middenin hield zij op en het was de stem van Frans die klonk: Ja meid, het had voor mij ook alles anders kunnen zijn zonder die grote schuld.

Hij werd er kil van. Hij ging naar de winkel en hij dacht: Die schuld ben ik.

XIII

Het was toevallig dat hij Wijntje ontmoette, op een schemeravond op de Kampervest toen zij daar liep met haar boodschapmandje. Zij bleven voor elkander staan, maar behalve de groet konden zij niets zeggen, zij keken naar een paar jongens die er speelden met een hond, joelend langs de bomen. Hij zag hoe haar ogen glinsterden, hoe tener zij was met haar heldere japon. Zij was het die sprak en hem vroeg mee te lopen, want zij moest naar haar huis. Op de Kleine Houtweg was het verlaten, de witheid van haar boezelaar blonk onder een lantaren, pas opgestoken. Ik zal je maar niets vragen, zeide zij en na een poosje antwoordde hij dat er zoveel te zeggen was dat hij toch niet zeggen kon. Toen zij op het zandpad kwamen hield hij haar arm vast om langzamer te lopen en bij de boom, waar hij vroeger wachtte, bleven zij staan. Ik moet toch met je praten, zeide hij, het wordt mij een last. Zij kwam dichterbij. De takken boven hen, met de bottende knoppen, bewogen niet, er was niets te horen, en zo stonden zij, beiden wetend dat het verdriet hen niet gescheiden had en toch bedrukt door wat er gezegd moest worden. Zij vroeg hem haar de volgende avond te komen halen.

En toen, in donker gaande langs het lage hout, arm aan arm, vertelde hij van dingen die zij vreselijk vond omdat zij aan zijn stem wel hoorde hoe erg het geweest was, maar zij begreep ze niet. Hij durfde ze ook niet duidelijk te noemen, hij zeide maar: als je zoiets hebt gedaan dan ben je diep gevallen, en telkens met de verontschuldiging dat hij ertegen gestreden had, maar de anderen waren hem te sterk en toen hij het eens gedaan had deed hij het een andermaal zonder te denken. Soms zweeg hij of hij het weer voor zich zag, dan noemde hij zich plotseling een lafaard die maar beter weg had moeten blijven. Dat het slecht geweest was begreep zij wel en dat was erg genoeg, wat en hoe hoefde zij niet te weten. Zij vroeg niet, zij liet hem spreken. En ten leste sprak hij

aant.

met vraag en antwoord tegen zichzelf, beschuldigend en verdedigend, en zij gingen zo lang dat zij er moe van werd. Het was bijna te laat om nog naar haar ouders te gaan, maar wegblijven durfde zij niet. En vandaar moest zij weer haastig terug. Zij maakte een afspraak en zij ging, maar plotseling keerde zij terug en sloeg haar armen om zijn hoofd, fluisterend dat alles wel terecht kwam. En alleen in donker staande voelde hij voor het eerst dat er een zwaarte van hem afviel.

Geregeld haalde hij haar op de uitgaansdagen en hij kwam bij haar ouders, het was nu verkering. Dikwijls liep hij zwijgend naast haar, dikwijls moest zij vragen of hem wat scheelde. Dan begon hij weer mistroostig met zijn zelfverwijten, dat hij nog erger had misdaan dan hij haar bekend had en niet geloven kon dat hij zich ooit weer zonder schuld zou voelen. Het hielp niet wat zij deed om hem op te beuren. Dringend sprak zij, of zij ouder en wijzer was dan hij, zeggend dat zij hem alles vergeven had, al was het nog zo erg, dat hij immers goed van wil was en dat hij op haar rekenen kon om een eerlijk leven te leiden. Soms drukte hij hard haar arm en geloofde hij dat zij hem redden zou. Maar soms schudde hij bij al haar woorden het hoofd. God had hem nu eenmaal slecht gemaakt, boordevol van zondigheid, wat konden zij mensen daaraan doen? Hij kon haar niet eens vertellen van de verschrikkelijke gedachten die hem wakker hielden op bed, zo erg dat het misschien maar beter was als hij een einde aan zijn leven maakte. Ach jongen, zeide zij, je hebt zoveel doorgemaakt en dat is niet in een dag te verhelpen, maar geloof me je bent niet slechter dan ik, alleen heb je er meer verdriet van.

Zij kwam Werendonk tegen op een morgen en zij bleef even staan om erover te praten dat Floris gekweld werd van het berouw. Zij had gedacht dat hij wat plezier moest hebben om hem af te leiden. Dat is het, beaamde hij, zijn jeugd mag niet verkwijnen in de schaduw van het schuldbesef. Hij zou erover denken en wel iets vinden.

Hij las in de krant van de wereldtentoonstelling in Amsterdam en hij vroeg Floris of hij mee wilde om dat te zien. Zij gingen op een morgen. In het grote gebouw werd getimmerd, geleverd en uitgepakt, maar Werendonk vond er genoeg te beschouwen.
Na

het eten bekeken zij de nagmaakte stoomboot en drentelden zij langs het oude marktplein dat er was opgericht voor de vermakelijkheden, wijnhuizen en koekenbakerswinkels met juffers in ouderwetse dracht Floris zeide dat hij hier eens gauw terug moest keren, want het zou er 's avonds wel vrolijk zijn. Werendonk stelde voor dat hij nog wat bleef, maar voor hemzelf was het te vermoeiend, en hij gaf hem geld. Met de laatste trein kwam Floris thuis.

Een week daarna ging hij er op een zondag met Wijntje heen. Het was er druk en warm, zij liepen op Oud-Holland achter de muziek en zij dronken twee keer boerenjongens bij de Hindeloper. Hij sprak en lachte veel en op weg naar huis zeide hij dat zij gelijk had, hij moest het leven van de vrolijke kant bekijken. Zij voelde zich gelukkig naast hem en in de donkere stille straten liep zij dicht naast hem aan de arm. Zelf vroeg zij hem haar nog eens mee te nemen, zij kon er wel voor bijpassen van haar geld. De tweede keer sloten zij zich aan bij een ander paar, vrolijke verloofden, met wie zij gezamenlijk de dag doorbrachten, de meisjes met meer snoeperij, de jongens meer bier dan de gewoonte was.

Het is te zien dat het hem goed doet, zeide Wijntje tegen Werendonk, het berouw maalt hem niet meer zo in het hoofd. Het gebeurde nog wel op de wandeling dat hij opeens stil werd en als zij dan vroeg, sprak hij rustig en ernstig van de toekomst wanneer zij getrouwd zouden zijn en al de narigheid vergeten. En dikwijls zeide hij dat zij een grote steun was, dat hij samen met haar zeker wel recht zou blijven. Wijntje had geen haast om thuis te komen, zij liepen langzaam, regelmatig met de voeten naast elkaar en hun stemmen klonken zacht in de duisternis.

In de vroege zomer kwam het vaker voor dat hij Werendonk om geld vroeg voor een avondje naar de tentoonstelling en die gaf het gul, menend dat het welverdiend was na een lange ijverige dag. Dan vertelde hij de morgen daarna met wie hij er geweest was, vrienden van de school die hij weer ontmoet had of nieuwe kennissen, en van de pret waardoor het zo laat was geworden. Werendonk zeide eens dat het veel kostte als hij zo dikwijls ging, maar telkens wanneer Floris geld vroeg gaf hij het, zeggend: Het is ook je eigen loon dat je verdiend hebt, je kan er altijd om vragen. Maar toen hij enige avonden achtereen was gegaan vroeg

Werendonk, die nog op zat, of hij erop rekenen kon dat hij aan zijn plichten dacht. De verleiding trok alweer te sterk en de jongen besepte het niet eens. Hij bekende dat hij geld geleend had, hij beloofde het niet weer te doen. Maar toen hij naar de stad ging om het terug te betalen dacht hij er niet meer aan, hij verteerde het met de vrienden en hij kwam laat thuis.

Kort daarop, naar het station lopende, had hij twee onvreemde guldens in de zak. Hij voelde dat er iets vreemds aan hem was, maar zijn gedachten waren met andere dingen.

Toen hij weer zo liep, haastig ofschoon er tijd genoeg was voor de trein, herinnerde hij zich de wijze waarop het was gebeurd, zijn hoofd werd er warm en zwaar van. Bij al wat hij deed, al wat hij zeide, de hele dag, was er iets geweest dat pijn deed, de gedurige kwelling om het geld dat hij geleend had en vanavond terug moest geven; de vrees en de weifeling oom Gerbrand erom te vragen. Hij had een klant een dubbeltje teruggegeven en de gulden, die hij ontving, bleef in zijn vuist toen hij de lade dichtschloof. Het was gedaan voor hij het wist. En de kwelling was erger geworden omdat hij wachtte om de gulden toch weer in de lade te doen. Hoe het verder gegaan was herinnerde hij zich niet duidelijk, maar er waren twee guldens in de zak van het vest. Gemerkt zou het niet worden. Hij voelde het achter in zijn hoofd, hij was er bang voor. Op de tentoonstelling ging hij niet bij het troepje vrienden zitten, hij riep er een bij hem, gaf wat hij schuldig was en ging.

Hij zat voor het café dicht bij de muziektent en keek naar de mensen rondom. Donker naderden de gestalten in het blauwachtig licht en langzaam bewogen zij voorbij de slingers van gekleurde lampjes. Bijna alle gezichten lachten. En opeens moest hij denken aan oom Gerbrand die thuis gebogen zat, moeilijk ziende door de bril. Hij had een flauw en naar gevoel, hij wilde zich bezinnen wat hem te doen stond, maar hij kon niet. Twee gedachten verwarden, of hij dadelijk moest spreken en bekennen, of in stilte tegen zichzelf strijden. Hij zou de ogen van oom Gerbrand niet verdragen als hij voor de zoveelste maal van schuld en vergiffenis sprak, zoals die hem aankeek of hij geen hulp of raad wist. En er zou weer zwijgen in huis zijn en 's nachts zuchten in de slaapka-

mer naast de zijne. Alles had hij liever dan die stilte, of het huis zelf zich van hem afkeerde en melancholiek werd.

Zijn glas stond leeg, hij merkte dat de mensen weggingen. Hij keek rond en hij dacht: als er nu iemand was om mee te spreken zou er misschien nog hoop zijn. Maar hij voelde dat hij alleen was, dat niemand hem helpen kon. Hij ging en hij had weer een gedachte: het is niets, ik vraag om het geld waar ik voor gewerkt heb en ik doe het weer in de la. Maar de druk bleef in zijn hoofd en hij was schuw om dicht bij de mensen te lopen. Oom Gerbrand zat nog voor de papieren. Hij keek op en Floris merkte dat hij iets aan hem zag. Was het er vrolijk vanavond? vroeg hij. Nee, was het antwoord, ik heb er me verveeld. Terwijl hij zich uitkleedde dacht hij: Laat ik maar denken dat ik ziek ben en dat er niets aan te doen is en niemand weet het. De klok had al één geslagen toen hij de zware tred van Werendonk hoorde. In de kamer daarnaast werd diep gezucht. Toen werd het stil in huis. Er was geen gekraak meer in het hout, waar hij vroeger op lag te wachten, maar de stilte was kil en drukte zwaarder, het was of in donker de wanden naar hem zagen. Hij lag met open ogen, vermoeid van binnen.

's Morgens al vroeg oom Frans: Jongen waarom zo stil? En Jansje scheen diezelfde dag al argwaan te hebben, zij keek telkens naar hem en dat gedurig schudden van het hoofd hinderde hem. In de winkel voelde hij de onrust, hij liep dikwijls naar de woonkamer of naar boven zonder doel, en stond maar en keek rond. En waar hij was merkte hij de stilte.

Enige avonden ging hij vroeg uit, zeggend dat het voor een wandeling was. Buitenshuis verdroeg hij de eenzaamheid beter want dan kon hij denken over zichzelf en wat er goed te maken was. Dan zag hij in dat het huis hem ergerde omdat hij, evenals vroeger wanneer hij misdaan had, niets anders wist om er de schuld van te geven. Hij vroeg of hij beter geweest zou zijn als hij in een ander huis grootgebracht was en wonen moest, hij vond dat onzin want de schuld lag in hem en die had hij bij de geboorte meegekregen. De anderen waren immers eerlijke mensen in hetzelfde huis. Dat het er voor hem altijd donker en naargeestig was geweest, kwam omdat hij er door eigen slechtheid nooit iets vro-

lijks had kunnen zien. Maar waarom zocht hij dan altijd weer de schuld in het huis?

Zwijgend liep hij naast Wijntje op haar uitgaansavond, met een gevoel of er iets om hem heen was dat hem van anderen scheidde, het was hem of haar stem bedekt klonk zoals een stem die men in een andere kamer hoort. Hoe kon hij haar antwoorden toen zij vroeg wat hem scheelde? Wat kon hij anders zeggen dan wat hij al honderdmaal gezegd had, van de zondigheid en van de dwang om kwaad te doen? Floris, zeide zij, geef toch antwoord. En hij had haar niet eens verstaan.

Soms moest zij voor zij naar haar ouders ging voor een boodschap in de stad zijn. Dan spoorde hij haar tot haast aan want hij wilde zo kort mogelijk door de straten lopen. Buiten in de Hout voelde hij de eenzaamheid niet zo erg als onder de voorbijgangers. Zij keken naar hem en hij sloeg de ogen neer. Maar wanneer zij in de Hout liepen begon ook haar aanwezigheid hem te drukken. Hij zag haar voeten naast de zijne op het pad, hij wist dat zij geduldig wachtte en hij kon niet spreken.

Het was een stille warme avond toen zij zwijgend op een bank zaten, er was nog wat schemering over de gedaanten van de heesters. Toen de Damiaatjes te horen waren zeide zij dat zij nu maar naar haar ouders moesten. Zij keek naar hem en zij zag dat hij de handen voor het gezicht hield, zij raakte zijn schouder aan. In een snik hoorde zij: Ik kan niet meer. Een poos zat zij met zijn hoofd aan haar borst. En met het gezicht verborgen zeide hij dat hij het weer gedaan had en geen raad meer wist. Haar tranen vielen. Ik kan je alles wel vergeven, zeide zij, en ik kan je ook helpen als je me maar vertrouwen wil. Het had immers niet gehoeft, een paar gulden maar, die had ik je toch kunnen geven. Zijn hoofd schudde van nee, dat was het niet. Haar stem klonk helder, vast: Ja dat is het wel, het kwaad zit in het doen, want zonder dat zijn wij allemaal gelijk. Die guldens, die hebben je verleid en als je een paar gulden van mij gekregen had was de verleiding er niet geweest en het kwaad niet gedaan. Laten wij daar toch voor oppassen en reken erop dat ik je helpen zal, maar dan moetje het mij ook zeggen als je de aanvechting krijgt.

Toen zij gingen voelde hij de warmte van haar hand op zijn

arm. Zij was maar klein en tener, maar nu wist hij dat zij sterker was en wijzer, hij kon gerust op haar vertrouwen. Misschien ben ik nog niet verloren als jij mij helpt, zeide hij. De beklemming was van zijn borst, hij kon weer spreken.

Maar thuis keerde de neerslachtigheid terug. Werendonk zat zoals altijd onverstoorbaar aan de tafel, een strenge man die wel vergaf maar nooit vergeten zou. In zijn kamer merkte hij de stilte weer. En die bleef hij merken waar hij ging of zat, bij de bezigheden in de winkel of aan het eten, het zingen van Stien had er een holle klank in en wanneer zij zweeg was het of haar geluid erdoor verstomd was. En nog zwaarder voelde hij de beklemming wanneer oom Gerbrand tegen hem sprak en hem recht in de ogen keek, scherp door de bril. Hij dacht erover ook aan hem de bekentenis te doen, maar hij was er bang voor. In die tijd wilde hij Wijntje iedere dag zien, hij nam onverwachts zijn pet en ging uit. Dan belde hij aan en hij zeide het haar: Ik kom maar even wat troost bij je halen. Zonder te spreken stonden zij in de schaduw van de deur, kijkend in het zonnig loof van de kastanjeboom.

Voor 's avonds werd het hem te erg. Spelletjes werden er sedert hij dikwijls van huis was niet meer gedaan, dus ging hij uit en liep door de straten, liefst de eenzame waar niemand voor de deur zat. En al voelde hij de moeheid, hij stelde het uit naar huis te gaan. Hij zocht de Kroons op en hij zat er tot laat, hij was zo zwijgend dat zij telkens vroegen wat hij had. Ook bij Jansje kwam hij, die naar gewoonte in donker zat bij haar koffielicht. Zij werd oud, zij sprak weinig. Toen hij opstond zeide zij: Als je wat op het hart hebt, waarom zeg je het dan niet? Zij had het geraden. Maar hoe kon hij haar zeggen dat hij huiverig was geworden voor het huis?

Die nacht kreeg hij de inval dat het beter was weg te gaan. Hij lag klaarwakker, verlicht en verbaasd dat hij het niet eerder had gevonden, met velerlei gedachten dat hij ergens anders een broodwinning zou zoeken en dat hij er met Wijntje over moest spreken, want zonder haar zou hij toch niet sterk genoeg zijn. Naar de Oost of naar Amerika, het deed er niet toe, als hij maar ver van hier was en voorgoed had afgedaan met het huis dat hem tot slechtheid had zien groeien. Met oom Gerbrand kon hij er

niet over spreken omdat hij hem de reden niet kon zeggen. Zij zouden stilletjes moeten gaan. Hij lachte in zichzelf toen hij zich voorstelde hoe de deur voor het laatst achter hem sloot.

Wijntje zag dadelijk de vrolijkheid op zijn gezicht bij de boom waar hij wachtte. Het was zacht in het midden van augustus met de reuk al van bladeren verdord in de lange droogte. Ja, zeide hij, wij hebben veel te praten, en hij hield haar bij de arm en liep haastig de andere kant dan de gewoonte was. Hij sprak vlug, gedreven om nu alles te zeggen waar hij vol van was, van de benauwenissen die hij van kinds af had gehad van dat huis dat hij haatte, van de angsten die hij er nu weer leed, van de zekerheid die hij had, hij wist niet waarom, dat het dat huis was dat hem naar het ongeluk zou drijven. De zondigheid, zeide hij, die zal ik wel altijd houden, maar zoals dat huis mij aankijkt kom ik zeker in de verdoemenis. En van de inval die hij gekregen had om ervan verlost te worden. Zijn stem klonk hoog en blij. Ergens anders ver van hier zou de bevrijding zijn en als hij kon rekenen op de steun, die zij alleen kon geven, zou hij een eerlijk mens kunnen worden en al de ellende van zijn jonge jaren vergeten. Zij stonden stil aan de zoom van de Hout voor weilanden waar koeien tot in de verte lagen en boven hen wiegelden de takken. Wijntje streek hem over de hand die op haar arm lag. En starend in de donkere schemer zeide zij: Alles, dat heb ik allang in mijn hart gezegd, alles om voor jou de verlossing te vinden. Alles zal ik doen en meer kan ik niet zeggen.

Zij zouden gaan, het was afgesproken, in het geheim. Eén keer zeide zij dat het voor haar ouders vreselijk zou zijn als zij zo ging, maar daarna noemde zij het niet meer. Hij zou navragen wanneer er een boot vertrok en wat het kostte. Hij lachte veel en telkens zeide hij op de wandeling dat de lucht onder de bomen hem goed deed.

En eens vroeg zij of hij eraan gedacht had hoe zij de kosten zouden krijgen. Misschien deden zij beter er eerlijk over te spreken, zij met haar ouders, hij met zijn oom en hem te vragen hun het geld te lenen. Dan hoefden zij ook niet heimelijk te gaan of zij iets op het geweten hadden. Zij kende de oom niet, antwoordde hij, die had zich in het hoofd gezet dat hij voor het hele leven zijn

aant.

beschermer was, hij had juist gisteren gezegd dat de laatste schuld betaald was en dat hij geen zorg meer had, dan welvaart in de winkel voor Floris. Hij zou hem nooit naar een ander land laten gaan. Maar vertrekken moest hij, nu bleef hij zeker niet meer in dat huis.

Op Koninginnedag mocht Wijntje vroeger uit en omdat het in de stad te druk was liepen zij langer in de Hout. Zij kwamen weer aan de zoom voor het weiland, zij gingen er zitten in de hoge scheerling. De zon scheen nog op de toppen van de bomen. Een poos lang werd er geen woord gesproken, maar Wijntje begreep dat hij nadacht over wat zij nog eens had gezegd over het geld, hij zat diep gebogen. Plotseling keek zij hem verbaasd aan omdat hij iets vroeg wat zij niet begreep. Wat zeg je toch? vroeg zij. Hij herhaalde het: Of zij dacht dat die armband van haar mevrouw veel waard was? Als we die hadden, zeide hij, dan waren wij geholpen. Zij staarde naar hem, zij zag hoe wit zijn gezicht was in de schemer. Zij wendde het hoofd af en liet het vallen op de schouder, er kwamen tranen en een grote snik van pijn. Hij stond op. Hij hoorde wat zij tussen de snikken zeide: O God verlos hem toch. Hij liep hard weg. Floris! gilde zij naar het donker van de laan, zij hoorde alleen de snelle voeten. Toen viel zij met gezicht op het gras.

XIV

Toen hij thuiskwam, kort na twaalf uur, brandde er nog licht in de winkel en in de kamer stonden Jansje en Stien met de armen gekruist te wachten. Ontdaan vertelden zij hem wat er gebeurd was: een uur geleden was Werendonk naar boven gegaan en toen hij terugkeerde had hij op de trap een kramp gekregen en was eraf gevallen. Hij had de pols gebroken. De dokter op de Gracht was niet thuis, daarom was Frans met hem naar het gasthuis gegaan. Van de trap vallen is niet erg, zeide Floris, de een heeft de kramp in het been, de ander in het binnenste. De twee vrouwen keken hem zwijgend aan en hij ging naar boven. Op bed liggend hoorde hij dat de ooms thuiskwamen, dat de voordeur gesloten werd. Daarna luisterde hij naar het zingen van feestgangers in de verte, naar voetstappen in de straat. Morgen moest er iets gebeuren.

Aan het ontbijt, waar Werendonk met de arm in een doek zat, vroeg hij naar de binnenplaats kijkende of het wat beter ging. Die morgen al merkte Frans in de winkel dat er iets bijzonders met hem was. Hij verstond niet wat een klant gezegd had, hij schoof het geld over de toonbank of het stof was, telkens keek hij met gefronste wenkbrauwen naar de bovenste ruitjes en streek zich over het achterhoofd. En soms meende Frans een grijnzend trekje om zijn mond te zien. Ook Jansje viel het op dat hij vandaag anders dan gewoonlijk was, zo ruw hij de deur van de trap met een schop dichtdeed, zo hard hij op de treden stampte. En alles deed hij of er haast was, Werendonk keek ernaar hoe vlug hij in de winkel bediende. Toen Floris in de vooravond lang in zijn kamer bezig geweest was, kreeg hij op de vraag, waar hij heenging, ten antwoord: Naar de Bijbellezing. Hij zeide dat er die avond immers niet gelezen werd. Maar Floris ging zonder meer te zeggen. Hij kwam laat thuis, bleek en vermoeid. En de volgende morgen hoorde Werendonk dat Wouters hem op de Bloemendaalse weg gezien had, haastig lopend. Hij vroeg hem wat hij zover gedaan

aant.

had en het antwoord was: Ik liep maar wat. Naderhand herinnerden allen zich dat hij weinig zat, de hele dag ter been met een vlugheid die men niet van hem kende.

De laatste tijd had hij dikwijls de kerk verzuimd en nu was er een zondag dat hij 's morgens en 's avonds in de Grote Kerk was geweest en bovendien, zoals verteld werd, in de middag in de Bakenesser Kerk. En toen Frans in zijn kamer kwam om iets te zoeken zag hij er de Bijbel open op de tafel, bij het zevende stuk van de brief aan de Romeinen. Hij sprak er met Gerbrand over en vroeg hem of hij zich niet herinnerde dat hun zuster altijd datzelfde las, altijd met de gedachten bij de zonde. Werendonk nam zich voor ernstig met hem te spreken om te weten wat hij op het gemoed had, maar er kwam niets van want Floris was altijd gehaast om uit te gaan en keerde pas terug wanneer Werendonk, die langzaam was met de ene hand onbruikbaar, juist de laatste cijfers op te tellen had.

Van de dominee op het Spaarne vernam Werendonk, hem op straat ontmoetend, dat zijn neef weer dikwijls bij hem kwam. De jongen had een nauwgezet geweten, zeide hij, maar hij werd ervan gekweld en hij stelde zich meer vragen dan men beantwoorden kon. Wat hem ontbrak was niet het verstand of de goede wil, maar het geloof. Tegen al wat de dominee zeide zette hij velerlei bezwaren en alleen wanneer zij tezamen gebeden hadden scheen hij voor het ogenblik verlicht te zijn. Maar een volgend maal kwam hij weer in dezelfde mistroostigheid.

Op een avond kwam Kroon bij Werendonk binnen. Hij vroeg of hij iets gemerkt had van onenigheid tussen zijn neef en Wijntje. Tegen de gewoonte was zij gisteren alleen thuis geweest, zij had telkens gehuild en niet willen zeggen wat er scheelde. En toen vanmiddag Kroons vrouw bij haar was geweest had haar mevrouw haar in de kamer laten komen en gezegd dat Wijntje de hele dag rode ogen had. Dat zal het zijn, zeide Werendonk, onenigheid tussen die twee. Dat maken ze met elkaar wel weer goed.

Maar die nacht maakte hij zich ongerust toen hij zat te wachten tot over enen voor hij hem hoorde binnenkomen. Hoewel hij te moe was voor een gesprek zeide hij dat Floris even moest gaan zitten. Nee, antwoordde hij kortaf, ik ga naar bed. Hij zag er ge-

jaagd uit en hij sloeg de deur hard dicht.

De volgende middag vroeg hij geld om nog eens naar de tentoonstelling te gaan en die nacht bleef hij weg. Ik begrijp die jongen niet, zeide Werendonk tegen zijn broer, vandaag zit hij vol muizenissen over wat goed is en wat kwaad en morgen is het weer lichtzinnigheid. Op zijn kamer ligt de Bijbel opengeslagen alsof hij erin zat te lezen voor hij uitging en ondertussen vergeet hij de matigheid bij het plezier. Dat heb ik ook gedacht, antwoordde Frans, hij zoekt het hier, hij zoekt het daar en rust vindt hij nergens.

In de keuken waren de vrouwen het niet eens over het gedrag van Floris. Stien hield vol dat wat hij ondervonden had met de val van het vorig jaar en daarna hem te diep getroffen had, het duurde lang voor het hart daarvan genezen kon en dus moesten zij veel door de vingers zien. Maar Jansje sprak niet meer zo vergoelijkend over hem als zij vroeger deed. Het medelij gaat altijd naar de zwakke, zeide zij, en wat de sterke te dragen krijgt daar wordt niet op gelet, al zou hij eronder bezwijken. Denk je wel eens aan Werendonk? Zijn leven lang is zijn grootste zorg geweest voor Floris en heb je gehoord wat die jongen zei toen Werendonk de pols had gebroken? Tweeëntwintig jaar over hem gewaakt als een vader, voor hem gewerkt dat hij met een schone naam beginnen kan. En dacht je dat hij het niet merkte dat er van die boom geen vrucht wil komen? De jongen is een vreemde hier in huis. Hij heeft wel het kwaad van de Werendonks, en meer dan dat, maar van hun eerlijkheid en fatsoen heeft hij niets. En dat er geen plezier van beleefd zal worden, dat kunnen mijn oude ogen nog wel zien.

Het was de tweede zondag dat hij voor de ochtend- en voor de avonddienst in de Grote Kerk kwam. Hij ging vroeg naar bed, hij stond vroeg op, hij deed in de woonkamer datgene waar hij zich wekenlang tegen had verzet, en sloot voorzichtig de deur achter zich. Op de hoek van de Gracht keerde hij zich om en stond even stil. Behalve de bakkerij was er nog geen winkel open. Het huis van Werendonk was het hoogste in dat gedeelte van de straat, het helde meer voorover dan hem ooit was opgevallen, en in dit morgenlicht was de baksteen ook donkerder. Hij kreeg er een gevoel

aant.

van kilheid en verdriet van zoals het daar stond, zwaar en hangerig, met de gordijnen neergelaten, of het van vermoeienis sliep. Daarboven glansde een fris licht aan de hemel. Hij sloot de ogen voor hij zich omkeerde en weer ging.

Eerst in Amsterdam uit het station komende bedacht hij wat hij nu moest doen. Hij had eens afgesproken dat hij met een schip zou vertrekken, maar waar hij er een vinden moest wist hij niet. Links van hem staken masten in de grauwe lucht en toen hij er kwam zag hij schepen ver van de wal liggende. Hij liep voort tot bij een stoomboot met een zwarte pijp en op een bord stond dat zij naar de West voer, hij ging een poos aarzelend heen en weer en vroeg ten leste een sjouwer wat de reis kon kosten. De man noemde een bedrag waar hij van schrok. Langzaam de stad in lopend herinnerde hij zich de tentoonstelling, daar wilde hij voor het laatst nog heen.

Op Oud-Holland ging hij om te schuilen voor de regen een melkhuis binnen, de juffrouwen waren bezig op te ruimen en in te pakken. Hij zat er alleen bij een kop chocola, kijkend door de ruitjes van de voordeur die gesloten was voor de gure wind. En toen al begon er iets in hem te klagen. Hij moest weg, hij kon niet meer terug, maar het gaf weemoedigheid. In de gedachten zag hij oom Gerbrand, met de brede schouders, de vaste ogen, langzaam in de beweging, in de kamer waar het bij zulk weer erg donker was. En aan het huis denkend, zoals het hem vanmorgen had aangekeken, moest hij zich bedwingen om geen tranen te krijgen. Het had iets van de huizen hier in het rond op het marktpleintje, maar deze waren niet echt en hadden nooit iets zien gebeuren met de mensen die er woonden. Hij vond het vreemd dat hij het nu zo duidelijk voor zich zag, de heldere blauwe stoep, de gele vensterlijsten, de bakstenen donker en dof. Alleen om weg te komen uit dat huis had hij het geld genomen. Oom Gerbrand zou het niet begrijpen want hij zou zien dat er nog de vorige avond in de Bijbel was gelezen. Maar hij begreep ook zelf niet hoe er zo groot verschil in hem kon zijn tussen wat hij wilde en wat hij deed. Het gaf niets daarover na te denken. Het besluit was gevallen en terug kon hij niet. Maar zwaar was het hem wel op het hart en het grauwe weer maakte het niet beter hier in het midden van

aant.

die huisjes als speelgoed die er voor de pret van de zomer hadden gestaan, leeg en gesloten.

In de avond ontmoette hij een paar bekenden met wie hij uitging. Een week later werd hij in het logement plotseling wakker. Waarom heb ik het geld genomen? vroeg hij. Om uit het huis weg te gaan, weg van de verleiding die me toch altijd naar de zonde trok, ergens anders heen om eerlijk te leven. En wat heb ik ermee gedaan? Weggesmeten. Laat het maar uit zijn als ik nog eenmaal mijn huis terug mag zien.

Toen hij buiten kwam scheen de zon, telkens achter wolken schuilend, aan een lichte hemel. Hij wilde dadelijk naar het station gaan, maar hij bedacht dat hij liever bij donker terugkwam. Hij slenterde door de stad, langzaam, onverschillig. Soms keek hij een voorbijganger aan, soms dacht hij: Het had anders kunnen zijn als de mensen mij geholpen hadden, maar zij zijn altijd vreemden voor mij geweest.

Laat in de namiddag kon hij niet langer wachten, maar om niet te vroeg te komen wilde hij te voet gaan. Ook op de Haarlemmerweg liep hij langzaam, starend naar de lucht, rood en grijs boven de weilanden. Hij merkte dat zijn voeten licht waren en bijna geen geluid maakten op de stenen van de weg. De Amsterdamse Poort rees zwart in het donker met een geel vlammetje in de doorgang. Hij stond even stil en liep eromheen. Op de tweesprong aarzelde hij weer, hij wilde de kortste weg nemen, maar een angst dreef hem de stille vest op waar behalve de enkele lantarens bijna geen lichten waren. Hij schrok van het toeslaan van een deur. Bij de Langebrug besloot hij te wachten voor hij langs het huis ging, nog een paar uur dan waren de winkels gesloten en werd hij niet van de burens gezien. Weer nam hij een omweg door straatjes waar hij sedert zijn jongenstijd niet geweest was, hij liep langs de waterkanten rondom de binnenstad, hij bleef hier en daar staan, vermoeid in de voeten, en liep dezelfde weg nog eens. Toen hij de grote klok tien hoorde slaan was hij op het Spaarne achter zijn huis. Daar zat nu oom Gerbrand onder de lamp en de andere oom liep misschien nog buiten. Het waren maar weinig stappen van hier, hij kon het wagen want behalve bij Thijs waren in de winkels de lichten nu uit. Hij ging de steeg in, voor en achter

aant.

zich kijkend, maar halverwege bij de lantaren bleef hij staan. Hij dacht: als hij het huis gezien had was het met hem gedaan. Hij keerde terug. Zijn voeten gingen zonder dat hij het wilde de duisternis van de Hout in. En ofschoon het zo donker was dat hij de handen uitgestrekt moest houden wist hij dat hij bij het huis van Wijntje moest zijn. Hij tastte en voelde een boomstam. Plotseling kon hij niet meer staan van de vermoeienis, hij zakte in de knieën en met het hoofd tegen de boom geleund zeide hij: God verlos mij toch van de zondigheid. Meer kon hij niet, hij begon te beven van angst. Toen stond hij op en tastend in de duisternis, die rood voor zijn ogen werd, vond hij het hek, dat hij voorzichtig opendeed, en hij vond het tuinhuisje waar een bank moest zijn. Hij legde zich neer, hij zag dat er geen licht was en het leek wel of de bladeren van al de bomen opeens ruisten met de wind toen hij de pijn van het heimwee kreeg naar zijn eigen huis en in tranen insliep.

Het was in de Kleine Houtstraat gauw bekend dat hij in de omtrek rondzwierf. Het eerst kwam Nuyl vertellen dat een paar jongens, die beukenootjes waren gaan zoeken, hem gezien hadden dicht bij Laurens Coster, hij stond er blootshoofds tegen een boom geleund en hij had zo raar gedaan dat zij weggelopen waren. Een boswachter kwam Werendonk waarschuwen, want het kon best zijn dat men hem voor malende hield. Gisteren bij schemerdonker had hij hem een struikgewas in zien gaan, hij was hem gevolgd en hij had hem aangetroffen, geknield in de dorre blaren, met het gezicht opgeheven terwijl hij zich zachtjes op de borst sloeg, hij had hem aangesproken en gevraagd wat hij daar deed en hij had geantwoord: Als de kerk gesloten is mag ik toch wel onder de vrije hemel bidden. Toen was hij opgestaan en weggelopen. Het was misschien godsdienstigheid, zei de man, maar dan van iemand die het hoofd kwijt was. Ook de melkboer had hem gezien, bleek en hongerig, en toen hij hem had aangesproken was hij weggelopen.

De burens keken naar Werendonk, maar geen een die hem iets vroeg. Hij liep moeilijk, soms iets waggelend, en hij stond weinig in de winkel omdat hij met de ene hand in de doek toch niet helpen kon. Door de ruit zag men hem aan de tafel zitten, met het hoofd op de borst gezonken. En dikwijls stond Jansje bij hem te praten.

aant.

Hij had er met niemand over gesproken dat er geld uit het trommeltje verdwenen was want het had geen doel, dacht hij, dat er nog meer van schande bekend werd. Maar Jansje maakte het hem lastig met haar vragen en haar raad. Van de dag dat de jongen uit huis was gelopen was zij ieder ogenblik bij hem komen staan om te vragen wat hij nu zou doen. Werendonk, was het dan, denk nu eindelijk aan jezelf. Je hebt alles gedaan wat een mens maar doen kan, maar het is hopeloos en niemand neemt het je kwalijk als je de handen van hem aftrekt. Zij had er recht op dat te zeggen, die al in zijn huis gewerkt had van de tijd dat zijn ouders nog leefden. Hij schudde alleen het hoofd.

Toen er nu elke dag verteld werd van de zonderlinge wijze waarop de jongen rondzwierf en men wel begrijpen kon dat de burens dachten dat hij zijn verstand verloren had, werd Jansje dringender. Je zal toch niet zo dom zijn hem weer in huis te nemen, zeide zij, als hij gek is laat hem dan oppakken en doe hem in Meerenberg. Vergeet niet dat er in je huis niets dan narigheid geweest is van de dag dat je zuster trouwde. Toen het een stakkerd was had je gelijk voor hem te zorgen, en ook toen het een misdadiger was. Werendonk liet zich ontvallen: Een misdadiger is hij nog, hij heeft hier alweer gestolen. En mijn plicht is het over hem te waken, al was hij in de hel dan haalde ik hem eruit. Mijn benen begeven het, maar mijn hoofd denkt aan niet anders dan hoe ik hem hier krijg. En zij vouwde de magere handen voor zijn gezicht, zij zeide klagend en smekend: Man doe het toch niet, het wordt je ongeluk.

Zij sprak er ook met Frans over: Praat toch eens met je broer dat hij verstandig wordt. Zeventigmaal vergeven is goed, maar hij is onze lieve Heer niet, hij heeft al meer gedaan dan van een gewoon mens gevraagd kan worden. Frans trok maar de wenkbrauwen op en antwoordde: Ach Jansje, dan ken je hem niet.

Frans ging zelf morgen en middag door de Hout, maar dan liep hij in gedachten of hij keek naar de kraaien in de hoogte en wanneer hij thuiskwam zeide hij dat hij overal gezocht had. En hij troostte: Heb maar vertrouwen, broer, de ergste beproeving gaat voorbij.

Toen het een dag lang regende en onstuimig woei zat We-

rendonk gedurig dicht bij het venster naar de lucht boven de rode daken te kijken. En de volgende morgen ging hij uit met de wandelstok die hij gekocht had. De burenen die hem zagen, moeilijk gaande in de richting van de Kleine Houtbrug, rekten de halzen om hem na te kijken.

Het was buiig herfstweer, in de Hout rukten de windvlagen aan de takken zodat de bladeren in zwermen eraf woeien en rondwarrelden en door de toppen voer een geruis als van de zee. Hij bleef telkens staan omdat de wind hem de adem benam. Aan de zoom nabij de weg naar Heemstede ging hij zitten op een bank. Hij voelde zich hulpeloos, niet wetend wat te doen. De enige hoop was dat de jongen uit oude genegenheid bij hem zou komen als hij hem zag, en dan zou hij hem wel overreden. Maar het had geen zin om hier te blijven zitten. Hij stond op en keek over het weiland waar de zon doorbrak.

Hij keerde zich om en hij ontwaarde hem, geen tien passen van hem af, met de ene hand het kreupelhout terzijde houdend. De ogen waren groot in een wit gezicht, zij staarden of zij hem niet zagen. Werendonk wendde het hoofd af en zette voorzichtig, om hem niet te verschrikken, de ene voet vooruit, daarna de andere. Hij wachtte voor hij dit nog eens deed. Toen keerde hij zich om en hij schrok. Floris was dichterbij gekomen, zijn mond stond wijd vertrokken in een grijns, hij hield de vuisten vast tezamen in de hoogte. Werendonk zag dezelfde ogen waar Berkenrode hem mee aankeek, jaren geleden toen hij de vlucht nam voor het station. Jongen, mijn jongen, zeide hij klagend, bevend. Floris sprong achteruit en liep schreeuwend weg.

Waggelend, op de stok geleund, keerde hij naar de bank terug en hij zat er gebogen met het hoofd in de ene hand. Hij voelde hoe zwak hij was, hij kon zelfs niet roepen in de eenzaamheid, hij nam de pet van het hoofd en keek de ruisende bomen en de wolken aan.

aant.

XV

Die avond, nadat hij de winkel gesloten had, werd er gebeld en hij deed open. Floris glipte langs hem naar binnen en ging zo vlug het trapje op, de kamer door dat hij er verbaasd van was. Hij wachtte in het lamplicht, aarzelend of hij naar hem toe zou gaan. Na een poos kwam Floris binnen, hij ging langs hem, schuw, met het grauw gezicht naar hem gekeerd, hij zeide: Vraag me maar niets. En voor Werendonk begreep wat hij deed was hij weer even vlug, bijna zonder geluid, de voordeur uitgegaan. Stien kwam, zij keek verwonderd. Hij was bij haar in de keuken geweest, zeide zij, hij had om een stuk brood gevraagd en toen hij het gulzig had opgegeten, had hij gezegd: Je moet niet denken dat ik om het brood kom, maar ik moest in huis zijn. Werendonk haalde pet en paraplu, haar zeggend in de kamer te blijven voor het geval er weer gebeld werd, en ging uit om in de buurt naar hem te zoeken. Toen hij terugkeerde zat zij met Frans te wachten, maar hij schudde het hoofd en zette de stoel aan de tafel. Gelukkig regent het niet meer, zei Frans, en koud is het niet. Werendonk zat tot lang na twaalven en toen hij in bed lag bleef hij wakker.

De volgende avond op hetzelfde uur belde hij weer, hij scheen minder bang te zijn en Werendonk, die maar langzaam kon lopen, volgde hem tot hij zag dat hij weer de keuken inging. Later hoorde hij de deur van de binnenplaats openen, hij herkende zijn haastige voetstap op de stenen, hij hoorde ook de scharnieren van de schuurdeur knersen. Terwijl hij nog luisterde verscheen Floris plotseling in de kamer. Blijven kan ik nog niet, zeide hij bijna fluisterend, vraag me maar niets, er is voor alles een tijd. En toen Werendonk opstond week hij angstig achteruit, zijn stem klonk hees: Houd me niet tegen. Vlug was hij het trapje af en bij de open voordeur zag Werendonk dat hij weer even het hoofd binnen stak.

Een uur later kwam Wouters tegelijk met Frans om ernaar te vragen, want hij had de jongen zien komen en gaan. En We-

rendonk vertelde van het vreemd gedrag. Geen nood, zei Wouters, hij is erg geschokt, maar hij vindt de rust wel weer terug.

Daarna sloot Werendonk vroeger, juist toen de Damiaatjes ophielden, en de lamp uitgedaan hebbende zag hij dat de vrouw van Thijs aan de overkant door een spleet van het gordijn stond te kijken. Hij wilde al het trapje opgaan toen de bel tinkelde. Floris bleef in donker staan. Zal u me niet tegenhouden? vroeg hij. Kalm maar, zei Werendonk, maar Floris liet hem niet spreken, hij zeide hard: Ik durf niet te blijven, stampend met de voet. Toen ging hij langzaam de kamer in, steeds achter zich kijkend. Voor hij de deur van de gang opende zeide hij: Zolang ik het niet weet kan ik niet blijven, wat de zondigheid is en of ik ervan verlost kan worden. Werendonk zat alleen en wachtte. Hij hoorde hem uit de keuken de trap opgaan, dan in de kamer boven zijn voeten haastig heen en weer. Toen hij terugkeerde kwam hij dicht bij Werendonk en zijn stem klonk verdrietig: Het gaat niet, het kan niet als de burens zo kijken. Ach u weet het niet. Ik zal het een andere keer proberen. Hij keek zwijgend naar de vloer, hij zuchtte. Niemand kan mij helpen, fluisterde hij voor zichzelf en hij ging langzaam de donkere winkel door. Werendonk staaarde nog naar de deur toen Stien weer kwam en hem zwijgend aankeek.

Al de burens wisten dat hij 's avonds thuiskwam, schuw en telkens achter zich kijkend zoals iemand die gevolgd wordt. Bij Brienen, tegenover de steeg, had men gezien dat hij daarvandaan kwam, sluipend, stilstaand en weer terugkerend, en wanneer hij wegging liep hij hard weer door de steeg. Anderen hadden hem dan al een uur eerder waargenomen, op het korte stuk van de Gracht of op de Turfmarkt, heen en weer slenterend als een schim langs de lantaarns. Toen de jongen van Minke was blijven staan was hij vlug de hoek om gelopen, hij was hem gevolgd en hij had gezien dat hij achter een boom verscholen stond. De vrouw van Warner had hem uit de steeg zien komen toen zij het luik van de kelder vastmaakte, zij had gevraagd of hij een krentenbroodje wilde, maar hij was schichtig opzij gegaan. En waar er over hem gesproken werd hadden ze medelij met hem, want hij zag er verkommerd en verwaarloosd uit, met niets dan een gescheurd jasje aan en de schoenen stuk, de wangen diep ingevallen. Werendonk

kon er niets aan doen, dat wist men wel, het ging hem weer slecht met het been, zodat hij maar weinig in de winkel stond, en daarbij nog de hand die hij niet gebruiken kon.

Het was nu regel dat Floris kwam omtrent half tien, hij liep met het hoofd gebogen, men zag wel dat hij spiedend keek. De straat was dan stil zoals altijd op de natte herfstavonden wanneer niemand meer om boodschappen ging, en voor bijna iedere ruit was een gezicht van iemand die keek hoe hij kwam, hoe hij weer wegging. Men had ook Jansje, die tegenwoordig vroeger naar huis keerde omdat zij te oud werd voor het werk, een paar maal tegen half tien weer zien binnengaan. Men had er haar naar gevraagd, men wist dat zij ertegen was dat Werendonk de jongen weer in huis zou nemen. Maar zij was een kwaadaardig oud wijf geworden, zij gaf scherpe antwoorden: Kijk naar je eigen gebreken, gluur bij jezelf binnen. En het was laat wanneer iemand haar naar huis zag gaan, nietig, voet voor voet in het donker.

Jansje wachtte in de keuken en toen hij kwam schrok hij van haar. Zij stond vlugger op dan Stien, zij was het die een stuk brood voor hem sneed. Toen hij gegeten had zeide zij hem scherp aanziende: Als je brood wil hebben kom dan bij mij, ik geef je zoveel je maar op kan, maar kom niet hier elke avond je oom aan het schrikken maken. Zonder antwoord ging hij naar zijn kamer boven. En toen hij beneden kwam zat Jansje bij Werendonk. Hij keek naar haar of hij bang voor haar was. Ik kan het niet helpen, zei hij, ik moet hier komen, ik denk altijd aan mijn eigen huis. Hij keek de kamer rond en plotseling, of hij iets gezien had op het gordijn, sprong hij het trapje af en liep weg, de ruiten van de deur rinkelden.

Werendonk zat ineengezonken, afgemat van wat hij de laatste dagen had ondervonden, met de ogen naar de vloer. En Jansje tegenover hem keek hem gedurig aan. Je ziet het toch, zeide zij, dat hij zijn zinnen kwijt is, elke avond hier als een schim te komen en wat hij zegt niets dan gekkenpraat. Waar moet dat naartoe, Werendonk, als je hem maar laat begaan en niet doet wat je behoort te doen? Meer dan wat hij hier krijgt zal hij wel niet te eten hebben, zijn tenen steken door zijn schoenen en wie weet waar hij slaapt met de winter niet ver van de deur. En waar moet het met

jezelf heen? Je wordt geknaagd van de onrust, de angst is je op het gezicht te zien en zo flink ben je ook niet meer dat je alles dragen kan. Het kost je maar een gang naar Meerenberg, ze pakken hem op en ze brengen hem erheen. Dan komt pas de rust in huis waar je recht op hebt met de oude dag.

Hij zat van nee te schudden. Hij is net zo goed bij het hoofd als jij en ik, zeide hij voor zich kijkend, maar hij wordt zwaar beproefd. De zonden van de voorouders, die verscheuren hem het gemoed. En ik wacht en bid dat de genade voor hem komt, die hem het licht geeft en hem verlost. Het is de strijd vanbinnen, die heb ik ook te strijden gehad toen ik zo oud was als hij. En God weet het, voor een mens die nadenkt is die strijd eigenlijk nooit gedaan. Jansje stond op en zuchtte. Met de handen op de tafel en dicht over hem gebogen zeide zij: Dan moet je het zelf maar weten, man, ik heb je gewaarschuwd. Maar denk eraan hoe zijn vader aan zijn eind is gekomen. Er is zondigheid die zich in bloed wil wassen, dat hoef ik jou niet te zeggen. Je eigen vader zou niet verdronken zijn als hij niet zo over de zondigheid gemaald had, denk daar maar aan. Nu moet ik weer naar huis. Goeienacht, Werendonk.

Zij haalde haar mandje en haar doek en ging het trapje af, de duisternis in.

Werendonk stond op en legde de Bijbel voor zich. Hij wilde hem openslaan, maar hij dacht: Waarom? Wat er staat van de zonde dat weet ik allang, wat heb ik er nog te zoeken of te vragen? Bidden is het, bidden tot ik niet meer kan. Hij legde de ene hand en het hoofd op de Bijbel, hij bad. Eerst toen hij Frans de sleutel in het slot hoorde steken richtte hij zich op.

Frans draalde bij de deur en zeide toen: Zou je niet naar bed gaan? Er is toch niet zo veel te rekenen, wel? Het is niet het geld, antwoordde hij, daar heb ik lang genoeg mijn zorgen aan gegeven. Er zijn andere rekeningen om over na te denken.

Hij zat in de stilte met een zwaarheid op het hart over wat Jansje had gezegd. Het was waar dat hij, zonder dat hij het gemerkt had, veel op zijn vader was gaan lijken. Het was waar dat hij die dag in de Hout op het gezicht van Floris hetzelfde had gezien als op dat van zijn zwager, lang geleden voor het station. De spo-

aant.

ken, die de mens benauwden, keerden bij de nakomeling terug. Hij had altijd geleefd in het vertrouwen op God, zijn best gedaan zoveel het maar kon uit de verkeerdheden te blijven en eerlijk te zijn met de mensen en met zichzelf. Hoe kwam het dan dat hij de moed begon te verliezen, dat er een gedachte in hem woelde die hij niet eens durfde aan te zien? hoe kwam het dat hij de laatste dagen het gevoel had of er een donkere macht over hem daalde? Was het de vermoeidheid van de ouderdom, de gebrekkigheid van het lichaam, de behoefte van de ziel om rust te hebben? Hier zat hij dagen achtereen hulpeloos, niet in staat om de jongen te redden, die zonder hem al jaren geleden in het verderf zou zijn gevallen. Niemand kan mij helpen, had hij laatst gezegd. Hij kon het niet, dat was waar. Hij besepte wel dat hij moe was van het bidden en het wachten en dat hij liever rusten ging. En wanneer hij te nacht of te morgen de ogen sloot moest hij het lot van de jongen aan God toevertrouwen.

Naar bed gaande bemerkte hij dat er nog licht brandde in de keuken. Frans en Stien zaten er, zwijgend, met de armen over elkaar. En hij begreep wel waar zij aan zaten te denken. Hij zeide dat het nu laat genoeg was, hij ging voor de trap op en hij zag niet hoe Frans en Stien, die hem volgden, hem nakeken terwijl hij zijn kamer binnentrad.

's Morgens vroeg stond hij weer in de winkel. Die hem goed kenden merkten dat de gedachten hem bezighielden. Wanneer hij opkeek vestigde hij de blik op iemand of hij verwonderd was. Soms staarde hij door de ruiten met de wenkbrauwen opgetrokken.

Het was hem of de mensen veranderden. Waar hij keek zag hij de gezichten groter, bleek met de ogen donker. Bienen aan de overkant stond gedurig dicht bij het raam naar hem gekeerd en wanneer hij zich omkeerde om iets te pakken, scheen het dat hij over Werendonk sprak, want er was dan een ander gezicht dat zich ophief en naar hem tuurde. De winkeldochter van juffrouw Sanne lichtte telkens een tipje van een der katoenen op, er was daar maar één oog dat gluurde. En bij Thijs verderop was het de vrouw die met de stofdoek bezig ieder ogenblik uit het raam keek, zij kon door het bovenruitje juist op deze toonbank zien. Het bin-

aant.

nenkijken bij elkaar had men altijd gedaan en het sprak vanzelf dat burenen, die elkanders vreugden en lasten kenden, graag wilden weten hoe het bij de ander ging, maar hij voelde dat het nu de gewone nieuwsgierigheid niet was. Die gezichten hadden iets vragends, hij moest er telkens naar opkijken.

Tegen schemerdonker viel het hem op dat Minke en Nuyl herhaaldelijk voorbijliepen, of zij het maar deden om naar hem te kijken. Eerst praatten zij, dan zwegen zij en rekten de halzen nog eens. Warner bleef staan, men zou zeggen dat hij opeens aan iets dacht waarover hij zich verwonderde, hij hief het bol gezicht naar de ruit van de winkel waar de naam op stond, toen liep hij door. En 's avonds voor sluiting kwam Wouters, die zei: Ik had eens bij je willen binnen lopen voor een praatje, maar ik bedenk me dat je neef op dit uur komt, dus morgen maar, we zien elkaar zo weinig tegenwoordig. Ja, antwoordde Werendonk, zo gaat het. Hij voelde zich te moe om te praten. Maar Wouters ging niet, hij draalde, hij keek naar de zakken, de weegschaal, de koppen, en Werendonk, die hem gadesloeg, merkte dat zijn ogen zich steeds naar hem richtten. Goieinavond, zei hij eindelijk en toen hij uit de deur was bleef zijn gezicht nog even voor de ruit, bleek, met grote ogen.

Hij wachtte voor de tafel, de boekjes liet hij dicht. Floris belde en ging naar de keuken, dan naar boven waar zijn voetstappen te horen waren, hij ging ook op de binnenplaats en rommelde in de schuur, toen liep hij weer schuw de winkel uit. En Werendonk bad weer op de Bijbel, daarna zat hij in de lamp te staren. Er was iets waar hij niet aan denken wilde.

Hij keek rond omdat het was of hij iets hoorde, hij dacht dat het een suizing was zoals hij de laatste tijd wel meer had van de vermoeienis. Hij wist dat hij beter deed met naar bed te gaan, maar het was nu eenmaal de gewoonte laat op te blijven. Het werd kil in de kamer. Stien moest morgen maar een turf in de kachel doen. Frans kwam, de handen wrijvend. Er is een koude wind, zei hij, wij zijn ook al dicht bij Sint-Maarten. Hij ging naar de keuken.

Werendonk zat zo stil naar de vloer te staren dat hij schrok toen de toren het halve uur sloeg. En nu hoorde hij weer iets op de

binnenplaats, hij dacht dat het Floris kon zijn ofschoon hij hem toch de deur uit had zien gaan. Het was of er iemand fluisterde en daarna zachtjes lachte. Hij stond op en in de keuken zag hij Frans en Stien die voor de open deur in het donker tuurden. Frans wierp de bezemstok op de plaats, er waren katten, zeide hij. En toen Werendonk aanstalten maakte om naar boven te gaan was er iets dat voor zijn herinnering zweefde, hij wist niet wat.

De volgende dag was een zaterdag, de winkel bleef langer open, Floris kwam later. Voor hij heenging stond hij voor de tafel. Ik kan niet langer, zei hij, het wordt winter en koud. Ik moet hier zijn omdat ik er geroepen word, maar het huis is te oud voor mij, dat heb ik altijd gezegd. Malligheid, antwoordde Werendonk, het huis van je voorouders is nog goed genoeg. Maar als je ergens anders wil wonen, zeg het maar, dan zal ik een kamer voor je huren. Met de handen voor de ogen zeide Floris: Dat geeft toch niet voor mij. Hij deed een wollen das om de hals die Stien hem had gegeven en ruggelings ging hij naar de deur, Werendonk aankijkende.

De zondag regende het de hele dag, maar tegen het vallen van de avond stak de wind weer op. Stien zou niet uitgegaan zijn als Werendonk niet gezegd had dat het beter voor haar was voor de afleiding na lang thuiszitten. In de keuken zette zij de boterhammen klaar.

Toen Werendonk voor de bel opendeed zag hij zowel bij Thijs als bij Brienen gezichten voor de donkere vensters, beschenen door het lantaarnlicht dat flikkerde, er liep niemand in de straat. De jongen ging naar de keuken en hij wachtte voor de tafel. Na een poos hoorde hij hem de trap opgaan, daarna op de binnenplaats en in de schuur, hij begreep niet wat hij daar te doen had, maar hij wilde hem met rust laten. Het schijnsel van een lamp, die heen en weer gedragen werd, gleed telkens over het gordijn. Juist toen de Damiaatjes begonnen te luiden merkte hij dat de wind op de schoorsteen stond, maar de rook kwam niet uit de kachel.

Plotseling werd er hard gebeld, op de voordeur geslagen en geschopt. Hij ging, langzaam omdat het been stijver was, hij zag wel vier gezichten buiten, armen die heftig bewogen, hij hoorde geroep. Het bukken om de grendel van de deur te doen, misschien bij vergissing toegeschoven, kostte inspanning en intussen zag

aant.

hij dat er nog meer mensen stonden. Toen hij opende hoorde hij dat zij brand riepen, hij vroeg: Waar dan? Zij wezen naar boven. Hij kwam op de stoep, hij keek naar boven en hij zag het venster donkerrood. De brandspuit! werd er geroepen, de mensen drongen door elkaar, er kwamen er meer uit de deuren van alle winkels. Werendonk stond onbewegelijk, hij leek wel versuft. Opeens richtte hij zich op, een grote gestalte zoals hij daar stond, alleen op de stoep voor zijn deur. En even was het stil, de Damiaatjes klonken duidelijk. De mensen keerden zich naar de spuit die om de hoek van de Gracht kwam gereden, niemand zag hem binnengaan.

Mannen liepen de winkel in met slangen, zij kwamen haastig terug want er warrelde een dikke zwarte rook uit de achterkamer, toen staken er rode punten van de vlammen in. En iedereen stooft opzij voor de rook die naar buiten werd gestoten.

Een jongen zag het, hij wees naar boven, de mensen keken naar het venster. Daar was de gestalte van Werendonk, een arm die het gordijn afrukte, de andere hand hield Floris bij de kraag, men zag dat die hem sloeg. Men zag het wit gezicht van Werendonk voorovervallen tegen de ruit, die brak, de vonken spatten naar buiten, het hele venster werd vol van gloed en rook.

Toen een uur later Frans kwam waren de spuitgasten nog bezig, in en uit lopend. De ruiten van de winkel waren stuk, de gevel, zwartgeschroeid, helde voorover met de drie donkere gaten van de vensters boven. Hij stond te kijken, met de handen ineen, hij zeide niets. Een buurman nam hem mee. Toen de torenklok twaalf sloeg stond er niemand meer in de straat, behalve een waker.

De grauwe vogels

aant.

I

Toen hij nog klein was, alleen in de tuin of langs de wegen, had hij gevoeld dat er met hem gedaan werd wat hij niet wilde. Altijd wanneer er onweer in de lucht hing, al de jaren van de kindertijd zolang hij zich kon herinneren, had hij horen vertellen hoe het geweest was op de dag dat hij geboren werd. Hij was een jaar of vijf toen hij zich verstopt had achter het gordijn, de ene juffrouw had hem gevonden, op de schoot genomen en gezegd dat zeker de schrik hard was ingeslagen. Er was koude aan zijn ogen terwijl hij keek naar het hout van de canapé en toen had hij duidelijk gezien wat de andere vertelde. Hij had ook nooit geweten of hij van haar hield, want de stem was wel goed, maar zo diep dat hij er soms stil van werd.

Het was van het witte lage huis onder de bomen, dat altijd leeg was blijven staan. Daar was zijn vader gestorven nog voor hij hem had kunnen zien, van ergernis, zoals zij zeide, omdat het verkeerd bleef gaan de ene zomer na de andere. Hij was een oude man geweest, niet dom, maar zo hard als steen, een goddeloze, een zelfzuchtig man die aan niets dacht dan aan zijn planten en geen mens aankeek. Zoals men deed, zo kreeg men het thuisbezorgd en voor elk kwaad lag de straf gereed.

In dat witte huis was ook de moeder gestorven de dag nadat het kind geboren was. Een nederige vrouw was zij geweest, een braaf mens de korte tijd dat zij hier woonde en als de hemel ook haar, zo jong nog, met onheil had getroffen, was het niet om schuld geweest.

Mensen, die thuishoorden in de streek, hadden opgemerkt, dat er veel kwaad weer was de laatste jaren, natte zomers met drukkende hitte nu en dan, herfstten vroeg bladerloos, veel en hevig onweer. In die augustusmaand had men het eens op de kalender moeten zetten. Weet je nog, zei de juffrouw, het ontzettend vuur dat wij hierachter op het weiland zagen vallen? Drie dagen later

aant.

sloeg het in op de stalling van Zomerlust. Het scheen wel of het weer telkens dichterbij kwam. Maar op deze morgen, die zo helder en stil begon, had niemand kunnen denken hoe erg het worden zou, met een hemel zo blauw als het maar zelden was en geen windje in het blad. Pas na de middag hadden zij gemerkt dat het zo stil was, geen geluid van vogels te horen, en zij hadden gezien dat de tuinman wees in de richting van de plassen. Toen zij buiten kwamen om te kijken was het juffrouw Amalia die ontdekte dat er ook aan de andere kant iets was, zij zag het duidelijk terzijde van de notenbomen van Weltevreden, twee dunne wolkjes nog maar en toch zat er gevaar in, al schudde de tuinman nog zo van nee. En zo was het ook gebleken want voor hij klaar was met de matten was het een wolk geworden, die stilhing, maar aanzwol en zwart werd. En toen hoorden zij van de tuinman dat in het witte huis pas voor een uurtje dat kind geboren was, alleen met een moeder om er kennis van te geven. Ginds achter Zomerlust stak de wind op, plotseling heftig zodat de kruinen bogen, de wolken kwamen vandaar aangejaagd, binnen een paar minuten was het donker als de avond. Maar van de andere kant begon het lichten. Zij gingen haastig binnen, zij deden zelf de vensters toe, juffrouw Sophie met de hand voor het gezicht omdat zij altijd bang was voor haar ogen, en hier in het salon waren zij blijven zitten. Het leek een wervelwind die over de struiken ging, de bladeren en het stof warrelden tot boven het dak. Het meeste licht zag juffrouw Amalia altijd van die ene kant, gedurig flitsend naar de weide toe, het gras had er een kleur van zoals zij nooit had gezien, geel en donkerblauwig, en er stond nog middenin een koe, of het stomme dier versuft geen schuiling meer had kunnen vinden. Het donderen kwam achter Weltevreden, zwaar gerommel zonder onderbreken, soms een slag dat het huis ervan dreunde en dan gierde de wind rondom en in de bomen ruiste het als een kwade zee, soms maar een gebrom in de verte, twee drie keer achtereen, maar het moest zwaar zijn dat hier de ruiten ervan rinkelden. Juffrouw Amalia begreep wel dat sommige mensen er bang voor waren. En zij sprongen op, zij grepen elkaar vast, denkend dat het hier was ingeslagen, de meiden kwamen binnenlopen en ergens bulkten de koeien hard. Maar de oudste juffrouw ging voor het raam staan,

aant.

de ogen schuttend voor het licht dat flikkerde of het in de kamer was, en zij wees, stom, in de richting van het witte huis. Eén en al licht had zij daar gezien, wit van de hagel lag het dak, meer wist zij niet. Alsof zij konden raden wat er gebeurde, zo schoten de anderen toe, zij schreeuwden maar verstonden elkaar niet. Toen viel er weer een straal, dat zagen zij alle vier. Juffrouw Sophie was nauwelijks te weerhouden om ernaartoe te gaan, maar haar zuster had haar tot het verstand gebracht dat zij vrouwen immers niets konden uitrichten bij zulk natuurgeweld. Maar medelijden had zij wel met die vrouw in dat huis. En zo onverwacht het weer was opgekomen, zo snel dreef het weer af. Geen twee uur later was de tuinman weer bezig in de tuin, waar het nu heerlijk fris rook, de gevallen bladeren en takken bijeen te harken. Van hem hoorden zij dat het hier en daar was ingeslagen en zelfs tweemaal in het huis van Valk, maar zonder iemand te deren of schade te doen.

In de nacht was het onweer teruggekeerd, gelukkig niet zo erg zodat zij weer gauw naar bed konden gaan. Maar de volgende morgen hing de lucht zwaar van wolken. Het was stil, een treurige dag, men kon voelen, zonder te weten waarom, dat er een ongeluk was gebeurd. Zij kwamen uit de waranda buiten toen zij bij de keukendeur de twee meiden zagen staan, met betraande ogen. Juffrouw Sophie, die een zachte stem had of zij altijd met iemand begaan was, vertelde dat zij vieren daar wel een uur bij de vlierboom stonden, pratend wat er nu gebeuren moest. Er was daarginder niemand in huis behalve de oude meid, die geen pasgeboren kind verzorgen kon. De dokter had gezegd dat hij dadelijk naar een min zou zoeken en dat hij een boodschap zou zenden aan de familie, want er waren ook de vijf andere kinderen om weg te halen. Als haar zuster niet gezegd had dat zij niet zo overgevoelig moest zijn, omdat immers de familie zelf wel zou weten wat er gedaan moest worden, had juffrouw Sophie al de kinderen hier in huis willen brengen, tenminste tot na de begrafenis. Zij was het die daar het eerst aan had gedacht.

Of zij er die keer, ook een donkere dag met telkens licht door de ruiten, toen hij bij juffrouw Sophie op de canapé zat, verder van vertelde, wist hij niet, maar het was toch om die tijd geweest

dat hij al begrepen had hoe het gebeurd was. Zij spraken er ook dikwijls over. De heer, die de oom was van zijn broers en zijn zuster, maar niet van hem, had ze weggehaald met een rijtuig. Een schande werd het genoemd zoals de moeder naar het kerkhof was gebracht, zonder iemand die volgde. De koets was hier voorbijgegaan, zonder een krans. Al was zij dan van mindere stand, zij was toch de vrouw van Valk geweest en er viel niets op haar te zeggen. Maar het was om de oude Valk, die men veracht had, dat men haar niet de laatste eer bewees en het pasgeboren wicht daar liet als niemandskind. De juffrouwen waren erheen gegaan nadat de begrafenis voorbij was, zij hadden er van de dokter en van de meid gehoord dat er geen mens was om zich het kind aan te trekken, dus moest het bij de min blijven en later naar het gesticht. Zij hadden ervan moeten huilen. En zij hadden veel beraadslaagd voor zij beslissen konden. De oudste was ertegen toe te geven aan ziekelijke gevoeligheid, zij had ook redenen genoemd die hij niet begreep, van een straf van de hemel waartegen geen mens zich verheffen mocht, van een vloek die men toch niet doorgronden kon. Maar de andere deed niets dan huilen en ook Marie had gezegd wat zij ervan dacht, die had zelf wel de zorg voor hem op zich willen nemen. Toen had juffrouw Amalia ingezien dat het misschien beter was te dwalen in barmhartigheid dan in hardheid van het gemoed. En zij waren met de burgemeester gaan spreken. Zo werd er door anderen dan vader en moeder over hem besloten, zo was hij, pas vier dagen oud, uit dat huis weggehaald. Het gaf niet te vragen waarom het zo was gebeurd, er waren wel honderd dingen waarvan hij de reden toch nooit te weten kwam.

Aan dat lege huis had hij het meest gedacht en hoeveel keren had hij er 's nachts van gedroomd. Hij moest ook nog klein geweest zijn toen hij de weg over liep om daar te gaan staan kijken voor het houten hek. De luiken bleven altijd toe, met grote plekken waar de blauwe verf was afgevallen, de witte muren waren gevlekt en gestreept. Het zag er altijd stil uit, zelfs wanneer de zon er scheen, onder de donkere boom die tot boven het dak reikte. De tuinman had gezegd dat het het oudste huis van de hele streek was, zo oud dat het wel gauw tot puin zou vallen. Later, toen hij hem gevraagd had hoe oud het wel zou zijn, had Gerrit geant-

aant.

woord dat niemand dat kon zeggen, maar zijn grootvader had er al gewoond en dat was al een oude man toen Gerrit nog aan de hand liep. Daarna was zijn vader er gekomen, de grauwe Valk zoals men zeide om zijn vaal gezicht, toen al met een grijze baard, lang voor Kasper er was, en hij had grote kinderen, die gauw vertrokken waren. Samen met Gerrit was hij eens over het hek geklommen, dat waggelde aan de wrakke paaltjes, maar toen Gerrit een roestige bijl had opgenomen die er tegen de voordeur stond, bekeken en weer neergezet, waren zij weer weggegaan. Een naargeestig huis had hij het genoemd, waar voor een kind toch niets aardigs te zien viel. Hij had zich omgekeerd en gewezen naar de tuin daarachter, er moest nog een stuk van de boom staan waar de oude Valk door de bliksem was geslagen. Het was voor het eerst dat hij dit hoorde, het maakte hem koud van schrik.

Daarna was hij er alleen over het hek geklommen op een middag dat het zachtjes regende. Eerst was hij om het huis gelopen en hij had alles goed aangezien. Hij had graag een van de luiken opengemaakt om te kijken hoe het binnen was, maar zij zaten vastgeroest in de scharnieren. En hij zocht aan de muren naar een spoor waar de bliksem was gegaan. Naargeestig vond hij het toen ook, het huis zonder mensen, met de goten waaruit de druppels onhoorbaar vielen en aan de achterkant, waar zeker de keukendeur was, dik spinrag in de hoek. Er was een schuur dichtbij met een gebroken ruit, ook daar hing binnen veel spinrag. Hij zag er spaden, schoffels, hakken aan de wand, verroest. Ze hadden gezegd dat zijn vader altijd bezig was in de tuin en dat men hem ook gevonden had met gereedschap naast zich. Nu was het geen tuin meer, al kon hij onder het gras en het onkruid zien waar de paden waren geweest. En achterin, aan de sloot bij een vlondertje, zag hij een gespleten wilgenstam tussen scheerling zo hoog als zijn borst. Hij dacht hoe het gebeurd kon zijn, waarom het vuur juist op deze plek moest vallen. Hij streek over het schors van de boom. Veel later herinnerde hij zich dat hij van het ogenblik, dat hij hier stond, nooit meer bang voor het onweer was, want het moest niets dan een toeval geweest zijn dat zijn vader hier ging juist toen het uit de lucht viel.

Het maakte een grote verandering, nu hij geen angst meer had,

wanneer juffrouw Amalia sprak van de hemelse straf. Die volgde zeker en altijd onverwachts op elk kwaad dat gedaan werd, hij kon aan haar zien dat zij er zelf veel ontzag voor had. Altijd moest hij over zijn vader horen. Wanneer hij van school kwam en vertelde dat hij in de hoek had moeten staan, hield zij de vinger op, zij noemde voorbeelden hoe men van een klein verzuim tot erger kwam, maar het grootste voorbeeld was zijn vader. Oude mensen hier op de plaatsen konden ervan vertellen hoe hij in zijn jeugd niet had willen deugen en weggegaan was naar Amerika, waar hij een roekeloos leven had geleid, hoe hij teruggekeerd was met vrouw en kinderen, die hem spoedig verlieten omdat zij het leven met hem niet verduren konden. Hij schold op alles wat behoorlijk was in de wereld, zelfs op de kerk en op de overheid, hij moest ook dikwijls boete betalen omdat hij de wetten overtrad, eens had hij de veldwachter geslagen en in de sloot gegooid. Maar zijn onvergeeflijke fout was het ongeloof. Wie er in huis kwamen, en dat waren er maar weinig omdat iedereen hem vermeed, hadden gezien dat zijn vrouw er verdriet van had. Meer vertelde juffrouw Amalia daar niet van, maar zij keek haar zuster aan en schudde het hoofd. En ook Kaspers moeder moest het hard bij hem gehad hebben omdat hij in zijn laatste levenstijd, toen alles hem tegenliep, nog heftiger werd. Men had hem meer dan eens in zijn aardappelveld zien staan met de gebalde vuist naar de lucht, een kortzichtige man die nooit begreep dat hij gestraft werd voor zijn eigen schuld.

Dat zijn vader geen verstand had van het vak, had ook Gerrit hem uitgelegd wanneer hij hem hielp in de tuin, maar die dacht niet dat alles door eigen schuld kwam. De oude heer had er zijn zin op gezet de aardappel beter dan anderen te telen, hij bleef ook koppig vasthouden aan dat ene stuk grond, waar het water immers te hoog stond. En of de duivel de hand in het spel had, zo kreeg hij elke zomer een andere ziekte in het gewas, terwijl men overal in de Loenerstreek een goede oogst opnam. Toen hij hier kwam had hij dadelijk gezegd: hij zou en hij moest de ziekte overwinnen en het was hem niet om de grote prijs te doen, enkel en alleen om zijn zin te krijgen. Gerrit had er zelf wel bij gestaan hoe mijnheer gepoot wilde hebben en dan leek het ook redelijk, al had

aant.

hij het nooit zo gezien. En elke zomer, soms voor juli al, waren er mensen bij mijnheer Valk gaan kijken, daar was dan een ziekte in de aardappel die men hier nog nooit had waargenomen, kroes of bladrol, of zwartebenen, wat al meer, en eenieder had er het zijne van te zeggen. Gerrit had altijd gedacht dat mijnheer het wel goed voorhad, want de ziekte bracht veel schade voor het land, maar men moest wel geloven dat God het voor hem niet had weggelegd, ja, men kon haast denken dat er een vloek rustte op al het werk van zijn hand. Er waren er in het dorp die vast geloofden dat hij een gemerkte was geweest. Kaspers oudste stiefbroer moest zelf, toen hij onlangs bij die oom in Maarssen op bezoek was, gezegd hebben dat hij als kind al bang was dat het gestraft zou worden, zo hels kon de vader soms tegen God tekeergaan.

Wanneer hij daarvan hoorde werd hij zo kwaad dat hij de hark neergooide en wegliep. Achter in de struiken, waar niemand hem kon zien, stond hij te huilen. Hij wist niets dat hij ertegen kon zeggen en toch was hij zeker dat het alles gelogen was. Drie keren was hij in Maarssen geweest, gebracht in het wagentje van de melkboer en terug met de schuit, en telkens dat hij kwam had de heer, die zij oom mochten noemen maar hij niet, gezegd dat zij eens wilden zien hoe het stiefbroertje eruitzag. Drie grote jongens waren het, de oudste al met een knevel, die hem hadden aangekeken zonder veel te zeggen. De beste was het stiefzusje, maar vier jaar ouder dan hij, hij kon zelf zien dat hij iets op haar leek. Zij was de enige die zich met hem bemoeide, alleen van haar vond hij het jammer dat zij ook niet bij de juffrouwen in huis was genomen. Met het jongste stiefbroertje had hij al de eerste keer gevochten omdat hij de baas over hem wilde spelen, en duwde en driftig sloeg, en hem een straathond noemde, een indringer. Kasper had begrepen dat hij het niet uit zichzelf had, want de anderen lachten. Hij had een hekel aan ze zonder te weten waarom. Toen zij over zijn vader spraken, die toch ook hun vader was, hadden de twee oudsten elkaar iets toegefluisterd en dat was iets oneerbiedigs geweest. Hij had zijn vader niet gekend, maar zij waren toen ook nog maar jongens geweest die niet konden weten hoe alles werkelijk was gebeurd.

Zo dom kon een man met een grijze baard niet geweest zijn dat

aant.

hij tegen God tekeering wanneer het misliep met de oogst. En wat hij begrijpen kon zou zijn vader ook wel geweten hebben. Als de ziekte in het ene veld kwam, niet in het ander, was dat hetzelfde als dat mazelen en al de andere narigheden juist hem uitzochten, hetzelfde als dat de bliksem juist hier viel, niet daar, op het huis waar zijn moeder was, die immers helemaal geen schuld had, en niet op het huis daartegenover. Hij had het ondervonden. Als er een steen gegooid werd, zonder te mikken, werd hij geraakt, niet een jongen die naast hem stond. Toen er een tak van de grote eik brak het vorig jaar bleef Gerrit, die het niet eens zag aankomen, staan, maar hij, die wegliep, kreeg er een klap van dat hij er een week lang doof van was. Alle jongens wisten dat hij erbij was als er iets misging en zij noemden hem wel de ongeluksvogel, maar dat was geen reden te zeggen dat hij altijd de schuld had. Wat voor kwaad had hij gedaan toen hij van de trap viel en met een gebroken been moest liggen? Het was niets dan een toeval, zoals men een kaart krijgt met nummers bij het kienspel. Dirk won altijd gauw en de ander kwam er nooit uit, wie kon daarvan de reden zeggen? Het was net of men zes boontjes van dezelfde plant nam en er vijf op een goede plek legde en één in de schaduw, alleen.

Hij wist wel dat hij de juffrouwen dankbaar moest zijn, maar zij waren toch vreemden, geen familie. Nog pas, op een zondag in de keuken, had Marie hem verteld dat hij vroeger eens gevraagd had of hij ze tante mocht noemen. Maar juffrouw Amalia was strikt, zij wilde de waarheid boven alles. Een vreemd kind groot te brengen vond zij goed, alleen wilde zij niet dat hij zich in het hoofd stelde wat niet waar was, en haar broer, mijnheer Bosch, vond het net zo. Het zou ongepast zijn tegenover de echte neven. Marie dacht er niet zo over, maar mensen van hun stand hadden andere opvattingen. In ieder geval, of zij juffrouw genoemd werden of tante, hij kon het bij familie niet beter gehad hebben dan hier en misschien zou het zelfs minder zijn. Want het eerste wat de boden 's morgens hoorden en het laatste 's avonds was over de jongen, of er voor dit en voor dat wel gezorgd was. En niet alleen van juffrouw Sophie, van wie men niet anders verwachten zou, zij die hem met de ogen volgde of hij haar eigen was, zodat de an-

dere dikwijls zeide: Denk eraan, niet overdrijven. Maar juffrouw Amalia deed het op haar manier. Als een nauwgezette huisvrouw keek zijzelf al zijn kleren na en wanneer het tijd was dat zij hem de les overhoorde mocht zij met niets lastiggevalen worden. De jongste zag alles door de vingers, maar de oudste stond erop dat hij al zijn plichten nakwam omdat zij wilde dat hij een braaf mens zou worden.

Hij deed al wat hij te doen had, op school zowel als in huis. En toch verzette hij zich altijd tegen hetgeen de ene juffrouw van hem wilde, niet de andere, en hij wist zelf de reden niet. Het was alles verstandig wat zij zeide, hij vond altijd dat zij gelijk had, en toch kon hij het niet helpen dat hij tegensprak. Met haar kon hij niet spelen. Soms zag hij iets tintelen in haar grijze ogen, dat hij haar wel zou willen omhelzen, maar hij durfde niet. Het kwam misschien omdat zij zo goed wist wat wel en wat niet mocht, wat behoorlijk was en wat niet. Het kwam misschien ook omdat zij zo dikwijls zeide dat hij een godvrezend mens moest worden, alsof zij daarmee bedoelde dat hij niet op zijn vader moest gaan lijken. Juffrouw Sophie sprak nooit van godsvrucht. Met haar alleen voelde hij zich altijd prettiger en wanneer hij zijn arm om haar hals deed werden haar ogen kleiner. Haar liet hij altijd het eerst zien wat hij in de tuin had gedaan. Soms deze zomer vroeg hij haar mee te varen in het schuitje. Juffrouw Amalia zei dan: Ga maar. En samen met juffrouw Sophie was het een paar uur lang heerlijk op de Vecht, niet minder heerlijk dan met een jongen, zij stilletjes onder de parasol, hij aan de riemen. Als zij hem dan iets verbood vond hij het gewoon en gehoorzaamde dadelijk.

Op school heette het dat hij koppig was en daarom werd er op zijn gedrag meer aanmerking gemaakt dan hij verdiende. Altijd wanneer er een streek was uitgehaald vroeg de meester hem wie het gedaan had omdat hij wist dat hij niet loog. Maar als Kasper geen naam wilde noemen, en ook zeide dat hij niet verklikken wilde, liet de meester hem schoolblijven voor straf, terwijl de jongen die het gedaan had naar huis mocht gaan. Dan moest hij wel koppig zijn, want hij liet zich door een beetje straf niet dwingen iets te doen wat niemand doet. Dan kreeg hij een briefje mee naar huis, waaruit juffrouw Amalia weer voorlas van stil verzet

aant.

en koppigheid. Hij hoorde weer het standje dat hij erger dan het schoolblijven of de klappen vond omdat het onrechtvaardig was. Hij kende de woorden al, hij wist dat zij komen zouden: nalatigheid, plichtsverzuim, verzet, koppigheid. En de gevolgen waar zij voor waarschuwde: wetteloosheid, schande. Dan wist hij ook dat zij dacht aan wat er gebeurd was aan de sloot achter Weltevreden en dat zij bang was dat hij net zo zou worden. Dat was de onrechtvaardigheid, dat hem van alles verweten werd waar hij geen schuld aan had, alleen omdat hij het kind was van zijn vader, die misschien ook nooit zo veel had gedaan als gezegd werd. Hij luisterde en keek haar aan. En eens, toen hij geantwoord had dat hij toch heus een ander niet verklikken kon, had zij de armen opgeheven en geroepen: Die jongen wordt veel te onafhankelijk, ach Heer, wat zal er van hem groeien! Juffrouw Sophie had die avond rode ogen en hijzelf had er in bed om liggen huilen. Niet omdat hij onafhankelijk was genoemd, want als dat wilde zeggen dat hij niet deed wat hij niet kon, dan wilde hij ook onafhankelijk zijn, maar omdat de juffrouwen allebeiden, die immers altijd goed voor hem waren, iets ergs van hem dachten. Deze zomer had hij er veel narigheid door gehad, want het was nog een paar maal gebeurd dat juffrouw Amalia hem zijn onafhankelijkheid verweet en een week voor hij examen zou doen had zij haar zuster gevraagd of het verantwoord was een jongen zoals hij iedere dag naar Amsterdam te laten gaan, waar men immers geen oog op hem had.

Van Marie hoorde hij waarom zij er op het laatste ogenblik toch in had toegestemd. Het lot mag soms ongunstig zijn, zei Marie, maar het is dikwijls weer gunstig. Dat wist hijzelf allang. Hoe vaak was hij niet ziek geweest, zo erg dat hij vroeg of hij gebrekkig zou blijven, en het was weer terechtgekomen, misschien door een gunstig toeval, misschien omdat hijzelf zo hard zijn best deed. Maar dat hij op het laatste nippertje toch naar de burgerschool mocht gaan zou wel aan het toeval te danken geweest zijn. Het was weer gekomen op een dag met slagregen en onweer. Hij zat te suffen, met hoofdpijn, zoals altijd op zulke dagen. Er was niemand in huis dan Marie in de keuken en juffrouw Amalia, op de zolder bezig. Opeens was er een felle bliksemslag. Daarna hoorde

hij geluid of er iets viel en gestommel in de gang. Toen hij daar keek zag hij Marie, aan de muur geleund en bevend, zij zeide hem gauw alle vensters toe te doen en zij wees naar boven, omdat de juffrouw wel bang zou zijn. Hij liep de trap op en op de zolder vond hij juffrouw Amalia op de vloer liggend. Er vielen hagelstenen dichtbij haar. Eerst richtte hij haar op, toen deed hij het raampje toe, met moeite want de hagel sloeg hem tegen het gezicht en hij kon bijna niet zien van de bliksems. Nadat hij haar geholpen had naar beneden, omdat zij wel verbijsterd scheen en zich aan hem vastklemde, sloot hij overal de vensters. Marie stond erbij toen de juffrouw 's avonds tegen haar zuster zeide dat men een jongen, die zo flink was dat hij zijn eigen angst vergat, gerust vertrouwen kon. Kasper was pas twaalf jaar toen hij gezien had, en meer dan eens, dat er veel door het toeval wordt beschikt.

aant.

II

De jaren van de school in de stad, toen hij snel groeide, waren een tijd waarin hij veel zag en begreep. Het kinderspel was voorbij. Al in het begin werd hij stil en rustig, een jongen die luisterde maar weinig sprak en geen zin had voor aardigheid. Toen de eerste ochtend Barend aan het wachthuis van de spoor kwam, een oudere jongen, al leerling op kantoor, en grapjes maakte dat hij er opgepoetst uitzag, met de tas op zijn rug nog erger glimmend dan zijn wangen en zijn schoenen, zeide hij niets terug en keek hem met rechte ogen aan. Bij het volgend wachthuis klom de tweede jongen in de wagen, die eveneens opmerkingen maakte waarbij Kasper onverschillig bleef. Zij zagen elkaar iedere ochtend een halfuurtje in de trein, dikwijls ook 's middags terug. Zo begon de omgang die vriendschap genoemd zou worden en tot het einde duren zou. Eerst dachten die twee dat Kasper trots was, daarna hielden zij hem voor onnozel en schuw en plaagden hem ermee. Ook dat scheen hij zich niet aan te trekken, hij tuurde rustig door het raampje naar de weilanden. Maar toen op een morgen Peter mopperde dat hij altijd te weinig brood mee kreeg, werd hij opeens toeschietelijk en zij zagen dat hij ook mee kon doen zoals een gewone vrind. Hij vertelde iets mals waarbij hij zo lachte dat zij er niet eens op letten hoe hij zijn trommeltje openmaakte en twee boterhammen gaf met de koek erbij. Voortaan deelde hij er iedere morgen van en wanneer hij, voor zij aan het Rhijnspoor kwamen, het eens vergat omdat hij nu ook veel praatte, nam Peter zelf wat voor hem bestemd was en gaf hem raad in dingen die hij nog niet wist. Raad gaven zij hoe het werk het makkelijkst gedaan kon worden en hoe hij zich te gedragen had met de jongens van de school om niet in de verdrukking te komen en altijd de minste te zijn. Daar had Peter, die zelf al pupil was op een jonheherenschool, genoeg verstand van. Behalve in de trein had hij geen gezelschap en door de stad liep hij alleen. Van de jongens in de klas

aant.

wist hij de namen en anders weinig. Sommigen, met wie hij wel had willen omgaan, hadden al hun vrienden en keken niet naar hem. Hij begreep ook dat zij hem een sufferd moesten vinden. Hij dacht aan de lessen, om ze goed te kennen, en al in de eerste dagen hadden er een paar, die het dichtstbij zaten, gezegd dat hij knap moest zijn. Toen kreeg hij de naam van een blokker te zijn, een verkeerde naam, en daar was niets tegen te doen.

Maar het was waar dat hij zijn best deed omdat hij blij was dat hij mocht leren. Voor de stiefbroers werd gezorgd door hun oom, zo goed of het hun recht was, voor hem door vreemden, die het konden weigeren als zij wilden. Als hij niet minder dan zij hoefde te worden zou het te danken zijn aan de juffrouwen, die hem naar de beste school lieten gaan, dus zou hij al daarom stipt moeten oppassen zelfs als het tegen zijn zin was geweest. Hij trok het zich ook niet aan dat hij soms voor brave Hendrik werd gescholden. Ook de lessen, die hij vervelend vond, keek hij na tot het laatste ogenblik in de trein en daar hij meestal een halfuur te vroeg in de stad kwam ging hij liever de stille buitensingel langs om zichzelf te overhoren. Wanneer hij dan op de Westertoren zag dat het nog een paar minuten scheelde, bleef hij daar staan terwijl aan de overkant de jongens samen waren.

Laat in de herfst gebeurde er iets dat hem plotseling vervulde. Een der leraren, die ziek was geweest, keerde terug, een grote man, deftig en streng. De jongens kenden hem nog niet, zij zaten stil, allen met hun boek voor zich, nieuw in het kaft. De leraar vroeg of zij wel eens gekeken hadden naar de bomen op de gracht, naar de planten in de tuin en of zij wisten wat voor dingen dat waren. Het waren levende wezens, zeide hij, die alle hun eigenaardigheden hadden waarover al van de oudste tijden veel geschreven was. Zonder de planten zou de mens niet kunnen leven en niet alleen het voedsel gaven zij, ook het hout voor de huizen en de schepen, ook het vlas en het katoen voor de klederen, ook de turf voor de verwarming. Over het vak van de planten zou men jaren kunnen leren, hoe zij samengesteld waren, hoe zij leefden en wat zij in de wereld deden. Maar het was een moeilijk vak en daarom moesten de jongens met alle aandacht de lessen volgen. De leraar maakte op het bord twee tekeningen, allen zagen dat de ene een hond

aant.

voorstelde, de andere een paard. Daarna tekende hij twee bladeren en vroeg of zij ook nu dadelijk het onderscheid kenden. Een paar jongens antwoordden dat het ene het blad van een kastanje was, maar dat het andere een eikenblad was kon alleen Kasper zeggen, hij antwoordde ook waaraan hij dat kon zien. Toen ging de leraar voort dat zij beginnen zouden met het onderscheid in de vorm van de bladeren. Hij vertelde er veel van in dat eerste uur, waarom zij een groene kleur hadden en waar zij toe dienden. En aan het einde van de les zeide hij dat de jongens van zo veel verschillende planten, als zij in het late jaargetij nog konden vinden, bladeren moesten verzamelen, drogen en bewaren soort bij soort op ruw papier.

Kasper had warme wangen en zijn benen waren licht toen hij opstond van de bank. Hij wist dat er iets voor hem gebeurd was. Zoals andere jongens een bevlieging krijgen voor een spel of voor het lezen van boeken, gedreven door de gloed van een pas ontwaakte kracht, en alles vergeten wat hen voor die tijd bezighield, zo voelde hij zich gevangen door iets dat in dit uur was opgestaan. Zonder ernaar te zoeken zagen zijn ogen iedere plant achter een venster, hij kwam wagens tegen beladen met meer weligheid van groenten dan hij ooit had opgemerkt en hij ontdekte al de dag daarna de bloemenmarkt waar hij nog nooit geweest was. Daar nam hij bladeren op van kamerplanten die hij ook thuis wel had, maar hij kon ze niet laten liggen, fuchsia, geranium, begonia. In het plantsoen aan de Schans stonden nog heesters in het blad waarvan hij plukken kon. 's Morgens was hij vroeg op en in de tuin en de bladeren, die hij in zijn tas deed, nam hij mee om ze in de trein tussen vellen papier te leggen. Een man, die hem bezig zag, vroeg of hij aan de school in de Meer voor de tuinbouw leerde en hij zeide dat Kasper er gerust naartoe kon gaan als hij iets te vragen had. Gelukkig had hij al de volgende dag de middag vrij, de juffrouwen stemden toe dat hij laat thuiskwam en zij gaven hem een oude trommel. In de Linnaeustuin zag hij een baas, die hem knikkend aanhoorde en zeide dat het goed was, hij moest zelf maar rondkijken, maar hij mocht niet meer dan drie, vier bladeren nemen van elke plant en wanneer hij daarmee klaar was mocht hij met hem mee door de kassen gaan. Bij de derde les

al, toen nog geen ander iets had verzameld, liet Kasper zijn twee mappen zien met meer dan vijftig verschillende bladeren, vele daarvan naar de vorm gerangschikt en vastgezet op het papier. Een jongen lachte omdat hij ook paardenbloem en brandnetel had, maar de leraar zeide dat men alle planten moest kennen.

Hoewel het boek nog niet gebruikt hoefde te worden las hij het in een dag uit. Al voor de kerstvakantie had hij een begrip van de samenstelling der planten en van hun geslachten, hij vroeg of hij van zijn spaarpot een ander boek mocht kopen. Van Gerrit, met wie hij veel samen was, leerde hij opmerken in de tuin. In de zachte wintermaand sproot op beschutte plekken al groen en de takken waren al anders dan in december.

Dikwijls zeide juffrouw Amalia dat hij zich liever moest toeleggen op het rekenen zodat hij mettertijd op het kantoor van haar broer kon komen. Met de planten immers kon hij zich later bezighouden voor de liefhebberij. Maar toen het zomer was, toen hij van de dageraad buiten liep, in de tuin, langs de sloten, de weilanden en de Vecht, hier en daar plukkend of voelend aan blad of stengel, kreeg hij de gedachte dat hij nooit iets anders zou willen doen dan met de planten zijn. Hij keek rond over het vochtig groen en hij wist dat hij alles zou hebben wat hij wensen kon als hij zelf mocht kiezen. De ogen opslaand naar de morgenwolken dacht hij wat het was dat beschikte hoe het ging. Toen hij tegen de vrinden had gezegd dat God niet onrechtvaardig kon zijn hadden zij hem niet begrepen en hem uitgelachen en daarom sprak hij er niet meer over. Gerrit had de schouders opgehaald, zeggend dat men zich met zulke zaken het hoofd niet moest breken omdat immers niemand verstaan kon hoe de wereld werd bestuurd. De juffrouwen durfde hij er niet naar te vragen, zeker wetend dat alleen juffrouw Amalia zou antwoorden met voorbeelden van gerechtigheid, die toch de ware redenen niet gaven. Hij zou wel willen bidden dat hij zijn leven lang alles met de planten mocht doen, maar als het alleen een toeval was dat het vandaag zo ging en morgen andersom, kon hij alleen maar afwachten. Hij was geboren met het diep geloof dat de wrakheid van de bodem kent.

In het tweede schooljaar groeide hij tot een lange jongen met knokige handen, het hoofd gebogen en altijd zoekend. Zijn stief-

aant.

broer Thomas, die op de kostschool niet had willen deugen en als soldaat bij de opleiding was gaan dienen, scheen nu tot hem aangetrokken en zocht hem altijd op wanneer hij in Maarssen met verlof was. Kasper leerde dan woorden van hem die hij niet kende, spelen waar hij geen zin voor had en ook de wijze waarop Thomas sprak, met schimp en grappigheid, stond hem tegen. Hij zeide soms dat hij zich schamen moest zo te vloeken. Eerst nadat Thomas een paar keren geld van hem gevraagd had, kwartjes en daarna een gulden uit de spaarpot, begreep hij waarom deze broer hem opzocht. Gerrit zeide dat men aan zijn manieren wel kon zien dat hij anders was grootgebracht, een jongen van zestien jaar die al de tabakspijp rookte.

Op een koude dag in mei, met plekken sneeuw in de tuin, kwam er een grote verrassing. Hij was ziek geweest, maar al aan de beterhand en juffrouw Sophie zat aan zijn bed met een der schriften waarin hij bladeren en bloemen had getekend. Zij vroeg waarom hij zoveel van planten hield dat hij aan niets anders scheen te denken. Hij keerde het hoofd af in het kussen en begon opeens te huilen, hij wist niet waarom. Van haar was hij toch niet bang dat zij het hem verbieden zou. Zij trok hem naar zich toe en dicht bij hem fluisterde zij, dat zij eens met haar zuster zou spreken, om na te vragen hier en daar, misschien vond men dan iets voor een jongen die zich sterk tot de planten voelde aangetrokken. Een uur later kwam zij weer met juffrouw Amalia, die een vrolijk gezicht had. Zij was het die sprak terwijl de andere juffrouw hem lachend aankeek. Als hij zich behoorlijk bleef gedragen, zeide zij, en als de leraar, die zij eerst moesten raadplegen, meende dat zijn hoofd er goed genoeg voor was, zouden zij erover denken of hij later naar de hogeschool kon gaan. Maar de botanie scheen een geleerd vak te zijn. En onder behoorlijk gedrag verstonden zij dat hij ook zijn plichten bij de dominee niet lichtvaardig opvatte. Wie niet begon met bidden van zijn jongste jaren af kon geen zegen verwachten van de hemel.

De volgende dag was hij beter zodat hij mocht opstaan. Het eerste wat hij zocht was het boekje van de catechisatie, waarin hij las tot hij er moe van werd. Toen hij weer naar de stad kon gaan reisde juffrouw Amalia met hem mee. Er was les van de

aant.

plantkunde, hij haperde een beetje toen hij ondervraagd werd en hij merkte dat de leraar langer naar hem keek. Op een dag na de kerk werd hij in het salon geroepen, de juffrouwen zaten op de canapé. Toen hoorde hij dat hij lessen mocht nemen om te kunnen overgaan naar de Latijnse school tegenover de bloemenmarkt. Als hij, zeide juffrouw Amalia met de vinger opgehouden, maar nooit vergat wat er gezegd was over het bidden en het gedrag, hij moest bedenken dat niet iedere jongen zo begunstigd werd. Hij omhelsde ze allebei tezamen.

In de trein vertelde hij het aan de vrienden, die zeiden dat het een vervelend vak moest zijn en te veel leren deugde niet. Peter dacht dat hij veel trotser zou worden dan hij al was. Het werd hem kwalijk genomen dat hij Barend, die de zoon was van een schilder, wel goed genoeg vond om op weg naar stad een halfuurtje mee te praten, maar in de kerk keek hij niet naar hem om. Kasper wist op die beschuldiging niet eens iets te zeggen. En toen in de zomer Thomas kwam, met gele strepen op de mouwen, en hoorde van het plan, werd hij een domkop genoemd, dat hij een suffe carrière koos, zonder eer en zonder rijkdom. Alleen van zijn stiefzuster hoorde hij er iets goeds over. Hij ontmoette haar aan het station, met een dame op weg naar de kostschool. Zij vroeg of hij een geleerde man wilde worden, en zij lachte zo aardig, zij vond het mooier dan de militaire stand of het kantoor van haar eigen broers. Nog lang herinnerde hij zich de vrolijkheid van haar ogen.

Die winter voelde hij dat hij sterk werd. Met de gewone lessen en de lessen om het volgend jaar op de Latijnse school te komen had hij zoveel te doen dat hij geen ogenblik meer had voor de tuin. Iedere avond kwam Marie zeggen dat hij naar bed moest, dan vond hij het jammer de schriften op te ruimen. Eens werd hij weer ziek, maar het leek dat het was omdat hij geen tijd wilde missen dat hij gauw beter werd, daarom alleen.

Toen kwam de verandering, de eerste van de slagen die hij te verduren kreeg. Het was zomer, de tijd naderde voor het examen. Terwijl hij voor het open raam zat te leren kwam juffrouw Sophie in zijn kamer en zeide hem dadelijk de dokter te gaan roepen, omdat juffrouw Amalia, die al een week op bed lag, buiten kennis

aant.

scheen te zijn. Toen de dokter er geweest was ontmoette hij hem in de gang en hoorde hem zeggen dat hij terug zou keren. Vroeg in de ochtend werd hij door Marie gewekt, die zeide dat de juffrouw gestorven was.

En toen hij het examen had gedaan, en toegelaten was, werd ook juffrouw Sophie ziek en stierf na enkele dagen. De begrafenis was voorbij. Hij zat in de keuken te wachten, kijkend naar de zon in de tuin, de kanarie floot nu en dan en later moest hij bij zulk geluid altijd denken aan die morgen. Marie, die met natte ogen kwam, zeide dat mijnheer Bosch met hem spreken wilde in het salon. Mijnheer stond voor de tafel, de gordijnen waren toe en er scheen weinig licht door. Hij hoorde dat mijnheer zijn voogd was en het beste voor hem overwogen had. Met het weinige, van zijn vader geërfd, daarbij het weinige dat de juffrouwen voor hem bestemd hadden, zou er met verder op de school gaan niets voor hem te bereiken zijn, daarom was het raadzaam dat hij zo spoedig mogelijk een vak leerde voor zijn brood. Mijnheer Bosch had al afgesproken met Marie, die ging trouwen, dat hij bij haar in huis zou komen. Hij vroeg wat hij het liefst zou worden. Kasper hoefde niet na te denken, hij antwoordde: Tuinman, mijnheer. Daarop fronste mijnheer de wenkbrauwen, maar hij zeide dat het goed was en dat er voor hem gezorgd zou worden.

Hij legde zijn boeken ordelijk op stapeltjes, hij bekeek zijn mappen met gedroogde bladeren, zijn schriften met tekeningen en beschrijvingen. En toen hij uitging bleef hij staan voor het hek van het witte huis. Hier was vroeger de bliksem ingeslagen, meer dan eens. Hij had het gevoel of hetgeen er nu gebeurd was niet veel verschilde van zo'n slag. Maar hier stond hij, niet veranderd, en of hij tuinman zou worden of plantkundige, daar had het toeval niets aan gedaan omdat hijzelf bleef bij wat hij wilde.

Een andere keer dat hij op de weg liep kwam de dominee in een open tentwagen aangereden, die stilhield en hem wenkte. Hij zeide dat het droevig was de juffrouwen Bosch te missen en ook Kasper was zwaar bezocht. Men kon niet weten langs welke paden God de mensen wilde leiden, maar men mocht nooit het geloof verliezen dat alles voor ons bestwil werd bestuurd. Dat Kasper niet meer kon leren en een gewoon werkmans moest

aant.

worden, had ongetwijfeld een wijze reden, al kon hij die nog niet doorgronden. Het beste was te bidden en vast te vertrouwen op de voorzienigheid. Terwijl Kasper luisterde zag hij dat hij al een beetje grijs was, maar toch nog iets jong in het gezicht had. Hij antwoordde alleen: Ja, dominee, en beloofde hem op te zoeken voor hij vertrok.

Veel dacht hij niet aan de woorden van de dominee, want hij begreep niets van een voorzienigheid en dat de mensen zulke dingen zeiden kwam omdat zij toch niet wisten waarom de ongelukken gebeurden. Men zeide dan dat het God was die het zo beschikte omdat men niet bekennen wilde dat men geen andere reden wist. Wat gaf het de dominee op te zoeken? Hij kon hem toch niet zeggen dat hij het niets dan toeval vond dat de een door tegenspoed wordt getroffen, zonder de minste schuld, en dat God immers veel te heilig was om hem de schuld te geven? Maar bidden zou hij wel, al werd het niet vervuld.

Het was de dag, waarop de school begon, toen hij in een wagentje met Marie heenreed naar haar moeder. Hij keerde zich nog om naar de ramen zonder gordijnen en voorbij het witte huis gaande had hij moeite de tranen te bedwingen. Marie kneep hem in de arm, zij zeide dat hij het goed bij haar zou hebben. Het huisje binnenkomend, aan een smal pad langs een sloot, keek zij hem aan hoe hij het vond. Alles was laag en klein, de deuren, de kamer, het trapje. Hij merkte dat zowel haar moeder als Marie en haar kleine nicht het hem naar de zin wilden maken, en dat drukte hem want hij vond dat hij zoveel bezorgdheid niet waard was. Hij zeide ook dat hij niet meer verwend wilde worden.

Kasper mocht bij een oude baas komen, die een stukje grond aan het Gein had en werkte in de tuintjes, maar tuintjes waar veel gedaan hoefde te worden waren er niet rondom Abcoude. Hij kreeg klompen en een mouwvest, tegen de zin van de moeder, die meende dat een jongen uit een herenhuis niet naar hun stand kon leven. Zij stond te kijken hoe hij voor haar jonge kleindochter Heiltje de emmers vulde aan de pomp, hoe hij eer hij naar het werk ging de aardappelen schildte of voor de deur de kleine steentjes schrobde. Want Heiltje was bleek en had veel hoofdpijn. En na een maand was het de moeder of zij een kleinzoon in huis

aant.

had, zo vertrouwd was zij met hem.

Hij zag de baas het spitwerk doen, langzaam met de zwarte aarde, hij deed het hem vlugger na omdat hij sterker handen had en het nu geen spel meer was. In het voorjaar werd hij geroepen voor het ompspitten van een tuin een halfuur weg en daarna kreeg hij een tweede werk, hij moest zijn brood en koffie meenemen om geen tijd te verspillen. Hier en daar sloeg hij gade hoe anderen het deden, maar het meeste leerde hij door zelf te kijken hoe iets het best gedaan werd.

Hij werd een lange jongeman, mager, met harde handen, die voorzichtig waren met de zaailingen. Behalve wanneer hem iets gevraagd werd hoorde men hem haast niet. Met de vrienden Barend en Peter, die geregeld naar de stad gingen, had hij geen omgang dan de toevallige ontmoeting. Peter, nu onderwijzer, keek naar zijn klompen. Hij scheen ook geen vermaak nodig te hebben, want het enige wat men hem op zondag zag doen was een spel met kleine kinderen in de appelboomgaard bij Marie en haar man. Naar de kerk wilde hij niet, hij had gezegd dat men thuis kon bidden. Bij mooi weer, voor de avond viel, liep hij wel een uur met Heiltje langs de weiden. De grootmoeder dacht dat het iets worden kon want de meid was even stil als hij.

Waarom kwam zijn stiefbroer hem weer opzoeken ieder keer dat hij met verlof was? Om geld kon dat nu niet zijn. Zij verschilden te veel van aard om elkander te begrijpen, Thomas pronkend met zijn buitenmodel uniform en gouden strepen, altijd op aardigheden uit en iedereen aankijkend hoe men ze vond. En de meeste daarvan over Kasper, die ze niet eens begreep, en bedoeld om Heiltje aan het lachen te maken. Dan werd het handtastelijkheid en gestoei waar, na het vermoeiend dagwerk, Kasper noch het meisje smaak in had. Die broer van hem, zeide Marie na zo'n bezoek, mist iets dat Kasper heeft en daar heeft hij respect voor al laat hij het niet merken.

Kasper was twintig jaar, een degelijk werkman, en hij had een plan waar hij nog niet van sprak. Hij kreeg het bericht dat zijn stiefbroer luitenant was geworden en trouwen zou nog voor hij naar Indië vertrok. Op een middag in augustus kwam hij, gekleed als officier.

Na de wandeling gingen zij binnen in de boerderij van Marie. In de koestal begon Thomas weer met plagen, maar Heiltje was er niet van gediend omdat zij haar zondagse kleren niet gekreukt wilde hebben. Er stond een geweer aan de donkere muur. Hij nam het en legde het op haar aan. Toen kwam Kasper in de deur, die riep dat het geladen was en toesprong om het hem af te nemen. Het was maar een enkele beweging met zijn linkerhand, het schot ging af, Thomas viel, getroffen in het gezicht. Des avonds werd hij in het rijtuig geholpen dat hem naar het hospitaal moest brengen. De burgemeester kwam Kasper ondervragen, die hem toonde hoe het gedaan was, een ogenblik maar, zonder dat men het kon zien aankomen.

aant.

III

Al kort daarna was het verschil begonnen en wanneer hij erover nadacht meende hij dat het aan hem lag. Hij had zich geërgerd over de bemoeienis van anderen, uit zijn ongeduld kwam het eerste misverstand. Bij wijze van gunst had de baas hem de tuin overgegeven met een stuk grasland erbij op belofte van latere betaling, daar was dus werk te doen meer dan de uren van de dag, werk dat de beste zorg vereiste om van de grond genoeg te winnen dat hij ook de oude man ervan geven kon. Aan de rustdag kon hij zich niet houden. Men had er in het dorp aanmerking op gemaakt en vooral van Peter Krien verdroeg hij het slecht, die hem kende en beter had moeten weten. Op een keer had Peter, op zijn best gekleed, aan het pad gestaan, hem toeroepende dat hij zich schamen moest zo het gebod te breken en Kasper hoorde dat hij er ook met de kinderen van de school over had gesproken. Kleine kinderen hielden op met spelen en keken hem na, de man die op de zondag klompen droeg. Geen wonder dat Heiltje het zich had aangetrokken, zij die er in stilte over had getobd. En Peter had ook haar lastiggevallen met verwijt. 's Avonds na het brood, stijf van het werk, had hij gevraagd wat haar scheelde omdat zij zo donker keek. Op haar antwoord kon hij zich niet bedwingen, er vielen woorden die hij niet had moeten zeggen, die niet slecht bedoeld waren maar haar grieden, zodat zij de handen op de oren hield. Maar kalm had hij het niet kunnen zeggen: Wie hier in het dorp zou hem het brood geven als hij er niet zo hard voor werkte als hij kon? de tuin was nieuw en te groot om in zes dagen te bedienen en als hij zich stoorde aan de malle regel van op de zevende te luieren zou hij nooit ook voor haar kunnen zorgen. Of de mensen dol waren, te denken dat God op de zevende dag niets uitvoerde dan naar gezongen luisteren? Het was het ongeduld van zijn stem, dat haar aan het huilen had gemaakt. Van die dag bleef het onaangenaam tussen beiden, van onuitgesproken

aant.

verwijt, van onuitgesproken ergernis. Het hielp niet hoe Marie haar best deed bij haar nicht, hoe haar man hem aan het verstand wilde brengen dat men zich aan de inzettingen houden moest, hij zeide ook tegen Hendrik dat zij daar beter over zwegen, want hij kende de teksten niet, maar zijn plicht verstond hij ook zonder dat.

Na de dood van de grootmoeder woonde Heiltje op de boerderij en Kasper sliep op de vliering bij de baas. De omgang verminderde, zij zagen elkander alleen bij het eten, ten leste zeiden zij enkel goedendag. Maar wanneer zij soms de ogen naar elkander opsloegen wisten zij dat er iets anders was, ondanks het verschil. Ingekeerd en gesloten waren zij beiden, zonder haastigheid. Het duurde bijna een jaar voor Heiltje weer, wanneer zij hem aansprak, een kleurtje op de bleke wangen kreeg. En zij was het die hem op een avond van het voorjaar vroeg weer met haar langs de weilanden te lopen, een bedekte avond met nog wat zonlicht over het gras. Eerst gingen zij zonder spreken. Met een stem zo helder dat het hem verwonderde zeide zij dat het uit moest zijn met mokken van beide kanten, zij wilde weten wat hij van haar dacht. Toen hij haar aankeek scheen het hem of zij groter was, niet meer gebogen maar rechtop, het voorhoofd onbedekt en de ogen vast. Hij antwoordde dat hij haar altijd genegen was gebleven en dat hij dit nu beter wist dan voorheen, zij zouden ook een goed paar kunnen worden al verschilden zij van mening. Zij nam zijn arm en zij zeide: Goed. Maar het zit dieper. De een heeft het geloof, de ander moet het nog krijgen. Maar al kreeg je het nooit, je kan op me rekenen. Langzaam, met vaste stappen gingen zij verder tot het al schemerde en de nieuwe maan zichtbaar werd uit nevelen. En toen zij de weg terugkeerden zeide Kasper nog dat de een het geloof zus had, de ander zo, en dat zij in ieder geval aan elkaar geloofden, maar Heiltje antwoordde: Er is maar één geloof. Laten wij ieder doen wat wij moeten en ik zal bidden dat je de waarheid ziet. Zij hielden elkander bij de hand in de duisternis op de weg.

Na die avond spraken zij er niet meer over, zij spraken weinig naar hun aard. Kasper deed zijn werk, Heiltje deed het hare, en aan de rustigheid van zijn gezicht, aan de rechte blik waarmee zij iemand aankeek kon men zien dat zij tevreden waren. Alleen

aant.

Marie kon merken dat binnen een paar maanden haar nicht in de gedachten ouder werd, alsof zij reeds de zorgen van de toekomst zag en zich voorbereidde ze te dragen. Het was duidelijk dat zij ook sterker werd, breder in de schouders en niet zo gauw vermoeid. Hoewel zij nog de kinderlijkheid op het gezicht had, leek zij al voor zij getrouwd was een vrouw die geen lasten telde, ernstig en welgemoed.

Het huis dat zij gereedmaakten, aan de tuin gelegen, was te groot voor hen, de huurpenning ook te hoog, maar zij konden geen ander krijgen, zij meenden bovendien dat zij zich slechts tijdelijk in de noodzaak hoefden te voegen omdat Kasper hoopte mettertijd een betere grond te kopen. Daar het huis verzakt lag onder de zwaarte van de pannen was het zo laag dat een man het hoofd moest buigen in de voordeur. Binnen moest veel hersteld worden, vooral aan het houtwerk, vergaan van schimmel, maar zij waren met hun tweeën bezig avond aan avond zodat het spoedig een heldere woning werd, de kozijnen in de verf, de muren vlekkeloos gekalkt. Zij hadden een brede kast van Heiltjes grootouders, een veel te grote tafel en overigens juist genoeg. Het was terwijl zij even rustten voor de olielamp op de tafel dat Heiltje hem iets te vragen had. Zonder omwegen deed zij het, kort, zo ernstig dat het als smeken klonk en hij dadelijk knikte. Zij wilde voor het trouwen de zegen in de kerk. 't Is goed, antwoordde hij. Op een morgen van april, met een klare hemel en kleine wolkjes, kwamen zij hier wonen en nog die middag gingen zij voort met hun werk.

Toen Kasper met spade en schoffel in de tuin trad en naar de gewassen keek, dacht hij dat het nu anders zou moeten worden. Tot nu toe had hij veel tijd besteed aan zorg die voortaan niet gegeven kon worden. Wanneer hij wiede nam hij dikwijls het onkruid in de hand om het te beschouwen en kleine plantjes, die nog geen kwaad konden doen, liet hij soms staan omdat hij het jammer vond te vernietigen wat zich uit de grond had opgewerkt. Dat was, dacht hij, liefhebberij waar hij niet meer aan kon doen. Hij had een taak en als hij groenten naar de markt moest zenden behoorden zij goed te zijn. Daarvoor alleen had hij te zorgen. Geen onnut van de grond, maar vaste kroppen kool. Vroeger, wanneer

aant.

hij weeuwen opnam om ze uit te zetten, bekeek hij ze één voor één eer hij ze in de mand legde om te zien of er iets aan scheelde, het was wel voorgekomen dat hij de kromgegroeide nog afzonderlijk zette omdat hij het jammer vond ze weg te gooien. Het was een zwak, waarover anderen lachen zouden. Een tuinderij was geen gesticht voor gebrekkig zaaigoed. En mocht men al van een plant, die opgroeide voor het gebruik, eisen dat zij de halve stuiver waard was, men kon niet verwachten dat de kweker iedere plant meer aandacht gaf dan de waarde van de halve stuiver. Van nu aan veranderde het werk omdat hij een taak had die geen liefhebberij gedoogde. Hij schoffelde met het doel het onkruid zo hard mogelijk te verdelgen en waar op een bed tussen de andijvie een jong spergeltje stond, dat er aardig uitzag, trok hij het uit al ging het hem tegen de zin. Binnen een paar weken was de tuin zo netjes onderhouden dat soms een man aan het pad bleef staan en ernaar keek. Er werd verteld dat hij het vak nu degelijk ter hand nam.

Maar al had hij ingezien hoe de grond lonend bewerkt moest worden, de neiging bleef en hij vergat wel dat het enkel koopwaar was wat er groeide. De aanmerkingen, die hij te horen kreeg, verbaasden hem. Waarom, vroeg Blok, bekend als knap tuinier, zet je je rodekool zo wijd uiteen? Waarom houd je de grond veel te los? Of is het je om zaadschietters te doen? Waarom zet je daar geen uien tussen de regels, er is toch plaats genoeg? Kasper keek hem aan, hij begreep dat de man gelijk had, maar een andere opvatting had dan hij. Zonder licht en lucht blijven ze niet gezond, antwoordde hij. En Blok haalde de schouders op, zeggend: De kool is geen sierplant, man, en voor mooie kool kan je hier je moeite sparen. Zo was het met deze grond, dat wist hij wel, maar toch had hij er genoeg in de planten met zo min mogelijk gebrek te zien, recht, welgevormd.

Men zag Kasper Valk bezig in zijn tuin van de vroege ochtend tot in de schemering en het werd voor menigeen in het dorp een gewoonte er eens langs te lopen en te kijken hoe tierig er alles stond. Hoewel er geen buitengewone groenten en maar weinig bloemen groeiden leek hij niet op een andere tuin, op die van de landman of van de burger niet, het meest had hij weg van de

aant.

warmoezerij op een buitenplaats, maar eenvoudiger. Geen plant stond er met verdord loof, hoewel er van een strenge hand niets te bespeuren viel; de zaaibedden lagen zo licht aangeplakt dat alleen de kenner zag dat er al gezaaid was. De afvalhoop moest men zoeken, zo verborgen lag die achter een heininkje. Blok zeide van hem: 't Is meer dan een tuinman dat er in hem steekt, maar of hij veel waar voor de markt heeft moet ik nog zien.

Dirk Blok, die elke morgen naar de stad reed, verkocht daar ook voor hem. Een jaar later ging hij met de wagen volgeladen en er was meer van Valk bij dan van hemzelf. Maar hij zond kropsla die nog te duur moest zijn of kool waar niet meer naar gevraagd werd, het gebeurde vaak dat hij minder ontving dan hij gerekend had. Hij kreeg de raad eraan te denken dat de kopers op de markt een andere mening hadden van wat mooi was dan hij.

Ook Heiltje begreep niet dat het werk zo weinig loon bracht. Zij riep Blok binnen, zij vroeg naar de reden en zij vond het vreemd want zoals haar man zich toelegde op zijn taak zo deed een ander het niet beter. De reden, zeide Blok, is dat je man niet levert wat gevraagd wordt, ik heb het al zo vaak gezegd maar hij doet zijn eigen zin. Daar zit geen heil in, je moest hem zelf maar waarschuwen.

En samen spraken zij er dikwijls over 's avonds bij de koffie, kijkend naar de lamp. Kasper zeide dat hij het ook wel anders kon, maar hij meende goed te doen als hij het beste wat hij had voor de markt zond. Voortaan zou hij het mooist gewas maar laten staan en er zaad van winnen. Heiltje antwoordde niet, zij staarde en dacht. En voor zij de lamp uitblies zeide zij: Het is toch vreemd dat je werk niet genoeg loont.

In deze dagen maakte zij zich bezorgd over het loon omdat zij wat goed moest kopen voor het kind dat er verwacht werd. En het was een uitkomst dat Marie nog kleertjes in de kist vond. Dat het niet de luiheid was die de moeite voortbracht, wist zij wel. Wanneer zij eens wakker werd bij de eerste schemering zag zij dat Kasper al was opgestaan en buiten klonk zijn voetstap.

De ochtend begon pas te schemeren, het was bladstil in de tuin toen hij er liep aan te aarden, wachtend op de geboorte. Nu en dan richtte hij zich op en keerde het hoofd naar de gesloten lui-

aant.

ken. Hij zag Marie haastig naar de pomp gaan, maar zij lette niet op hem. En terwijl hij voortging keek hij naar de lucht, hij dacht dat het stil weer zou worden, misschien wat vochtig. Eindelijk ging de deur open, de dokter kwam eruit en voor de haag bleef hij staan, hij wenkte. Toen Kasper hem genaderd was hoorde hij maar een paar woorden waar hij koud van werd, dat het kind doodgeboren was. De dokter zeide nog iets en ging toen over de vlonder heen.

Die zomer zaten Kasper en Heiltje soms langer aan de tafel ofschoon er weinig gezegd kon worden. Het was pas in het najaar dat hij haar hoorde zuchten, dat zij de ogen veegde wanneer zij van de kerk kwam en als hij vroeg bleef zij zwijgen. Enige keren bracht Peter Krien haar tot de vlonder, of Dirk Blok, hij begreep dat het gesprek over stichtelijke zaken was geweest, waar hij toch niet naar luisteren wilde. Op een avond zette zij haar stoel dicht naast hem en terwijl zij sprak hield zij zijn arm vast, haar stem klonk zacht. Maar toen zij gezegd had dat het haar verdriet deed, dat hij niet zoals ieder ander naar de kerk ging omdat er immers geen zegen kon zijn voor de ongelovigen, wist hij niet veel te antwoorden, het verdriet was al erg genoeg. Hij zeide: Ik geloof niet minder dan anderen, maar als ik bid doe ik dat op mijn manier, daar is geen kerk bij nodig. En waarom de een gezegend wordt, de ander niet, dat begrijpen wij geen van allen. Zo, na een kort gesprek waarin zij hem niet dichter bij zich kon halen, werd het eerste leed in hun harten opgeborgen.

Onverwachts kwam toen de onrust in huis.

Het werd al vier jaar dat Kasper van geen der stiefbroers had vernomen en alleen van de zuster Martha wel eens een bericht kreeg. Nu bracht de bode van Maarssen een lange brief van haar. Toen zij beiden gelezen hadden zaten zij een poos zwijgend tegenover elkaar, zij in spanning wachtend op hetgeen hij zeggen zou. Hoewel de zuster geen enkele vraag gesteld had begrepen zij dat er een beslissend antwoord zijn moest. De brief was een lange klacht over de tegenspoed van de stiefbroer, die naar de Oost was vertrokken toen hij van de verwonding genezen scheen. Daar had hij al dadelijk weer in het hospitaal moeten liggen, het was gedurende maanden wisselvallig gegaan, maar met de ogen gestadig

slechter geworden en onlangs had men hem ontslagen omdat hij bijna blind was. Verder schreef de zuster dat zij geen raad voor hem wist, hoe zij ook haar best had gedaan bij de oudere broers, die alle drie, ondanks de schijnbare welvaart, geen hulp konden geven, misschien ook jegens Thomas geen hulpvaardige gezindheid hadden. Over haar eigen man schreef zij niet, wel dat zijzelf zou doen wat zij kon omdat de ongelukkige broer met zijn vrouw van het schraal jaargeld niet kon toekomen. Tegen het einde van de zomer werden zij in het vaderland verwacht, wat moest er met hen gebeuren?

Daar valt niet over na te denken, zeide Kasper, hij heeft het aan mij te wijten en goedmaken kan ik het niet. Zij antwoordde: Het was jouw schuld toch niet. Als hij het geweer niet had opgenomen en ermee gespeeld had, was het niet afgegaan. Schuld had geen van beiden, het was een ongeluk. Jawel, zeide Kasper, maar schuld of geen schuld, het was mijn hand die het deed en dan moet ik ook de gevolgen dragen. Wij zullen zien hoe het gaat. Om te beginnen kunnen ze hier komen, wij geven ze onze kamer.

Heiltje richtte zich op met een kreet van schrik, zij werd bleek en zij riep: Dat niet, dat niet. Die broer niet hier in huis, ik smeeek je, doe dat niet. Hij vroeg waarom zij het niet wilde, wat kwaad zij van hem te zeggen wist, maar zij, die altijd zo rustig was, kon niet verstandig praten, zij schudde alleen het hoofd, herhalend: Dat niet, Kasper, je zal het zien, het loopt verkeerd. Laten we alles doen, maar dat niet. Hij besloot te wachten tot zij weer kalm kon spreken, hij nam zijn pet en ging naar buiten.

Toen werd er iedere dag beraadslaagd, nu met Dirk Blok, dan met Marie en haar man, het meest met Peter Krien, die nu dikwijls kwam, over het ongeluk dat indertijd de broer was overkomen. De vrienden verklaarden dat zij allebei in de dwaling verkeerden, want een ongeval konden zij het niet noemen, maar wel degelijk een schuld door onbedachtzaamheid, waarvoor geboet moest worden. Heiltje was tot alles bereid, als maar niet die broer in huis kwam wonen. Zij zeide zelf, steeds met de jammerende stem, dat zij niet wist wat zij tegen hem had, het was maar een dom gevoel dat zij niet van zich af kon zetten. Dan redeneerden de vrienden en zij gaf antwoorden waarover zij de schouders op-

haalden. Je lijkt wel een eigenzinnig kind, zeide Dirk, geen reden hier, geen reden daar, geen mens wordt er wijs uit. Die andere broers hebben zich nooit van Kasper aangetrokken, deze wel en daar was ook geen reden voor, zegt ze, maar wat heeft dat ermee te maken? En Peter verhief zijn stem: De redenen, vrouw, die zal je zien zodra je verstand verlicht wordt. Nu heeft je man een plicht te doen en die plicht heb je mee te dragen.

Voor Kasper was het een raadsel. Hij had haar altijd voor moedig en sterk gehouden, nu zag hij haar dikwijls met de ogen nat en afgewend. Zij antwoordde niet wanneer hij haar overtuigen wilde dat er immers niet anders gedaan kon worden, zwijgend deed zij haar werk. En zorgvuldig maakte zij de kamer gereed, met de gordijntjes stijf gestreken, de vloer blank geschrobd, beter dan zij het ooit gedaan had.

IV

Heiltje had haar beste kleren aangedaan toen zijn zuster kwam om vertrouwelijk met hem te spreken en al kort na de begroeting wilde zij hen alleen laten, maar Martha drong aan dat zij blijven zou omdat ook zij het moest horen. Berustend ging zij weer zitten, zij begreep dat er maar één ding was waarover te spreken viel. De zuster aarzelde, alle drie zwegen zij nu en dan. Eindelijk sprak zij en dit was wat zij vertelde, met een zachte stem, vergoelijkend en verklarend.

Zij bekende dat zij altijd medelijden voor Thomas had gevoeld, want als men erover nadacht was hij al ongelukkig genoeg ook zonder dat hij het gezicht verloren had. De broers, ook haar eigen man, begrepen dat niet en Kasper kon hem niet kennen. Een moeilijk kind was hij geweest, waar niemand mee overweg kon, daarom had zij dikwijls gedacht dat er meer kwaad in hem gezocht werd dan er eigenlijk in zat. Snoepzucht, plaagzucht, jokken, dat waren ondeugden die men immers bij zoveel kinderen zag. Wel was het waar dat zij bij hem van lieverlede erger in plaats van minder werden. Hoe de oom ook strafte, het hielp niet, integendeel, het leek of hij door al dat straffen nog meer kwaad ging doen, maar in het verborgen. Uit onschuldige nieuwsgierigheid achter de deur te staan luisteren werd bij hem een lelijke gewoonte, hij liep op de tenen, sluipend en bespiedend of iemand een van zijn streken ontdekt had, later om allerlei dingen te weten te komen waar hij dan misbruik van maakte. De grotere broers doorzagen hem wel en zij hadden hem ook veel geslagen, maar zij waren bang door hem verraden te worden. Onlangs pas had zij gehoord dat haar oudste broer hem twee jaar lang een weekgeld had gegeven om iets te verzwijgen. Dat zij een hekel aan hem hadden hoefde niet gezegd te worden. Verdraagzaam waren zij geen van allen. Zij zuchtte en zweeg.

Kasper, vervolgde zij, die bij zorgzame dames was grootge-

aant.

bracht, kon niet begrijpen wat de ouderloze kinderen gemist hadden, vooral de jongste, die juist de goede leiding veel nodig had. Zij voelde zich verplicht eerlijk alles te zeggen, vertrouwend dat het hier verstaan zou worden. Hun oom kon de jongen niet meer regeren, toen hij merkte dat hij stal dacht hij erover hem naar een verbeterhuis te zenden. Gelukkig hoefde het zover niet te komen, hij werd op de kostschool in Loosdrecht gedaan. Maar van die tijd aan ging het erger. Het was of hij zich uitgestoten voelde en daarover wrokte. Op die school moest hij dingen gedaan hebben die voor haar verzwegen werden, maar op een dag in de vakantie zag zij duidelijk dat hij niet zo slecht was als er van hem gedacht werd. Hij zocht zijn troost bij haar, hij stortte zijn hart uit met eindeloos verwijt tegen zichzelf. Het bleek dat hij zich wel bewust was van zijn ondeugden, hij dacht nergens anders over en hij had zich ingebeeld dat iedereen een afkeer van hem had en hem gedurig in het oog hield. Hoe dikwijls had zij met hem gewandeld, urenlang, om hem moed in te spreken, dat hij zichzelf wel verbeteren kon als hij maar zijn best deed, om hem af te brengen van dat dwaze denkbeeld dat iedereen in zijn hart kon lezen, dat iedereen altijd op hem lette. Hij wilde wel, maar hij was overtuigd dat hij toch niet kon. In Kampen deed hij zijn best en paste hij op, hij leerde goed. Telkens wanneer hij thuiskwam liet hij haar zijn boekje zien, blij als een kind dat er geen straf in vermeld stond. Ja, net een kind was hij, want na een paar dagen biechtte hij haar dan op dat hij wel straf verdiend had, maar hij had de streken geheim kunnen houden. En als zij vroeg wat hij dan misdaan had keerde hij zich van haar af, wantrouwig. Toen hij naar de Oost vertrok dacht zij dat hij door de dienst en met een goede vrouw naast zich wel een ander mens zou worden. Zij had allang begrepen dat zij zich vergist had. Van het begin had hij geschreven, meer brieven dan zij beantwoorden kon, tot eindelijk de ogen het hem beletten, en het was niets dan klagen over zichzelf geweest. Hij had altijd gezegd dat Kasper de enige was die zich hem aantrok, daarom was zij blij toen zij hoorde dat hij voorlopig hier in huis kon wonen. Haar man wilde niet van hem weten, maar zij zou doen wat zij kon en het weinige, waarover zij beschikte, zou zij geven. Nu was zij hier gekomen om Kasper en Heiltje op het

aant.

hart te drukken geduld te hebben met de arme broer, want zij had reden te geloven dat hij in zijn vrouw niet de goede steun vond.

Zij keek naar Heiltje die, met de hals gestrekt, haar zat aan te staren. Kasper zeide nog dat hij het beste hoopte, alleen vreesde hij dat de woning voor zulke mensen te min zou zijn.

Een week later, op de morgen dat de boot aan zou komen, gingen Kasper en zijn zuster samen naar de stad. Zij wachtten in de regen op de kade waar de stafmuziek speelde en Martha herkende hem het eerst, zij wees naar hem, staande aan de verschansing, mager en gebogen, starend, met zijn vrouw aan de arm. Toen zij aan boord mochten gaan werd het rondom hen een vrolijke drukte van vrienden en verwanten die elkander wederzagen, gejuich op de kade. Het was een stille ontmoeting met de broer en de schoonzuster, zij gaven elkaar de hand en wisten niets te zeggen. Kasper noemde de schoonzuster mevrouw, zij keek hem niet aan en antwoordde niet. Martha zeide hun dat zij bij Kasper welkom zouden zijn in afwachting van hetgeen zij besluiten mochten. Op bittere toon antwoordde Thomas: Ontvang je mij met dat bericht? Keert mijn eigen familie mij nu al de rug toe? Dat kan ik niet geloven. Maar goed, laten wij voorlopig bij Kasper gaan. Christien viel heftig uit: Bij een groenteboer? Dat doe ik niet. Plotseling rees er luide twist tussen man en vrouw en zij liep weg. Martha moest de blinde naar zijn hut geleiden. Toen hij een poos later, gereed om mee te gaan, weer boven kwam met zijn vrouw, had zij rode ogen. Hij duwde Kasper, die hem helpen wilde, terzijde zeggend: Ik ben niet zo blind als je denkt, dat zal je gauw genoeg merken, ik zie meer dan mij lief is. Zwijgend reden zij naar het station, terwijl Thomas gedurig het hoofd van de een naar de ander wendde alsof hij oplette wat zij deden. Zij meenden dat hij het gezicht nog niet geheel verloren had, want hij zeide tegen zijn zuster: je hoeft me niet zo aan te kijken.

Weinig werd er ook gesproken bij de binnenkomst, maar het waren grievende woorden waar Heiltje noch Kasper antwoord op gaf. Op het vlondertje al zeide Thomas dat er dadelijk ter weerszijden een leuning gemaakt moest worden om niet in de sloot te vallen. De zitkamer noemde hij te klein voor vier personen en de slaapkamer, waar hij de gekalkte muren betastte heette een

cachot. Christien keek slechts met schimp rondom en toen Heiltje vroeg of zij haar koffie mocht geven, zeide zij: Nee, dank u. Zij bleven alleen in die kamer met hun koffers. Aan het eten kwam Christien niet omdat zij vermoeid was. Toen Heiltje en Kasper laat in de avond nog in de keuken bezig waren hoorden zij hun stemmen luid met gestommel, een vloek, een kreet en onderdrukt gejammer. Heiltje, die zeer stil was geweest, zeide: 't Is te hopen dat ze niet lang blijven.

Van de eerste dag was de onaangenaamheid in huis, van grove of hatelijke opmerkingen aan de ene zijde, van verzwegen gegriefdheid aan de andere. Kasper, heel de dag in de tuin met het werk dat zijn gedachten vulde, merkte het alleen wanneer hij aan de tafel zat en hij hield het voor kleine onenigheid, niet waard ernaar te vragen. Maar de andere drie wisten van den beginne dat zij vijanden waren, voortdurend op hun hoede. Zonder naar het gezicht te kijken, met de schijn van onverschilligheid, lette de ene vrouw op alles wat de andere deed. Er was niets wat Christien behoefde te vragen, want het minste dat zij nodig kon hebben werd haar gebracht door Heiltje, eenvoudig of zij diende zoals behoorde. En wanneer zij toch iets vroeg, in haar afzijdige houding, kreeg zij een welwillend antwoord en er werd vlug voor gezorgd.

Het waren milde septemberdagen met weinig wind en zachte regens waar zonneshijn op volgde. Thomas, die zich verveelde en klaagde over benauwdheid in de kleine vertrekken, had dadelijk door de timmerman een bank laten maken, waarop hij morgen en middag aan de muur zat, met zijn stok halve cirkels trekkend op de grond, het gezicht gekeerd in de richting waar hij Kasper bezig hoorde. Soms riep hij hem bij zich en zeide dat hij gezelschap verlangde, hij had zich in de Oost nooit zo verlaten gevoeld als hier nu zelfs zijn vrouw zich nauwelijks met hem bemoeide. Dan stond Kasper een ogenblik met hark of spade in de hand te luisteren naar hetgeen hij vertelde van een gedachte die hem was ingevallen, een plan voor de toekomst, een berekening van zijn middelen, maar lang kon hij niet blijven omdat er nog werk gedaan moest worden.

Het meeste van de dag zat Thomas alleen met zijn gedachten en dikwijls zo erin verdiept dat hij iemand, die hem voorbijging,

niet opmerkte. Marie, die wel eens bij hem stond te praten, zeide dat er in die man meer omging dan men vermoeden zou. Nu eens stond zijn gezicht weemoedig, dan weer met een trek van diepe treurigheid om de mond, maar het meest zag zij, wanneer hij meende dat zij was weggegaan en zij hem gadesloeg over de haag, een uitdrukking of hij streed met zichzelf en geplaagd werd van de onrust. Hij schudde dan het hoofd en stompte zich op de knie.

Na maanden van onzekerheid en verwachting, afgeleid door veel raad en meningen, kon hij nu op de bank voor de moestuin, waar hij slechts vage omtrekken en groene of verlichte plekken onderscheidde, zich overgeven aan zijn zucht tot denken over zichzelf. Het hielp niet of hij zich inspande om meer te zien dan de ogen konden, of hij nu allebeide, dan alleen het minst beschadigde lang gesloten hield en ze plotseling opende, het verwekte maar die druk in het hoofd waar hij bang voor was omdat hij dacht dat het dezelfde druk moest zijn die hij als jongen had gevoeld. Daar had hij nooit iemand iets van gezegd. Hij herinnerde zich dat hij het in die tijd, hij was een jaar of tien, maar verzwegen omdat hij wist dat het inbeelding genoemd zou worden zoals alle andere dingen waar hij over klaagde. Hij had het zelf voor inbeelding gehouden en telkens wanneer hij het voelde had hij tegen zichzelf gezegd: 't is onzin, je maakt je maar wat wijs. Waar was het zelfbedrog mee begonnen? Misschien had hij het al gedaan in de tijd waar hij zich niets van herinnerde, maar wel wist hij dat hij nog heel jong was toen hij al van de ene dwaling in de andere verviel. En dat hij er zich van bewust was, zoals in een droom, dat hij iets niet wilde doen en het toch deed. Dan moest hij het geheim houden en erom liegen tot hij er zelf geen weg meer in wist, of hij het gedaan had of niet. Daarom was hij altijd bang geweest, voor iedereen, dat er iets ontdekt zou worden. Een jeugd van innerlijke strijd was het geweest, van uitvluchten, zoeken van oorzaak en verontschuldiging, zo gekweld dat hij wel vreesde er gek van te worden. Maar het verstand had hij gelukkig behouden, want ook al maakte hij zich iets wijs, ook al wilde hij geloven dat hij iets verkeerd niet gedaan had, of dat hij het niet helpen kon, achter in zijn hoofd was altijd de zekerheid gebleven dat hij het wel

gedaan had en dat hij het niet had hoeven te doen als hij genoeg wilskracht had gehad. Daar school het gebrek. Alleen begreep hij niet waarom hij voor het een niet en voor het ander wel de wil kon beheersen, waarom hij gemakkelijk kon leren toen hij het wilde en zich even gemakkelijk kon overgeven aan de dingen waarover hij zich schaamde.

Dikwijls had hij gedacht dat hij misschien meer geweten had dan een ander en dat hij daarom zich meer aantrok van zijn neigingen en daden. De meeste slechte verlangens had hij altijd kunnen onderdrukken, maar zij bleven in het binnenste woelen zodat hij altijd in angst verkeerde dat zij hem de baas zouden worden. Angst, dat was eigenlijk die druk in het hoofd, een zwaarte die vandaag of morgen uiteen kon barsten. Angst was het gevaar waartegen hij altijd had moeten waken. Dat niet iedereen op hem lette, hem gadesloeg, hem verdacht, kon hij immers met het gezond verstand begrijpen, hij was maar een gewoon mens, geen misdadiger of gek. En toch, of het dan inbeelding was of die angst van het geweten, had hij altijd het gevoel dat er ogen op hem gevestigd waren. Soms had hij het zo sterk dat het hem was of iemand al zijn gedachten wist. In de dagen, dat hij in donker moest liggen, was hij ervan bezeten geweest, dan voelde hij dat er iemand bij het bed stond ook als er niemand was. Dat was gelukkig voorbijgegaan.

Voor die angst hoefde hij niet meer te vrezen, want veel kwaad zou hij niet meer kunnen doen nu hij hier hulpeloos zat, zonder omgang, zonder werk, zonder bezigheid of vermaak tegen de verveling. Het zou een leven van geduld moeten worden, wie weet hoe lang, een leven zonder waarde. Het was maar een kleine hoop die hij nog had, dat het langzaam verbeterde of dat er iets gebeurde waardoor het gezicht ten minste enigszins terugkwam. Intussen moest hij afwachten, iedere lange dag van de morgen tot de avond, en onderdrukken wat er verkeerd mocht opkomen uit de duisternis.

Dan zat hij roerloos, luisterend naar het regelmatig spitwerk achter in de tuin. Dan stond hij op, dan ging hij weer zitten met een zucht. Het was gemakkelijk te denken dat er geen reden was voor angst, dat met geduld de moeiten overwonnen werden. Waar

kwam de onrust vandaan? En het ongeluk?

Vaak had hij gewenst dat hij geboren was zoals deze broer, die geen kwelling van gedachten kende en ondanks tegenspoed rustig voortging. Hij had hem altijd bewonderd, maar onder die bewondering lag een gevoel dat hij niet eens begrijpen wilde, zo bang was hij ervoor. Daar moest het raadsel van zijn ongeluk verborgen liggen.

Hij wilde weten wat zijn broer deed, hij stond op en ging, zoekend met de stok. Voor zich onderscheidde hij een lijn en daar liep hij langs, maar bij de kruising van het pad stapte hij in een groentebed. Voorzichtig ging hij verder tot hij aan het geluid hoorde dat hij dichtbij stond. Scherp en diep stak de schop in de aarde, hij hoorde de grond breken en dan volgde een plof. Dat werd regelmatig herhaald. Hij vond het een onaangenaam geluid.

Wat doe je? vroeg hij. Hij hoorde dat Kasper de spade aan de klomp zette.

De grond omleggen, was het antwoord, voor de winterandijvie. Ik heb er al genoeg, maar men moet ieder stuk dat vrij komt gebruiken. Spitten zou je best kunnen als je er plezier in hebt en poten is ook te leren. Het zou je de dag verkorten.

Die morgen hielp Kasper zijn broer om op het gevoel, metend voet bij voet, de lengte en de breedte van een bed en van een pad te kennen. Hij sloeg spijltjes in de grond en verbond ze met een lijn ter aanduiding van een voor en hij liet hem het werk beproeven. Hoewel niet diep genoeg deed Thomas het nauwkeurig, hij spande zich in, maar na twee voren viel de spade hem te zwaar en stiet hij zich daarmee in de schoen. Kasper nam hem het werktuig uit de hand, zeggend dat hij liever morgen bij het lichter werk moest helpen, het zou gezonde bezigheid geven zonder te veel vermoeienis. Dat een bed, achter hem liggend, vertrapt was, zeide hij niet.

Het werd tussen hen beiden een hartelijke omgang van voorzichtige leiding, die zich niet liet merken, aan de ene kant, van dankbare volgzzaamheid aan de andere. Wat de blinde soms in een halfuur bedierf kostte wel uren om het te herstellen, maar daar werd met geen woord iets van. gezegd. Thomas keek tevre-

den wanneer hij voor de deur uit de klompen stapte om aan het middageten te gaan. Hij at veel, hij zeide lachend: Je zal zien dat ik van ons tweeën nog de beste tuinman word. En de broers spraken zoveel over de arbeid dat zij het zwijgen van de twee vrouwen niet merkten.

In die winter gedroeg Christien zich nog of zij hier een gast was die betaalde, zij sprak nooit anders tot de schoonzuster dan afgemeten en beleefd over de zaken die zij nodig had. Zij eiste veel en stipt. En Heiltje, ofschoon zij nu veel meer te doen had in huis, voorkwam zelfs haar wensen, zij legde alles wat verlangd mocht worden netjes gereed, met weinig woorden. De was, het verstelwerk werden onberispelijk gedaan. En Christien, die de gediensstigheid en de nauwkeurigheid voor hatelijke opzet hield, als het ware een verwijt dat zij zich als meerdere behandelen liet, ergerde zich eraan, maar toonde het niet en bleef zwijgen.

Pas tegen het voorjaar kon zij zich niet beheersen. Tussen haar en Thomas werd er vaker getwist, te horen achter de gesloten deur. Zij stond erop te vertrekken omdat zij hier niet kreeg waar zij recht op had, zij werd verwaarloosd, zij leefde als een gevangene, niemand bemoeide zich met haar. Als Thomas dan niet mee wilde zou zij terugkeren bij haar familie, of zij zou haar kost wel verdienen, maar hier wilde zij niet blijven. Hij lachte haar uit en floot. Hard klonk zijn stem toen hij riep: Allemaal jaloezie. Dikwijls hoorde Heiltje, in de keuken bezig, die woorden roepen en zij begreep ze niet.

Bleek en met ogen, die gehuild hadden, kwam Christien dan aan de tafel zitten. Wanneer er opgeruimd was bleef zij, tegen haar gewoonte van dadelijk in haar kamer te gaan, door het venster starend, met de armen gekruist. Maar zodra Heiltje aan de tafel kwam zitten en aan de kinderkleertjes begon te naaien stond zij op en ging, hard slaande met de deur.

Kasper had van haar voornemen niets gehoord toen zij hem op een morgen vroeg een kruiwagen voor haar koffer te halen. Het huis staat altijd open, zeide hij, als je terug wil komen.

aant.

V

Bij het gaan der dagen ontstond er door het geduld van Kasper tussen de broeders allengs een evenwicht. Hoewel de ene altijd bleef spreken van zijn plannen om elders alleen te gaan wonen, had de ander begrepen dat het er, met zijn hulpeloosheid en besluiteloosheid, niet toe komen zou en dat hij voor hem moest blijven zorgen. Hij had nu een dubbele taak. Er moest meer werk gedaan worden en met meer overleg omdat er meer loon vereist werd voor het toenemend huisgezin en het lukte hem ook, in gedurige arbeidzaamheid van de vroege morgen, geregeld volle wagens naar de stad te zenden. De grond, eindelijk geheel gereinigd en welgevoed, bracht overvloedig gezond gewas op, geen stukje onbenut. En Kasper was sterk, hij kon wanneer hij in de avondschemering op moest houden moeilijk van zijn bedden gaan.

Maar er werd ook meer van zijn aandacht gevergd nu de broer zijn tijdverdrijf in de tuin zocht en hij op hem letten moest, dikwijls door hem geroepen om te helpen en dit of dat aan te reiken. Thomas deed zijn best om voorzichtig met de planten te zijn, maar wanneer hij slecht geluimd was opgestaan, liep hij achteloos rond, hier en daar het zaaigoed vertrappend of de draden over de jonge erwten sleurend. Kasper kende het al, het gaf weer een dag van gemopper en ontevredenheid, waartegen het beste was maar te doen of hij het niet merkte, hoewel hij hem meer in het oog moest houden. Heiltje hield het voor opzet om haar man te hinderen, uit grilligheid, en ook Blok, die de broer niet mocht lijden en schande sprak van zijn gemene taal, verdacht hem ervan, want het waren altijd juist dingen waar veel werk aan was besteed, die hij bedierf. Maar Kasper geloofde het niet, hij zeide dat een man in zijn toestand het lastig genoeg had met zichzelf. Eens zag hij dat Thomas een schop gaf tegen een rietmat, zodat zij omviel over de vroegelingen, hij dacht dat het niets was dan de ergernis over eigen gebrekkigheid, maar het kon geen kwaad te waarschu-

wen. Opgepast, zeide hij rustig, of je komt niet meer in mijn tuin. Hij kreeg een driftig antwoord. Maar Thomas, voelend dat hij hier een vaste steun vond in zijn moeilijkheden, beheerste zich zo goed hij kon. Het was de kinderachtige jaloezie, die bovenkwam wanneer hij gedrukt was door de onbehagelijke stemming. En hoewel hij het niet toonde vreesde hij Kaspers ongenoegen.

Na een bui van nukkigheid bleef hij dagen opgeruimd, spraakzaam zelfs met Heiltje, aardigheden roepend tegen het kind in de wieg. Wanneer hij fluitend in de tuin kwam moest Kasper scherper toezien dat hij geen schade deed door vrolijkheid, dan verloor hij liever een kwartiertje met praten en zat naast hem op de bank. Gewoonlijk keerde hetzelfde onderwerp in hun gesprek terug, het plan dat Thomas al een jaar geleden had voorgesteld, om deze tuin van de hand te doen en met het geld erbij, dat hij nog had en hem geven zou, een betere grond te kopen, groter, onder Haarlem, waar hij dan wel besluiten kon bij hen te blijven omdat hij daar geen last zou hebben van de vochtigheid. Kasper luisterde en antwoordde dat er over te denken viel. En zodra Thomas zich in plannen en voorstellingen verdiepte bleef hij op de bank zitten.

Maar mocht hij in de tuin bij zijn broer de hulpbehoevendheid wel vergeten, in huis met Heiltje bleef er altijd een hinderlijke prikkel. De kleine zorgen voor de kleding, waarbij vroeger zijn vrouw hem hielp, verdroeg hij niet van haar. Op alles wat zij voor hem deed moest hij aanmerking maken, hij wist niet waarom, hij kon het niet laten. Zij antwoordde niet, maar zorgde dat hem niets ontbrak. Droger kon zij het linnen en het beddengoed niet krijgen en toch klaagde hij dat het vochtig was, verweet hij haar de verkoudheid, de stijfheid in de lendenen, meer ongemakken die zij voor inbeelding of voor praatjes hield. Het gebeurde zelden dat hij haar iets vriendelijks zeide en wanneer hij het deed wekte het haar achterdocht. Nooit liet zij hem met het kind alleen in de kamer, uit vrees voor ruwheid of onvoorzichtigheid. En toen, na de geboorte van het tweede, het oudste lastig werd, veel schreeuwend, sloot zij ze in haar kamer op, want Thomas vloekte tegen het gedrein en raasde in zijn drift. Met Kasper sprak zij er niet over, wetend dat het hem hinderen zou, alleen zeide zij soms dat zijn broer door een ander beter werd verzorgd

aant.

dan door haar, die het al druk genoeg had.

Op dagen met langdurige regen bleef Thomas in het woonvertrek omdat hij meende dat de vochtigheid hem schadelijk was en meestal zat hij stil bij het venster. Maar zodra hij een van de kinderen hoorde huilen riep hij met de grofste vloeken door de open deur dat het gedaan moest zijn. Dirk Blok, die het eens gehoord had toen hij met Heiltje in de keuken de rekening maakte, had hem toegesproken en gezegd dat het geen taal was voor een fatsoenlijk mens. Daarop had Thomas hem uitgescholden, maar Blok was hem in de kamer gevolgd, hij had hem onderhouden dat het vloeken een schande was voor hem en erger nog als hij het tegen een vrouw deed. Eerst toen Thomas zweeg was hij opgestaan en hij had er met Kasper over gesproken: Valk, we kennen je voor een eerlijk man, stipt in het werk, al blijf je dan hard van hoofd tegen de waarheid. Maar dat je goed zou vinden dat er in je huis gelasterd wordt en je vrouw gekrenkt, dat kan ik niet geloven.

Het was voor een poos gedaan met vloeken toen Kasper gewaarschuwd had dat hij het niet duldde. En wanneer Blok kwam vergat hij niet te vragen of haar mans broer zich tegen haar gedroeg zo het behoorde.

Toen er weer een kind geboren was begon Thomas aan te dringen met zijn plan een grotere woning, een betere grond te kopen, hij sprak er zelfs weer van heen te gaan als Kasper niet besloot, want hier werd het hem te klein. Twee kinderen liepen hem in de weg zodat hij er dikwijls een bezerde en als er dan gehuild werd schold hij dat Heiltje beter op ze passen moest. Alleen wanneer Blok kwam, wiens voetstap hij al op de vlonder herkende, beheerste hij zich. Het werd in die tijd voor Heiltje moeilijk te dragen. Bij het eerste morgenlicht moest zij beginnen, heel de dag had zij werk te doen, daarbij gedurig op de kinderen lettend, dat zij Thomas geen reden gaven tot ergernis. Bij slecht weer, als hij binnenzat, kon zij het alleen vermijden door in de keuken te blijven, de kinderen bij zich. Zij klaagde niet. Van Marie, van Mijntje Blok hoorde haar man niets dan lof over haar spreken, hoe ordelijk zij het huis hield, hoe degelijk de kinderen in de kleren, een flinke vrouw die even hard haar werk deed als hij het zijne. Van hetgeen zij onder de luimen van zijn broer te verduren had vernam hij niet.

aant.

En het verergerde toen hij tweemaal in de week naar stad moest rijden. Voor de grote tentoonstelling kwamen er veel vreemdelingen naar Amsterdam, er werd gemakkelijk verkocht en Kasper had zo veel te leveren dat Blok niet alles vervoeren kon, dus huurde hij een wagen en een paard en ging ook zelf ter markt. Zonder zijn hulp en toezicht, zonder een opgedragen taak kon Thomas in de tuin weinig doen, maar stilzitten wilde hij niet, hij poogde zelf een bezigheid te vinden. Nu eens struikelde hij over een hark, die hijzelf achteloos had laten liggen, dan weer sneed hij zich aan een bakruit. En als hij riep en Heiltje kwam verschrikt aangelopen, schold hij haar, rood van drift, verwijtend dat het haar schuld was omdat zij zich niet om hem bekommerde, zij door wier plagerij hij het gezicht had verloren. De rest van de dag zat hij op de bank of bij het venster, grommend wanneer zij nabij kwam. Herhaaldelijk deden zich zulke heftigheden voor wanneer Kasper naar de stad was. En zij sprak er niet van.

Maar het werd ontdekt door Mijntje Blok en die bleef bij haar tot Kasper thuiskwam. Het was drukkend met telkens wederkerend onweer. Aan het eten al had Thomas geprutteld dat Fietje, het oudste kind, alleen om hem te sarren haar schelle stem liet horen en toen zij niet ophield had hij op de tafel geslagen en het kind was hard gaan huilen. De moeder bracht het weg samen met het ander kind. Toen zij na een poos terugkeerde om te vragen of Thomas nog meer eten verlangde sprong hij op en dreigde met zijn stok. Zij liep naar de keuken, de deur grendelend. Hij volgde haar, hij sloeg en schopte tegen de deur, met gemene scheldwoorden roepend dat hij haar wel krijgen zou voor haar valsheid hem alleen te laten. En telkens keerde hij terug, telkens opnieuw in woede. Mijntje Blok, die naar gewoonte achterom liep, keek door het venster en zag haar, de drie kinderen dicht bij zich, de ogen angstig naar de deur. Zij kwam door de voordeur binnen, zij zag hoe hij stond te razen en zij zeide: Hoe heb ik het met je, man? Wil je gauw maken dat je wegkomt? En je broer zal ervan weten. Thomas ging dadelijk heen, en hij schaamde zich want toen zijn broer thuiskwam was hij naar bed gegaan.

Die avond vertelde Heiltje wat hij gedaan had, ook op andere keren, maar zonder wrok, eerder met medelijden. Alleen zeide zij

aant.

dat zij voor de kinderen vreesde wat hij in zijn drift mocht doen. Met geen woord sprak zij van haar wens dat hij hen verliet. Ook nu begreep Kasper nog niet hoe erg zij het te verduren had en hij meende dat een harde waarschuwing genoeg zou zijn om een herhaling van de kwade bui te voorkomen.

Een week later al werd het hem duidelijk toen hij naar huis rijdend aan de plas Mijntje met de opgeheven hand zag staan, dat hij stil moest houden. Zij vertelde, dat zij, omdat zij wel denken kon dat er weer iets zou gebeuren, Heiltje was gaan opzoeken en zij had haar weer in de keuken opgesloten gevonden, daarom had zij haar en de kinderen mee naar huis genomen. Zo gaat het niet langer, zeide zij, het is naar voor je, maar die man moet je wegsturen.

En toen Kasper begrepen had en Heiltje niet meer alleen in huis durfde laten, begonnen voor hen beiden de moeiten van raadschaffen. Waar kon Thomas heen? Zijn eigen broers wilden niet van hem weten, zij hadden op geen brief geantwoord. En voor een kostwoning bij vreemden had hij, met het geringe smartengeld, geen middelen genoeg. Beiden voelden zij zich verantwoordelijk voor zijn ongeluk, dus moesten zij betalen. Kasper moest meer verdienen. Hij wist van tuinders die met de teelt in bakken in de winter dure groenten konden leveren voor de rijkelui, hij zou het ook doen al begreep hij niet waar hij de tijd moest vinden. Zij zeide dat zij helpen zou, want er waren veel karweitjes die een vrouw kon doen.

Op een avond vertelde Kasper zijn broer van hun besluit, zonder hem iets te verwijten. Het zou voor Thomas beter zijn, zeide hij, bij zorgzame mensen te zijn die meer tijd hadden om hem te geven wat hij nodig had, hij zou meer vertier en omgang hebben en bovendien zou er in een droge streek niet te klagen vallen over de ongemakken van het vocht. Misschien, als hij dicht bij de stad ging wonen, zou hij ook iets kunnen leren dat geschikter voor hem was dan tuinwerk. Kasper had gehoord van een inrichting waar men voor mensen, die aan de ogen getroffen waren, zelfs boeken maakte. Thomas zweeg en Heiltje zag dat zijn handen beefden. Toen zijn broer gezegd had dat het tot het voorjaar kon wachten omdat er eerst verdiend moest worden, antwoordde hij dat het goed was.

Het werd een winter van gespannen werk. Kasper bestelde hout en glas, hij timmerde bakken voor twee rijen, het geluid van hamer en zaag was al voor daglicht in de schuur te horen. Heiltje hielp met de spade, zelfs met de kruiwagen, zodat zij dikwijls van vermoeienis nog voor bedtijd met de ogen toe zat. Van de dag dat het besluit hem gezegd was kwam Thomas niet meer in de tuin. Hij bleef in de kamer, stil, soms waren zijn voetstappen te horen, heen en weer, soms klonk er een diep, onderdrukt stemgeluid. Met Heiltje sprak hij niet meer, alleen merkte zij dat hij gedurig op haar lette, luisterend naar al wat zij deed, met achterdocht op het gezicht. Tegen Kasper zeide hij wel eens smalend dat hij het zich niet zo druk hoefde te maken, want als zijn tijd daar was om te vertrekken zou hij zijn eigen geld tellen en dan hield hij nog wel over om hem te betalen voor al de tijd dat hij hier gewoond had. Na Nieuwjaar, toen hij gevraagd had wanneer Kasper een kosthuis zou gaan zoeken en ten antwoord had gekregen dat hijzelf beslissen moest waar hij zijn woonplaats wilde, werd hij ongedurig en prikkelbaar. Hij kon niet binnen blijven en als hij buiten liep schold hij op de natte of de bevroren grond, op het werkgerei dat hem in de weg lag. Kasper dacht dat hij het zich meer aantrok, dat hij van hen weg moest gaan, dan hij tonen wilde en hij vroeg zich af of zij genoeg geduld met hem gehad hadden. Heiltje zeide dat zij voor zichzelf kon antwoorden van ja, en zij vond dat zij niet terug moesten komen op hun besluit, want Kasper had in deze maanden zelf gezien hoe ruw hij met de kinderen deed, zodat zij wegliepen als zij hem zagen. Kasper had hem zelfs moeten waarschuwen, meer dan eens. Hij gaf toe dat het een onverdraaglijk mens was. Maar wij begrijpen het niet, zeide hij, wij kennen de oorzaak niet. Het ongeluk bij hem moet dieper zitten dan in het verlies van het gezicht. Er is veel onrechtvaardigs in de wereld, daarom moeten wij elkaar helpen.

De dag nadat Thomas hem gevraagd had een kosthuis voor hem te zoeken in Bloemendaal, kwam hij bij hem in de schuur en zeide: Kasper, laat mij toch niet in de steek, je weet niet wat je mij aandoet. Ik zal alles beloven wat je maar wil en het houden ook, Heiltje kan erop rekenen dat ik net zo gehoorzaam ben als een kind. Zie het nog eens met mij aan en laat mij blijven. Kasper

zag de angst op zijn gezicht en had medelijden. Toen hij er met zijn vrouw over sprak schudde zij het hoofd, maar hij moest zelf weten wat het beste was.

Zo lang duurde de aarzeling dat in de zomer de vrienden nieuwsgierig werden wanneer de broer van Valk vertrekken zou. Blok vroeg ernaar. En toen hij van Heiltje vernam dat zij het misschien nog zouden aanzien, omdat hij eigenlijk een stakkerd was met wie men medelij moest hebben, zeide hij: Je man heeft je vloek in huis gehaald, dat is het ongeluk. Medelij, zeg je? medelij met de lasteraar van God? Er zijn veel verworpenen, dat is schande genoeg voor de mensheid, en het is al mooi dat wij ze te eten geven. Er moet maar weer eens een poging gedaan worden om je man de ogen te openen.

Toen hij op zondag met Peter Krien haar tot de vlonder had gebracht, riep hij Kasper toe en zeide: Kleed je eens netjes aan en kom mee, wij hebben met je te spreken. Zij wachtten tot hij kwam. Buiten het dorp langs de weiden gaande sprak Dirk Blok het eerst: Luister eens wat wij je te zeggen hebben. Je weet wat wij van je denken, je weet dat het voor onze overtuiging verkeerd en hovaardig van je is in je ongeloof te volharden en te menen dat je er door eigen kracht kan komen. Het gaat je voorspoedig, dat is zo, maar als er zegen op je huis valt zal het zijn ter wille van je brave vrouw. Dat zij hard werkt en haar plichten doet, weet je zelf, maar dat zij een goede christin is begrijp je niet. Zij duldt meer dan zij dulden kan. En daar ben jij blind voor, je ziet het niet. Denk eens na nu je het van mij gehoord hebt, wat je te doen staat.

Jawel, antwoordde Kasper, maar de vraag is of wij het recht hebben een ongelukkige van ons af te stoten.

Het lijkt wel nutteloos om met je te spreken, zeide Peter Krien, want je begrijpt niets van het ongeluk, maar wij hebben de plicht je erop te wijzen dat je zeker niet het recht hebt je vrouw aan het kwaad over te leveren, alleen maar omdat je in je hovaardigheid denkt dat je redden kan wat door de Heer zelf wordt verstoten. Doe je ogen open en zie dat je aan het dwalen bent. Die broer wordt verteerd van de zondigheid en als je de hand over hem uitstrekt word je zelf getroffen, wat erger is, ook in je vrouw, ook in je kinderen.

aant.

Kasper wist reeds lang dat het beter was te zwijgen wanneer zijn vrienden hem de les wilden lezen, maar nu besepte hij dat zij gelijk hadden, al spraken zij uit een overtuiging die hij niet aanvaarden kon, en dat hij zijn vrouw de beproeving niet mocht laten dragen. Hij antwoordde: Het is goed gemeend, dat weet ik wel. Over de oorzaken van de narigheid zullen we het niet eens worden, maar jullie hebben gelijk dat mijn broer veel te lastig wordt en dat Heiltje niet nog meer kan verdragen. Het zal er dus van moeten komen, al gaat het mij tegen het hart. Maar ik zal voor hem blijven doen wat ik kan.

Daar zijn we dan tevreden mee, zeide Peter, de ontferming siert je, maar wacht je ervoor dat je het niet op de verkeerde plaats brengt.

Die middag kwam Kasper voor zijn broer staan waar hij in de schaduw op zijn bank zat, hij riep zijn vrouw erbij en hij zeide dat zij bij nadenken het beter vonden te scheiden. Eens in de maand zou hij bij hem komen om hem het geld te brengen en dan tevens zien of hij alles had wat hij behoefde. Ik dacht het wel, antwoordde Thomas, ik heb het samensmeden wel gemerkt. Maar het is goed en jou neem ik niets kwalijk. Zoek dan maar gauw een kosthuis. En als je naar de stad gaat, breng dan mijn geld naar de spaarbank, daar is het veilig als ik onder vreemden ben.

Zij kwamen overeen dat Kasper de som, die hij in de winter voor zijn onderhoud had overgespaard, erbij zou voegen. Dat moest vaststaan, want het geld, dat hij voorlopig overhield, had hij nodig voor betalingen.

Kort daarna viel de tegenslag. Het kon eenieder overkomen en voor menigeen had het niet zo zwaar gewogen als voor Heiltje, die nu vijf lange jaren gewacht had om verlost te worden van haar druk; als voor Kasper, die niet harder had kunnen werken dan hij voor dit doel gedaan had. Toen hij uit de stad naar huis keerde begreep hij nog niet hoe het had kunnen gebeuren. Zorgvuldiger, voorzichtiger had hij niet kunnen zijn. Hij was niet in gedrang geweest, hij was door niemand aangesproken. Herhaaldelijk had hij gevoeld dat de tas nog in zijn zak was, zelfs, als hij zich goed herinnerde, op de bloemenmarkt op het Singel, waar hij even had rondgekeken voor hij de bank binnenging. Het scheen niet

mogelijk dat het hem ontstolen was. Toen hij in donker voor zijn woning kwam viel hem iets in. Jaren was het hem voorspoedig gegaan en hij had vergeten dat er mensen waren die meer dan anderen door tegenspoed getroffen worden. Wie wist daar de reden van? Maar een ongeluksvogel zoals hij werd er sterk door en verhief zich en ging voort op zijn weg.

Rustig vertelde hij zijn vrouw, die in de keuken op hem wachtte, dat hij het geld verloren had en dat zij opnieuw moesten beginnen. Zij zuchtte, zij keek naar de zoldering en zij vroeg: Waarom nu dit?

Toen Thomas het hoorde riep hij klagend wie hij dan vertrouwen kon als het zijn eigen broer niet was.

Dirk Blok zeide: Een voorzichtig man zoals jij, die het geld verliest dat je verlossen moest? Let op of hier niet de hand is die je niet erkennen wil.

aant.

VI

Het viel Heiltje spoedig op dat Thomas zich rustiger gedroeg en volgens zijn belofte nu weinig last gaf. Daarom vond zij het vreemd te merken dat zij meer dan vroeger op hem lette en gadesloeg hoe hij tegen de kinderen deed. Zij dacht dat het redeloze wantrouwigheid moest zijn. Zelfs de vrienden hadden gezien dat hij zich gebeterd had en de kinderen waren niet meer zo schuw van hem. De kleine Gerritje klom wel op zijn knie, trok aan zijn baard en speelde met hem, en wanneer zij hem weg wilde nemen omdat zij dacht dat het hinderde, zeide Thomas dat hij het integendeel wel aardig vond. En Fietje, pas zes jaar, die al graag hielp zoals kinderen doen, was zorgzaam met hem geworden, zij raapte zijn stok op en hield zijn hand als hij naar iets tastte of verkeerd liep. Heiltje meende dat het aan haar ergdenkendheid moest liggen. Maar hoe zij ook haar best deed het te overwinnen, zij kon soms, in de keuken met de aardappelen bezig of met de was, plotseling zo onrustig worden dat het hart ervan klopte, en dan moest zij even de tuin in lopen om een oog op ze te slaan, het een hier, het ander daar, maar vooral als zij er een bij Thomas zag lette zij op. Zij had er met Kasper over gesproken, wat het zijn kon, of hij ooit die achterdocht in haar had waargenomen, en zij had hem gelijk gegeven toen hij antwoordde dat zij vertrouwen moest hebben en geen spoken zien die er niet waren.

Het beschaamde haar dat hij, zonder geloof en zonder gebed, zo rustig van vertrouwen kon spreken, terwijl zij, die beter moest weten, bij al wat zij deed het gevoel had dat zij niet genoeg op de kinderen paste. Zij maakte zich verwijten dat zij tekortschoot in het geloof, zij twijfelde of zij wel het ware hart had om tot God op te zien. Altijd waren haar gedachten ermee bezig en wanneer Dirk Blok haar opzocht en een halfuurtje bij haar zat in de keuken kon zij er niet van zwijgen. Dirk liet haar dan haar Bijbel halen, hij noemde haar de teksten en hij zeide: Lees dat, lees dat

zo dikwijls tot je er in de ziel het licht van ziet, dan ben je zo veilig als een vogeltje in de hand. Zij wist dit alles. En buiten in de klare zomermorgen de stemmetjes horend kon zij wel opeens de zekerheid krijgen van de bescherming uit de hemel. Zij dankte Blok dat hij haar weer geholpen had en bij zijn woorden: Vrees niet, gezegd met een glans in de ogen, voelde zij zich weer sterk. Ook Mijntje beurde haar op, maar op andere wijze, want die begreep dat er ondanks alle goede wil om het vertrouwen op God te stellen, toch in het binnenste een angst kon schuilen. Doe alles wat je kan, zeide zij, daar zijn de moeders voor.

Op de natte dagen, wanneer Thomas in de kamer zat, liet zij de kinderen bij hem spelen, maar de keukendeur hield zij open om het dadelijk te horen als daar geschreeuwd werd. Soms ging zij er binnen zonder noodzaak. Telkens deed het haar genoegen te zien hoezeer hij veranderd was, rustig luisterend met het gezicht gekeerd naar de kleinste op de grond, ofwel met de hand aan het voorhoofd in gedachten, want dan hoorde hij niet eens wat Fietje of Toontje tegen hem zeide. Alleen tegen haar scheen hij nog iets te hebben. Zodra zij hem aansprak verging de glimlach op zijn gezicht, hij gaf maar het kortste antwoord, meestal nee als zij vroeg of hij iets wenste. Ook dat zou mettertijd veranderen, meende zij, het beste was hem met zichzelf te laten betijen.

Toen hij even stug met haar bleef vroeg zij Kasper wat de reden ervan kon zijn. Thomas was, door de twee grootsten geleid, naar het dorp gelopen, dus kon zij ongestoord met hem praten. Kasper ging voort met verplanten op de bedden terwijl hij sprak, zij op het krukje zittend. Heb je niet gehoord, zeide hij, hoe vrolijk zijn stem klonk, gelijk met het roepen van de kinders? 't Is of hij groeit met het lentezonnetje, 't is of hij opengaat. Wij vergeten dikwijls dat een ander mens niet is zoals wijzelf. Kijk, hier zijn drie weeuwen, alle drie even gezond uit de bak genomen. Nu zet ik de ene zoals het hoort en het wordt een goede plant, de onvoorziene tegenspoed voorbehouden, kwaad weer of rupsenplaag of vroeg bederf dat al in het zaad was. Daar kan ik niet voor beschermen. Laat ik nu deze twee onvoordelig zetten, de ene te diep in de grond en deze te hoog. Dan kan ik bijna zeker zijn dat het verkeerd gaat met allebei. Als er van zulke plantjes iets

terecht komt moeten ze een ongewone kracht meegekregen hebben. Maar als er bij deze ook in het zaad al gebrek zat, of loopt het ze bovendien nog tegen, dan wordt het een gewas treurig om aan te zien. Toch kan ik er nog veel aan doen. Ik kan ze voorzichtig recht zetten, er iedere dag naar kijken en zorgen dat ze het beter dan andere krijgen, een beschutte plek, zon of schaduw naargelang, volop water. En dan kan het ze nog schappelijk gaan. Je begrijpt dat ik het met kropsla niet doen kan, daar heb ik geen tijd voor. Maar met mijn broer is het net zo. We komen allebei van dezelfde boom en vertel jij nu eens waarom hij zus is uitgevallen en ik zo. Twee gelijke zaadjes, het een groeit op met ongeluk en het ander heeft de kracht om gewoon te groeien. Voorzienigheid noem je het, maar voor mij is dat een raadsel. Alleen weet ik dat het in de macht van de mens ligt om een gebrekkige bij te staan, hetzij plant hetzij medeschepsel, om zijn leven nog zo goed mogelijk te maken. Thomas is niet alleen getroffen aan de ogen, ook van binnen is hij niet welgeschapen. Zijn broers hebben nooit iets voor hem gedaan, zijn vrouw heeft hem niet geholpen. En nu we zien dat hij zijn best doet, zodat hij het niet onmogelijk maakt zoals vorig jaar, laten wij ook ons best doen, niet afwachten, maar de hand toesteken. Als hij dan niet van zijn kant vriendelijk kan zijn, wees jij het, je zal zien je wint het. Er zal in de Bijbel ook wel zoiets staan, geloof dat dan als je het van een gewone man niet aan kan nemen. Goed, zeide zij, het moet van mij komen als het bij hem niet zit.

Maanden gingen eer zij enige toenadering bemerkte. In het begin was het verbazing op het gezicht van Thomas als zij 's middags met het breiwerk naast hem op de bank kwam zitten. Hij stond op, hij liep heen en weer op het pad. Dan volgde een tijd dat hij wel bleef, maar niet antwoordde op hetgeen zij zeide. Ook tegen de kinderen werd hij dan opeens onverschillig en Heiltje merkte dat hij luisterde naar haar bewegingen, aan trekjes op het gezicht was te zien dat hij de ongeduldigheid bedwong. Maar zij bleef praten, gewoon of hij ogen had waarmee hij kon waarnemen zoals een ander, omdat zij dacht dat het hem op zijn gemak zou zetten als men zijn gebrek vergat. Soms, onverwachts, zeide hij weer iets dat haar vroeger gegriefd zou hebben, maar

aant.

nu begreep zij dat hij het niet helpen kon en het deed omdat hij het moeilijk had met zichzelf, door verkropte ergernis dat hij niet zoals een ander was, door achterdocht omdat hij zich hulpeloos voelde. Zij antwoordde dan of zij het als een aardigheid opvatte. En eens, dat was al een half jaar nadat zij begonnen was de toenadering te zoeken, zeide hij: Vergeef het me maar als ik nare dingen zeg, het komt voor ik het weet en ik heb er altijd spijt van.

Die zomer werd er weer een kind geboren. Marie en Mijntje zagen dat de schoonbroer met de kinderen speelde en uit de toon, waarop hij sprak, merkten zij dat het met de vijandschap gedaan was. Ook Blok zeide, toen hij op bezoek kwam, dat het beter zo was, al had hij geen fiducia in de man en vond hij het verkeerd dat Kasper en zij zich afsloofden om een godloochenaar het bed te spreiden.

Een nog strengere rechter voegde zich bij de vrienden. Barend Hazenaar, de oudere vriend uit Kaspers jongenstijd, thans deurwaarder in de stad, kwam in het dorp wonen voor de gezondheid van vrouw en kinderen. Thomas kende hij niet, maar hij had omgang met zijn veel oudere broers in Amsterdam, die in welgestelde stand verkeerden, en van hen had hij meer gehoord dan Kasper bekend was. Speelt onze vriend nog altijd de hoogmoedige, zeide hij tegen Peter Krien toen hij vernam wat de Valks deden voor de broer, wil hij recht maken wat God krom gemaakt heeft? Dan loopt het morgen mis. Barend was niet zo welbespraakt als Peter, maar harder in het oordeel en hij kwam vaker aanlopen om zich te laten horen.

Hij volgde Kasper, die aan zijn werk bleef, langs het pad, hem wijzend op zijn onverstand en dwaasheid, alles te wijten aan het ongeloof. Soms keek Kasper hem slechts met een lachje aan, maar soms stak hij de spade in de grond en antwoordde. Het schijnt of je uit je Bijbel alleen geleerd hebt om overal kwaad te zoeken, zeide hij. Maar er staat toch zeker ook wel in dat men zich niet voor beter dan een ander moet houden, en van de balk en de splinter. Wat je tegen Thomas te zeggen hebt weet je uit de mond van zijn broers, die hem in jaren niet gezien hebben. Waarom neem je aan dat zij het weten en waarom steek je niet je licht bij mij op? Bij zulke vragen, vriendelijk gesproken, wist hij niets te antwoorden

dan een krachtige spreuk, te onpas aangebracht en door Kasper niet verstaan. En daar Kasper voortging met zijn werk, verliet hij hem, waarschuwend dat het hem slecht vergaan zou als hij de raad in de wind sloeg. Maar hij vond spoedig aanleiding om vaker te komen en te vermanen.

Laat op een donkere dag met wind en regenvlagen zag Kasper aan de andere kant van de sloot, achter het huis, een man en een vrouw, bezig een tent van schamel zeildoek op te zetten. Twee kinderen droegen stokken aan en op een handkar zaten twee kleinere onder een stuk zakkengoed. Zij waren van het armste zwerversvolk. Kasper riep hen aan wat zij daar deden en de man kwam met een moedeloos gezicht aan de kant, hij vroeg of het weiland van hem was en of zij er ten minste deze nacht mochten blijven. Op andere plaatsen had de veldwachter ze weggejaagd en met de vallende duisternis en de regen wisten zij niet waar zij de tent konden zetten. Moeten de kinderen de hele nacht onder dat zeil liggen? vroeg Kasper, met de regen door de gaten? Dan zijn ze beter hier in de schuur. Breng je kar maar aan de voorkant. De schuur stond zo vol dat hij wat werkgerief eruit moest halen. Toen hij er een paar rietmatten had uitgespreid ging hij naar de kar en droeg zelf de kleinsten binnen. De vrouw ging dadelijk op de grond zitten, zij zeide alleen: Je wordt zo moe. De man kwam met een zakje brood en een kan water. Toen Kasper hen alleen had gelaten en nog even redderde zag hij dat voor de vroege novemberschemer in huis de lamp al op de tafel stond aangestoken. Binnengaande vroeg hij om melk en koffie en een deken, die hij naar de schuur bracht met een nieuwe kaars in de lantaarn. In de nacht moest hij opstaan voor het kloppen van de stoelenmatter, die hulp vroeg voor zijn vrouw. Ook Heiltje ging mee. En nog voor de morgen droegen zij de zieke het huis binnen, waar in de bergplaats onder een hoog venstertje een goed bed was gezet. Heiltje verzorgde haar zowel als de kinderen.

Eerst kwam de dokter, die zeide dat de vrouw onmogelijk langs de weg kon gaan en dat het wel lang kon duren. Toen kwam de veldwachter inlichtingen vragen en hij waarschuwde Kasper dat hij zelf moest weten wat voor volk hij in huis nam, want deze Gonkel was in de streek bekend. Dirk Blok stond in de tuin naar

aant.

de man te kijken, bezig met de hark, mager en gebogen, met twee van zijn kinderen aan de knieën vastgeklemd. Hij zeide tot Heiltje naast hem: Het staat jullie mooi de nooddriftigheid bij te staan, maar denk aan het woord dat men niet al te rechtvaardig moet willen zijn. De ellendigheid komt niet zonder reden. Het was voor het eerst dat Heiltje hem tegensprak: Geen mens zou zulke stakkerds met het barre weer het land opjagen, zelfs al hadden ze iets ergs gedaan. Maar Blok haalde de schouders op en hij was het niet die zich veel ermee bemoeide. Noch Peter Krien, die alleen zeide dat Kasper zeker door schade wijs moest worden. Maar Barend kwam dikwijls met zijn raad.

Het duurde vele weken dat de vrouw op bed moest liggen en Heiltje voor negen kinderen te zorgen had, zelf met een zuigeling. Om Kasper te helpen bij de ruitenteelt had zij geen ogenblik, maar Thomas vergat zij niet, want die klaagde over de lengte van de dag en ofschoon zij wel anders te doen had kwam zij in de middag bij hem zitten, en praatte met hem en hield de kinderen zoet. Fietje en Toon gingen al naar de school bij Krien, maar op de anderen moest het oog gehouden worden. Kasper bleef bij weer en bij ontij buiten. Met de lantaarn moest hij zijn ruiten dekken en het laatste opruimen omdat hij aan de uren van het daglicht niet genoeg had. Wanneer het stil was in huis, allen naar bed gegaan, en zij nog even zaten om te overleggen wat er voor de morgen gezorgd moest worden, vroegen zij elkaar hoe het gaan moest met het gezin van Gonkel, want zodra de vrouw weer gezond was kwam er een eind aan de hulp. Heiltje zeide dat zij ook dan nog graag iets wilde doen. Kasper zeide: Laat dat maar aan het lot, het kan goed zijn, het kan kwaad zijn, zo gaat het ieder mens. Wat wij doen moesten hebben wij gedaan. Zij schudde het hoofd, zij antwoordde: Rust hebben wij voor deze dag wel verdiend, maar wij zijn het niet eens, ik zeg dat men nooit genoeg kan doen. En dat zeg ik meer voor anderen dan voor jou.

Zij noemde de naam niet omdat zij wist dat hij weinig geduld had met het toenemend bezoek van Barend. Het kwam nu voor dat hij wel driemaal in de week verscheen, en meestal in de tuin bij Kasper bleef, waar hij door Thomas niet gehoord werd. Beiden geloofden dat hij het goed meende want voordeel kon hij er

aant.

niet van hebben, maar altijd was het terechtwijzing op wat zij deden voor de broer en voor de behoeftigen. Je bent een verkwister, zeide hij nu eens, met de gaven die God je schenkt. Sterke handen heb je gekregen voor het werk en met voorspoed word je gezegend. In plaats van te bouwen en over te houden, zoals de plicht is, voor je kinderen, dat ze terug kunnen in de stand waar je zelf in bent grootgebracht, gooi je het weg aan gespuis dat het brood niet waard is. Je hebt het misschien goed voor, maar je faalt in het verstand. Kasper bleef rustig aan het werk. Toch kon zij zien dat hij zich soms ergerde, vooral wanneer Barend op zondagmiddag met zijn statige schreden de tuin binnenstapte. Het mocht verkeerd zijn op de rustdag te werken, maar er was veel te doen, alles met de eigen handen, en als het niet gebeurde ging het mis met het gewas, werd het loon gederfd. Dan hield Barend hem onder het oog dat het beter was voor zijn heil te werken dan voor het brood alleen. Als de nood komt, zeide hij, als je oud bent of neer moet liggen, waar zal je dan hulp verwachten als je God niet hebt gediend? Naar zijn hulp zal je uitzien, maar je ogen zullen bezwijken. Lang bleef Kasper zwijgen, zich met moeite beheersende, en als het hem te veel werd en hij antwoordde, moest Heiltje tussenbeide komen om over andere dingen te praten. Dikwijls hielp het niet. De mannen stonden tegenover elkander, de een in zijn beste kleren, de ander in zijn werkpak. De kinderen werden er stil van en keken, zo hard de stem van Kasper klonk, ook Thomas keerde het gezicht naar hen toe, maar die lachte. Je hebt een rare gedachte van God, zeide Kasper, te denken dat hij prijzen uitdeelt voor goed gedrag. Die erwten komen uit de grond en groeien en worden opgegeten. De mens heeft zijn werk te doen, de een weinig zodat hij een dag van de week rusten kan, de ander misschien te veel zodat hij vroeg verslijt. Het is genoeg dat hij het naar beste weten doet. En zo ging het voort, over en weer, het leek wel twist, tot Heiltje er een eind aan maakte en Barend vroeg met haar naar binnen te gaan.

In de huiskamer was zij het die de vermaningen te horen kreeg. Maar zo dapper kwam zij op voor haar man, met dezelfde redenen die hij gebruikte, dat Barend zich verwonderde en de vinger ophield, dat zij moest oppassen om niet voor zij het wist zelf in

aant.

de dwaling af te glijden. Het leek ernaar, meende hij, dat zij al op weg was de ware plicht te vergeten. Maar hij zou niet aflaten, hij had de drang tot getuigenis.

Menig keer werd het ook haar teveel. De kinderen riepen, de zieke vrouw had haar nodig, er viel in de keuken te doen, zij had geen tijd voor lange reden. En Barend zeide: Zie je wel, het is werk en nog eens werk, maar niet in de wijngaard.

Het was waar dat zij in deze maanden meer werk had dan zij af kon doen. Maar toen met de mooie dagen de vrouw van het bed kwam en wat helpen kon, met stoppen en verstellen, gaf het haar verlichting zodat zij weer meer op de kinderen kon letten, ter hand nemen wat zij had laten liggen. Ook Fietje maakte het haar gemakkelijk met aardappelschillen of omwassen voor schooltijd.

Eindelijk konden de stoelenmatters vertrekken. De man had zijn handkar geriefelijker getimmerd, hij had strozakken gemaakt, degelijk zeildoek gekregen, nieuwe potten en pannen. Met de kinderen welgevoed en zelf aangesterkt hadden zij geen zorg. Voor zij gingen, bij het aanbreken van een zomermorgen, gaf Thomas hem twee rijksdaalders om eens aan hem te denken, die voor zulk leven als het hunne niet eens bekwaam was.

Het werd plotseling voor Heiltje leeg en stil en niet alleen omdat het gerucht verdwenen was en er veel minder te zorgen viel. Nog dagen daarna sprak zij erover hoe jammer het was dat zij niet beter voor de mensen had kunnen doen. Zij zat er dikwijls over in gedachten zodat zij vergat dat aanstonds de school uit zou zijn en Fietje, Toon en Gerritje dadelijk naar de keuken liepen om hun boterham. Ook wanneer die drie op de vrije middag thuisbleven vond zij het stil nu zij aan zoveel drukte gewoon was. En op andere dagen scheen het huis verlaten, want Leentje, het jongste, was een rustig kind met een zachte stem. Soms was er heel de morgen niets te horen dan het geluid van de spade, de voetstap van Thomas heen en weer, het stemmetje van het kind dat met hem praatte. En door het open raam in de zonneschijn kijkend moest zij denken aan die anderen, zwervend, zonder dak. Het was vreemd, dacht zij, zo zij aan ze gehecht was geraakt. De witte muur, waar nog de afdrukken van hun vingers stonden, gaf haar een gevoel van eenzaamheid.

aant.

Aan Thomas had zij nu gezellige aanspraak wanneer haar man naar stad was gereden. Hij kon nog wel moeilijk zijn, slecht gemutst en kribbig, maar zijn wantrouwigheid had zij toch overwonnen en het was te zien dat hij tenminste steeds zijn best deed. Misschien had hij langzamerhand berusting gevonden in zijn toestand. Nooit hoorden zij hem meer spreken van de kans op verbetering. En nu hij vaker onder geleide naar het dorp was geweest, soms alleen met een van de kleineren aan de hand, had hij meer vertrouwen gekregen. Hij ging de laatste tijd zelfs wel alleen en de mensen waren verbaasd zo voorzichtig en zo zeker hij zijn weg langs het water wist te vinden, tastend met de stok of hij bijzonder gevoel had voor de afstand. Hij zeide zelf dat hij nog wel vormen onderscheidde, maar dat het zijn voeten waren die konden zien.

Het was een heldere zomer en in het huis van Kasper en Heiltje heerste tevredenheid. Het werk loonde goed, de kinderen groeiden gezond, met de broer leefden zij in eendracht. Toen moest er uit die klare hemel een ongeluk komen zoals hier nooit geweest was.

Thomas had zich op een warme middag, dadelijk na het eten, door de twee jongetjes Toon en Gerritje laten leiden naar het meer om daar wat van de koelte te genieten en Heiltje was alleen in huis daar Kasper naar de stad was. Toen zij om vijf uur nog niet terug waren liep zij de weg op om te kijken of er iemand was om ze te gaan roepen, het was de jongen van de bruggenwachter die voor haar ging. Het duurde lang eer hij terugkeerde, hij had ze nergens gezien, maar een man had ze ontmoet wel een uurtje weg aan de Hooldrecht. Spoedig daarna kwam Toon binnenlopen, huilend, het gezicht verbergend in haar schort. Hij was moeilijk te bedaren, maar eindelijk kon hij het zeggen. Zij waren met oom Thomas in een schuitje gegaan en Gerritje was in het water gevallen, hij had hem niet kunnen pakken, oom had hard geschreeuwd. Het was nog niet donker toen Thomas kwam, hij antwoordde niet, hij sloot zich in zijn kamer op. Kort daarna kwam Kasper thuis en hij ging weer haastig. Het was nacht met sterren, zij stond aan de deur toen hij alleen terugkeerde.

VII

Reeds maanden hadden de vrienden zich bezorgd gemaakt over het gezin van Valk en dikwijls kwamen zij tezamen om te overleggen wat er te doen kon zijn, soms bij Krien, die nu hoofd was van de school, soms bij Hazenaar, een gul gastheer. Twee van hen waren met Heiltje aanverwant en hoewel er, voor zij trouwde, weinig omgang was geweest, kenden zij haar toch van de jeugd aan, dus meenden zij verplicht te zijn met raad te dienen nu er gevreesd moest worden voor moeilijkheden. Krien waarschuwde steeds dat men zich niet te veel met hun zaken moest inlaten, want eenieder had zijn bezoeken die hij alleen door eigen kracht kon te boven komen. Blok vond dat zij nooit de hand terug mochten houden, vooral niet als het een vrouw gold die hun achting verdiende. Maar Hazenaar had een breder oordeel. Verwant of vriend of vreemde, meende hij, men moest voor iedere naaste toezien en hem op zijn gevaren wijzen. Van alle drie was het de eerlijke overtuiging dat zij helpen moesten, maar zij werden door Kasper niet verstaan en hij zeide dat hij het zelf wel weten zou. Hij had twee nieuwe rijen van bakken aangelegd en de schuur laten vergroten, ter bewaring van de kool. Zij noemden het lichtvaardige overdaad, omdat hij immers timmerman en glazenmaker niet dadelijk kon betalen, en onverstand bovendien omdat men zonder knecht zoveel werk niet kon verrichten. Want of nu voor hout en glas geen betaling geëist werd binnen het jaar, wie kon zeggen of Valk sterk genoeg zou blijven voor de last? De oorzaak van zijn zorg lag bij de broer, daarvoor stak hij zich in schuld en zonder het onderhoud van die broer zou hij genoeg verdienen.

Het was moeilijk te raden in het geval omdat hij hem niet verstoten mocht, hoewel men er ook anders over kon denken, maar zeker moest hij zo verstandig zijn de man te verbieden sigaren te roken fijner dan Hazenaar ze kocht, nog wel de hele dag, en dan rijksdaalders weg te geven. Thomas was slordig met zijn geld en

zij meenden dat Kasper, die zij altijd voor een matig man gehouden hadden, nu eveneens de zin voor verkwisting kreeg. Wie naar raad niet wilde luisteren moest door ondervinding leren.

Men had ook in het dorp opgemerkt dat de blinde, na het ongeluk met het kind, vreemd in zijn manieren was geworden.

Nooit zag men hem meer zijn broer met de kleine bezigheden helpen, men zag hem zelfs niet in de tuin, maar altijd voor het huis op de bank, met een sigaar. Morgen en middag maakte hij zijn wandeling, de vaste weg gaande aan dezelfde zijde van de brug, langs de kerk, de weg op aan het meer dicht bij de bomen, dikwijls het hoofd omwendend of hij iets hoorde. Hulp weerde hij altijd af, met een nors gezicht, ook wel met een vloek erbij, behalve als het een kind was dat hem voor iets waarschuwde. Dan kon hij vrindelijk zijn, naar de naam vragen, zich een eindweegs laten leiden, en menigmaal gaf hij een stuivertje of een dubbeltje voor lekkers. En vreemd deed hij wanneer hij geen geluid hoorde en dacht dat hij alleen was. Dan stond hij telkens stil, maakte driftig met de stok strepen op de grond en praatte in zichzelf. Soms sloeg hij zich op de borst. En hij scheen zo afwezig in de gedachten dat hij voor een kar niet opzij ging voor er hard geroepen werd. Men had Kasper Valk al gewaarschuwd beter op hem te letten opdat hem geen ongeval overkwam.

Maar Kasper had andere zorgen. In juli had hij zich al ongerust gemaakt over het aardappelveldje toen de onderste bladeren donker werden. Daar zat armoede. De kool groeide spichtig en de wortelen maakten te veel loof. Er schoot veel onkruid op, ook paardenbloem die hier in lang nauwelijks was gezien. De grond vermagerde, zoals hij had moeten weten omdat hij te zuinig was geweest en hier te weinig mest gegeven had om ruim te zijn met de bakken. Misschien was de grond vermoeid, misschien ook had de bagger van vorig jaar niet gedeugd, want de biezen aan de slootkant hadden zich vermeerderd. Hij vreesde dat hij al een tijd de grond te karig had bewerkt, omdat hij het geld had moeten tellen. Wat er in huis meer aan het voedsel werd besteed, dat werd de planten onthouden. Maar hoe kon hij thans nog de mest bekostigen, met schulden al voor het volgend jaar? Hij had met Heiltje over de bezorgdheid gesproken, dat het mis zou gaan, en

aant.

zij had gezegd dat zijn broer immers overhield en kon bijspringen, maar dat wilde hij niet. Zij moesten bekrimpen en voor de winter hoopte hij op de bakteelt. En zodra de middelen er waren zou hij het beproeven met de nieuwe wijze van kunstbemesting, die doelmatiger en goedkoper scheen te zijn. Kasper werd stil. Heel het najaar, ook toen de vorst al was ingetreden, bleef hij enkel aan het werk gewijd. Hij merkte niet dat ook Heiltje met zorgen ging.

Zij was het schreien nog niet te boven, de tranen kwamen dikwijls en onverwachts, en hoe zij ook bad, vertroosting had zij nog niet gekregen. En nu kwam de onrust weer over het jongste kind, dat gedurig bleef sukkelen met kleine kwaaltjes, bleek en mager werd en lusteloos, zij kon de reden niet begrijpen. Marie zeide dat het dit was, Mijntje dat, zij rieden andere middeltjes uit de apotheek aan, maar het kind verdroeg ook deze niet. Soms liet zij zich overtuigen dat er geen reden was voor ongerustheid, de andere kinderen hadden immers evengoed hun kwalen doorstaan. Zij wist ook waaruit haar vrees voortkwam. Het hart was getroffen en dan voelde men pijnen waar men anders geen acht op sloeg. Wie geraakt was bleef schrikachtig en zag schaduwen die er niet waren. Maar met dat al, werkelijk of ingebeeld, zij voelde het toch. Wanneer Dirk Blok bij haar in de keuken zat en sprak, en zij vouwden de handen op de tafel, biddend om vertrouwen, kon zij wel een zucht van verlichting krijgen en zij ging weer moedig aan het werk. Men moest aanvaarden wat gegeven werd en het was onverstand te vrezen dat God tweemaal slaan zou.

Zij deed haar best om rustig te zijn. Wanneer zij onder haar werk, alleen met het kind in huis, voelde dat er tranen konden komen, nam zij haar Bijbel en las om de donkere gedachten ver te houden. Zo vergat zij wel de tijd met lezen terwijl aan haar voeten Leentje op de stoof zat met haar pop, en het was stil, alleen het getik van de klok te horen, want Thomas ging nu ook in de regen uit. Als Kasper bijgeval binnenkwam en haar met de Bijbel zag, zeide hij niets, maar legde in het voorbijgaan even de hand op haar schouder.

De tijd viel haar dikwijls zwaar hoewel er veel te doen was van morgen tot avond. Pas wanneer Sofietje van school kwam en bij

aant.

haar bleef ging de beklemming van haar af. Zij was een zacht kind, zorgzaam, dat oplette wat zij doen kon en het dadelijk deed, zonder veel te praten, somtijds een van de schoolliedjes zingend met haar fijne stem.

In de wintermaand keerde de ongerustheid erger terug. Men zeide dat het een nieuwe ziekte was die er heerste in het hele land, het scheen dat geen huis gespaard bleef en dat er geen dokters genoeg waren voor zo veel zieken. Kasper had in de stad gehoord van huizen waar niet opengedaan werd voor melkboer of bakker omdat iedereen te bed lag met de koorts. Gevaarlijk heette de ziekte niet te zijn, maar zij maakte de mensen langdurig onbekwaam. Spoedig kwam zij ook hier in het dorp en breidde zich schrikbarend uit, de school werd al na een week gesloten. Iedere nacht stond Heiltje op om naar de kinderen te kijken, of zij goed sliepen, vooral over Leentje stond zij lang gebogen.

De eerste die huiverig werd en op een avond vroeg onder de dekens moest was Fietje. De dag daarna moest ook Toon naar bed. Plotseling kon Heiltje alle bedrukte gedachten van zich af zetten, zij voelde de sterkte in haar lichaam omdat er nu veel te zorgen was. Leentje hield zij in haar slaapkamer met de deur dicht en een kachel, daar geplaatst, warm gestookt. Lang voor er een haan gekraaid had was zij op, zodat zij nu ook voor Kasper zijn brood kon klaarzetten, lang voor het daglicht was het woonvertrek geveegd, gestoft, het bord voor Thomas op de tafel. Dan bleef zij verder in de keuken waar zij dadelijk kon toelopen als er een hoestte of iets nodig had.

En haar kracht werd op de proef gesteld toen het met de jongen zo slecht ging dat de dokter eens nog laat in de avond kwam. Zij moest 's nachts bij hem zitten want Toon had geen rust van het hoesten, en woelde en ijelde, dat Fietje met schrik uit de slaap sprong en zij ook haar weer moest bedaren. Kasper kon spoedig zien dat het haar te zwaar werd, hij zeide dat hij in het dorp zou vragen naar iemand die overdag kon helpen, om haar wat rust te laten, maar een vreemde wilde zij niet en zowel Marie als Mijntje lag zelf te bed.

Heiltje merkte dat zij overspannen werd. Soms begon zij plotseling te beven, of zij schrok omdat zij dacht dat zij een schaduw

op het venster had zien gaan. Zeker was het de vermoeidheid die op de ogen sloeg, want al de dag daarna was het vaker alsof zij iets zag, nu voor de deur, dan aan de balken, iets donkers, en soms, in de gang komende, zag zij iets verschieten. Het was alles verbeelding, want op een keer herkende zij de gestalte van Thomas die met de paraplu langs het venster ging, ofschoon hij nooit achter het huis kwam. Zij had gehoord dat de ziekte na een dag of tien verminderde, maar hier duurde zij al langer.

En toen zij in de diepe stilte van een nacht op bed ging liggen om even te rusten, kreeg zij een huivering en een gloed naar het hoofd, zij stond weer haastig op omdat zijzelf niet ziek kon worden, zij dronk veel koud water en vulde de lamp, die bijna uitging. Op de stoel viel zij in slaap. Toen schrok zij wakker uit een droom, zij hoorde Leentje zachtjes huilen en tot de morgen hield zij haar op de schoot.

Nu ook dit kind ziek werd, zoals zij gevreesd had al die dagen, overwon zij haar vermoeidheid, tegen zichzelf zeggend: als ik moet neervallen, in godsnaam, maar eerder laat ik de zorg niet uit de hand. Kasper moest zelf de aardappelen schillen en zijn broer het zijne geven, zij moest haar krachten sparen.

Een week lang hield zij zich ter been, de lange nacht, de lange dag, tot Fietje van de koorts bevrijd was. Toen hilde zij van dankbaarheid, denkend dat het ergste wel voorbij zou zijn, en zij ging op bed liggen. Maar de slaap kwam niet, zij was verward in het hoofd, zij schrok telkens op van geluiden in de gang of in de woonkamer. Zij vroeg Kasper zijn broer te zeggen toch niet zo te sluipen, want al deed hij het nog zo zacht, zij hoorde het en zij kende zijn voetstap.

Toen zij met de koortsen lag zorgde Kasper voor haar, voor de kinderen in bed, voor het eten, voor zijn broer. Om haar niet te storen ging nu ook Thomas op de sokken door het huis. Maar zij hoorde hen, allebeiden, hun voetstappen en al wat zij deden. Eens hoorde zij dat Thomas in de woonkamer viel met aardewerk en zijn vloeken onderdrukte, daarna nog lang gebrom tussen hem en Kasper. Met de ogen toe zag zij hun donkere gedaanten dwalen, nu hier, dan daar, met grauwe schaduwen. Tussen droom en waken zag zij ze allebeiden, grijs, met vogelkoppen ingedoken

aant.

naar elkaar toegekeerd, het was verschrikkelijk ze te horen, Tijd en Toeval! riepen zij om beurten.

Hevig was de ziekte bij haar geweest, maar kort en toen zij opstond lagen Toon en Leentje nog in bed. De dokter, die weer kwam, ried haar voorzichtigheid met het kleinste, want het was magerder geworden en zo zwak dat het het hoofdje niet kon oprichten. In haar binnenste wist Heiltje dat zij niet meer hoefde te vrezen en dat God de zwaarte van zijn hand van haar had afgenomen. Wat er nu nog geschieden moest kon de mens doen en dat was zichzelf, al zou het nog veel van haar kracht vergen.

Het voorjaar kwam vroeg. Toen er lichte wolkjes aan de hemel gingen en haar drie kinderen weer bij haar zaten in het zonnetje door het venster, las Heiltje weer in haar Bijbel, nu met innigheid in het hart. De kinderen voelden hoe zacht haar harde hand kon zijn, strelend over de wangen, zij hoorden hoe lief haar stem klonk wanneer zij voor de vader en de oom had klaargezet en bij hen aan de tafel kwam zitten. Zij vouwden de handen, de moeder bad en zij zeiden het amen. Toen Dirk Blok sprak over de beproeving die zij doorstaan had, zeide hij: Niet alleen het goede komt van de Almachtige, ook het kwade, en wij moeten het een en het ander aannemen. Je hebt het zelf gezien, als je maar moedig draagt en vertrouwt en bidt, komt ten langen leste weer de zegen. Ja, antwoordde zij, maar men moet er sterk voor zijn. En sterk bleef zij want Leentje had nog veel hulp nodig. Alleen zag zij in de spiegel dat zij ingezonken wangen had gekregen en al veel witte haren, hoewel zij pas vijfendertig jaar was.

En zij keek Kasper aan, nog even donker van haar, maar ook op zijn gezicht had de zorg een merk gezet. Zij had het al begrepen door de verdienste die hij thuisbracht van de stad, zij zag nu zelf, toen zij naar de tuin keek, hoe schraal het gezaaide stond, ondanks het gunstig weer. Hij wees het haar, vragend of zij het ooit zo bleek gezien had, en de sla, nog niet eens gezet, met rode puntjes aan de blaren. Hij wroette en hield wat aarde in de hand voor haar op, hij wist niet of het alleen kwam door gebrek aan bemesting, maar er moest een slecht zuur zijn in de grond. En hij voegde erbij dat zij daar maar niet over moest spreken in bijzijn van Thomas, die zich weer iets raars in het hoofd had gehaald. Er

aant.

kon een slechte tijd verwacht worden, met krapheid in huis. En toen zij weer zeide dat hij zijn broer moest vragen, die immers wat geld overhad, antwoordde hij dat het voor kalk en guano te laat in het seizoen was. In de winter, toen zij ziek lag, had hij er met Thomas over gesproken, maar het was zo onwillig toegestemd dat hij er verder over gezwegen had. Zij had hem al die weken niet gadeslagen, hoe hij weer zijn bui van wantrouwigheid had, overal kwaad achter zoekende en sluw oplettende of hem tekort werd gedaan. Er was in die tijd een brief van zijn vrouw gekomen, die vroeg weer met hem samen te wonen, en daar had hij de hand van Kasper in gezien. Zij moesten hem maar ongemoeid laten, dat hij niet weer last veroorzaakte zoals vroeger.

En gelijk Kasper voorzien had, zo gebeurde het, al het werk van de zomer loonde weinig. De glazenmaker en de timmerman vertrouwden hem, zij zouden geduld hebben met de betaling. Met de herfst moest Heiltje borgen om het brood, maar Kasper verwachtte betere verdienste van de fijne teelt in de winter.

Ook dat ging mis. De winter zette al in november in met strenge vorst, al het onder schutting gezaaide, nog niet onder glas gezet, was verloren. Zo hard werd de vorst dat de kool, in de schuur opgestapeld, in de bergplaats binnenshuis gebracht werd, ondanks de kans op broei. In twee weken bevroor de grond een steek diep, zodat geen rietmatten en geen bossen stro de koude uit de bakken hielden en wat daar stond te lijden kreeg. Kasper liep hulpeloos langs de ruiten heen en weer, de vingers verstijfd ondanks de wanten, schikkend aan de matten, met zakkengoed de reten dichtend. Het hielp niet, al het gewas werd hard en ijzig. Er was niets voor hem te doen en hij hoefde niet naar de stad te gaan, maar hij zocht werk in de schuur. Er waren kwekers die veel meer schade leden in deze winter, vooral degenen die vaste struiken hielden, maar bij Valk leefde men van de hand in de tand.

Kasper, die zich nooit hoefde te bedwingen, ergerde zich nu menigmaal aan zijn broer. Al lang had hij zijn klachten moeten horen en in deze dagen kwamen er meer, de meeste redeloos, en hij moest hem dikwijls van antwoord dienen. Thomas mopperde dat hij minder suiker in de koffie dan anderen kreeg, hoewel die zelfs aan de kinderen, behalve aan Leentje, niet gegeven werd;

hij mopperde over minder boter, oudbakken brood, bevroren aardappelen. Wij hebben niet beter, zeide Kasper en hij snauwde: Maar ik betaal ervoor. Hij gromde dat de kachel niet genoeg gestookt werd, dat het tochtte door de ruiten, dat de kou hem tot het gebeente drong. Wij hebben de kou niet gemaakt, zeide Kasper, en de grond is dit jaar schriel met de kost geweest. Als hij van de grond hoorde vloekte Thomas. Die grond van jou, zeide hij, daar zit de duivel in, het zal je rouwen dat je mijn raad niet wou volgen en geen betere hebt gekocht. Vandaag de honger, morgen de reumatiek, en dat zal nog het minste zijn, wacht maar. Het is vervloekte grond, dat kan jij niet zien omdat je met andere ogen kijkt, nog blinder dan de mijne. Een valse kracht zit eronder, zo groen als vergift, je kan het ruiken als je geen ogen hebt.

Die malligheid keerde telkens terug, daarom liet Kasper hem maar praten. Zeker was het geen beste grond, maar de magerheid had een natuurlijke reden, anders niet. En hij liet hem alleen met zijn geknies.

Maar zodra Thomas alleen moest zitten en niet kon mopperen, kwamen de gedachten terug waar hij bang voor was. Hij wist dat zij verkeerd waren en dat zij hem aan het malen zouden brengen als hij ze niet de baas bleef of ze verjagen kon. Hij wist dat het alles onzin was, inbeelding, angst uit de gekwelde geest. Hij had het alles zo mooi overwonnen en hij had zich zo tevreden gevoeld, maar het was teruggekeerd. Waarom zouden zij meer dan anders op hem letten als hij immers niets gedaan had? Het hoofd zat vol met enkel redeloze dingen. Maar die moesten toch ergens vandaan komen? Misschien werd er niet op hem gelet, maar hij had nu eenmaal het gevoel dat zij hem aankeken en aan dingen dachten waar zij niet van spraken. Hij voelde dat zelfs die kleine Leentje, wanneer zij achter haar moeder binnenkwam, daar staan bleef en gedurig naar hem keek. Zeker moest er meer aan hem zijn dan de ogen konden zien, daarom staarden zij zonder te weten wat. Het hinderde omdat hij dan denken moest aan de dingen die hij niet wilde. Was het zijn schuld geweest dat het kind verdronk? Hij die van de kinderen was gaan houden en juist zoveel van dat jongetje. Het kon niet waar zijn, hij moest een nachtmerrie gehad hebben toen hij het voor zich zag, dat hij het met de ene hand had aange-

raakt, niet geduwd, maar bij ongeluk hard aangeraakt. Dat had hij niet gedaan, dat wist hij zeker. Maar er was zoveel dat hij zeker wist en waar hij toch aan twijfelde. Eigenlijk zeker was hij nooit van iets geweest, behalve van zijn ellendigheid. Een nutteloos wezen was hij, dat maar wat liep en at en op bed lag, al de dagen van het jaar, altijd kniezend met gedachten aan zichzelf, maar al te dikwijls gedachten zoals een gek ze heeft. Hoe was die angst voor de grond in zijn hoofd gekomen? Stomme aarde was het, zwarte korrels met de mest die men erin begroef en vuil water eronder, alleen goed voor de planten om erop te groeien, voor de mensen om erin te rotten. Hij herinnerde zich wanneer dat mal idee, dat er een kracht in verborgen lag, zich in zijn hoofd had vastgezet, dat was toen hij Kasper had horen zeggen dat de grond misschien moe was. Van die dag was het hem geweest of het gevaarlijk was erop te lopen, de malligheid. Maar erger dan die malligheid, de zwakte dat hij er zich niet tegen verzetten kon wanneer die gedachte begon te woelen. Erger dan de wantrouwigheid dat hij gedurig in het oog werd gehouden. Ja, soms werd die angst even zwaar als die andere, dat hij het misschien toch gedaan had in het schuitje, al had hij het op het ogenblik niet geweten. Hij kon het wel uitschreeuwen dat het alles onzin was, maar hij moest op zijn mond passen, dat hij zich niet verried.

Met de strenge koude moest hij in de kamer blijven, wekenlang, en hij zat dicht bij de kachel, waar maar weinig turf in brandde, met het gezicht naar de schemerige plek van het venster gewend. Dikwijls was het stil in zijn hoofd wanneer hij daar de druk niet voelde. Dan kwam er wel een treurige gelatenheid. Hier zat hij, nutteloos, sigaren rokend. Maar wat deed zijn broer daarbuiten, heen en weer lopend in de kou, was het anders dan nutteloos? De mensen tastten als blinden in deze wereld rond.

aant.

VIII

Toen kwam er een keer en seizoen na seizoen nam in het bedrijf de welvaart toe. Kasper Valk had in het tuinbouwblad gelezen van de nieuwe grondbemesting en hoewel hij het niet begreep had hij het gewaagd er de proef mee te nemen. Blok had het hem afgeraden omdat men de oude wijze kende en de waarde van de nieuwe nog niet bewezen was. Vooruitgang? had hij gezegd, er is met jou niet te praten, want de grond en de middelen die je gebruikt, daar verwacht jij alleen je heil van en op jouw leeftijd moest je toch beter weten. Maar hij had zijn zin gedaan. Hij had kalk gekocht en de andere stoffen, die aanbevolen waren, en hij had zijn grond ermee bewerkt. Veel onkruid bleef er die zomer weg, de aarde zag er schoner uit. Maar hoewel het ene gewas gunstiger groeide, het andere toonde weinig verschil, de aardappel stond zelfs minder in het loof. Toch viel het mee en maakte hij winst. Dus zette hij door, ondanks aanmerking en ontrading. Hij is een stijfhoofdige man, zeiden de vrienden, wat hij in de zin heeft, dat moet. Hij leerde dat de aardappel meer van dit nodig heeft, de erwt en de boon meer van dat, en de tweede zomer was de oogst zo overvloedig dat Toon hem helpen moest. Menige dag kwam er iemand kijken en ook de vrienden liepen wel eens langs de erwtenrijen en zagen hoe mooi het er groeide. Dat het Valk gunstig ging konden zij waarnemen, maar dat hij het alleen aan de meststof toeschreef, noemden zij dwaas. Als je denkt dat het alles van dat goedje komt, zeide Barend, dan begrijp je nog niet hoe er voor je gewerkt wordt, dan ben je op het pad van de verhovaardiging.

Trots hadden zij hem altijd genoemd en nu hij vrolijk was over de voorspoed van zijn planten en met een glimlach stond te kijken hoe welig en zuiver groen alles tierde in de zonneschijn, meenden zij dat er meer reden was daarop te wijzen. Altijd moest Heiltje ervan horen wanneer zij na de kerk met haar meekwamen voor

aant.

een beschuitje of een kop koffie, nu deze, dan gene, soms alle drie, ook Peter Krien thans met de hoge hoed. Ook van zelfzucht begonnen zij hem in deze tijd te betichten, omdat hij ter wille van de winst zijn zoon in zijn eigen verkeerdheid grootbracht. Hij liet de jongen, die hard groeide, na het werk overdag nog naar de avondschool in de stad gaan. En nu deed Toon al na de dienst zijn beste kleren uit en werkte of het geen rustdag was. Valk lachte maar als er aanmerking werd gemaakt en zeide: Het is een ferme jongen en als hij de handen niet leert gebruiken, wie zal hem later helpen? Dat was alweer de hovaardij. En ook Heiltje vond dat zij niet te veel op de eigen kracht mochten bouwen, want als zij de gezondheid niet ontzagen kon het later opbreken.

De gezondheid van de kinderen bleef nog haar zorg, dikwijls drukkend, zodat zij zich niet zoals Kasper verheugen kon in de welvaart. Het was de donkerheid in huis die zij, harder getroffen, misschien te veel vreesde, maar die hij niet zag, kijkend in het licht van de tuin. Over Fietje en Toon viel niet te klagen, hoewel zij mager bleven en ondanks volop voeding nooit een rode kleur op de wangen hadden. Maar de jongste was gedurig in haar gedachten, voor Leentje lag altijd diep in haar hart een angst verborgen waar zij zich niet tegen verzetten kon. Het kind was stil. Langzaam kwam zij van de school, men hoorde haar niet en voor Heiltje het wist zat zij met haar breiwerk aan het venster, vaak bij Thomas op de bank, en als Heiltje oplette zag zij hoe traag zij was, onhandig met de pennen, hoe zij haar best deed. Dan kreeg zij onverwachts dat lichte beven met het hoofd, het trekken aan de mond dat zij al een paar jaar had. En er kwam een zacht lachje op het gezicht. In die zomerdagen, toen het zo rijkelijk groeide in de tuin, stond Heiltje vaak te kijken aan de deur, voorzichtig opdat Thomas het niet zou merken. Het lage huis, met de stenen afgebokkeld, maar netjes gewassen en geveerd, lag zo vredig midden in het grasland onder de hoge lucht vol zonneschijn, het kind zat zo zoet bij de blinde, die zwijgend het hoofd gebogen hield, waarschijnlijk met gedachten, en ginder over de groentebedden gebukt de gestalten van Kasper en Toon, rustig in het werk. En juist als het zo stil was, of de tijd niet ging, kon zij die beklemming krijgen, een angst dat er iets gebeuren zou. Zij dacht dat zij klein van vertrouwen was

geworden, zij die vroeger zo sterk van binnen was dat zij zich voorgesteld had het ongelooft van de man te kunnen overwinnen. Hij was de sterke gebleven, hij die op niets anders vertrouwde dan op de eerlijke bedoeling en het werk. Toch, eerlijker dan zij het bedoelde in het gebed kon het niet. De angsten, die haar somtijds overvielen, moesten voortkomen uit kleinmoedigheid, want als zij nadacht wist zij dat de rechtvaardige God in haar hart kon lezen hoe zij boven alle angsten van haar zwakheid zich geheel aan de beschikking overgaf. Zij geloofde ook dat de onrustigheid wel voorbij zou gaan, daarom sprak zij er niet met Kasper over. Wel merkte zij dat ook hij soms met ernstige ogen naar het kind keek, maar voor Leentje had hij altijd een zwak gehad. Laat het kind maar vroeg naar bed gaan, zeide hij dan, je zal zien dat zij gauw wel de bloei op de wangen krijgt. En meer dan eens zeide hij: De zwaksten worden dikwijls de sterksten, dat zie ik dagelijks voor me, de natuur kan zo grillig zijn en meestal komt het terecht.

Maar zonder de bezorgdheid van Heiltje bleef de voorspoed ongestoord. Thomas ging veel bij de weg, in huis hield hij zich rustig en aan zijn buien van koppig zwijgen, of van bittere gezegden, of van wantrouwigheid waren zij al gewoon. Kasper kocht een wagen en een paard, hij reed nu driemaal in de week naar stad en keerde terug met meer geld dan zij nodig hadden. Dirk Blok, die wist hoeveel hij verdiende, gaf hem de raad voor de oude dag te zorgen, voorzichtig met het geld, in plaats het te laten rollen. Want hij hoorde nu van deze, dan van gene, dat Valk gul was met het geven zonder te vragen of het verdiend was. Te weinig achting voor het geld scheen allebei de broers in het bloed te zitten. En Heiltje had een hart gauw tot medelij bewogen, zij was het niet die tegenhield wanneer er, zoals tegenwoordig veel gebeurde, iemand om bijstand kwam. Vroeg een man om geld en zeide waarvoor hij het nodig had, dan geloofde Kasper en gaf, maar wie toekeken hadden het oordeel, soms noemden zij het verdiende armoede, soms misbruik van de goedgelovigheid.

Toen er eenmaal een landloper vriendelijk behandeld was in het huis van Valk, kwamen er meer. Peter Krien sprak van schande dat er zoveel uitvaagsel door het dorp ging, Blok zeide dat door het onverstand van zulke mensen als de Valks de luiheid

aant.

werd aangemoedigd en Barend Hazenaar kwam waarschuwen. Kasper liet ze praten. Alleen met Barend kreeg hij scherpe woorden toen die hem verweet dat hij de zegen misbruikte. Als ik ter verantwoording word geroepen, zeide hij, waarom ik de kruimels aan de mussen heb gegeven en de brokken aan de mensen, moet ik zelf het woord doen, en als jij mijn vriend bent reken ik op je voorspraak, niet op je beschuldiging.

De stoelenmatters kwamen weer, nu met een wagen op vier wielen, die de man en de vrouw tezamen trokken. Zij vroegen niets, het was hun aan te zien dat zij fatsoenlijk werkten en voor hun kinderen deden wat zij konden. Wel vroegen zij hulp voor nog armere lotgenoten, die nog minder hadden dan zij toen zij de eerste keer hier waren. Gonkel mocht ze gaan halen en de schuur werd opgeruimd voor die mensen, een man, een vrouw, en kind, voor de tijd die zij nodig hadden. Valk liet ze dekmatten vlechten, hij kocht een oude kar die hij door de wagenmaker liet herstellen. Heiltje zorgde voor het nodige van de kleren. Zo konden die mensen beter toegerust de winter tegemoetgaan. Toen Barend aanmerking maakte dat zulk uitschot in de veenkolonie hoorde, niet in de ordelijke maatschappij, was het Heiltje die vroeg of het dan geen plicht was de zwakke en de gebrekkige bij te staan. Maar zelfs Blok, die het met haar eens was, vond dat er overdreven werd toen Kasper de stoelenmatter geld gaf voor een hit. Dat noemde Hazenaar de roekeloosheid van de hoogmoedige, die zijn eigen kinderen hun deel onthield, Krien schudde het hoofd, zeggend dat er een tijd van vernedering zou komen als men niet op de magere jaren rekende. Wanneer Thomas aanwezig was bij zulke gesprekken zag men op zijn gezicht een spottende trek, hij liet zich ook wel een grof woord ontvallen en ging dan smalend heen. Maar de vrienden waren allang overeengekomen geen acht op hem te slaan en hem antwoordden zij niet.

De voorspoed bleef bestendig, vier jaren achtereen zelfs overdadig, zodat Heiltje in de kast een busje had waarin het geld vermeerderde. Toen Kasper Valk het aangelegen weiland had gekocht liet hij een stuk ervan omleggen om er meer bakken en een kleine kas te zetten, en hij nam een jonge knecht omdat het werk nu te veel werd. De uitbreiding ging tegen de zin van Heiltje, die

aant.

vond dat men niet meer moest wensen als men genoeg had. Maar hij lachte erom, hij was immers in de kracht van zijn leven en zijn grootste lust had hij aan het werk. Wat had hij anders te doen dan voort te brengen zoveel hij kon, evenals de vruchtboom, het ene jaar minder, het ander meer, al naar de natuur het gaf? moest hij een deel van zijn kracht nutteloos laten in de voldaanheid? Werken zou hij zoveel hij kon, niet om het gewin, maar omdat hij zo geschapen was. Het beste wat hij in de wereld te doen had, was planten te verzorgen, al was het alleen tot voedsel en niet, zoals hij in de jongensjaren wel gehoopt had, om de kennis. En wat men te doen had behoorde immers goed gedaan te worden, dat was de voornaamste plicht.

Dat hij het goed deed kon een man als Blok erkennen, die er zelf genoeg aan had in de tuin rond te kijken en dikwijls, nadat hij aan een nieuwigheid getwijfeld had, zag dat Kasper gelijk gehad had. In de kas en aan de schutting, zorgvuldig onder een afdakje van ruiten, stonden planten die men hier niet kende, tomaten, paarse vruchten, kleine uitheemse boontjes, groene komkommers, mooi gewas dat het welig deed, verzorgd als in een herentuin, en wat Blok niet geloofd had gebeurde toch, zij werden in de stad ruim betaald.

De warmoezerij van Kasper Valk was bekend. Men zag soms wel een heer die van een buitenplaats kwam gereden om hier iets te zoeken en van menig huis in de omtrek werd om de nieuwigheden gezonden. Men sprak ervan dat het Valk voor de wind was gegaan door zijn gestadige vlijt en de strengste vriend zeide dat het wel leek of er bijzondere zegen voor hem bestemd was.

Ook voor de vrouw werd het lichter in die tijd. Fietje was al een grote dochter, stil zoals zijzelf in de jeugd geweest was, altijd werkzaam en hulpvaardig. Zij nam Heiltje zo veel uit de handen dat zij elkaar soms lachend vroegen wat er nog te doen was, of zij de steentjes nog eens zouden schrobben, de kozijnen wassen tot er geen verf meer op bleef. Ofschoon altoos bezig had Fietje tijd genoeg voor anderen en het hoefde ook niet gevraagd te worden. Toen de oude tante Marie, alleen in haar donkere woning, haast niet meer lopen kon, ging zij er morgen en middag een uurtje heen om wat te helpen of gezelschap te brengen. Daar zij wist

aant.

dat Thomas licht geprikkeld werd en vooral van haar niet veel verdroeg, bediende zij hem zo stil dat hij het nauwelijks merkte en bleef hem zoveel mogelijk uit de weg. En zij was het die op een plekje achter het huis de bloemen hield, de enige in de tuin, een paar keizerskronen, mosroosjes en gebroken hartjes. Op zondagmiddag zat zij daar te breien en als Kasper haar zag moest hij denken dat Heiltje evenzo had gezeten, stil, het hoofd gebogen, met de blonde haren netjes glad. Alleen, zo sterk als haar moeder zou zij misschien niet worden.

En Heiltje vond dat de jongen zijn gestalte had zoals in de tijd toen hij bij hen in huis kwam, even donker, even ernstig van ogen, maar langer dan zijn vader. Hij werkte zo ijverig dat Kasper hem gerust de moeilijke teelt kon toevertrouwen, en in de vrije tijd zat hij met de boeken. Vroeger, toen hij meer had willen leren na de gewone school, kon het niet bekostigd worden, maar nu ging hij geregeld naar de avondschool in de stad, alleen maar uit zucht tot weten. Kasper dacht dat hij niet bij de tuinbouw zou blijven, hij vond het jammer, maar de jongen kwam wel terecht omdat hij het ernstig meende. Ook over hem had Heiltje geen zorg meer.

Alleen op Leentje moest zij gedurig letten. Het kind groeide weinig, het was op elf jaar niet veel groter geworden dan op zeven en het bleef zwak. Wanneer er een ziekte heerste in het dorp kon zij zeker zijn dat ook Leentje het kreeg, meestal erger dan anderen. Dan waren er altijd de kleine ongelukjes die haar overkwamen, struikelen, uitglijden, splinter in het oog krijgen of in de vinger snijden, en wat bij een ander geen betekenis had kwam bij haar gewoonlijk hard aan, zodat zij weer met de arm in een doek moest lopen of met een lapje voor het oog. En alles nam zij met een lachje op, dat het haar moeder maar geen last gaf. Leentje was de enige die Thomas niet prikkelde wanneer zij op de bank bij hem zat met een werkklapje of wanneer zij de sigarenas van zijn kleren borstelde, hetgeen zij een paar keer op de dag moest doen.

Het was een goede tijd en er zou niets te wensen geweest zijn als er niet de bedrukking was die van Thomas kwam, nu eens met een lange tijd van bars zwijgen, dan met buien van driftigheid, wanneer hij om het minste harde verwijten deed, dan weer van wantrouwigheid, wanneer Heiltje niets tegen hem durfde zeggen

uit vrees dat hij het zou misverstaan. Maar dan ging hij meestal uit en bleef uren weg. En alleen als hij in het koffiehuis had gezeten en een glaasje had gedronken kon hij weer praten zonder te ergeren. Hij deed dit meer en meer. En altijd wanneer hij zich verlicht scheen te voelen keerde de oude gedachte weer, waar hij zijn broer mee lastigviel, dat de grond niet deugde, dat hij zich hier nooit goed voelde. Het gaat hier best, zeide Kasper en hij antwoordde, enige keren achtereen: Het gaat slecht, je bent gewaarschuwd, je bent gewaarschuwd. Kasper sprak het niet uit, maar hij hield het ervoor dat hij maalde omdat hij niets om handen had.

Maar hoe erg de dingen waren die Thomas zich in het hoofd had gehaald, werden zij gewaar toen op een zomerdag de zuster kwam. Zij had toen zij veraf woonde schaars van zich laten horen, maar nu zij als weduwe weer in Maarssen terug was, schreef zij vaker en kwam ook op bezoek. Thomas haalde haar van het station en dringend vroeg hij haar eerst met hem te wandelen. Op haar arm geleund begon hij dadelijk te spreken, hij sprak snel om zijn hart uit te storten, soms bleef hij staan rood van drift zodat zij ervan schrok en hem bedaren moest. Moedeloos begon hij, maar spoedig werd hij opgewonden en verward: Het loopt mis, ik zie geen uitkomst. Je moet me horen. Wat is het voor een bestaan, dag en nacht gekweld, tot in de dromen toe? Daar zit ik, urenlang alleen, en ze nemen geen notitie van me behalve om op mijn gezicht te lezen wat ik denk. En wat ik dan wel denk? Vraag het maar niet, dat moet ik toch voor me houden. Alleen zeg ik je dat het vreselijk is, ik zeg je dat er een eind aan komt, ik kan niet alles verdragen. Ze horen me zuchten en ze troosten me niet. Ze kijken alleen maar, ze bespieden wat er in mijn hoofd omgaat. Jij bent de enige die het begrijpen kan, Martha, luister goed naar me. Ik zou een gewoon mens geworden zijn zonder het ongeluk, maar ik ben in duisternis gezet en in de duisternis zie je meer dan anderen. Die Heiltje lacht me uit als ze van de kerk komt met die leegkoppen en van rechtvaardig spreekt, ik zie haar lachen. Ik ben bang dat ik haar ga haten, ik weet niet wat ik dan doen zal. En Kasper, dat is een domkop. De grond is slecht, dat zie ik en hij gelooft me niet. Wat dan? weggaan? ik kan niet

buiten Kasper, wij zijn van dezelfde stam. Ik kan je niet alles zeggen. Maar ik wil dat zij naar een ander huis gaan. Het moet, daar kan je zeker van zijn, ik zie dat het geschreven staat. Help jij me nu.

Zij sprak bedarend, dat Kasper immers zijn bedrijf niet verlaten kon, zij zeide dat hij bij haar kon wonen, of waar hij wilde. Zij had ook gedacht of hij niet weer met Christien kon samenwonen, zij was veel veranderd en zij verkeerde in behoeftige omstandigheden. Martha kon nu beter bijstaan, Maar hij schudde driftig met het hoofd, hij sloeg met de stok op de grond en riep dat het alles naar de verkeerde weg zou brengen, zij moest hem helpen, niet de toestand nog verergeren.

Toen hij haar tot de vlonder had gebracht ging hij heen. In de kamer bij Kasper en Heiltje was zij zo ontdaan dat zij ervan spreken moest zodra zij zat. Wat is er toch met Thomas? vroeg zij, ik vind hem zo vreemd geworden. En zij vertelde wat hij gezegd had. Heiltje keek Kasper aan en hij antwoordde: Hij is niet zo zwart als hij lijkt. De man heeft niets te doen als piekeren en daar wordt het hoofd moe van. Dan zoekt hij rust bij een glaasje drank, maar dat maakt het niet beter. Ik moet eens een woordje met hem praten. En misschien is het goed als hij een poos voor de verandering bij jou komt.

Die avond nam hij zijn broer bij de arm en het brede pad heen en weer lopend sprak hij. Laten we goede vrienden blijven, zeide hij, wij zijn zoons van dezelfde vader en als de een ziet dat de ander dwaalt moet hij het zeggen. Wie zet je het eten voor? Wie spreidt je je bed? Wie verstelt je kleren? Dat doet Heiltje, eerlijk en trouw, niet om winstbejag. Schaam je dan te zeggen dat zij het kwaad met je voorheeft. Wie heeft hier het werk te doen? Dat ben ik en ik doe het ook voor jou omdat jij het niet kan. Schaam je dan net als een kraai op het dak altijd hetzelfde te schreeuwen: het gaat slecht, het gaat slecht. Ik wil het niet meer horen. Als je het niet laten kan moet je naar een andere woning. Je kan het eerst met een beetje verandering doen, dat zal gezond voor je zijn, daarom moet je maar een paar weken bij Martha gaan. En neem mijn raad, doe de drank van je weg.

Thomas drukte zijn arm vast. Zwijgend gingen zij tot het einde

van het pad. Toen zeide hij met een zachte diepe stem: Je zal me toch niet weggagen, Kasper?

Jawel, was het antwoord, dat zal ik wel als je hier het werk en het geluk verstoort.

Thomas stond stil. Zijn stem beefde toen hij sprak: Heb maar weer geduld met me, ik zal mijn best doen. Jouw baard is nog zwart, de mijne wordt al grijs. Ik zal beter op mezelf passen. Het is een mooie avond, heerlijk fris. Het is zeker helder, er zijn zeker sterren aan de lucht.

IX

Het werk bleef gestadig, maar het beste deel voor man en vrouw was geweest. De tijd van de slagen kwam, waaronder beiden wankelden, de ene viel, de andere vernederd werd. Het onheil had zich nog niet aangekondigd toen zij beiden al in de gedachten zochten wat het rechte was. Wanneer Thomas en de kinderen naar bed waren gegaan zaten zij nog een poos bij de kachel, die bijna uit was, met weinig woorden, gedempt gesproken opdat hij het daarnaast niet horen zou. Heiltje maakte zich verwijt dat zij hem van het begin had gewantrouwd in plaats hem met het hart tegemoet te komen, en de reden, dacht zij, zat diep in haarzelf, dat haar geloof niet deugde. Daar had zij al eerder aan getwijfeld, maar wat gaf het te spreken over iets dat men alleen met God vereffenen kon. Kasper bekende dat hij misschien te veel vertrouwd had op het gerust geweten, dat zeide dat hij genoeg gedaan had, maar een mens, hoe goed ook van bedoeling, kon zich vergissen. Veel konden zij elkander nog niet zeggen omdat de ene uit rechts sprak, de andere uit links. Wel waren zij het eens dat zij Thomas beter moesten helpen, die al twee keer bij de zuster was geweest, maar kort gebleven omdat hij het er te stil had zonder de kinderen.

In februari was het, een week nadat de metselaar het dak met nieuwe pannen had belegd, want met de oude was het lekken hinderlijk geworden. In de namiddag had Kasper kruierende wolken gezien en hoewel het te zacht was voor de tijd had hij, altijd zeer beducht voor de ruiten, ze vroeg gedekt, er waren er immers zoveel dat hij ze bij plotseling opkomend onweer niet gauw genoeg beschermen kon. Voor zonsondergang veranderde de wind, de lucht werd klaar. Het werd een koude straffe wind, die begon te gieren in de schoorsteen en de kachel hard trekken deed. Nog voor bedtijd loeide de storm. Hendrik de knecht, die begrepen had, dat er handen nodig waren, klopte op de deur en samen

gingen zij de matten bevestigen, de andere waarvoor geen touw genoeg was, opbergen in de schuur. Tegen middernacht waren zij daarmee klaar. En juist toen zij binnen wilden gaan hoorden zij een slag, geratel, gillen in huis, en stukken pannen vielen voor hen neer. De wind had de schoorsteen afgerukt, die in de val de nieuwe pannen had vernield. En Leentje was zo van streek dat zij niet bedaren kon van het huilen. In zijn nachtgoed ging Thomas tastend door het donker huis, naar boven roepend of hij helpen kon, naar de keuken roepend: Stil maar, kind.

Toen Blok in de morgen kwam zeide Kasper: Voor mijn glas had ik gezorgd, zoals ik altijd doe, maar ik had wel op onweer gerekend, niet op storm. Dat weten we, antwoordde Blok, men kan niet voorzien. Je bent de enige niet, er zijn nog twee schoorstenen gevallen. Aan te zien was het Kasper niet, maar hij was geschrokken en niet alleen van de schade. Die werd ook binnen twee dagen al hersteld.

Toen werd het zorgen over Leentje, die bangelijk was en niet in donker in bed durfde liggen, zodat Heiltje de nachtpit moest aansteken en bij haar zitten nadat zij het gebed had gedaan. En op een dag kwam zij doornat van de stortregen thuis, zij kreeg koorts en lag weer ziek. Alleen de moeder kon haar helpen, want de dokter had gezegd dat Fietje, die nog altijd hoestte, ontzien moest worden. En Thomas maakte het lastig omdat hij, voor hij ging wandelen en zodra hij thuiskwam, bij het zieke kind wilde zitten, om haar op te monteren, zeide hij, maar gewoonlijk zweeg hij, met het hoofd diep gebogen. Dan zat hij Heiltje in de weg. Sta even op, zeide zij en hij deed het onwillig, brommend dat hij niet eens bij het kind mocht zitten, alsof hij geen enkel recht had. Het was wonderlijk dat Leentje zelf hem vroeg nog wat te blijven als hij uit de kamer wilde gaan, of gauw terug te komen. Heiltje begreep het niet en zij kon het niet helpen dat zij hem niet graag hier naast het bed zag, ofschoon zij niet hard over hem wilde denken en het hem gunde dat hij aan het kind gehecht was. Tegen Kasper zeide zij dat zij het raar vond, want zonneschijn bracht zijn gezelschap niet, en ook kon het niet aangenaam voor het kind zijn omdat hij sterk naar sigaren rook en dikwijls naar de drank. Kasper antwoordde: Laat hem maar. Als hij het kind zoekt en het

kind zoekt hem, dan is er immers geen kwaad. Vergeet niet dat hij zo weinig heeft. Je hebt gelijk, zeide zij, al wilde zij liever zelf daar zitten.

Thomas bleef langer bij het bed toen de koorts aanhield. Soms nam hij haar hand, soms veegde hij met de zakdoek haar voorhoofd. Maar meestal zat hij roerloos, en luisterde naar de ademhaling, en dacht. Heiltje gunde hem niet dat hij iets voor het kind deed omdat zij als moeder te veel recht meende te hebben. Wreed was het. Hij had wel gemerkt dat zij tegenwoordig met een zachtere stem tegen hem sprak, maar als zij dicht bij hem stond voelde hij dat zij het niet meende, dat zij hem nog meer dan vroeger in het oog hield. Alleen voor dit kind was hij een gewoon mens. Hier voelde hij een band zoals vroeger met dat jongetje, waar hij niet aan denken mocht om geen diepe kuil open te maken. Hier was hij samen met een smetteloos hart en wie het zo voelde had meer recht dan wie toevallig door de natuur tot vader of moeder was gemaakt. Hij vergiste zich niet want hier had hij rust en ook het kind lag immers rustig als hij er zat. Soms wilde hij opstaan om Fietje te zeggen niet zo hard te hoesten, maar hij bedwong zich omdat hij misschien het drankje om zou stoten. En wanneer hij hoorde dat Heiltje kwam legde hij de vinger op de mond. Hij moest het verdragen dat zij over hem bukte om een laken te verschikken. Al zeide Leentje dan dat zij niet geslapen had, hij wist wel beter en hij kon het niet laten Heiltje te waarschuwen dat zij haar niet zo dikwijls storen mocht.

Toen het beter ging was hij nog moeilijker van zijn plaats te krijgen. Hij streek haar over het hoofd, hij klopte haar zachtjes op de hand, telkens zeggend: Nu ben je zoet, nu word je groot, wacht maar. Heiltje moest soms vlug de kamer uit om geen tranen te laten zien, zij wist niet waarom zij kwamen. Was het van dankbaarheid dat het gevaar voorbij was? van aandoening hem zo lief te zien? Zij wist het niet, want zij voelde zich toch gehinderd.

En toen het kind mocht opstaan was de stem van Thomas overal te horen: Waar is haar lintje? Fie, heb je de schoenen al gepoetst? Die vervloekte regen, het zou anders zo goed zijn op de bank.

En eindelijk op een morgen met haar buiten zittende zond hij

aant.

Hendrik met een gulden om taartjes te gaan kopen. Kasper legde de hark neer en kwam erbij staan om het aan te zien, het kind met een stil lachje, de oogleden donker, de handen zo wit en teer dat men ze niet aan zou raken, de broer met de wangen vaal, de grauwe baard verward, zo uitgelaten en luidruchtig dat Kasper zeide: Bedaar wat, Leentje moet het rustig hebben. Hij moest het zeggen hoewel het hem goeddeed zijn broer zo aanhankelijk te zien, gevoeliger dan hij gedacht had. Maar voor het middageten, toen Thomas van de wandeling thuiskwam, was de bui omgeslagen en zat hij weer nors aan de tafel, met kribbige antwoorden, zoals hij vroeger gaf. Hij had gedronken, hij sprak ook verward.

Binnenkort was het te merken dat hij de waarschuwing vergeten had, hij was weer even onaangenaam als voorheen, zelfs tegen Leentje deed hij onverschillig, vooral toen zij gevraagd had of de hond, die binnen was komen lopen, van haar mocht zijn. De gehechtheid was maar een voorbijgaande bui geweest. En Heiltje kreeg weer grievende woorden te horen. Op een stille middag zaten man en vrouw alleen bij de bloemen achter het huis, Leentje was op bezoek bij de kinderen van Blok, Thomas gaan wandelen en de anderen uit. Wanneer Heiltje op zondag haar gemak wilde nemen hield Kasper haar gezelschap. Gewoonlijk spraken zij over hetgeen de een en de ander het meest vervulde, de kinderen en de tuin, nu over zichzelf. Het eerst sprak zij:

Het is niet prettig als je het merkt, dat een mens niet altijd gelijk blijft. Ik ben wel veel veranderd bij vroeger, Kasper, en in mijn voordeel is het niet. Of het komt omdat ik veel heb gedragen, wie weet het. Ik dacht anders dat degene die beproefd wordt, ervan verbetert. En dat de kastijding een teken is van Gods liefde. Maar als het veel wordt en jaren duurt, moet men sterk zijn om het te dulden. De een blijft opgericht onder de zwaarste lasten, de ander breekt als een rietje onder de minste droefheid, het is al naar dat je geschapen bent. Ik ging het leven in met een sterk hart, met het vertrouwen alleen op God gesteld, zoals een kind dat alles gelooft wat er geschreven staat. Waar is nu mijn sterkte gebleven? en waarom is die van mij heengegaan? Kreeg ik meer te dragen dan een ander? zijn er niet andere vrouwen die vrezen voor hun kinderen, dag en nacht? zijn er niet andere moeders die een kind

verloren en een wond blijven dragen door het hele leven? zijn er niet die gekweld worden door duizend zorgen van het gebrek, die geen brood te geven hebben als het gevraagd wordt, geen kleren voor de kou? zijn er geen verlatenen, geen mishandelden en verschopten waarbij ik vergeleken als een prinses heb geleefd? Waarom dan moest ik ondankbaar worden voor wat mij gegeven werd? waarom moest ik gaan twijfelen? Het is onrust die mij verteert, dat is de oorzaak van donkere gedachten en tegelijk de straf voor mijn getwijfel. Ik heb het al gezegd, het vertrouwen ben ik kwijt en slechte dingen komen mij in het hoofd. De hele dag ga ik met de onrust om, en jaren al. Daar zit misschien de reden ook dat ik je broer niet gegeven heb wat hem toekwam. Hij was erbij toen het gebeurde met de kleine jongen, en ik weet het wel, het is onbillijk, erg onbillijk te denken dat zo'n blinde man beter had moeten oppassen, maar het gevoel is redeloos. Dat ik het ooit verweten heb, hoef ik niet eens te zeggen, je weet dat ik mijn plicht aan hem gedaan heb. Ach maar, de onrust is ook anders, die is dieper, daarbij is je broer maar een schaduw die even hindert en voorbijgaat. De waarheid is dat ik het vertrouwen niet meer heb en als God het mij niet teruggeeft, wat moet ik dan verwachten? Maar jij kan dat niet helemaal begrijpen omdat je nooit aan God geloofd hebt.

Toen sprak hij: Het is moeilijk je daarin te raden omdat ik anders dan jij geloof. Of er mensen zijn die geen enkele seconde wankelen in het vertrouwen? Dat moeten er zijn die weinig ondervinden of met een bijzondere kracht geboren. En denk je dat er veel verschil is tussen het vertrouwen dat jij hebt en dat ik heb? Jij stelt het op God, ik op iets dat ik op andere manier God zou kunnen noemen, het is allebei hetzelfde, het besef van onze kleinheid. Waar ik aan geloof is iets dat niet wreekt en niet straft, dat blind en doof is, de mens niet hoort en niet telt. Ik kan alleen vertrouwen dat het ons voorbijgaat en niet een bliksemslag juist hier laat vallen, of ander ongeluk. Alleen dat het regent en de zon schijnt op de tijd dat wij het nodig hebben. 't Is niet veel, denk je? 't Is genoeg. Waarom zal ik meer verlangen en roepen naar een hemel die geen antwoord geeft omdat de stem zover niet reikt? En wat ik verder heb te vertrouwen, dat zit in mijn handen en in

aant.

mijn hart. Zonder goede handen geen dagelijks brood, zonder een goed hart geen vertrouwen in andere mensen. Maar ik wil je zeggen dat ik de laatste tijd niet zo zeker ben als vroeger. Het is me soms of ik een orde zie in het toeval. Ik noem het maar toeval omdat ik niet weet waar het vandaan komt. Er is nu ik ouder word een vaste weg te onderscheiden, hoe ik geboren ben, de omstandigheden, de mensen waar ik samen mee ben gegaan, wat ik gedaan heb, wat er met mij gebeurd is. Ik heb de laatste tijd meer nagedacht. Je ziet het, vrouw, dat ik ook aan het weifelen ben, al is het op een andere manier als jij. Aan besturen kan ik nog niet geloven omdat ik niet begrijpen zou waarom het met evenveel wreedheid als goedheid wordt gedaan, voor ons mensen, voor de dieren en voor de planten. Hoe kan ik je nu raden als ik zelf niet zeker ben van de weg? Zolang wij tasten in het donker is het enige de goede moed te houden dat alles wel terecht komt en mekaar te steunen. Ik voor mij, ik houd vast aan het werk dat ik te doen heb. Wat ik voorzien kan, daar moet ik heen of ik moet het vermijden voor zoveel ik kan. En voor jouw deel, kijk om je heen, over de kinderen is geen klagen en wij hebben het ruim. Dat moet voor jou immers duidelijk de zegen zijn, tenminste voor vandaag. Wat er voor morgen beschikt wordt kan niemand weten. Rechtop vrouw, jaag de gedachten weg, wees tevreden met watje vandaag in de handen hebt. Kom maar mee en help me.

Hij stond op omdat er nog viel op te ruimen, zij deed haar schort aan en hielp.

Dat deed zij dikwijls in die vroege zomer toen er veel volle manden naar de stad konden gaan en zij van het huiswerk toch een groot deel aan Fietje kon overlaten. En soms sloeg zij de kerkdienst over. Wanneer Blok op zaterdag voor de afrekening kwam en hij zag haar bezig in de tuin in plaats van in de keuken volgens de gewoonte, hield hij met een lach, die ernst bedoelde, de vinger op en zeide: Altijd bezig als de mieren! Denk erom dat brood alleen niet genoeg is.

De vrienden kwamen alle drie op een middag dat zij samen zaten, de koektrommel ging rond en Toon mocht de sigaren geven. Blok zeide: Je wordt verstandig, Valk, dat je op de rustdag ook eens rust. Een paar stapjes verder en we zien je aan onze kant.

Maar breng je vrouw mee, want die wordt wat lauw als ik mij niet vergis. Heiltje weet zeker niet dat men zo licht afglijdt als men zich niet aan het goede houdt. Ja, Blok, dat weet ik, antwoordde zij, 't is maar de vraag wat je goed noemt. Verbaasd keken zij op. Daar heb je het, zeide Hazenaar luid, de vrouw aarzelt. Altijd heb je het geweten, wat wij goed noemen, en nu vraag je ernaar. Een van beide, goed of kwaad, daar is niets tussen. En dacht je dat onze regel kwaad zou kunnen zijn? Onderzoek je wegen, vrouw. Dat doe ik, antwoordde zij, ik luister naar wat het hart mij zegt. En Peter Krien schudde het hoofd, zeggend: Buiten de wet is de overtreding en wie op het hart vertrouwt is een zot. Je weet het zo goed als wij. Leentje lachte even en zij liet haar hoog stemmetje horen: Meester, onze moeder heeft een goed hart. Allen lachten zij daarom, zij zeiden: Ja, ja, dat geloven we allemaal, maar waar wij over praten zijn dingen die een kind nog niet verstaat. En verder was het vredig gesprek, besloten met een handdruk van de vriendschap.

Het werd een lange zomer met blauwe luchten en warmte tot ver in september. Nu het kind, met het mooie weer veel buiten, allengs de zwakte te boven kwam voelde Heiltje zich verlicht en zij kon haar man geregeld helpen. Naar Kaspers zin behield het weer te lang een helder aangezicht, hij kon niet voort met de winterteelt zolang het warm en droog bleef. Hij keek dikwijls naar de einder.

Eindelijk, dat was op een morgen dat hij naar stad zou rijden, zag hij een wolkje in het noordoosten. Hoewel er een zwakke wind uit noordwest kwam waarschuwde hij Toon en de knecht de matten bij de hand te houden en tijdig te dekken als het zich dreigend liet aanzien, want in deze tijd moest men onweer verwachten. Liever was hij thuisgebleven, maar hij moest om de knagende pijn toch naar de tandarts. Het werd een drukkende dag zonder de minste wolk. Toch bleef hij beducht en zodra hij kon reed hij naar huis zodat hij al voor vier uur terug was. Toen de zon begon te dalen, met een donkerrode gloed tot boven het hoofd, verscheen er weer uit noordoost een brede bank van stapelwolken terwijl uit noordwest de frisse wind aanwakkerde. Dat wordt hard onweer, zeide Valk, eerder dan je denkt.

Haastig rolden zij de matten uit en bonden ze stevig vast, ook het zaaigoed, de fijne planten, de ruiten van de kas werden degelijk beschermd. Toen zij gedaan hadden was er alleen in het noordwesten een open gele plek, overigens was de lucht vol van zware wolken in opgestapelde banken. Recht naar het noorden stond de grootste, als een paddenstoel gevormd, zwaar en donker, grijs aan de randen; daaronder lag een andere, breder en lichter gekleurd; en daaronder, of het een voetstuk was om alles te dragen, een uitgestrekte rij van gekrulde koppen. In het oosten lag een zwarte wolk als een aambeeld. Binnen de grote wolk was het een warnet van felle kleine stralen en een gedempt rollen van donders werd gedurig gehoord. Als die twee mekaar ontmoeten, zeide Valk tegen Hendrik, wordt het zwaar vechten en die op de vlucht gaat kan misschien deze kant wat laten vallen. Zodra ik het missen kan zet ik een bliksemleider op het dak. Je moet vanavond nog maar wat blijven.

Kasper kon gerust naar binnen gaan want betere voorzorg kon er niet te nemen zijn, maar nu hij zo erg met de tanden werd gekweld was het raadzaam hulp bij de hand te hebben. Terwijl zij aan het eten zaten naderde het aanhoudend rollen, hoewel er geen slagen vielen. En de regen kwam niet. Wel werd het lichten feller zodat zij niet naar het gordijn konden kijken.

Na negenen ging Valk buiten. Het onweer scheen weg te trekken, maar het was bladstil en bij de schichten, die nu aan beide zijden, allengs weken, was te zien hoe dik en zwart de lucht nog hing. Laat Leentje maar naar bed gaan, riep hij door de deur, ze hoeft niet meer bang te zijn. Een poos later, ziende dat Hendrik slaap had, zeide hij dat hij wel naar huis kon gaan, maar de jongen antwoordde dat hij nog een halfuurtje zou blijven.

En nog voor dat halfuurtje om was barstte het weer plotseling uit. Twee harde slagen vielen er in de nabijheid, gevolgd door zwaar geluid als van ontploffing. De wind huilde en rukte aan deur en luiken, de hagel sloeg in dichte menigte op het dak. Kasper sprong op, hij hoorde gekraak van houtwerk, gerinkel van brekende ruiten. Hij liep hard naar buiten, gevolgd door de zoon en de knecht, de wind greep hem aan en trok hem voort, hij viel en zij zagen hem niet in het donker. Ook Toon viel midden in glas

en hout, Hendrik kon zich schrap houden, met de hand voor de mond. Er vielen hagelstenen met striemende klappen op hoofd en rug. Hij hoorde dat de muur van de kas werd afgebroken, de deur werd tegen zijn been geslingerd. Toen vielen er vijf, zes klompen van hagels, duidelijk op de grond, en dicht bij hem zag hij Valk staan met een grote hagelsteen in de hand, waar een blauwachtig licht af kwam.

Het was maar kort geweest. Maar het donderen en bliksemen, dat nog voortduurde, was maar kalmte bij de razernij van de wervelwind. De boel is vernield, zeide Valk, in donker is niets te doen.

Binnen moest hij zijn broer tot bedaren brengen, die in de gang stond te roepen waarom hij alleen gelaten werd.

En in de morgen, toen het stil en vochtig weer was, zag Valk de verwoesting aan. De schuur lag uit elkaar geslagen, geslingerd op het weiland, de kas in puin, de ramen vond hij in de omtrek verspreid, er was geen enkele hele ruit, zelfs geen bruikbaar stuk glas meer. In zijn rechterhand was een wond tot het been geslagen. Toen Hendrik in het dorp vertelde hoe groot de hagelstenen waren, zeide men dat hij overdreef.

Aan het huis was zelfs geen pan gebroken.

Blok kwam en zag de schade. Hij kwam weer nog diezelfde middag en hij stelde Valk gerust dat hij om weer op te bouwen rekenen kon op alle drie de vrienden. Maar Valk dacht dat hij het zonder hulp wel te boven kwam.

X

In deze winter toen, met veel beslommering, de verdienste gering bleef en er bij metselaar, timmerman en glazenmaker grote schuld werd aangegaan, had Kasper Valk nog minder tijd zich te bemoeien met de onaangenaamheden binnenshuis. Er was weinig over geschreven, Thomas had zich verzet, hij had gezegd dat hij er niet van horen wilde, maar op een dag met sneeuw was Christien toch gekomen, gevolgd door haar koffer, armoedig in de kleding, en zij had gevraagd of zij mocht blijven tot zij een betrekking vond daar zij nergens tehuis had. Hij schold en hij verweet haar, hij wilde haar de deur uitjagen, tot Heiltje tussenbeide kwam en het kamertje naast het zijne werd gereedgemaakt.

Van die dag was er getwist in huis. Eerst werd alleen de stem van Thomas gehoord, gedurig brommend, met uitbarstingen van heftig vloeken, terwijl de stem van zijn vrouw zacht en jammerend klonk, om medelijden vragend. Heiltje en de beide dochters hoorden hen al 's morgens vroeg in de slaapkamer; daarna in de woonkamer waar zij alleen zaten aan het ontbijt. En weldra begon Christien zich te weren met het antwoord, zodat ook haar stem luid klonk in het gekijf. Wanneer Thomas uit was zat zij met een boos gezicht bij het venster, haastig breiend, maar zodra hij thuiskwam keek zij op of zij wachtte wie er beginnen zou, en er werd opnieuw gescholden en getierd. Ik begrijp niet hoe je het uithoudt, zeide Blok tegen Heiltje, jullie bent niet wijs dat je je uitslooft voor zulke schepsels.

Wanneer Mijntje kwam liet Heiltje haar liever bij haar in de keuken om de ruzie niet aan te horen, ook de dochter en de zoon van Blok, ook de dochter van Hazenaar, die tegenwoordig dikwijls in de avond even binnen liepen voor gezelschap van Sofie, zaten in de keuken omdat in de kamer de broer en zijn vrouw zich zelfs voor vreemden niet bedwongen in hun twist. Als die zeer luid werd en zij hoorden dat Thomas op de tafel sloeg en stampte

aant.

op de vloer, werden de jongeren stil in het gesprek, de ouderen keken elkander aan. Dan kwam Thomas in de gang staan roepen dat hij koffie verlangde en Kasper moest gaan om een kalm woordje met ze te spreken en een eind te maken aan de ergernis.

Na een poos verminderde het gerucht. Het brommen van Thomas klonk wel even luid, maar niet zo aanhoudend meer, het was of hij luisterde en Christien sprak met een gedempte stem. Zij gingen vroeg naar de slaapkamer, maar ook daar waren zij nog lang te horen. Toon wist te vertellen dat zij samen dronken en balletjes snoepten, hij had haar met de kruik gezien die zij gauw wegbracht en dat zij dikwijls snoepgoed kocht wist men in het dorp. En spoedig dronken zij niet meer in het geheim want als er een glaasje gebroken was kwam Christien een ander halen, zij zeide dat het voor hem was en dat het hem tenminste rustig hield, maar het was aan haar te zien dat zij ook dronk.

Thomas werd weer buiig. Toen hij eens aan het eten driftig uitviel tegen Sofie zeide Kasper dat er geen onbetamelijkheid in huis mocht zijn en dat hij aan de waarschuwing moest denken. Thomas vloog in woede op, hij schreeuwde: Wil je mij op straat zetten? dat durf je niet want ik steek de boel in brand. Maar die middag was hij stil. Heiltje zag hem bij de kachel zitten met een traan die over de wang gleed, zich langzaam wrijvend aan het voorhoofd. Zij begreep het niet. Als zij binnenkwam en zij hoorde hem zuchten, maakte de vrouw met spot op het gezicht een beweging met het hoofd, alsof zij zeggen wilde dat hij zich aanstelde. Christien zeide haar eens: Hij zucht alleen maar als jij binnenkomt, voor mij heeft hij niets dan barsheid. Thomas had weer een tijd van zwijgen, afgewisseld door een nieuwe eigenaardigheid, die bij vlagen opkwam. Hij kon als iemand iets zeide en meestal aan het eten, de laatste woorden nazeggen, enige keren achtereen. Eerst meende Heiltje dat hij het deed om te plagen, maar zijn gezicht bleef er ernstig en zelfs een beetje weemoedig bij. En toen Kasper vroeg waarom hij het deed begreep hij de vraag niet eens. Het was een gewoonte die een paar weken aanhield en de anderen verveelde, vooral Toon ergerde zich zodat hij soms kwaad zeide: Schei toch uit met dat malle napraten.

De jongen was stiller dan gewoonlijk, ook dikwijls ongeduldig.

aant.

Van hem kwam de verstoring waarbij de last, door de broer en de schoonzuster veroorzaakt, vergeten werd. Zowel Kasper als Heiltje had al een paar malen gevraagd of iets hem hinderde, maar hij had telkens geantwoord dat hij het met zichzelf moest klaren. En op een avond, toen zij gedaan hadden met de bakken, vroeg hij zijn vader te spreken. Hij wilde hier niet blijven, hij had getracht zich eroverheen te zetten, maar het werd hem te zwaar. Hij had omgang gehad met een meisje en zij had zich van hem afgekeerd voor een ander. Hij zou en hij moest weg, want hier werd het een leven van ongeluk. Kasper hoorde in de toon dat hij besloten was en hij wist dat de jongen hem geleek in de onverzettelijkheid. Daarom zeide hij: Goed, dan zullen wij werk op een andere plaats voor je zoeken. Dat wilde hij niet. 't Is maar een klein land, zeide hij, en ik zou toch maar hiernaar toegetrokken worden. Ik moet ergens gaan waar ik niet weg kan. Ik wil als soldaat naar de Oost. Dat zou jammer zijn, antwoordde de vader, je hebt een mooi vak en je bent een goed werkman. Je zal er spijt van hebben als je het verlaat voor het soldatenpak, denk er nog eens over.

Er werd tussen Heiltje en Kasper veel over gesproken, altoos achter in de tuin, zij deden hun best de jongen eraf te brengen. Kasper begreep dat hij zijn wil zou doen, hij zeide dat hij op die leeftijd anders gehandeld zou hebben, maar hij had toen al een vervulling gevonden in zijn werk en de jongen was nu eenmaal vol van de genegenheid. Maar Heiltje, hoe meer zij geloofde dat hij toch gaan zou, hoe meer zij vreesde. Eenmaal moest een kind het huis verlaten, maar hij was nog zo jong en zes jaar lang zou zij hem niet zien.

En op een dag zeide Toon dat er genoeg gepraat was. Zijn moeder zweeg. Zijn vader stemde toe. Als je denkt dat het moet, zeide hij, kan ik je niet tegenhouden. Je bent van goed hout gesneden, dus kunnen wij vertrouwen dat je terechtkomt. En Toon ging naar Harderwijk. Toen hij een maand later vertrok stonden Kasper en Heiltje met de twee dochters op de kade voor de boot. Er waren op het voorschip soldaten die riepen en de petten zwaaiden, er waren op de wal vrouwen met de zakdoek aan het gezicht. En de zakdoeken wuifden. Toen gingen de Valks zwijgend weg met de andere mensen, allen met een vraag in het hart: Wanneer en hoe?

aant.

Kasper Valk moest een tweede knecht nemen bij de drukte van de zomertijd. Ook was hijzelf langzamer geworden, na het letsel aan de hand. Meer dan een halfuurtje kon hij het mes niet vasthouden zonder pijn in de duim te krijgen en hij, die altijd met de hand in de aarde had gewerkt omdat men zo beter met de wortels deed, moest nu het poothout gebruiken. Ook de gebukte houding vermoeide, hij moest zich vaker even oprichten. En op zondag zat hij langer bij Heiltje achter het huis, meestal zwijgend in gedachten. Heb je wat? vroeg zij eens. Nee, antwoordde hij, niet meer dan een ander mens. Het maakt verschil of ik het werk samen met de jongen doe of met de knechts. Ik had gedacht dat de tuin later voor hem zou zijn. Je vergeet wel eens dat het anders uitvalt. En dan denk ik soms hoe het moet gaan als ik een ongeluk kreeg. Het leven is ongewis en vroeger bekommerde ik mij daar niet om. Maar men leert wel dat men een steun kan nodig hebben.

Toen zat Heiltje zwijgend. Eerst op een andere dag zeide zij als antwoord: Maak je niet bezorgd voor de tijd, wij kunnen immers niets doen tegen de dingen die komen moeten. Het is de eigen kleinmoedigheid die ons doet twijfelen. Al mogen er harde dingen zijn, de zegen is nog zo groot dat wij hem niet kennen.

Zij sprak niet van haar eigen kwelling. Van de dag dat de zoon vertrokken was maakte Thomas het haar lastig en als zij zeide dat hij het reeds verteld had en uit de kamer wilde gaan, hield hij haar bij de arm vast, tot zij zich losmaakte, maar zelfs in de keuken volgde hij haar. Dan moest zij hem verder aanhoren. Hij vertelde van de tijd toen hij officier was in de Oost. Christien lachte erom, want hij had daarginds de meeste tijd in het hospitaal doorgebracht en wat hij vertelde was ook zo mal dat zelfs Leentje erom lachte. Op Atjeh, zeide hij, werden de soldaten, die in handen van de vijand vielen, de oren afgesneden en nog erger verminkt, te vreselijk om te zeggen, hij had het zelf gezien. En soms werden zij gruwelijk gemarteld, zodat er van een man niets dan de romp overbleef. Dan konden onze troepen vreselijk tuchtigen. Hele dorpen werden verbrand, de vrouwen en de kinderen de hersens ingeslagen. Er was ook de sluipmoord waarbij er zo veel vielen, door langzaam werkend vergif of door kwaadaardige ziekten. Hoeveel van de jongens, die als koloniaal gingen, keer-

den er terug? kon Heiltje dat zeggen? Dan was zij niet zo dom geweest haar zoon naar de slachtbank te sturen.

Het waren zotte verzinsels, dat wist zij wel en zij begreep dat hij ze vertelde om haar bang te maken. En niettemin verwekten ze onrust. Hij herhaalde het ook zo dikwijls dat de woorden haar in het gehoor bleven. Hoe zij zich ook voorhield dat een moeder haar kind niet te allen tijde onder het oog kon houden en dat zij immers op beter vertrouwen mocht, door de malligheden van Thomas verzezen er nare beelden in haar gedachten. Zij droomde ervan. En zij werd kwaad tegen Thomas, zij snauwde hem toe: Schei uit met die domme praat, nare vent. Hij herhaalde enige keren: Nare vent. Maar toch heb je het zelf gedaan en Toontje krijgt zijn loontje.

Ook Sofie wilde hij plagen met zijn verschrikkingen. Zij luisterde geduldig en zij bleef bij hem staan, hoewel hij soms lang vertelde en haar van haar bezigheid hield, zij sprak niet tegen, zij zeide alleen: Ja 't is erg, dat zal dan wel zo zijn. Of: Ja, u hebt gelijk. Met haar eindigde hij in onverstaanbaar brommen, tot hij weer naar zijn kamer ging waar dadelijk Christien hem volgde. Daar werd dan weer getwist gehoord, soms gefluister, soms gegiechel van de vrouw.

Wekenlang was hij bezeten van de schrikvertelsels, maar wanneer hij ze voor Leentje deed was het met zachtheid in de stem en op meewarige toon. Dan streek hij haar over de schouder of de arm, zeggend dat hij het haar niet vertellen zou als het niet was dat oom de beroerde gedachten niet van zich af kon zetten. Die Toon is een broer van je, weet je, en je hebt er maar een. Ik heb er meer gehad, maar als ik zeg: mijn broer, dan is het Kasper je vader. Mijn broer en ik, wij zijn verbonden, wij horen bij elkaar en als hij van mij weg zou gaan zoals Toon van jou, ik weet niet wat ik doen zou. Ik ben bang dat ik naar de hel toeging, maar wat dat is kan jij toch niet weten. Misschien wachten ze daar al op me. Als mijn broer mij maar niet loslaat. Maar jij bent een braaf kind. En daarbij kneep hij haar zo hard in de arm dat het haar pijn deed.

Toen haar moeder een blauwe plek zag zeide Leentje dat zij het naar vond ervan te spreken, want zij hield wel van oom Thomas, maar hij kon haar soms zo angstig maken. Kasper moest

hem onderhouden, om voorzichtig met het kind te zijn, dat nog teer was en overstuur raakte van zijn griezigheden. Thomas schrok, dat hij haar kwaad gedaan zou hebben, hij die juist zo zacht tegen haar was. Hij kon het niet helpen, misschien kwam het omdat hij tegenwoordig iets roodachtigs voor de ogen had, maar het zou niet weer gebeuren. Hij hield woord, hij sprak met tederheid tegen Leentje en dikwijls vroeg hij haar toch nooit bang voor hem te zijn.

Er kwamen toen stille tranen in huis. De moeder had wel iets aan Sofie gemerkt, maar zij had gedacht dat er misschien kleine onenigheid was geweest met de jonge Dirk. Van Mijntje Blok hoorde zij dat het meisje niet van verkering wilde weten, omdat zij zwak en ziekelijk was en geen overlast wilde zijn. Negentien jaar was zij nu, altijd mager en hoestend en daarom, had zij gezegd, was het beter van elkaar af te zien. Toch bleef de jonge Dirk komen, met zijn zuster, met dochter en zoon van Hazenaar, en de jongelui maakten op de zomeravond vrolijkheid achter het huis, met spelletjes of met liedjes samen gezongen, het lachen kon zo luid en helder klinken dat het bij de andere woningen te horen was. Soms gingen zij met vijf of zes bij lichte maan nog laat langs de weiden lopen en kwamen lachend en roepend thuis. Maar als de moeder in de slaapkamer kwam vond zij Fietje daar voor de tafel met de kaars, de kam nog in de hand, de wangen nat. Zij schudde het hoofd bij al wat haar moeder zeide, zij antwoordde alleen: Later misschien, wie weet, maar het moet veel met mij veranderen. Het verdriet van deze dochter was maar een lichte schaduw waar alleen Heiltje van wist.

Maar in de winter kwam er duisternis met grote tranen. Het begon met een verkoudheid en Heiltje lette er pas op toen zij zag dat Leentje zo lang stilzat. Dit kind had zo veel op bed gelegen dat de moeder haar liever op de been hield dan haar weer te zien liggen, maar het moest en zij hield zich gereed opnieuw beproefd te worden. Van de ondervinding geleerd wist zij wat er te doen was, maar toen Mijntje Blok kwam kijken gaf zij de raad liever de dokter te halen. En de dokter zeide dat het verstandig was, want veel kon het kind niet weerstaan. Er moest weer de kachel gezet worden, Heiltje bleef van het eten weg en toen Thomas hoorde

dat de dokter terug zou komen hield hij plotseling op met zijn rumoerig praten. Hij moest weer bij het bed zitten, hij vergat zijn glaasje te gaan drinken. Men hoorde hem niet lopen, men hoorde zijn stem haast niet, behalve als hij tegen Heiltje sprak, gedempt en diep. Hoe het kwam wist zij niet, dat zij zijn aanwezigheid aan het bed minder verdroeg. Hij zat heel stil, zoals andere keren, en dat hij ook haar waarschuwde stil te zijn, alsof dat nodig was, liet zij maar begaan. Maar het was haar of hij haar verdringen wilde en dat liet zij niet toe. Het werd een stille strijd tussen hen. Zij bleef zitten aan het hoofdeinde ook als zij iets te doen had, om te voorkomen dat hij haar plaats zou nemen. En wanneer hij er al zat fluisterde zij hem toe dat hij op moest staan. Soms deed hij of hij niet hoorde, zodat zij hem aan de arm trok. Dan liep hij geluidloos door de keuken of door de gang heen en weer.

En toen het na een paar weken erger werd zeide de dokter tegen Thomas dat te veel gezelschap niet goed was. Thomas wilde dat Heiltje uit de kamer zou blijven, zij antwoordde niet en deed de deur op slot. Hij bleef voor de deur staan wachten op de gelegenheid om binnen te komen. Heiltje werd er moedeloos onder zoals haar zorg en haar verdriet gestoord werd. En eens, toen zij uit de kamer moest komen, greep en trok hij haar aan de arm, zo hard dat zij een kreet niet onderdrukken kon. Het kind vroeg toen of haar vader niet even bij haar kon komen zitten. Fietje ging hem halen. Kasper zeide tegen zijn broer: Je blijft in de zitkamer en hier mag je komen als je geroepen wordt. Thomas ging zwijgend heen. Hij deed ook geen poging meer om bij het bed te komen. En de volgende tijd kwam Kasper om het uur zijn vrouw aflossen. Zij waren erbij toen Leentje stierf op een middag dat het sneeuwde. De vader droeg met de drie vrienden het kind weg, de moeder en de zuster, de jonge vrienden volgden, en het was Blok die bad aan de rustplaats. Toen zij terugkeerden hoorden zij dat Thomas heen en weer liep in zijn kamer, Christien bracht hem de koffie.

Heiltje zat die dagen in de keuken veel met de Bijbel voor zich, maar dikwijls staarde zij. Wanneer Blok of zijn vrouw haar opzocht luisterde zij naar hun woorden of zij erover moest nadenken. Ja, zeide zij, ik dank je. Alles wat tot vertroosting gezegd kan

aant.

worden heb ik al vernomen en toch blijft er nog een raadsel. Wij worden uitgekleeft, wij komen in de kou te staan, en alles zal wel zijn reden hebben. Maar soms denk ik dat het een kinderachtig gezegde is, dat na de regen de zonneschijn komt. En ik vraag mij af hoe lang de mens beproefd moet worden eer hij de kroon des levens ontvangt. En hoeveel een christen lijden moet. Is daar geen maat voor? Ik ben bereid tot alles wat God mij zendt, ik zal niet vragen waarom er gekastijd wordt. Maar ik ben zwak, ik ben bang dat er een tijd komt dat mijn ziel de genade niet meer achten kan. Zondig ik en ga ik verloren, valt dan alle schuld op mij? Ja, hoor ik een stem zeggen, ja, omdat je niet genoeg gelooft aan je verlosser. Ik wil het wel, maar ik ben zo bang dat het te veel wordt. Wij zijn niet allemaal gelijk, Blok, niet allemaal even sterk. Een ander staat weer op als hij na jaren van vruchteloze zorg in de knieën zakt. Ik spreek niet van andere dingen. Bid jij voor ons.

En toch moest zij zich oprichten om Kasper gade te slaan. Er was een andere stilte over hem dan de gewone zwijgzaamheid. Hij ging langzamer, maar even vast. Achter in de tuin zag zij hem, hoe hij zich soms ophief van de bakken, het leek of hij groter was, zo recht stond hij. Lang hield hij het gezicht naar de wolken, niet om te zien wat weer het geven zou, want hij keek naar dezelfde plek. Dan weer keek hij om zich heen of hij iets zocht. En altijd beschouwde hij ook even zijn duim en wreef eraan. Wanneer zij bij hem kwam staan sloeg hij zijn ogen op met een zachte blik en ging rustig voort met het werk. Van Hendrik hoorde zij dat hij in deze dagen wat vergeetachtig was, hij liet het plantwerk halverwege liggen, hij wist soms niet waar hij het gerei had neergezet. De knecht dacht dat hij zich moe voelde want hij bewoog zich of hij stijf in de rug was. Zij vroeg er hem naar, maar hij antwoordde dat hem niets scheelde. Van Hazenaar hoorde zij dat hij, wanneer hij in de stad was, daar wandelde en niemand scheen te zien. Net zoiets vertelde Blok, die van meer dan een kant had horen zeggen dat hij niet oplette op de weg, als het geen vertrouwd paard was kon er iets gebeuren. Met Thomas sprak hij nauwelijks, maar als die vloekte werd hij streng en zeide dat hij hem ten leste nog de deur uit zou zetten.

Ook met Heiltje sprak hij weinig. Zij zaten nu meestal 's avonds

in de keuken tot na het uur dat Sofie naar bed was gegaan. Eens brak zij de stilte en zeide: Kasper, het ergste gaat voorbij en er komt een tijd dat wij dankbaar zullen zijn voor wat wij mochten behouden. Het is niet dat, antwoordde hij, niet wat wij behouden of wat ons allemaal eens ontnomen wordt, maar het is waarom. Misschien leren wij verder zien, later op de dag. Bidden en werken, dat geeft verzachting.

Het was dat voorjaar een rustig huis waar zelfs het blaffen van de hond een goed geluid had en Sofie kon weer achter in de zonneshijn zitten bij haar bloemen die opengingen.

XI

Het baatte niet wat de moeder en de dochter deden om Christien van haar slechte gewoonte af te brengen en haar op te beuren, of zij vriendelijk spraken en haar gezelschap wilden houden, want zij hadden medelij met haar, al was er dan weinig genegenheid. Zij beklagde zichzelf, dat niemand ooit om haar gegeven had, zij huilde en verkoos alleen te zitten in haar kamer. Het was waar dat zij er met de fles zat en dat van de drank de weemoedigheid verergerde, maar hoe dat mocht zijn, eenzaam en verdrietig was zij toch. Nu er weinig getwist werd, omdat Thomas bijna heel de dag van huis was, gaf zij geen last, zelfs bleef zij dikwijls van het eten weg. Alleen was het treurig haar te zien, met de mond altijd tot huilen staand, slordig in de kleding en de haren. Zo kwam zij, zodra Thomas daar binnenging, haastig uit de slaapkamer om niet alleen met hem te zitten, zij zeide dat zij bang voor hem was, zo stil hij zich hield, en dat de anderen niet eens merkten dat de man niet helemaal goed bij het hoofd was. Thomas had een bui van star zwijgen die lang aanhield. Geen enkel woord sprak hij en hij liep zacht of niemand hem horen mocht. Al vroeg in de morgen ging hij uit, hij werd gezien langs de weilanden en langs de vaarten, dan kwam hij in de warande van het koffiehuis rusten soms al voor de bediende er alles op orde had. Men liet hem alleen omdat hij eens driftig tegen de kastelein was uitgevaren dat hij geen praatjes wilde horen. En hij zat er met zijn gedachten.

Altijd kwam de ergernis terug, eerst over zichzelf, maar daar zag hij zoveel donker dat hij er niet aan denken wilde. Dan over de ellende waarin hij gedreven werd en daar kon hij anderen de schuld van geven. Hij kon het niet helpen dat hij meer wist dan een ander. Zijn broer had alleen handen, geen hoofd, hij begreep niets van de grond waarop hij stond. Een slecht huis was het en hij deed beter er zoveel mogelijk vandaan te blijven. zodra hij de vlonder overging voelde hij het verschil, het werd fris, gezond,

er kwam weer orde in zijn hoofd. Wat het zijn kon begreep hij niet, maar hij voelde hoe het opsteeg, door zijn voeten, door zijn benen, vooral bij de bank waar hij met het kind had gezeten. Een vergif was het, bleek, groenachtig. Als hij dronk zakte het, maar hij kon niet heel de dag drinken. En altijd had hij de angst dat het bij zijn hoofd kwam. Dan werd het zwaar en zag hij de dingen die hij verzwijgen moest. Misschien was het niet verstandig ervan te zwijgen, want het stapelde zich maar op, het werd erger en erger. En als hij alles zeggen moest zou zijn broer hem wegjagen en dan was het gedaan. En wat hem benauwd maakte was de gedachte dat het toch moest komen, door niets tegen te houden, behalve als zij weggingen van die vervloekte plek. Dat zij nog niet gezien hadden dat de dood daar zwierf en dat was nog niet het ergste. Al wat er maar zwart kon vallen, viel daar. Hij had het gezegd, maar hij moest zijn mond houden. Misschien was het beter dat hij het zelf ook niet zag, want als hij er zich eens iets van ontvallen liet, hielden zij hem voor de kwade. Beroerd was het wel dat hij nooit iets vrolijks had kunnen zeggen, altijd de zwarte boodschap bracht. Maar de schuld lag bij hen, omdat zij hem gedwongen hadden hier te wonen. De schuld lag vooral bij Heiltje, met al dat bidden dat zij deed. Dat trok immers de rampen aan. Het was beter je te verstoppen bij onweer dan buiten te gaan staan en te zeggen: hier ben ik, de slechte zondaar. En zij wisten zelf dat God hard sloeg. Het hart van een mens was een kuil die men niet peilen kon, zo diep, en boordevol met dingen die beter in donker bleven, in plaats ze voor de dag te halen en dan nog onnozel te zeggen: kijk, dat zit erin. De schuld lag bij Heiltje, die hem van de winter had weggejaagd van het kind. Hij had het voelen komen, even duidelijk als hij ook het onweer voelde komen. En nu was er weer iets, wel nog ver, maar het naderde.

En op een morgen, toen Kasper niet thuis was, kwam hij in de keuken en brak het zwijgen. Sofie, die buiten zat, hoorde hem door het open venster. Ik zal je wat zeggen, zeide hij, maar je moet niet kwaad worden, je moet me niet wegjagen. Je denkt dat ik niet zien kan, maar ik zie meer dan jullie. Ik heb je al dikwijls gewaarschuwd en je hebt me niet geloofd. Zolang jullie op deze plek blijven wonen, stapelen de rampen zich op. Kasper wil er

niet van horen, wees jij dan verstandig, wat jij hem zegt, dat doet hij. Hij kan ergens anders toch ook wel werken. Je gelooft aan God, waarom geloof je dan niet dat er iets vervloekt kan zijn? Ik zeg het niet om te plagen, ik word zelf maar gedreven. Van deze grond komt niets dan onheil. Je hebt nog maar één kind.

Zij zei: Wij hebben er twee, Thomas.

Twee? vroeg hij verbaasd. Ja, er is nog die andere, maar ver weg. Des te meer reden voor je om op te passen. Maar ik zal je nog meer waarschuwen. Het ergste zou zijn als mijn broer iets overkwam. Waarom wij broers zijn kan jij niet begrijpen en ik kan het je ook niet zeggen. Mijn broer en ik, wij zijn maar kale vogels van december, als de ijzel op de velden ligt. Dan is het koud. We pikken wat, we zoeken wat, we vinden wat, we vliegen verder. Hongeren is het. Als de ene valt, wat moet er van de andere komen? Niets dan slecht. Niets dan slecht.

Zij onderbrak hem en zeide: Dat is een oud stokpaardje. Maar je moest begrijpen, Thomas, dat wij hier niet weg kunnen. Een andere tuin is niet een-twee-drie aangelegd en bewerkt. En trouwens, Kasper werkt hier al zoveel jaren, niemand zal hem overtuigen dat het hier niet goed is.

Je bent gewaarschuwd, herhaalde hij, we spreken er niet meer over. Maar je denkt eraan.

Hij sprak er nog enige keren over, maar kort, altijd als hij dacht dat zij alleen was. Eens schrok hij toen Sofie het hoofd door het venster stak en zeide: Wees toch stil met die sombere dingen, u maakt moeder maar ongerust om niets. Dat is lelijk van je, antwoordde hij, om af te luisteren en te bespieden.

Daarna zweeg hij ervan. Maar waar Heiltje hem ook zag merkte zij dat hij het gezicht naar haar gekeerd hield met dezelfde uitdrukking erop, alsof hij haar nu zonder woorden eraan herinneren wilde. En zij dacht ook aan de waarschuwing, al wist zij dat er geen zin in was. Zij dacht aan het huis, aan wat zij er beleefd hadden al de jaren dat zij er woonden. Veel zonnige dagen waren er geweest, maar het was waar dat er altijd ergens een schaduw had gelegen, van de tijd af tenminste dat de schoonbroer was gekomen. Zij had er ook veel leed gekend. En de zorgen, die haar te dragen werden gegeven, waren misschien niet zwaarder dan

die van anderen, maar zij was ook bij de minste door de angst gekweld geworden. Zij zag er oud uit. Misschien was er iets van aan, dat het huis of de grond waar het op stond, iets had, men hoorde wel meer van zonderlinge dingen, te zot om aan te geloven en waar men toch de verklaring niet van wist. Het ongeluk was hier gekomen, meer dan eens, klein en groot. Het was te dwaas te denken dat de plaats daar iets mee te maken had. Hoe langer zij erover dacht, hoe meer zij zich van kleine ongelukken herinnerde. Wat was er met Leentje al niet gebeurd in haar korte leven. Eigenlijk was zij de enige die hier nooit iets had gehad, behalve veel verdriet en angst. Maar zij wilde er niet aan geloven. Het was immers niets dan inbeelding van Thomas, al moest zij erkennen dat het hardnekkig bij hem terugkeerde, al jarenlang.

Zij sprak erover met Mijntje en met Blok, dat de schoonbroer haar weer lastigviel met narigheden te zeggen over het huis en over de grond. Blok zeide: Malligheid. Ik geef toe dat er huizen zijn die je dadelijk toelachen, ook als ze leeg staan, en andere waar de somberheid je overvalt. Maar dat komt door het licht van de vensters, door de kleur van de wanden, van de zoldering. Het komt vooral ook door de mensen die er wonen, die maken een huis tot wat het is. In het huis van een goed en godvrezend man voel je de rust al zodra je de deur binnenkomt. Ik mag wel zeggen dat ik het hier niet altijd vrolijk heb gevonden, maar als er een druk hing, dan kwam dat toch niet anders dan van je zwager. Zonder dat was het altijd een helder huis.

Toen zette zij de gedachten van zich af. Maar op een keer, terwijl zij bij Kasper stond te kijken naar een molshoop, was hij het die begon te spreken over wat Thomas vroeger eens had gezegd over de grond. Het is goede grond geworden, zeide hij, de mol wordt hier haast nooit gezien, al zit er genoeg voor hem te eten. Alleen, voor de bouw van zoveel jaren achtereen is het wat klein, het kost met het wisselen altijd veel overleg waarvoor ik een stuk gebruiken wil. Alles slijt en we worden ouder. Nu ik niet zo vlug meer ben heb ik de tijd om me rekenschap te geven. Iedere grond is goed, ook de minste, als je maar weet hoe je ermee om moet gaan. Lijkt de grond onwillig, vraag je dan af hoe je je ermee gedragen hebt. En zo is het niet alleen met de grond, vrouw, maar

met de hele wereld, met het lot dat je er vindt. Voor mij is het tijd om rekenschap te geven en van veel dingen het waarom beter in te zien. Ik begin te denken dat niet alles toeval is wat er met ons wordt gedaan. Maar begrijpen doe ik het niet.

Heiltje bleef op die zachte zomerdagen dikwijls bij hem, kijkend naar zijn werk of helpend met een kleinigheid. Zij merkte op dat hij zich meer oprichtte dan zijn gewoonte was, de bakken overzag en scheen te weifelen. Nee, zeide hij dan, ik ben er weer niet met het hoofd bij geweest, ze staan te dicht op mekaar. Op mijn jaren dacht ik dat men nog op zijn beste kracht is, maar ik schijn te verminderen, de handen langzamer, het hoofd zonder de ware aandacht. Zij zeide dat er immers geen reden was voor zwaartillendheid, en hij glimlachte en ging voort. Zij werd gewaar dat hij veranderde. Misschien was het de natuurlijke verandering die van de tijd kwam, men slaat er geen acht op omdat het beetje bij beetje gaat. Wanneer kwam het eerste grijze haar? wanneer lette men er niet eens meer op? en wanneer was het de kleur van de jonkheid kwijt? Zo was het haarzelf gegaan, zo zag zij nu opeens meer wit dan donker in zijn baard.

Ook de vrienden merkten dat er iets aan hem veranderde. Hij werkte rustig en de grond bracht geregeld voort, maar als er vroeger een van hen bij hem stond, bleef hij bezig en antwoordde weinig, de aandacht meer bij de taak dan bij de woorden, terwijl hij nu de hark opzij zette, meeliep langs de erwtenhagen en met een berustend lachje, het hoofd soms knikkend, luisterde naar de opmerkingen. Van een klein onderwerp komende spraken de vrienden algauw: over hogere dingen, over de eerlijkheid en de reinheid, de waarheid en het geloof, hij sprak gewoonlijk over zijn planten. Maar tegenwoordig had hij meer oor voor hetgeen zij zeiden, hij antwoordde dikwijls: Daar kan je wel gelijk in hebben. Er viel ook, wanneer zij op zondagmiddag naar de gewoonte alle drie kwamen, met Mijntje erbij en de grotere kinderen, nauwelijks meer strijdigheid in het gesprek te horen. In de kring achter het huis klonk er gulle vriendschap in de stemmen van de vrienden, al mocht het oordeel streng zijn, zachtheid in die van Kasper Valk.

Toen hij gezegd had dat de natuur geheimen had die de mens

aant.

niet doorgronden kon, sprak Blok: Je praat maar altijd van de natuur, maar is die dan stom voor jou? Is de natuur dan niet de gehoorzame knecht? Zie je er dan geen vaste orde in? Je legt een zaadje in de grond en zoals alle zaden in alle tijden gedaan hebben, schiet het eerst zijn wortel in de grond om zijn eten en zijn drinken, dan zijn stengel naar het licht, van klein wordt het groot en het draagt zijn vrucht. Jaar in jaar uit heb je hetzelfde waargenomen en je hebt daar de geschreven wet niet in gezien. Wie heeft die wet gesteld? Van wie zijn die geheimen?

Peter Krien sprak: Wat zijn je handen anders dan werktuig? Je spit ermee, je plant ermee. De planten groeien en je krijgt je brood. Dat heb je jaar in jaar uit gezien en je hebt gedacht dat het de planten zijn waar je het loon voor je werk van krijgt. Niet verder dan je neus heb je gekeken als je nog altijd denkt dat daar de geheimen schuilen.

En Hazenaar sprak: Je hebt de Grote Beer aan de lucht gezien, lichtjes waar wij niets van weten behalve dat zij in alle eeuwen in dezelfde figuur bij elkaar blijven. Dat noem je orde. Denk je dat je die orde ooit begrijpen zal? Je hebt ook de storm gezien die onverwachts komt, zonder regel, de bliksem die nu hier valt en dan daar. Dat noem je toeval en wanorde. Maar denk je dat de orde en de wanorde samen kunnen zijn in het bestel?

Het was gewoonlijk Blok die verzachtte. Hij zeide: Met alle kortzichtigheid ben je een brave man en goed van wil, dat weten we allemaal. Daarom begrijpen we niet dat je blijft zoeken waar niet te vinden is, waarom je niet in de verborgenheid van je hart het geloof zoekt dat er een verlosser leeft. Dat blijven we voor je hopen.

Kasper Valk ging met zijn gedachten, Heiltje met de hare. De broer, de hele dag buitenshuis, zweeg weer van zijn narigheden, zijn vrouw bleef meestal in haar kamer. Als het werk gedaan was zat Sofie te breien, met de hond slapend bij haar. Zo ging de ene zomerdag na de andere met klare luchten, met zon of regen over het stille huis.

Toen stak plotseling de onrust op. Van Toon waren er maar drie brieven gekomen, de laatste drie maanden geleden, waarin hij schreef dat het hem goed ging en dat het hem best beviel. Nu

kwam er een korte brief, gericht aan Valk, geschreven door een officier, die mededeelde dat zijn zoon, de soldaat Valk dienende bij de artillerie, was afgekeurd voor de dienst en terugkeerde naar het vaderland met genot van een jaargeld. Het eerste wat Heiltje zeide was het voor Thomas te verzwijgen.

Zij begrepen dat hij afgekeurd was wegens een gebrek, maar wat er gebeurd was stond niet vermeld, noch wanneer hij terug zou komen. En het was vreemd dat hijzelf niet een woordje had geschreven.

Het werden dagen, lange dagen van ongerustheid en verwachten, van elkander aanzien, de ogen afwenden zonder spreken. Heiltje stond veel aan de deur, Kasper zocht dit of dat, van het ene groentebed naar het ander, zonder veel te doen. Wat gaf het elkaar te vragen wat het zijn kon? Hij ging naar de burgemeester om te weten waar hij meer bericht kon horen, hij kreeg de raad te wachten. Kasper herinnerde zich de woorden die de jongen gezegd had, dat het hier een leven van ongeluk zou worden. Daarom was hij weggegaan, nu werd hij hier teruggestuurd. Wat moest er verder met hem gedaan worden? Maar het gaf niet daarover te denken zolang zij niet wisten wat er gebeurd was. Heiltje vermeed naar het gezicht van Thomas te kijken. Er werd aan het eten geen woord gesproken.

Op een morgen bracht een jongen de boodschap of Valk in het koffiehuis wilde komen, er was iemand die hem spreken wilde. Toen Kasper er kwam zag hij zijn broer binnengaan en voor de deur stond een sergeant die groette en hem aansprak. Valk, zeide hij, het is beter dat wij even buiten het dorp lopen. Zwijgend gingen zij. Voor een weiland stonden zij stil en de sergeant sprak: Vanmorgen ben ik langs uw huis gelopen en ik zag u, en ik zag uw vrouw, maar ik kon het niet over me krijgen om binnen te gaan. Het is een treurig bericht dat ik breng. Uw zoon keert niet terug.

Valk nam de pet af, sloot de ogen en vouwde de handen, de sergeant zag dat zijn hoofd kaal was. Na een ogenblik ging hij voort: Ik zal het u maar kort vertellen, want het is een droevige geschiedenis. Hij kreeg een ongeluk met een granaat, die sprong, hij verloor allebei de handen. Ik kwam terug met hetzelfde schip. Al kort na het vertrek heb ik hem een paar maal horen zeggen

aant.

dat het beter zou zijn als hij niet terugkwam, beter één harde slag, zei hij, dan jarenlang verdriet. Ik heb op hem gelet, maar als men weg wil is er niets aan te doen. Op een avond is hij van het schip verdwenen. Er viel niet te zoeken op het wijde water. Ik moet u eerlijk zeggen dat ik het ook beter zo voor hem vond dan een leven van ellende voort te slepen. Het is een harde slag. De mens is maar zoals een blad dat van de boom valt. Wees maar zeker dat dit een droevige taak voor mij was en mag een ander een betere troost dan ik voor u weten.

Valk opende de ogen, gaf hem de hand en zeide: Dank u. Nu heb ik de taak het mijn vrouw te zeggen.

De sergeant vergezelde hem tot de vlonder, groette en ging haastig heen. Heiltje kwam aan de deur. Op een wenk van Kasper volgde zij hem de tuin in tot achter de schuur, daar bleven zij staan en zij hief het hoofd tot hem op. Zij wist wat hij te zeggen had. Hij zeide het. Zij viel en hij droeg haar in de schuur.

Vele nachten stond Heiltje van het bed op, stak de lamp aan in de keuken en knielde daar. Sofie, in de kamer daarnaast, hoorde haar bidden, lang, iedere nacht, zo lang dat ook zij iedere nacht opstond en bij haar moeder kwam. Dan moest zij zachtjes tegen haar praten en aandringen dat zij weer ging rusten, tot zij haar naar bed kon brengen. Haar vader sliep. Sofie blies dan de lamp uit en keerde in donker naar haar kamer. Zij lag wakker, er was in huis niets te horen.

XII

Een herfst, een winter, een zomer gingen eentonig ongestoord voor vier mensen, ouder dan hun jaren, een meisje kwijnend tussen hoop en verdriet. Er werd gewerkt, gedacht en soms gezucht, alleen in het slaapkamertje van Christien nam het klein geluid van jammeren toe. En toen het weer herfst was kwam er een brief voor Thomas. Er volgde in de slaapkamer druk gefluister en, hetgeen nooit gebeurd was, op een morgen ging Thomas met zijn vrouw de deur uit en bleef tot de avond weg. Dagenlang hield het fluisteren aan tussen die twee, afgewisseld door een snauw of een vloek, tot hij uitging en zij zich weer opsloot. Wanneer hij terugkeerde voor het eten klonk zijn stem nu luider, opgewonden, hij scheen meer te drinken, maar alleen Sofie merkte dit op.

Het was een mistige ochtend toen hij Heiltje in de kamer riep en zijn vrouw zond hij weg. Zij heeft er niets mee te maken, fluisterde hij, zij wil altijd anders. Hoor, en zeg dan zelf wat er gebeuren moet, maar spreek er nog niet met Kasper over. Mijn zuster heeft goed over me gedacht. Dat huis, je weet wel, van mijn vader, dat was van haar en dat heeft ze mij nagelaten. We zijn er geweest. Het is veel, veel ruimer dan hier, een herenhuis, en de klerk van de notaris zei dat het goed bewoond is geweest, alles netjes. En de tuin, je ademt erop, zo groot. Ik was geloof ik vier jaar toen ik er wegging en Kasper is er ook geboren. Het valt ons zo in de schoot. Zeg jij nu zelf: verkopen en hier blijven, hier creperen? of daar wonen? Meer zeg ik niet, maar houd het voor Kasper nog geheim.

Hij trok zijn jas aan en ging. Voor het venster staand zag zij hem na, hoe hij langzaam liep, de baard vooruit, en in de mist verdween. Zij vond het een heuglijke tijding, of er iets nieuws en goeds uit zou komen. Maar waarom moest zij het geheimhouden? Dat was weer een van zijn rare invallen. Zij zou er dadelijk met Kasper over spreken. Hier zou hij misschien wel oren naar

hebben, want het was heel iets anders in het huis te gaan, waar zijn vader had gewoond, dan in een onbekend huis. Er was daar meer grond, zodat hij niet zoals tegenwoordig het hoofd hoefde te breken om het kleinste stukje te benutten. Een groter huis hadden zij niet nodig, dat was waar, het gaf integendeel meer werk. Nu opeens merkte zij hoe zij hier gehecht was, aan de keuken, de vertrekjes van de kinderen daarachter, zelfs aan de zitkamer. Het zou moeite kosten ervan los te breken, maar toch zeide het verstand dat het beter zou zijn, want hoe men het ook anders wilde, hier bleef men altijd met de herinnering.

Zij ging naar buiten en vond Kasper in de schuur, dadelijk vertelde zij hem het nieuws. Dat was een goede gedachte van mijn zuster, zeide hij, nu heeft Thomas een zekerheid als ik te oud word voor het werk. Ja, Weltevreden is een mooi huis, van het voorjaar ben ik er nog langsgereden aan de weg naar Loenen, toen was het bewoond. Ik was nog een kind toen men zei dat het in zou storten, zo oud is het, maar het zag er nu onderhouden uit, netjes gewit, goed geveerd, nieuwe donkere pannen op het dak. Ernaast staat weer een nieuwe notenboom waar vroeger twee oude stonden, daar heb ik als jongen wel noten geraapt als ik over het hek klom. Die ene donkere boom staat er nog altijd voor, dat is de zonnkant. Maar waarom moest je het voor me geheimhouden? Dan zal ik maar doen of ik niets weet tot hij het me zelf zegt. Zij vroeg ook of hij er zou willen wonen en kreeg ten antwoord dat daar geen reden voor was omdat zij het hier immers naar tevredenheid hadden en het bovendien voor een man van zijn leeftijd een zware taak zou zijn met nieuwe grond te beginnen. Hij had gelijk, dacht zij, dus zweeg zij maar van haar eigen mening.

Met hem sprak Thomas er niet van. Hij was ook weinig met hem samen in die dagen omdat hij morgen en middag uitging. Tegen Heiltje zeide hij dat hij zich buiten beter voelde, vooral nu de wegen nat waren en de vochtige herfsducht hem goeddeed aan het hoofd. Maar haar kwam hij iedere morgen eraan herinneren waar zij bezig was met haar werk. Eerst wendde hij het hoofd rond, luisterde of hij Sofie hoorde en vroeg of zij alleen was. Dan kwam hij dicht bij haar staan en zeide zacht, met de hand aan de mond maar enkele woorden, zoals: Je denkt er toch wel aan?

aant.

Vergeet het niet. Hier hebben we een goede kans. Het lijkt wel de voorzienigheid waar jij en die anderen het over hebben.

Het verveelde haar ieder keer weer die oude dreun te horen, dat het hier niet goed was en verkeerd zou gaan, het maakte haar onrustig, al wist zij dat Thomas, als hij eenmaal iets in het hoofd had, zonder zin hardnekkig bleef herhalen. De gedachte aan een andere woning zou zij allang van zich afgezet hebben als zij er niet gedurig aan herinnerd werd. Dan keek zij in de keuken rond, in de kamertjes waar vroeger de kinderen hadden geslapen, de nare dingen keerden in het hart terug. Bidden, dat was het enige dat zij doen kon om voor verdriet en angst te schuilen.

Langzaam gingen de dagen van de voorwinter met veel neveligheid en grauwe luchten. 's Morgens nadat hij ontbeten had wachtte zij al dat hij komen zou met zijn eentonig gefluister. Zij dacht erover Kasper te zeggen dat het haar hinderde, maar dat zou weer moeilijkheid geven en zij wilde hem sparen, hij had al lasten genoeg met allerlei klein gesukkel, de stramme duim, de pijnen in het hoofd. Zij hoorde het aan, zij antwoordde niet meer. Maar nu begon hij ook op andere uren van de dag te zeuren, op andere toon dan in de morgen wanneer hij nog nuchter was, ruw en hatelijk spottend, dikwijls zulke malle dingen zeggend dat zij ze niet eens begreep. Bid maar, wacht maar, zeide hij, morgen vallen er stenen waar je niet op gerekend had. Je denkt dat mijn broer hier veilig is. Het komt. Er wordt een hand gezonden om te volvoeren. De straf blijft niet uit en al wat rokken draagt zal gehaat worden. Wij slaan de vleugels uit, wij vliegen weg, maar hier valt de duisternis, als je niet horen wil. Denk aan je dochter. Dat is geen hoesten, dat is kermen om genade. Zij antwoordde kalm: Het was beter voor je als je minder dronk, je komt van kwaad tot erger met dat gemene goed.

Maar wanneer zij alleen zat merkte zij dat hij haar toch van streek had gemaakt, het hoofd liep haar om van al die sombere taal en menig keer moest zij gaan zitten met de boezelaar voor de ogen. Zij zeide tegen Sofie dat zij bij haar moest blijven, want dan hield Thomas zijn mond.

En als hij kwam en met de fluisterende stem vroeg: Ben je alleen? antwoordde zij: Sofie mag horen wat je te zeggen hebt, ze is

aant.

oud genoeg. Dan ging hij zonder te spreken. Maar ook die enkele vraag, iedere ochtend herhaald, herinnerde haar aan wat hij te zeggen had en bedrukte haar. Zij huilt voor haar dochter en Sofie drong aan er met haar vader over te spreken, maar dat wilde zij niet.

Toen werd Thomas ongeduldig, hij begon haar ook in de middag te vervolgen en kwam op onverwachte ogenblikken thuis. Eerst maakte hij in de slaapkamer ruzie met Christien, de moeder en de dochter hoorden soms een onderdrukte gil, gestommel, zacht huilen. En hij kwam bij Heiltje, hij fluisterde niet, maar sprak met harde stem. Zie je de dag niet komen, vrommes? zeide hij, het staat geschreven zoals de kerels zeggen, en ik alleen weet hoe je het af kan wenden. De uren lopen met snelle voeten, je hoort ze hijgen, de uren van donder en verstikking hebben haast, denk eraan. En hij sloeg op de muur met zijn vuist en hij ging weer uit, brommend.

Sofie hield het voor dronkenmanstaal, maar zij wist dat hij een bedoeling had, altijd van dezelfde gedachte bezeten. Eens, toen hij de deur had toegeslagen, kwam Christien zachtjes in de keuken en zij zeide: Ach, het wordt zo erg, er moet iets gedaan worden, laat Kasper hem toch de deur uit zetten. Alle vrouwen zal hij doodslaan, zegt hij. Geloof me, de man moet naar het gekkenhuis, je kan hem hier niet langer houden. Morgen mishandelt hij jullie ook.

De dochter verbaasde zich over die hardvochtigheid en toen zij alleen met haar moeder was sprak zij. Zij vond dat het niet helpen zou als haar vader tussenbeide kwam, want als die een harde waarschuwing liet horen kreeg Thomas weer een bui van mokken en zwijgen, hetgeen immers op andere wijze hinderlijk zou drukken. Het kwam alleen van de drank, dacht zij, dus moest hij daarvan afgebracht worden. Dat wilde zij proberen. De volgende morgen wachtte zij, met mantel en muts, dat hij uit zou gaan, zij volgde hem en kwam buiten naast hem lopen, zij zeide dat zij een eind meeging omdat zij een boodschap moest. Zij praatte veel, vertellend van een man die voorbijging, van een huis dat er stond en wie er woonden, van de nieuwe wagens die men tegenwoordig langs de weg zag, die met een machine gingen in plaats van met

een paard. Eerst had hij gezegd dat hij liever alleen liep en nors gezwegen, maar allengs luisterde hij, hij vroeg het een en ander en zo wandelden zij tot het bijna twaalf uur was, al te laat voor het koffiehuis. Aan de arm kreeg zij hem mee. Sofie had een hoge kleur van vermoeienis, maar Thomas zat in opgewekte stemming aan de tafel en ook in de middag, hoewel hij toen naar het koffiehuis was geweest, maakte hij het Heiltje niet lastig.

Iedere morgen ging Sofie met hem mee, na een paar keren al was hij eraan gewoon en wachtte hij. Toen zij hem eens zeide dat zij het deed om hem van het drinken af te houden, antwoordde hij dat zij gelijk had, het was beter het te laten, maar zij wist niet hoe eenzaam een mens als hij zich voelen kon en wat voor gedachten het waren die hij te verdrijven had. Met haar praten ging de tijd gauw voorbij, dan dacht hij nergens aan. 's Middags kon zij niet met hem uit omdat zij thuis te doen had, maar zij vroeg hem het ook dan te laten. Hij zou het proberen, hoewel het moeilijk zou zijn de middag door te komen zonder iets te nemen tegen de zwaarmoedigheid. De vermaning: U denkt er wel aan, werd nu van haar gehoord wanneer hij na het eten uitging.

Met het nieuwe jaar was Thomas veel veranderd, hij sprak geen rare taal, hij vloekte en hij dreigde niet. Het viel zelfs Kasper op, die zeide dat Sofie een goed werk deed met hem van de slechte gewoonte af te houden. Maar het kon niet duren. De wandelingen, bij regen, wind of sneeuw, vermoeiden haar zozeer dat zij er soms een moest overslaan. Zij zeide dan, met een klopje op zijn schouder: Oppassen, oom, en hij ging alleen, maar wanneer hij thuiskwam vertelde hij waar hij gelopen had en dat was niet de weg naar het koffiehuis geweest.

Toch kon ook het goed gedrag niet duren toen Kasper op een dag op bed bleef liggen. Al maanden lang had hij gesukkeld met verschillende ongemakken, die hem het werk zwaar maakten, maar hij vond dat hij sterk genoeg was en wilde van geen dokter weten. Nu werd hij plotseling zo erg ziek dat Heiltje de dokter liet halen en die keek heel beducht. Hij kwam in de avond weer, hij kwam tweemaal op de dag en bleef telkens lang, hij zeide dat het een moeilijk geval was, maar hij hoopte het beste. In de nachten moesten Heiltje en Sofie elkaar aflossen bij het bed. Hij ijelde,

nu eens met de ogen toe, dan weer onrustig woelend, zij hadden soms moeite hem in bed te houden en in de stilte was door het hele huis zijn stem te horen. Telkens wanneer zijn stem luid werd, klonk er in de kamer van Thomas, aan de andere kant van de gang, een diep gebrom.

In de ergste dagen ging Thomas niet uit, hij liep in zijn kamer heen en weer, een uur lang en weer opnieuw, mompelend en met gebalde vuisten zodat Christien niet bij hem durfde te blijven. Hij scheen te raden wanneer de dokter kwam, want dan snelde hij naar buiten en stond bij hem voor hij bij de deur was. Daar wachtte hij tot hij weer ging en hield hem bij de arm, maar altijd stelde de dokter hem gerust dat het beter ging, alleen zou het een poos duren voor zijn broer weer de oude was. Op klagende toon vroeg Thomas: Kan ik ervan op aan dat u mij niet wat wijsmaakt?

Hoewel de spanning maar twee weken had geduurd scheen het Heiltje dat het veel langer was geweest toen de dokter zeide dat het gevaar voorbij was, maar dat haar man nog lang op bed moest blijven en vooral voorzichtig zijn wanneer hij op mocht staan. Nu zij weer zelf voor de huishouding kon zorgen liet zij al, wat in de zitkamer gedaan moest worden, aan haar dochter over omdat zij Thomas vermijden wilde. En Kasper vroeg weer naar de tuin, hij liet Hendrik bij zich komen, hoorde hoe het met de teelt ging en zeide wat hij doen moest. Hij voelde dat hij voorlopig niet tot werk in staat zou zijn. Tegen Blok, die bij hem zat, zeide hij dat hij niet wist hoe het gaan moest, hij zag het donker in en hij was moedeloos, hij kon niet eens denken aan de zorgen die komen zouden. En hij verbaasde Blok toen hij op de geruststelling, dat hij het aan de wijsheid van God moest overlaten, antwoordde: Ja, dat zal het beste zijn.

Toen Thomas geloofde dat het beter ging met zijn broer kwam hij en zat bij hem, hij zeide geen woord, maar hij voelde bevend aan zijn arm en aan zijn hoofd. Hij stond op, er gleden tranen in zijn baard en hij ging heen, hij ging weer uit.

En toen hij thuiskwam was hij weer veranderd, de drie vrouwen die in de zitkamer stonden schrokken van hem. Hij sloeg met zijn stok op de tafel, zo hard dat de borden aan scherven vielen en de stok brak. Christien vluchtte naar de keuken, ook Heiltje liep

weg, alleen Sofie bleef bij hem en met zacht verwijt vroeg zij of hij nu toch weer gedronken had. Dat moet wel, zeide hij, als jullie mij wegsluiten in donker en wanhoop. Waarom houdt je moeder zich schuil? waarom loopt ze van mij weg? Ze weet dat wij samen te spreken hebben. Wees kalm maar, antwoordde zij, moeder heeft nog te doen, zij komt wel. Maar beloof dan dat u rustig zal zijn.

Aan het eten, met hun tweeën alleen, praatte zij zoveel dat hij weer geheel bedaarde. Zo is het goed, zeide zij, nu zal ik moeder roepen. Heiltje kwam en vroeg wat hij wilde, maar hij mocht niet hard praten omdat Kasper sliep. En hij sprak, kortaf, zichzelf onderbrekend alsof hij opeens aan iets anders dacht, zodat zij soms moest raden wat hij bedoelde. Hij sprak zacht, enige keren ging hij staan en hief de hand op, zijn stem klonk dan plechtig. Het een na het ander noemde hij de ongelukken op die er gebeurd waren, hij vroeg of zij hier geen verdrietig leven had gehad, of zij niet gemerkt had hoe stil Kasper was geworden, of zij nooit bedacht had wat hij, Thomas, hier had moeten dulden. Je weet het zelf, zeide hij, je weet het allang dat het einde komt als wij hier blijven. Waarom verzet je je dan? Waarom blijf je bidden en wachten? Moet ik mijn broer verliezen en jij je dochter? Bid zoveel je wil, maar waar de duivel woont zal het je niet helpen. Wacht niet tot hij ons razend maakt en dan verscheurt. Hier gaat de hoop op zware schoenen. Als je niet naar waarschuwing wil luisteren, luister dan naar je eigen hart.

Zij antwoordde dat zij erover denken zou, zij onderdrukte een snikje en ging haastig weg. Heiltje wist dat zij overspannen was en niet alleen door de angsten aan het bed doorstaan. Al bij het begin van de ziekte had zij gedacht dat er vreselijke waarheid was in Thomas' woorden, zij was bang geworden, zij was bang alleen in de keuken. Het is waar, had zij tegen zichzelf gezegd, een leven van eerlijk werk en een lege ouderdom ziet ons aan. Zij voelde zich zwak, zij wist dat zij moest oppassen. En zij bad tot zij merkte hoe moe zij was.

De vlagen van drift van Thomas namen toe en meestal in de namiddag waren zij het ergst. Al voor hij terugkeerde kwam Christien zuchtend in de keuken, zij klaagde dat zij haar armen niet eens durfde te tonen, zulke blauwe ringen waren erop te zien,

zijn vingers waren ijzerhard. Altijd vroeg hij verantwoording van wat zij gedaan had en zij had immers niets gedaan. Wanneer zij dan hoorden dat hij de voordeur opende en de zitkamer binnenging, luisterden zij. Sofie ging er wel heen om hem toe te spreken, maar het hielp niet veel. Hij gooide een stoel om, hij trapte de deur toe. Zijn tanden knersten en met gebalde vuisten liep hij heen en weer, niet luisterend naar haar zachte vragen: Bedaar toch, toe, wees toch kalm, laat vader het niet horen. En plotseling greep hij iets, groot of klein, wat zijn hand vond, en slingerde het door de kamer, vloekend, razend.

Toen Sofie bij Blok was geweest om zijn hulp te vragen, kwam hij op een middag met Krien om het zelf gade te slaan en de man tot rede te brengen. Zij hoefden niet lang te wachten. Het geraas horend van trappen tegen de deur en een bord dat brak, gingen zij naar hem toe. Goedemiddag, zeide Blok, wat is hier aan de hand? Je moest je schamen, zo tekeer te gaan nu je broer op bed ligt. Thomas begon te lachen dat zij ervan schrokken. Maar plotseling hield hij op, hij maakte een geluid als zacht geloei. En hij kwam met de vuist opgeheven dichterbij, hij zeide: Weet je wat kikkers zijn? kikkers met varkenskoppen? Duizend en duizend worden er vertrapt op het laatste oordeel. Jawel, antwoordde Blok kalm, drank teveel, dat weten we, daarom praten we als je weer eens nuchter bent. Maar als je elke dag zo doet kan je bij een fatsoenlijk gezin niet blijven, ik ben in staatje zelf de deur uit te zetten, knoop dat maar in je oor. Het antwoord was weer een lach die op een schreeuw leek en woeste slagen op de tafel.

In de keuken zeiden zij dat er met de razernij niet te praten viel. Blok bood aan iedere middag te komen, want een dronkenman kon iets uitvoeren waar zij vrouwen zich niet tegen konden verweren. De vrienden spraken er ook met de dokter over en die zeide dat een man als Thomas beter in een gesticht verzorgd werd, want hij had eigenschappen die door de onmatigheid verergeren zouden.

Het was een jonge dokter, die meer zorg had en ook vaker kwam dan de vorige. Met Heiltje heen en weer lopend in de tuin gaf hij haar de raad goed te letten op haar dochter, het zou hem niet verwonderen als zij een zwakke borst had, zij had veel rust

nodig. Het werd voor Heiltje een nieuwe kwelling in de gedachten. Zij liet Sofie minder werk doen en wat zijzelf zo meer te doen kreeg viel haar zwaar. De spanning nam toe, de onrust vermeerderde. En de angst greep haar heftig aan.

Er moest op een morgen weer haastig een boodschap naar de dokter. Kasper was al twee keren van het bed geweest en hij had gezegd dat het hem tegenviel, zo zwak was hij ter been, maar het zou weer wennen. Terwijl zij bezig was pap voor hem te maken hoorde Heiltje een slag, zij liep toe en zij vond hem op de vloer gevallen. Nadat de dokter hem onderzocht had zeide hij dat hij nog een poos op bed moest blijven en hij stelde Heiltje gerust. Maar zij was zo geschrokken dat zij er niet van slapen kon, zij zag hem gedurig voor zich zoals hij gelegen had, bleek, met gezonken ogen, de mond half toe, alsof hij van moedeloosheid gevallen was.

En Thomas ging voort met zijn geraas, Kasper hoorde het en toen het erger werd liet hij hem bij zich komen. Hij was te moe om te spreken, hij zeide alleen: Pas op, of het raakt uit tussen jou en mij. Ik waarschuw niet meer. Thomas antwoordde niet, Heiltje keek naar hem en zij werd koud van de uitdrukking op zijn gezicht. Zij zag dat hij iets vreselijks tegen Kasper in de zin had. Die angst beving haar geheel en verliet haar niet. Nu zag zij wat er met de bedreigingen bedoeld werd, waartoe die man in staat was als hij zijn zin niet kreeg. Zij durfde Kasper niet alleen te laten, zij wist geen raad meer.

En op een middag, toen zij bij het bed zat, keek Kasper naar buiten en zeide: Het is regen en zonneschijn, zacht weer. Plotseling moest zij zachtjes snikken. En zij zeide dat zij het niet langer dragen kon, zij wilde zo graag dat hij besloot naar dat ander huis te gaan. En toen lachte zij, want zij had het antwoord niet verwacht. Hij zeide: 't Is goed, als jij het wil.

Toen de vrienden ervan hoorden stonden zij verbaasd. Je hebt het hoofd verloren, zeide Blok, zo opeens te besluiten naar een groot stuk grond te gaan, grond waar je niets van weet en waar je van voren af aan beginnen moet. Hij knikte want Blok had wel gelijk, maar hij wist geen goed antwoord.

Het was zacht lenteweer toen Kasper, die tot het laatst op bed moest blijven, met Heiltje wegreed naar het ander huis.

aant

XIII

Toen in de volle zomer Kasper in de tuin mocht gaan zag hij onder de notenboom een oude man, die naar hem toekwam en zeide dat hij binnen was gelopen omdat het hem verwonderde dat er weer een van de Valks op Weltevreden was komen wonen. Hij had hier gewerkt bij de oude Valk haast vijftig jaar geleden, en later, toen hij op Zomerlust werkte, was hij er dikwijls geweest om raad te geven. Niets gedijde hier behoorlijk omdat de mensen voor liefhebberij tuinierden, de kost boven de baat, en de grond maar bedierven, de een met karrenvrachten kiezel voor de paden, de ander met karrenvrachten turfstrooisel. Kasper kon erop rekenen dat hij een mishandelde grond voor zich had en daar was zijn vader al mee begonnen. En al verstond hijzelf dan het vak, Jan Tarp bood aan hem in te lichten met hetgeen hij ervan wist. Samen liepen zij de tuin door.

Aan de voorkant van het huis stond een taxus, breed en hoog tot boven het dak, met de onderste takken tot de grond gebogen, zodat het er, met een rustieke bank rondom de stam waarop Sofie zat, een priëel geleeek. Die bank, zeide Tarp, is nieuw en in je vaders tijd stond er net zo een, je ziet, het is hier altijd liefhebberij geweest, Hoewel er nabij het huis bloemperken lagen binnen bochtige paadjes van heldere kiezelsteen, was het hele stuk daarachter enkel bouwtuin. Telkens wanneer Kasper stilstond van amechtigheid maakte de oude man een opmerking, dat er veel gedaan moest worden als er voor de verdienste werd geteeld. Er lagen rijen en rijen van smalle bedden en bijna alle paden, onder een dikke laag steentjes, waren met bukspalmpjes afgezet. De kweek groeide overal welig. Aan het eind langs de schutting lagen twee ruime gemetselde bakken met veertig ruiten, maar van groenachtig glas, en er stond niets dan hoog, geschroeid onkruid. In de kas zagen zij alleen de stam van een dorre wingerd en op de tabletten aarde als stof. Dan was er nog een stuk grond, door een

aant.

sloot van de tuin gescheiden, Kasper herinnerde zich dat hier een wilg had gestaan. Tarp zeide: Je vader teelde er de aardappels, daar had hij zijn zin op gezet. Je hebt hem niet gekend, maar het was een zonderlinge man, en dat hele stuk heeft hij laten ophogen, wel zo veel, je kan nog zien dat het iets hoger is als hier. En dat deed hij omdat hij met alle geweld blauwen en roden wou hebben en het grondwater hier te hoog staat. Met aardappels kan je hier je moeite sparen. Toch poot ik hier volgend voorjaar vroegelingen, antwoordde Kasper. En Tarp zeide: Dan kom ik eens kijken.

Kasper had gezien dat de tuin minder van de verwaarlozing had geleden dan van het onverstand van heren, die de grond overdaad hadden gegeven, maar hem niet zorgvuldig behandeld. Met de teelt in bakken, de losse die hij had meegebracht erbij gerekend, had hij voor zichzelf in de winter werk genoeg, de knechts konden dan diep spitten en zuiveren voor de vorst begon.

Voorlopig, was er gezegd, mocht hij niets doen en zelf vreesde hij dat hij nog lang onbekwaam zou blijven. Behalve de ongemakken aan het hoofd en aan de borst, had hij het te kwaad met de lendenen en de stramheid van de duim was erger geworden. Al de dag dat hij de tuin het eerst had aangezien had hij zich afgevraagd of het verstandig was geweest hier te komen. Hij, die minder kon, zou meer moeten doen. En waarom had hij erin toegestemd? Zonder nadenken had hij ja gezegd, ofschoon hij daarna wel had begrepen dat het voor Heiltje beter was, die in het ander huis te veel had doorgemaakt. Nooit had zij geklaagd, maar toen zij het deed moest het hart er vol van geweest zijn. Al gaf het niet erover te denken nu het gedaan was, het bleef toch de vraag of de verandering voor hem niet te veel zou worden. Niet de zwakheid van het lichaam was het die hem deed twifelen, maar het was de ouderdom, die wankelde in het zelfvertrouwen. Als hij aan de leiding van een God had kunnen geloven zou hij op een of andere dag niet tevergeefs de hand naar een steun hebben uitgestrekt. Kon hij het helpen dat hij het geloof nooit gehad had? De een werd het gegeven, de ander niet, en met het werk al de dagen van het jaar had hij al genoeg te doen gehad om ernaar te zoeken.

Hier hadden zij een ruim huis, een grote tuin en het werd een

aant.

lange zomer van stille dagen en veel zonneschijn. Maar de zorg was meegekomen en niet alleen voor hem. De moeder en de dochter vroegen elkaar wat het toch zijn mocht dat het in dit huis veel stiller was en dat het wel scheen dat zij, zonder het zelf te weten, hier zachter moesten spreken. Sofie haalde de schouders op, maar zij dacht dat zij er voor haar de reden wel van wist. Toen zij hier kwam had zij het gevoel gehad dat zij daarginds iets had achtergelaten. Misschien was het dom van haar geweest altijd te blijven denken dat er iets veranderen zou, maar het waren innige gedachten geweest die haar goed hadden gedaan. En na die dag, dat zij vandaar vertrokken, voelde zij dat zij er afscheid van had genomen. Tranen mochten er niet zijn, want die zouden haar moeder maar bedroefd maken, en ook in de nacht niet, want zij moest voortaan aan de gezondheid denken. Zij was het enig overgebleven kind, zij wist wel waarom haar moeder soms naar haar keek. Maar dat zij zwakker was geworden kon zij niet geheel verbergen nu zij dikwijls zo moe was dat zij moest gaan zitten en zich niet eens rechtop kon houden. Het was ook beter zich niet sterker voor te doen dan zij was, of het mocht haar opbreken en het zou erger zijn als zij op bed moest liggen.

En Heiltje, die oplette, zag steeds weer dat zij minder was geworden, mager, de wangen ingevallen. Zij had de dokter al laten komen, maar hij had weinig anders gezegd dan dat Sofie veel moest rusten in de buitenlucht. Het was om te zuchten. Toch mocht zij niet laten blijken dat zij zich bezorgd over haar maakte, want zij zag wel dat het meisje al haar best deed om sterker te schijnen dan zij was. Alles wat haar gezonden werd moest zij dragen zonder te tonen hoe zwaar het viel, al zou er nog meer komen dan de treurende herinnering die zij uit het ander huis had meegebracht, het hart moest op God blijven vertrouwen, dan zou er eenmaal zeker vertroosting zijn. Het was alleen de vraag wanneer, want het hart was maar zwak en niet meer zoals in de dagen van de jeugd en de blijdschap. Zij mocht nog dankbaar zijn voor wat zij had, al had zij ook meer dagen van kommer geteld dan van vreugde. Met berusting deed zij het dagelijks werk en zij gaf Sofie meer zorgzaamheid dan zij meende dat opgemerkt kon worden.

Maar ook bleef zij letten op Thomas na die ene schrik en na de waarschuwing van de vrienden. De dokter had haar zelf gezegd dat de buigigheid, nu eens zwijgen, dan weer drift, voortkwam uit een stoornis van de geest waarop nauwlettend toegezien moest worden, en zij had erover gesproken met Kasper, die het zich erg had aangetrokken. Sedert zij hier waren had zij niets aan hem gemerkt, behalve soms een opgewonden vrolijkheid.

Thomas liep veel in de tuin achter Kasper, die hem vertellen moest hoe alles eruitzag en dan zeide hij dat hij het zich wel herinnerde ofschoon hij pas vier jaar was toen hij hier wegging. Dikwijls ook riep hij een der knechts toe waar zijn broer was, zocht hem op en zeide met een lach op het gezicht dat hij het hier heerlijk vond met de hoge heesters aan de zijkant, alleen moest die boom met die naalden gekapt worden omdat hij verward raakte in de takken. Met vlugge tred ging hij dan heen voor zijn wandeling, dicht langs de boomstammen lopend, zo dicht dat soms een voorbijganger, opmerkend dat hij slecht zag, hem waarschuwde voor een sloot of een hek. Hij had behoefte aan wandelen, hij moest veel lopen, maar liever bleef hij thuis of in de tuin, want zodra hij buiten het hek kwam was het of de goede stemming hem verliet. Het is ook mijn huis, mijn tuin, dacht hij, niemand jaagt mij hier weg, en Kasper mag er werken zoveel hij wil, als het vrouwvolk er niet was zou er niets te wensen zijn. Hij had gemerkt dat Heiltje stil was tegenwoordig, het gebed aan het eten was haast niet te verstaan, en met die stilte hinderde zij hem meer dan vroeger toen hij haar stem hoorde. Zeker hield zij hem scherp in het oog. Zodra hij wandelde kwamen de kribbige gedachten wat hij haar toch gedaan had, wat zij tegen hem had. Als hij van zijn kant haar een wrok toedroeg was daar meer reden voor, want altijd had zij hem tegengewerkt van de dag dat zij op hem had laten schieten. Vandaag of morgen moest hij er Kasper toch over spreken, dat hij al zijn ongeluk aan de vrouw te wijten had. De oude geschiedenis herhaalde zich, want ook met hun vader was het zo gegaan, zoals de oude Tarp vertelde.

Daar Tarp maar een kwartier gaans vanhier woonde kwam hij dikwijls, vooral op de zachte avonden wanneer zij voor het huis zaten. Hij was een praatzieke man en Thomas luisterde graag

aant.

naar hem, maar Kasper meende dat hij veel verzon alleen om maar te praten. Hoewel hij van alle plaatsen in het Vreelandse en van de mensen die er woonden iets te vertellen wist, veel vooral van de heren voor wie hij gewerkt had, keerden toch het liefst zijn herinneringen terug tot Weltevreden, waaraan hij zich eigen voelde omdat hij er al van zijn veertiende jaar gewerkt had, samen met zijn vader. Hij had de oude Valk horen zeggen dat het huis toen al meer dan tachtig jaar aan de Valks had behoord, die het geërfd hadden van een heer in Amsterdam en die heer was een gek geweest, die hier opgesloten had gezeten. Of dat waar was kon men niet zeggen, maar zo had hij het van Anthonie Valk zelf gehoord en zijn vader had hem zoveel andere rare dingen verteld dat hij het geloven kon. Weltevreden was een verkeerde naam geweest, want de vrede was hier altijd ver vandaan gebleven. De oude Valk was driemaal getrouwd geweest. Van zijn eerste vrouw had niemand geweten, die had hij algauw weer naar Amerika gestuurd. Maar de tweede, van wie hij weer vijf, zes kinderen had, was een kwade vrouw geweest. Tarp had dat zelf bijgewoond, hoewel hij het meeste van horen zeggen had. Hij vertelde er voorbeelden van hoe mevrouw haar man plagen en sarren kon, altijd beleefd, altijd met een lachje, en altijd statig naar de kerk rijdend, maar alleen, want mijnheer was een heiden, een vloeker en een godslasteraar. Het was niet behoorlijk, maar hij kon zo gek vloeken dat de knechts er schik in hadden. Men begreep niet hoe hij het verzinnen kon en toen Tarp er staaltjes van noemde moest Thomas hard schateren, maar Kasper vroeg hem die dingen te laten rusten. Dat de grijze Valk zich te buiten ging met ruwe taal, daar had hij reden voor, binnenshuis getreiterd en buiten alles hem tegenlopend, hoeveel zorg en hoeveel geld hij ook aan de tuin besteedde. Hij wilde ook niet naar raad horen en van de ene eigenzinnigheid verviel hij in de andere. Wat een malle dingen er al niet met dat aardappelveldje gebeurd waren. De mensen uit de streek wisten het beter dan hij, die voor de liefhebberij tuinierde, maar het hielp niet of ze het hem zeiden, veel mest, weinig mest, dat veldje lag nu eenmaal te laag. Toch zette hij door en kreeg altijd weer een paar mandjes aardappels goed genoeg voor de varkens. Het moest aan een geheimzinnige kracht liggen, zei hij

dan. Eens haalde hij het in het hoofd dat veldje te laten omleggen tot het water toe omdat er iets slechts onder moest zitten, met zes man had hij daar laten graven en hijzelf werkte hard mee, zo oud hij was. Op het laatst keek hij naar de rest van de tuin niet om, alleen aan dat veldje dacht hij. Bij lichte maan ging hij erheen en liep er op en neer, met het hoofd gebogen of hij iets zocht. Het was een manie en Tarp als jongen moest wel eens denken aan die heer van wie Weltevreden als erfgoed was gekomen. Wat er binnenshuis gebeurde kon men eigenlijk geen ruzie noemen, want mevrouw hoorde men niet, maar de oude raasde en tierde tot laat in de nacht en sloeg er alles kort en klein, hij ging ervoor naar de schuur om een bijl te zoeken. De portretten aan de wand had hij zo allemaal vernield. In de hele streek hield men hem voor een goddeloze die op zijn tijd zijn straf wel krijgen zou. Tarp had daar andere gedachten over. Hij hield zijn hart vast wat mevrouw overkomen mocht. En daar dacht zijzelf ook aan, want als hij zo tekeering sloot zij zich op. Maar gelukkig gebeurde er niets. Zij ging naar de stad en daar stierf zij. Toen sloeg de oude heer ineens helemaal om, wekenlang kwam hij niet buiten en 's avonds zat hij in donker.

Telkens wanneer Tarp over zijn herinneringen wilde spreken trachtte Heiltje er hem van af te leiden door naar andere dingen te vragen, want zij had gemerkt dat Kasper er met een droevige trek naar luisterde. Iets goeds werd er van de vader ook niet verteld. En Thomas zat er gespannen bij, het gezicht naar hem toe gestrekt, met een lachje dat haar tegenstond. Maar zodra zij opstond omdat er iets in huis te doen was, keerde Tarp tot zijn onderwerp terug. Zo liet hij zijn mening horen wat het verschil was geweest tussen Valks tweede vrouw, de moeder van Thomas, en zijn derde, de moeder van Kasper, die de huishoudster was geweest. Bij de dame was geen genegenheid geweest, integendeel, zij had gesard tot dol maken toe, een harde vrouw. De andere, die zelf rustig was, gaf hem rust in het laatst van zijn leven. En altijd eindigde Tarp met, bij wijze van aardigheid, te zeggen dat hij benieuwd was hoe Kasper de aardappels zou telen, als een wijze of als een onverstandige.

Hij verveelde Kasper, die hem menigmaal had willen zeggen

te zwijgen, maar hij liet het om zijn ouderdom. En toch brachten de verhalen hem tot nadenken. Hij wist wat hij in zijn jeugd over zijn vader had gehoord, hij wist nog dat hij zich als kind er kwaad over maakte. Als het waar was wat er over dat veldje gezegd werd, en hij had er immers ook door anderen zo veel over horen vertellen dat hij het geloven moest, was zijn vader een bezetene geweest. En hij dacht aan zijn broer, die dergelijke gedachten over de grond had gehad. Het was niet vreemd dat een ongezonde plant ongezond zaad gaf, maar wel was het vreemd dat er ook gezond zaad van kwam. Of het blind toeval was of beleid, een lot dat men trekt bij de fortune of een deel dat toegemeten werd, wie kon het weten? Als het een plant betrof hoefde men er niet veel over te denken, maar betrof het een mens, dan rezen er vragen over de rechtvaardigheid. Kasper keek zijn broer meer dan gewoonlijk aan en hoewel Thomas hem dikwijls hinderde in het werk antwoordde hij geduldig.

En toen op een dag van het najaar Heiltje met klacht bij hem kwam, achter in de tuin, gaf het hem zorg. Hij vroeg wat zij had en zij sprak dadelijk. Wat ik heb, zeide zij, is meer dan ik zeggen kan. Maar wat mij het meest bedrukt is de angst voor Thomas. Vroeger kon ik niet zeggen wat het was, maar nu wij weten hoe vreemd je vader is geweest ben ik soms zo bang dat Thomas iets zal doen waar hij niet eens verantwoordelijk voor is. Ik kan het niet helpen, ik kan de schrik niet van mij af zetten en zo dikwijls zie ik die wrede trek op zijn gezicht. Ach, ik weet het, als ik nadenk zie ik wel in dat er in mijzelf veel veranderd is en dat daarom die angst mij de baas wordt. Ik mag niet eens meer zeggen: op God heeft mijn hart vertrouwd, want een vertrouwen op hem, dat weg kan gaan, was het ware niet. Ik mag eerder zeggen dat de God van vertroosting mij verlaten heeft en dat zal de reden zijn van mijn kleinmoedigheid en onrust. Veel verdriet blijft verborgen als men bidt om de barmhartigheid, maar daarom is het er toch wel. En Kasper antwoordde: Wat raad is ervoor? Het is zijn huis waar wij gekomen zijn, wij kunnen er hem niet uitzetten. Behalve als de dokter zou zeggen dat hij gevaarlijk wordt, maar zover ik zien kan is hij dat niet. Ik heb enkel medelij met hem. Als je bang bent zal ik beter op hem letten, maar ik geloof datje gerust kan zijn, dat

hij nooit iets tegen me gehad heeft. We zijn best met mekaar.

Toen kort daarna de dokter kwam voor Sofie vroeg Kasper zelf zijn mening over de broer. Of hij gevaarlijk kon worden, kon de dokter niet zeggen, wel gaf hij de raad zijn daden en gedragingen nauwkeurig gade te slaan en ze hem bij het volgend bezoek mede te delen. Want hij moest spoedig terugkomen, de toestand van Sofie gaf meer zorg dan die van de broer.

Zij had gedurig lichte koorts en zij moest op bed blijven. Nog geen jaar waren zij in het nieuwe huis toen de zorgen weer verergerden. Veel moeite gaf Sofie echter niet, want in de kussens geleund ging zij stil voort met naaien of breien en wanneer haar moeder kwam vragen of zij iets nodig had schudde zij met een blij gezicht van nee. En zij werkte vlug. Al het verstelgoed van een week had zij zo gauw klaar dat er iets nieuws voor haar bezigheid bedacht moest worden en toen zij ook de slordige kleren van Christien opgeknapt had, poetste zij de lepels en de vorken. Maar er bleef nog tijd genoeg over voor de treurige gedachten. Soms zou zij het liefst een dag lang willen huilen, maar zij bad in stilte dat zij zich bedwingen kon en zij werd er knap in de tranen weg te houden. Dat een beetje van het verdriet ook over zichzelf was kon zij niet helpen, zo zwak als zij was, maar veel was het gelukkig niet. De droevigste gedachten waren over haar moeder die zich nu, hoewel zij er niet over sprak, weer ongerust maakte en zeker weer veel oud verdriet terugzag. Soms, als de deur openstond en haar moeder liep in de gang, riep zij haar binnen alleen maar om iets vrolijks te zeggen en aan haar gezicht kon zij dan zien dat het haar goeddeed. Stipt nam zij haar drankje en haar poeder, zeggend dat zij er wel gauw beter van zou worden. Zij deed haar best niet te hoesten omdat het Thomas, in de kamer daarnaast, ongeduldig maakte. Wanneer haar vader bij haar zat keek zij hem slechts aan, zij wist dat hij sterk genoeg was om zich niet te verontrusten. Hoewel haar toch eens, voor zij het wist, iets ontviel. Het was toen hij naar de kanarie keek, die Blok voor haar had meegebracht, in de kooi voor het venster. Zij zeide: Ik zal mijn best doen om te leven, denk maar liever over moeder. Hij knikte alleen, of hij aan iets anders dacht. Hoe het kwam wist zij niet, dat zij na die keer twijfelde of er ook bij hem geen zware gedachten waren,

die hij verzweg. Dat bedrukte haar nog meer en er was niets aan te doen, zij kon het niet helpen dat zij ook ziek was geworden. Naaien, breien, een woordje zeggen tegen de hond voor het bed, soms even de handen vouwen met de ogen toe, dat was alles wat zij doen kon.

De moeder begreep wel waarom Sofie niet wilde dat zij dikwijls in de kamer kwam, zij vond het zelf ook beter want het toonde maar de onrust waarin zij verkeerde. Wel was het moeilijk zich te bedwingen en de deur voorbij te gaan. Zij voelde dat in deze winter de zwaarste beproeving voor haar zou komen en lang zou het misschien duren al vreesde zij of zij het lang verdragen kon. Zij bleef in de keuken omdat zij het liefst alleen was, ook op de middagen wanneer zij met het werk gedaan had. Soms sloeg zij haar Bijbel open, maar zij las niet. Het was niets dan wachten, herinneren, mijmeren, twijfelen, met de ogen naar het venster, de dorre heesters, de winterlucht. Hoeveel ogenblikken van het leven was zij op de proef gesteld? Als het ongeluk kwam voor Kasper en voor haar, telkens en telkens weer, was het om kwaad tegen God gedaan? Met tranen, meer dan zij gedacht had dat er uit ogen vloeien konden, had zij gediend het hele leven, zij had volhard in het bidden en smeken, maar de smart bleef altijd voor haar ogen, dag na dag, de smart werd ook verzwaaard. Hoe lang had zij verwacht of het treuren vertroost zou worden. Waarom kreeg de mens te dragen tot het uiterste van zijn kracht? En wat bleef haar te doen als zij ook dit kind verliezen moest? Opstaan en zeggen: het is genoeg geweest? Ook dat werd dan misschien niet eens gehoord. Zij wist het al, dat zij niet meer als een gelovige dacht, en dat was het ergste, dat het daartoe komen moest. Zij zag aan de weg een man en een vrouw, die in de regen stonden te praten en te lachen, er waren dus nog mensen die lachen konden, niet wetend van ellende. Gelukkig maar dat tenminste voor anderen de wereld een woning van vreugde kon zijn.

Thomas ging zij uit de weg en zij wilde geen acht meer op hem slaan, want ook hij lachte, maar dat was de grijnslach van een zinneloze. In de herfst was hij met die lach begonnen toen hij eens thuiskwam met een tand die was uitgevallen en sedert verloor hij de ene tand na de andere, toonde de lege plek in de mond en

aant.

lachte dan onnatuurlijk hard. Het is anders niet om vrolijk over te zijn, zeide Kasper eens en hij lachte nog meer. En Heiltje merkte dat hij wantrouwig het oor naar haar wendde of hij luisterde.

Op de wandeling dacht Thomas: Daar heeft zij op gewacht, dat ik geen tanden meer in de mond heb, tot ik niet meer eten kan, dan kan zij lachen. Maar eerst zal ik lachen en zo hard dat zij er stil van wordt. En dan moet zij pap voor mij koken. Hij bleef wel eens stilstaan op de weg en lachte luid.

Op een middag dat Blok hierheen was gereden met Krien en paard en wagen had gestald, ontmoetten zij hem in zo'n lachbui onder de paraplu. Waar heb je zo'n schik over? vroeg Blok. Hij antwoordde: Zijn jullie van het gebroed? Lach dan mee om de man zonder tanden, er komt een dag dat jullie zullen stikken van het lachen om al het bloed dat er dan te zien is. Komen jullie zelf maar niet dicht bij de put. Wat zeg ik, put? Een kuil is het, zo diep dat je hem niet peilen kan en toch ligt er zoveel boven op mekaar gestapeld dat het niet meer te tellen is. En weet je wat daar dan allemaal ligt in die moordkuil? Ik zal het je niet zeggen want je bent een verrader, net als mijn eigen broer die mij bespiedt en achtervolgt, je doet eraan mee een arme man naar de hel te sturen, net als ze met mijn vader hebben gedaan.

Blok kwam dicht bij hem staan en merkte dat hij niet gedronken had. Valk, zeide hij, er komt een zware regenbui opzetten, ik zou je raden mee naar huis te gaan, dan kunnen we op ons gemak verder praten.

Hij liet zich niet overreden, zeggend dat de regen goed voor hem was. Toen de vrienden bij Kasper kwamen zeiden zij hem wat zij dachten van zijn broer: Die man is niet bij het hoofd. En Kasper vroeg hun raad.

aant.

XIV

Het waren nog koele dagen toen iedere morgen vroeg Jan Tarp de tuin inkwam en zonder stil te staan bij de andere gewassen naar het veldje ging. Daar zagen de knechts hem, met de heldere klompen en het blauwe boezeroen, naar de lucht staan kijken. En hij bukte over de aardappelstruiken, tastend aan de stengels, de bladeren omkerend, voorzichtig wroetend naar de knollen. Dan knikte hij en mompelde in zichzelf. Het gewas stond er gunstig voor, maar hij kon nog niet geloven dat het zo blijven zou, omdat hier zolang hem heugde in het eind van juni al de ziekte ook in de vroegen was gekomen. En deze waren zo voordelig dat ze haast gerooid konden worden. Tegen de knecht zei hij: 't Is knap overlegd. Met dekstroken is het hier meer gedaan, maar die dijkjes, rimmen zoals Valk zegt, heb ik hier nog niet gezien. Daar zal het aan liggen als je gave knollen krijgt. Maar met die late vertrouw ik het nog niet.

Toen Valk de eerstelingen liet rooien hielp hij mee, opgetogen over de overvloed van mooie aardappelen die uit de grond opgenomen werden. Bij iedere gele stapel nam hij er een paar in de hand, en voelde en kneep ze, en schudde van verbazing het hoofd. Dat had je vader moeten zien, zeide hij, dat het hier toch kan lukken, bij zulke hopen, allemaal gezond, en wij zijn pas in juni. En daar doe je ook verstandig aan, het loof dadelijk van het veld te kruien, je kan nooit weten of de ziekte er toch niet in zit, maar geen tijd gehad heeft om op te komen.

Het was druk een paar dagen zodat Thomas, die erbij wilde zijn, in de weg liep. Hij hoorde alleen het steken in de aarde, het aftrekken van de wortels, het geruis van het vallend loof, het geknars van de kruiwagen. Hij luisterde wat zijn broer zou zeggen, maar die sprak niet. Wel hoorde hij de vrolijke stem van Tarp, die sprak van de opbrengst en veel voordeel. Het was mal, dacht hij, te denken dat het werk voordeel gaf. Wat men vandaag kreeg ging

aant.

morgen weg. Zijn broer was een domkop, die alleen maar werkte om het voordeel, anders dan zijn vader, die het deed om de ziekte te overwinnen. Een domkop ook, omdat hij niet begreep dat Thomas hem doorzien had en op zijn hoede was. Maar zolang hij zich met de aardappelen bezighield liep hij hem tenminste niet achter de hielen.

En al twee weken na de voorspoedige oogst kwam de teleurstelling. Kasper was op een morgen met Tarp op het veld, de een hier, de ander daar onderzoekend over de planten gebogen. Toen de oude man merkte dat hij blaadjes naar het licht hield, kwam hij naar hem toe. Wat zie jij? vroeg Kasper, hem de blaadjes gevend. Daar vergist niemand zich in, antwoordde Tarp, de kring is al duidelijk om het bruin te zien. Nu kan je sproeien met de pap, die kende je vader nog niet. Maar ik weet niet of het veel zal helpen. Kom maar eens mee. Kasper volgde hem naar de buitenste rij aan de slootkant, waar Tarp midden in het gewas stapte en een zwarte stengel uit de grond trok. Daar doet de pap niets tegen, zeide hij, ik zou zeggen, spaar je geld maar. Je weet net zo goed als ik dat je hier maar een arm beetje kan verwachten. Wat doe je nu, Valk? Kasper antwoordde dat hij er nog over denken moest. De zwartbenigheid vond hij het ergste niet, want die was misschien met betere bemesting te voorkomen, maar tegen de ziekte bestond niets dan bestrijding. Toch geef ik het niet op. Ik denk dat ik hier twee jaar wat anders teel en het dan nog eens probeer. Jawel, zeide Tarp, ik zou de boel maar dadelijk opruimen. Jullie lijken allebei op je vader, je broer in de rare ideeën, jij in de stijfhoofdigheid. Het is jammer voor je, je hebt je best gedaan. Maar men zou haast denken dat er iets van aan is, dat dit veld geen aardappels wil dulden, want met die dijkjes kan het nu toch niet van het water komen.

Thomas stond erbij toen zijn broer tegen de knechts zeide de zwarte planten weg te doen en de rest te besproeien. Hij grinnikte zachtjes en hij ging langzaam weg. Met de dikke stok, die hij nu had, langs de weg wandelend dacht hij: Nu ziet hij het zelf, gisteren gewonnen, vandaag verloren, en hij begrijpt nog niet dat het hem niets zal geven. Het verstand is hij kwijt. Alle dingen hebben hun loop, daar is geen houden aan. En zo komt er ook een eind

aan de ellende die ik gezien heb. Alle dagen zijn duisternis geweest en ik heb gevangengezeten. Maar ook voor hem komen de zwarte planten, en alle dagen worden zwart. Wat voordeel heeft hij dan van het werk gehad, altijd werk? Heeft hij mij de ogen daarmee geopend? Altijd werk zonder dat hij de stem van de grond heeft gehoord. Ze denken dat wij gek zijn, ik en mijn vader, maar wij hebben het verstand en hij is dom. Wat er gebeurt, daar zijn wij onschuldig aan, ik en hij en iedereen. De handen zijn nog net zo schoon als toen ze geboren werden. Het is maar goed dat ik scherpe oren heb. Ik ken zijn voetstap al in de verte, dan loop ik of ik van niets weet. Maar hij zal mij niet horen, want ik kan lopen of ik geen voeten heb. En als hij me overvalt heb ik die stok nog.

De laatste weken had Kasper weinig op hem gelet, bedrukt door de zorg over de dochter, gehinderd door de kleine kwalen, en dan nog de handen vol werk. Maar toen Tarp vertelde dat zijn broer zich aan de weg raar gedroeg, pratende in zichzelf, met de stok zwaaiende en soms hard tegen een boom slaande, meende hij dat hij hem meer in het oog moest houden. Hij merkte op dat Thomas morgen en middag, voor hij uitging, hem naliep in de tuin, meestal zwijgend, alleen riep hij zijn naam als hij niet wist waar Kasper heen was gelopen.

Op een middag, bezig de ruiten te dekken, zeide Kasper: Je moest maar thuisblijven want er komt zwaar weer opzetten. Heftig voer Thomas plotseling uit: Denk je dat ik bang ben zoals jij? Ga mee samen onder een boom staan, dan zullen we eens kijken wie er bang is voor de bliksem. Hij greep hem bij de arm, maar Kasper stootte hem van zich en harder dan hij bedoelde. Thomas liet een diep geluid van pijn horen en ging weg, maar bij de siertuin bleef hij heen en weer lopen op het pad. Toen het regende hield hij de hand open om het water op te vangen. En na een hevige donderslag lachte hij en zocht met zijn stok de weg naar de notenboom. Daar stond hij met de hoed in de hand, de regendroppels spatten op het kale hoofd. Kasper, in de schuur staande, riep hem toe daar niet te blijven, de knecht vroeg of hij hem zou gaan halen. Zij zagen de bliksem over de boom schieten met een zwaar geratel. Thomas liet de stok vallen en liep hard, recht door de groentebedden, naar de schuur. Wild van angst sloeg hij de

aant.

armen om zijn broer, zich aan hem vastklemmend met zoveel kracht dat Kasper worstelde om zich te bevrijden. De knecht, menende dat zij vochten, greep hem aan en rukte hem los. Toen stond Thomas tegen de muur, de armen uitgespreid, het hoofd voorover hangend. Zacht klagend klonk zijn stem: Blijf toch bij me, Kasper, ach waarom help je me toch niet. Breng me weg, straks slaat het bij ons in. Hoewel Kasper hem geruststelde dat er niet te vrezen viel, omdat er twee stangen op het dak stonden, bleef hij in dezelfde houding jammeren. En toen er weer een slag viel klemde hij zich weer aan zijn broer vast. Kasper voelde de kracht van zijn handen, of het ijzeren klauwen waren, koud.

Maar nog wist Kasper niet wat hij van de broer denken moest en Heiltje, die geheel vervuld was van zorg voor de zieke, sprak niet meer over hem. Het was in het begin van september dat de knechts hem waarschuwden. Het was duidelijk, zeiden zij, dat zijn broer op hem loerde en iets in de zin had. Al enige keren hadden zij gezien dat hij achter de kas of de schuur stond verscholen, de hals gerekt, luisterend, het hoofd naar alle kanten kerend, en als hij de voetstap van Kasper hoorde volgde hij hem op de tenen. Opeens bleef hij dan staan en keerde snel terug. Dikwijls hadden zij opgemerkt dat hij daarna de schuur binnenging en daar scheen hij te rommelen in het gereedschap.

Kasper moest er gedurig aan denken, hij keek nu en dan rond bij het werk. Hij zag zelf dat Thomas zich achter de kas verschool, maar wegging zodra hij ernaartoe kwam. En als hij hem volgde liep Thomas vlugger en ging de tuin uit. De knechts zagen toe hoe het enige keren op de dag een wederzijds bespieden werd, stilstaan, naderen, weglopen, volgen. Hendrik meende dat zij de baas wel de raad mochten geven zijn broer naar een gesticht te zenden, vandaag of morgen gebeurde er een ongeluk. Maar Kasper wilde zekerheid wat hij in de zin had. Nog enige dagen ging hij voort hem gade te slaan en te volgen, waarbij hij merkte dat de ander hem beter bespiedde dan hij het deed. Soms schrok hij ervan, zo stil Thomas naderbij was geslopen. Dan ging hij naar hem toe en de ander liep weer weg, beiden zonder spreken.

Laat op een middag, bij regen, kwam Kasper buiten en zag de gedaante van zijn broer haastig de hoek van het huis omgaan.

Hij deed de klompen uit en volgde met een omweg, opdat hij hem niet horen zou. Hij zag dat hij voorzichtig de grendel van de schuurdeur deed en binnenging. Toen sloop hij nader en keek door de ruit. Thomas tastte naar het gereedschap aan de wand en nam met beide handen de grote bijl op, een bijl zo zwaar dat hij nooit gebruikt werd. Kasper zag dat hij ermee zwaaide en recht naar de grond sloeg, maar inhield en de grond niet raakte. Nu wist hij het. Hij deed met de voeten of hij aan kwam lopen en Thomas zette haastig de bijl weer aan de wand, kwam buiten en ging heen in de regen. Kasper keek hem na, bedenkend wat er te doen was. Morgen zou hij met de dokter spreken. Intussen moest hij een hangslot op de schuurdeur zetten. Hij keek of al het gereedschap er was en vond in een hoek een oude verroeste bijl, die hier niet hoorde, misschien door een vorige bewoner achtergelaten, een ding dat nergens toe diende en weggedaan kon worden. Die nam hij mee en ging hij op de ashoop werpen. Toen hij terugkeerde zag hij zijn broer heen en weer lopen langs de natte struiken.

Die avond, nadat Thomas naar bed was gegaan, wachtte hij in de zitkamer tot zijn vrouw bij Sofie voor de nacht gezorgd had. Met de vinger op de mond wees hij haar dicht bij hem te zitten. Hij zeide haar dat hij nu overtuigd was dat zijn broer niet in huis kon blijven, zij moesten overleggen waar zij hem heen zouden zenden. Heiltje keek hem aan of zij aan iets anders dacht en hij zag de vermoeidheid op haar mager oud gezicht.

Wij hadden het allang moeten doen, zeide zij, al van de winter toen Dirk Blok het ons aanraade. 't Is te begrijpen, je hebt lang medelij met hem gehad en het zal je nog hard vallen. Doe maar wat jij het beste vindt. Voor mij is Thomas een beproeving die voorbij is, zoals andere beproeving. Ik zie op het leven terug en moed om verder te zien heb ik niet, ik ben uitgeput. 't Is nu aan jou om mij te steunen. Hoe licht is het voor ons begonnen met de kinderen die God ons gaf, hoe zwart heeft hij het voor ons gemaakt. Wat voor kwaad wij gedaan hebben, zelfs dat mogen wij niet weten. Wat voor kwaad hebben de kinderen gedaan? Het leven was nog maar spel voor ze toen het lijden begon. En wij? Gewerkt hebben wij van de morgen tot de avond, eerlijk, zonder van anderen te nemen, de handen hebben wij zuiver gehouden.

aant.

Wij hebben onze plichten gedaan, zonder zelfzuchtigheid. De armen hebben wij geholpen, aan de ongelukkige hebben wij onze rust geofferd. Alle beproevingen hebben wij gedragen, wij die als leem waren in zijn hand. Langzaam heeft hij ons gemarteld, de behoeder zonder genade, heel het leven door, en wij hebben niet gemord, tot mijn sterkte vergaan was. Hard en wreed is hij voor ons geweest, gul met bitterheid. Hij heeft ons nooit gespaard en wij hebben gezegd: uw wil geschiede. Erger dan hij ons in dit leven heeft gedaan kan het hierna niet worden. Voor wreed spel heeft hij ons geschapen en ik heb op hem vertrouwd. Op hem moet ik toch vertrouwen dat hij niet eeuwig verstoten zal en bidden moet ik toch.

Zij zweeg en legde het hoofd op de tafel.

Vrouw, antwoordde hij, het zou donker worden als jij het geloof verloor. Ik heb allang gehoopt dat jou vertrouwen eenmaal ook mij gegeven wordt, want ik heb gezien dat de mens het nodig heeft. Het is de verzwakking van het lichaam die je moedeloos maakt. Maar zie in je hart, de sterkte die ik er altijd heb gekend kan niet verloren gaan. Er wachten ons moeilijke dagen met ons kind en daar ben je helemaal bij nodig met alles wat je hebt.

En zij richtte zich op en zij zeide: Ik ben er en dat God ons helpen mag.

In de vroege morgen, toen Heiltje pas begonnen was in de keuken, kwam Christien bij haar, ongekamd, bleek, met rode ogen. Ach, zeide zij, laat mij toch op zolder slapen. De hele nacht heb ik geen oog toe durven doen. Hij ligt maar te woelen en zegt zulke gekke dingen bij zichzelf, altijd fluisterend, maar zo wanhopig dat het net als roepen is. En altijd weer: Kasper! Kasper! En dan krijgt hij een bui van grinniken dat je er koud van wordt. Laat Kasper toch oppassen, het loopt nooit goed af.

Die ochtend ging Kasper naar de dokter, wie hij vertelde hoe zijn broer zich de laatste tijd gedroeg. De dokter zeide dat hij nog eens komen zou, hoewel hij al niet meer twijfelde. Nog diezelfde middag kwam hij en toen Thomas uitging voor zijn wandeling liep hij met hem mee. Maar Thomas zweeg. Twee dagen later kwam hij weer en nadat hij hem had gadeslagen, hoe hij Kasper in de tuin naliep, sprak hij hem aan en vroeg wat hij van

zijn broer dacht. Thomas viel uit, scheldend op Kasper met gemene woorden, maar plotseling bedwong hij zich, hield de vinger op de gesloten lippen en ging weg. Ook de volgende keren bleef hij zwijgen, maar de dokter zag hoe hij zoekend door de tuin ging, zich verborg en wachtend uitkeek naar zijn broer. En eens kwam Thomas onverwachts voor hem staan en zeide: Ga jij maar gerust weg, het is best met mij en met mijn broer. De dokter zette de bezoeken voort en Thomas was de eerste die hem hoorde komen en dan dadelijk uitging.

In huis werd hij zo stil dat men hem niet meer hoorde. Heiltje merkte soms niet dat hij de deur van de keuken geopend had en zag hem pas als hij dichtbij stond, roerloos. Zij zeide niets tegen hem, want hij zou toch niet antwoorden. Maar zijn aanwezigheid hinderde haar, zij liet hem alleen. Toen op een middag Blok en Krien op bezoek waren zagen zij door het venster dat hij door het hek ging en de weg op liep. Zij spraken over het gesticht dat de dokter had aangeraden, zij dachten dat het moeite zou kosten hem weg te krijgen en zij zeiden dat Kasper en zijn vrouw het als een verlossing zouden voelen van deze last bevrijd te zijn. De jongste knecht, die onder de taxus had geharkt, klopte aan en wenkte Kasper om hem te spreken. Buiten zeide hij hem dat hij Thomas langs de achterkant van het huis onder de heesters had zien sluipen, hij voerde Kasper mee tot het venster van zijn slaapkamer, naast de zitkamer, en wees. Daarbinnen stond Thomas ineengedoken te luisteren aan de wand. Hij wendde het gezicht naar het venster of hij iets gehoord had en ging op de tenen de kamer uit. Een ogenblik later wees de knecht waar hij met kleine sprongen onder de heesters ging, zij volgden en zagen hem voorzichtig over de plank lopen, het weiland in. Aan het avondeten was hij er niet, zij hoorden hem pas laat zacht door de gang naar zijn kamer gaan. In de nacht werden zij wakker door een gil van Christien. En Sofie zeide dat zij hem de hele nacht heen en weer had horen lopen, soms op het bed vallend dat het hout ervan kraakte.

Het was nog vroeg in de morgen toen hij bij zijn broer kwam, achter bij de kas, hij zag er afgemat uit, het gezicht grauw en ingevallen, en twee keer wankelde hij. Zijn stem klonk hees. Ik

moet je spreken, zeide hij, kan niemand ons horen? Kasper, die hem niet vertrouwde, ging een stap achteruit en rondkijkend zag hij dat Hendrik dichterbij was gekomen en deed of hij naar onkruid zocht. Zeg maar, antwoordde hij. Thomas boog voorover en fluisterde: Ze zeggen dat ik gek ben, maar dat ben jij en altijd geweest. Dat hebben we altijd geweten. Van het begin af hebben we je beschermd, daarom heb ik je bij me in huis genomen. En al die vrouwen, dat hebben we door de vingers gezien. Maar zeg nu zelf, hebben ze je geluk aangebracht, met die valse stemmen en dat bidden? Ik en jij, wij zijn onschuldig, al ben je dan maar een lelijke basterd, en als ze het niet geloven mogen ze het aan God gaan vragen. Dan zullen ze er wel anders over denken. En ons niet wegbrengen. Jij mag in mijn huis blijven wonen, maar niemand anders, en je mag hier werken. Ik waarschuw je alleen maar, broer. En niet bidden, dat geeft toch niets. Blind ik en jij gek, zo hebben we het thuisgekregen voor straf. Maar het is goed zo, als ze ons maar niet uitlachen en met mekaar fluisteren aan het oor. Ze denken dat ik nog officier ben en in het hospitaal lig. Dat is voorbij. We zijn weer vogels van ongeluk geworden zoals we uit het nest vielen, ik en jij. Je hoort dat ik eerlijk met je spreek, ik zal je ook beschermen, maar je moet me niet bedriegen, want dan neem ik je op en ik laat je vallen. Dan zal je geen woord meer van me horen. Ik heb je wel meer gewaarschuwd en dan was je zo verstandig naar me te horen. Maar nu weet ik niet of je me begrijpt. Uit het nest gevallen, zeg ik, en hier hebben we het nest terug. Mijn vader kan ons nog horen. Zeg jij nu zelf of dit huis niet van mij is.

Kasper antwoordde: Dat het huis van jou is, daar kan je zeker van zijn, je hebt het toch van je zuster geërfd? Een mooi huis is het, een mooie tuin, en ik dank je dat ik er blijven mag. Het is anders niet zo gegaan als we gedacht hadden. Ik ben niet meer die ik vroeger was en ik denk er wel over ergens anders te gaan wonen. Dat zou voor jou ook beter zijn want hier kan je alleen maar op de rechte weg wandelen en het wordt tegenwoordig zo druk dat je er niet meer rustig loopt. We menen het goed met je, dat weet je wel. Maar nu de oude dag voor mij aanbreekt wil ik kleiner gaan wonen en dan moeten we voor jou ook iets anders zoeken.

Hij zag dat zijn broer de vuisten balde, de aderen zwollen op zijn voorhoofd, en hij ging weer van hem af staan. Thomas liet een gebrom horen, hij fluisterde heftig: Denk aan je dochter. Hier blijven of je zal geen woord meer horen. Met een ruk keerde hij zich om en hij ging weg, opeens hinkend of hij zich bezeerd had aan de linkervoet. Kasper volgde hem, maar toen hij zag dat hij het hek uit liep, ging hij het huis binnen. Hij vond Heiltje bij de zieke en hij zeide haar de eerste dagen de deur op slot te houden en Sofie niet alleen te laten.

Toen Sofie naar de reden vroeg vertelde Heiltje haar dat Thomas onhandelbaar werd en daarom over een paar dagen weggebracht zou worden. Zij slaakte een diepe zucht, zij zeide: Dat is maar goed, want al de treurigheid is van hem gekomen. U en vader hebben zich opgeofferd, het hele leven, alleen maar om dat schot met het geweer. Hij is een ongelukkige man, dat weten we, maar hij heeft het ongeluk verder verspreid. Als hij verpleegd wordt, wordt hij misschien wel beter. Het ongeluk, zeide Heiltje, is dieper en ouder dan je denkt, het blijft een raadsel dat we nooit begrijpen zullen. De een treft het slag op slag en de ander hoort er maar in de verte van, zonder het ooit te zien. God geef dat het ons verder gespaard wordt. Sofie keek haar aan en spreidde plotseling de armen voor haar open en Heiltje boog zich voorover aan haar borst. Zij bleven wang aan wang in tranen. Een ogenblik later hoorden zij Thomas sluipen in de gang. En toen Heiltje de kamer uitging deed zij de deur op slot.

Na de langdurige regen, waarbij de bladeren groen aan de bomen bleven, kwamen er in het midden van oktober heldere en frisse dagen met witte wolken, snel en hoog. De notenboom werd glanzend geel, het dorre blad viel tegelijk met de noten. En toen twee dagen de wind door de bomen woei en de kruinen zwiepte, warrelden over de weg de bladeren, in vlagen over de stenen voortgedreven of opgejaagd. De nachten werden plotseling koud en de schemer viel al toen de knechts nog bezig waren met de bakken, er was veel te doen om het zaaigoed tijdig op zijn plaats te zetten. Kasper, die laat binnenkwam voor het eten, ging ook daarna nog in de tuin om zich te vergewissen dat alles gedaan was en de schuurdeur goed gesloten. Hij bleef op zijn hoede, want

ook Thomas kwam buiten. Waar hij ging kon Kasper niet zien, alleen was soms de stok te horen waarmee hij de weg zocht, nu eens strijkend langs de takken van de heesters, dan zacht tikkend op het pad. Hij merkte op dat Thomas de laatste avonden dikwijls langs de vlierbomen voor de ashoop heen en weer ging, alsof hij wachtte dat Kasper daar nog komen zou om afval weg te gooien. De spanning, van aanhoudende opmerkzaamheid, werd vermoeiend, maar gelukkig was de dag vastgesteld waarop de mannen van het gesticht hem zouden halen. Op een avond dat hij bij de vlierbomen kwam, hoorde hij weer zijn stok, maar hij zag hem niet, zeker verschool hij zich en loerde. Ben jij daar, Thomas? riep hij. Er was geen antwoord. Hij vond het geraden heen te gaan.

In huis moest hij op de kamerdeur van de zieke kloppen, dan draaide Heiltje de sleutel om en kwam in de keuken bij hem zitten tot bedtijd. Zij zwegen, tegenover elkaar, met de armen gekruist.

Hoor wat een wind er opsteekt, zeide Heiltje toen zij opstond om water voor Sofie te koken, de takken breken van de notenboom. Als je matten maar goed zijn vastgemaakt.

Kasper nam zijn pet en ging naar buiten. Het was zo donker dat hij uit de schuur de lantaren moest halen. Achter bij de bakken bleef hij een halfuur bezig, het was nodig want er woei een harde wind.

Toen hij in huis terugkeerde stond de deur van de keuken wijd open en Heiltje was er niet, het water kookte op het stel. Hij klopte zachtjes aan bij Sofie, maar er werd niet geopend. De deur van de zitkamer stond op een kier. Hij ging daar binnen. Op de vloer lag Heiltje met bloed rondom het hoofd, naast haar een verroeste bijl. Aan de wand geleund, in elkaar gezakt, stond Thomas, de armen hangend, de mond wijd open, lachend van angst, de doodslag wachtend. Kasper knielde bij zijn vrouw. Hij rees weer, hij stond tegenover de ander. En hij greep hem bij de schouders en sleurde hem mee, de gang door, naar zijn kamer, waar hij hem binnen wierp en de deur sloot. Toen ging hij haastig uit en hij keerde terug met de dokter en de veldwachter.

Toen zij vertrokken waren, Thomas tussen hen ondersteunende, was het stil in huis. Hij hoorde Sofie kloppen op haar deur, hij brak het slot open en droeg haar weer naar bed. Lang zat hij bij

haar in de stilte, tot hij het drankje voor haar klaarzette.

Onder de lamp in de keuken bekeek hij de bijl en het was hem of hij die vroeger had gezien, lang geleden.

XV

Het was stil in huis, want behalve de zieke en de werkvrouw was er niemand overdag. Alleen maakte soms de kanarie geluid van hoge trillers en soms blafte de hond voor de deur. Er was niets voor Sofie om naar te luisteren dan de wind door het loof van de donkere boom. De dagen en de nachten waren lang. Zij voelde zich wat beter en dat moest ook, dacht zij. Zij hilde nooit, 's Avonds stond zij op, deed een doek om en kwam bij haar vader in de keuken, die eenzaam zat. Zij schonk de koffie voor hem in, zij vroeg ook wel eens iets, veel was er niet te zeggen. Maar hij wilde niet dat zij lang opbleef. En wanneer zij naar bed was gegaan, bracht hij haar de kruik, zag of zij alles had en zeide goedenacht.

Het was een zondag met nevel waar de zon door scheen toen de drie vrienden kwamen. Zij gingen de deur van de zitkamer voorbij en kwamen in de keuken om de tafel zitten. Toen zij rookten vroegen zij Valk wat zijn plannen waren, of hij hier bleef wonen. Nee, zeide hij, ik zoek een kleinere tuin want voor deze zijn mijn krachten niet meer genoeg. Een poos rookten zij zwijgend. Toen sprak Krien:

Een treurig leven heeft je vrouw gehad, een leven van beklag. En je blijft eenzaam achter, met een ziek kind, zonder troost. Wij mogen geen vermaan meer laten horen, het past ons vrienden niet bij je bezoeking. Je bent oud genoeg om de weg te overzien die tot de dag van heden heeft gevoerd, en te berusten bij wat je is toegemeten.

En Hazelaar liet volgen:

Wij zullen niet veel spreken over je droevig lot. Alleen de vraag of het geen tijd is je tot God te keren.

Kasper Valk richtte zich op en keek hen om beurten aan.

Daar heb ik in deze dagen over gedacht, antwoordde hij. Hoeveel jaren kennen jullie mij, hoeveel fouten hebben jullie mij gewezen? Ongeduldig ben ik in mijn tijd geweest, opstandig als

jongen, eigenzinnig en stijfhoofdig in de jaren van mijn werk, hovaardig op mijn kracht. Ja, dat vooral kon mij verweten worden, het vertrouwen op mijzelf. En goddeloos moesten jullie mij altijd noemen daarin dat ik geen wijze hand erkende. Toch zit ik niet vol van niets dan fouten en als het straf moest betekenen wat mij overkwam, loon voor andere dingen, voor eerlijkheid en onbaatzuchtigheid, heb ik niet gehad. Maar denk niet dat ik geen macht heb gezien, die niet redeloos kan zijn, want er is orde, blind ook niet, want er is een doel. Met mij is het gevolg geweest mij zo klein en hulpeloos te maken als op de dag toen ik geboren werd, mij te leren niet op mijzelf te vertrouwen. Waarop moet ik dan wel vertrouwen? Hetzij lot, hetzij bestuur, het ligt eender verborgen voor mijn kennis. Als het God is, ik heb hem niet gekend, dat is waar, ik heb niet geweten wie hij is en van zijn recht of van zijn onrecht kan ik niet spreken, want ik ben klein in mijn onwetendheid. Groot is hij, wie hij ook zijn mag, ja, groot. Geen mens die voor die grootheid niet buigen moet. Als het God is, hij heeft een macht die de mensen en de wormen maakt, die ze vertrapt of verheft en dan weer nieuwe maakt, die de goddeloze slaat en vernedert of hem geluk en rijkdom geeft, al naar het hem invalt. Als het God is, hij laat de een met rust door het hele leven, hij vervolgt de ander met slag op slag, gebrek bij het begin, gebrek bij het eind. Waarom? dat zal niemand zeggen, jullie zomin als ik. Mag het verstand ons verlicht worden, daar willen wij op hopen. Maar ik denk dat het om niet zal zijn en dat nooit een mens zal begrijpen waarom in de wereld de dingen lopen zoals ze doen. Waarom voor de een het leven een lachspel is, voor de ander een tranenspel, waarom de een alle dagen zit waar gelachen, de ander waar gehuild wordt. Mogen jullie het weten, mij blijft het verborgen waarom bij mij in huis altijd de slagen vielen. Daar zal ik ook niet naar vragen, het is toch niets dan tasten langs wanden zonder deur of venster. Aan mij is het alleen om te werken, niet om te spreken of naar raadsels te zoeken. Ik zal mijn plichten doen zoveel ik kan en zolang ik kan, en dan voorbijgaan. Al is het laat, ik heb nog te werken, voor mijn dochter.

Zij zwegen weer. Toen sprak Blok: Onze God, die ons uit genade de goede hoop heeft gegeven, moge je hart vertroosten en je

de kracht laten behouden, dat je werk goed zal zijn, dat willen wij voor je bidden.

Nadat zij bij Sofie voor het bed hadden gestaan en haar gegroet, gingen zij.

Met de nieuwe morgen ging Kasper Valk weer in de tuin en deed zwijgend zijn werk met de planten al de uren van het daglicht. Soms richtte hij zich op en keek rond naar de tuin en het witte huis, en herinnerde zich de dingen van voorheen. Hij wist dat de eenzaamheid nabij was. Maar hij had nog een dochter die in de avond bij hem zat.

Aantekeningen

NB Voor de vele straten, markten, grachten en poorten in Gorinchem en Haarlem die Van Schendel noemt in respectievelijk *De waterman* en *Een Hollands drama*, verwijzen we naar de kaarten van die steden die staan afgedrukt op p. 562 en 563.

De waterman

9

de stapel rijshout: rijshout (de dunne uitlopers van de wilg) wordt gebruikt voor dijk aanleg en -versteviging. Het wordt in de griendlanden, onder meer langs de Merwede, geteeld en geoogst.

de schans: een verdedigingswerk, dat in het open veld is opgeworpen.

een douaneman: in 1806 had Napoleon een handelsboycot met Engeland afgekondigd: een aantal maatregelen dat bekendstaat als het Continentale Stelsel. De ‘douanes impériales’ (onder wie ook Nederlanders), ambtenaren met een semimilitaire bevoegdheid, hadden onder meer tot taak de levendige smokkelhandel in Engelse producten en koloniale waar tegen te gaan en werden daartoe vooral langs de kust en de grote rivieren ingezet. Bovendien lag Gorinchem binnen de zogenaamde douanelinie. Deze moest de tariefgrens bewaken met het eerder onder Frans bestuur gekomen gebied beneden de Waal, waar lagere accijnzen golden. Na de inlijving van de noordelijke gewesten bij Frankrijk (1810) bleef deze tariefgrens bestaan.

een steek: een hoofddeksel waarvan de rand op twee of drie plaatsen is opgeslagen, dat deel uitmaakte van het uniform van (onder anderen) de douaniers.

- Schelluinen*: het dorp Schelluinen ligt aan de Merwede ongeveer vijf kilometer ten westen van Gorinchem.
- 12 *de consistoriekamer*: de kamer waar de kerkenraad vergadert, waarvan Maartens vader kennelijk lid is.
- 13 *dat de boten... brachten*: zie de aantekening bij p. 9 betreffende het Continentale Stelsel.
- adjunct-maire*: na de inlijving bij Frankrijk kregen de stadsbestuurders (burgemeester, wethouders en vroedschappen) nieuwe titels: maire, adjunct-maire en municipale raad. Zij werden door Napoleon benoemd. Het overkoepelend bestuur werd gevormd door een prefect, in het geval van Gorinchem van het Departement der Monden van de Maas. Op 8 augustus 1811 werd door de onderprefect van het Arrondissement waaronder de stad viel, het nieuwe stadsbestuur geïnstalleerd: P.A. Rouws als maire, H.J. van Goudoever en J.H. Snoeck als adjunct-maire, plus een municipale raad van vijftwintig leden.
- Op het plein... exerceren*: in de stad waren geen kazernes, wel de volgende militaire gebouwen: de Hoofdwacht op de Grote Markt, gebouwd in 1798 (waaraan hier wordt gerefereerd), de Lingewacht bij de Korenbrug, plus het arsenaal en de affuitenloods in de Boerenstraat. Het militair commando in de stad berustte bij luitenant-kolonel Langlois.
- twee broers... genomen*: dat wil zeggen: dienst hadden genomen in het leger van Napoleon, dat zich voorbereidde op de veldtocht naar Rusland.
- 14 *de grote school*: de aanduiding ‘grote school’ werd wel gebruikt voor een openbare school, tegenover de kleinere particuliere schooltjes. Meestal echter betrof het dan de Latijnse school, dus een

vorm van middelbaar onderwijs (in Gorinchem bevond zich zo'n 'grote' Latijnse school in de Knipstraat). Maar Van Schendel doelt hier kennelijk op een lagere school.

het ging er goed Hollands toe: het ging er nog toe zoals vóór de Franse tijd, dat wil zeggen: rechtzinnig-gereformeerd. Met de schoolwet van 1806 was namelijk het openbaar

onderwijs ingesteld. Bovendien wilde Napoleon na de inlijving het Frans op termijn als een verplicht vak op alle scholen invoeren.

onder de Hoge Toren: aan de voet van de toren der Grote Kerk.

bij het opzeggen: de schoolwet van 1806 schreef klassikaal onderwijs voor, maar op deze school werd kennelijk nog hoofdelijk onderwijs gegeven, waarbij de kinderen om de beurt naar voren moesten komen om zich de geleerde les te laten overhoren.

15

de almanak: een kalender-jaarboekje waarin allerhande informatie die in een bepaalde streek of voor een bepaalde beroepsgroep belangrijk is, wordt opgeslagen (zoals feest- en marktdagen, waterstanden, weersvoorspellingen), dikwijls aantrekkelijk gemaakt door ingeschoven liedjes, verhaaltjes, raadseltjes of plaatjes. De almanak was vaak de enige lectuur van de gewone man.

16

de maire: zie de aantekening bij p. 13.

Toen in de herfst... gekomen waren: in 1811 maakte Napoleon, in gezelschap van zijn echtgenote Marie-Louise van Oostenrijk, een inspectietocht door de Nederlanden. Op 5 oktober bezocht het keizerlijk paar Gorinchem, waar de stadswallen werden geïnspecteerd. Na de nacht te hebben doorgebracht in het huis van oud-burgemeester Van Lom in de Nieuwstad (thans Kolfbaan), vertrok de keizer op zondagmorgen 6 oktober per koets naar Utrecht.

een werk in de Bommelerwaard: een water- of dijkwerk in de Bommelerwaard. Kennelijk was Rossaart opzichter bij een waterschap.

de achtergehouden waren: de clandestien gehamsterde goederen. Het Continentale

Stelsel verbood de handel in producten uit de in Engelse handen gevallen koloniën. Over de koloniale waren (zoals koffie en tabak) die winkeliers nog in voorraad hadden toen dit stelsel van kracht werd, moest een zeer hoge accijns betaald worden (40 tot 50%). Als een winkelier betrapt werd op het ontduiken van deze verplichting, werd zijn voorraad op straat verbrand en werd hij bestraft.

- gedrost*: gedeserteerd.
- tolbeambten... verdienen*: douaniers die hun soldij (kennelijk) aanvulden met inkomsten uit omkoping.
- 17 *Ook met de vrienden kreeg hij verschil*: ook met zijn vrienden kreeg hij onenigheid.
- een praam*: een klein vaartuig dat geboomd wordt en op de binnenwateren gebruikt voor vervoer van bijvoorbeeld vee of mest.
- Sleeuwijk*: het dorp Sleeuwijk ligt aan de zuidzijde van de Merwede, tegenover Gorinchem.
- 18 *hard geklapt*: stevig met de hand ‘aangestampt’.
- 19 *de catechisatiemeester*: de protestantse godsdienstonderwijzer.
- de regel*: de liniaal.
- als er maar schepen... gaan*: zie de aantekening bij p. 9.
- 20 *die het merk droeg*: na de moord op zijn broer Abel kreeg Kaïn van God een merkteken op zijn voorhoofd gedrukt. Zie *Genesis* 4:15: sedertdien een teken van laagheid.
- zwerverspak*: gespuis zonder vaste woonplaats.
- als voor drie jaren*: zoals drie jaar geleden. Eind januari 1809 vond in de Betuwe, de Bommelerwaard en vervolgens de Alblasserwaard een ernstige watersnood plaats, waarbij het water in het door Linge en Waal, dus van twee zijden bedreigde Gorinchem, door de bekisting brak en de binnenstad instroomde. Dijken nabij de stad (onder meer de Dalemse dijk en de Diefdijk) werden weggeslagen.
- 21 *priksleden*: kleine ijsleden die met prikstokken worden voortbewogen.

Woudrichem: het dorp Woudrichem ligt tegenover Gorinchem waar Maas en Waal tezamen vloeien.

een schouw: een zeilboot met een platte bodem.

of hij met hem op mocht leggen: of hij bij het schaatsen zijn hand mocht leggen in die van zijn voorman.

Brakel: het dorp Brakel ligt aan de Waal, ongeveer negen kilometer ten oosten van Woudrichem.

las: uit de Bijbel voorlas.

het schoutshuis: het huis waar het hoofd van het gerecht en de politie was gevestigd.

23

de noodraden: leden van het bij dreiging van watersnood ingestelde raadscollege.

steigerden de schollen: schoven de ijsschotsen tegen elkaar omhoog.

het Huis: ten zuidoosten van het dorp Brakel ligt de ruïne van het kasteel Brakel, waarvan de geschiedenis volgens de overlevering teruggaat tot 870. Het kasteel werd in 1672 door de Franse troepen, die optrokken tegen Zaltbommel, verwoest. In 1768 werd aan de oostzijde van het terrein een versterkt landhuis gebouwd, het huidige Huis Brakel, dat in 1811 aanmerkelijk werd gewijzigd, waarbij ook het park opnieuw werd aangelegd. De ruïne liet men intact. Het nieuwe Huis bood in de negentiende eeuw bij hoog water een toevluchtsoord voor de bevolking.

horden: platte vlechtwerken van bijvoorbeeld rijshout, gebruikt ter wering van het water.

op deze plek... gekweld: op deze plaats was het water al door de dijk gesijpeld.

24

voor drie jaar: drie jaar geleden. Zie de aantekening bij p. 20.

het herenhuis van Poederoyen: Poederoyen ligt aan de Afgedamde Maas, ongeveer acht kilometer ten zuidwesten van Brakel. Er is een kasteel Poederoyen geweest, onder meer bewoond door Maarten van Rossum, Heer van Poederoyen; dit kasteel is echter in 1672 verwoest. Het is niet duidelijk waarnaar Van Schendel hier verwijst.

beneden de Meidijk: de Meidijk is een uit de veertiende eeuw daterende binnendijk, gelegen tussen de rivierdijken van Maas en Waal; hij scheidde het laagste westelijke deel van de Bommelerwaard van het hogere oostelijke gedeelte.

25

dat het bij Gameren begon in te lopen: dat het water bij Gameren (elf kilometer

ten oosten van Brakel aan de Waal gelegen) begon binnen te lopen.

tien mud: tien hectoliter (van het volksvoedsel aardappelen).

Er valt geen musje... zonder zijn wil: een verwijzing naar Mattheüs 10:29: 'Worden niet twee muschjes om een penningsken verkocht? En niet een van deze zal op de aarde

28

vallen zonder uwen Vader'. Zie tevens Lucas 12:6.

Er gingen karren... hielden stil: na de overwinning van de geallieerde Pruisische, Russische en Zweedse troepen op Napoleon in de slag bij Leipzig (16-19 oktober 1813) was de Franse macht gebroken. Vanaf midden november werd Gorinchem vanuit het noorden en oosten overstromd door Franse vluchtelingen, voornamelijk ambtenaren die hun post in de steek hadden gelaten.

nationale gardes: leden van de nationale garde, de Franse versie van de Nederlandse gewapende burgerwacht of schutterij, die als taak hadden het departementale grondgebied te beveiligen en te verdedigen.

op de Markt voor de Wacht: zie de aantekening bij p. 13.

een vuurmaker: houtkrullen met terpentijn of hars besmeerd, waarmee men gemakkelijk een vuur aanmaakt.

29

de rechter: God, in het Laatste Oordeel.

Het werd nog stiller... halen: De Graaff, Van Schendels belangrijkste bron voor het bombardement, vermeldt in een aantekening bij 8 december 1813 dat zich 'eene doodelijke stilte' begon te verspreiden in alle werkplaatsen.

voor de inrichting van het hospitaal: Gorinchem had geen militair ziekenhuis. In een aantekening bij 3 december meldt De Graaff dat men een hospitaal in gereedheid gaat brengen.

voor werk aan de kazematten: vanaf 2 december werd in het zuidelijk gedeelte der binnenstad een soort binnenvesting gebouwd, die met palissadering werd omgeven. Alle timmerlieden en arbeiders werden tegen 12.00 uur op de Grote Markt bijeengeroepen om mee te werken aan het slopen van de gebouwen buiten

de wallen, nodig om een vrij schootsveld te krijgen. De bronnen maken op uiteenlopende wijze gewag van kazematten: Telders vermeldt de bouw van kazematten bij de wallen en meer van dergelijke bomvrije schuilplaatsen in de binnenstad (p. [11]), Sabron heeft het over slechts één kazemat in de vestingwerken en de verbouwing van de Vleeshal tot bomvrije plaats (p. 29-30).

hoewel in die maand... Den Helder: voorafgaand aan het beleg door de geallieerden telde het garnizoen in het strategisch belangrijke Gorinchem (door Napoleon aangewezen als de plaats waarover de eventuele terugtocht der Fransen zou moeten verlopen) een bataljon infanterie uit Den Helder, een compagnie veteranen, een compagnie nationale gardes uit Friesland, plus een compagnie kanonniërs. Op 17 november 1813 krijgt het garnizoen versterking van een afdeling *garde soldée* uit Amsterdam; op 18 november trekt een regiment nationale gardes van 1700 man uit Antwerpen de stad binnen. De totale militaire bezetting van de stad bedroeg toen ongeveer 5000 man.

ieder huis had inkwartiering: De Graaff maakt gewag van deze als zeer ‘drukkend’ ervaren inkwartiering (p. 5).

30

Toen de omroeper... overgegeven: op 17 november 1813, om 10.00 's ochtends, wordt op keizerlijk bevel de stad in staat van beleg verklaard en komt zij onder militair gezag te staan van commandant Langlois. Met de Antwerpse troepen komt generaal Rampon mee, die vervolgens als gouverneur het opperbevel krijgt, terwijl Langlois stadscommandant blijft. Dergelijke proclamaties werden altijd bij bekkenslag in alle straten van de stad aangekondigd.

om de voorraden op te schrijven: de bij de burgerij aanwezige voorraden brandstoffen en levensmiddelen werden schriftelijk geïnventariseerd door de adjunct-maire en een adjudant.

Vele gegoeden verlieten de stad: behalve de (echtgenoten van de) gegoede burgers, trokken ook prefect De Stassart en onder-prefect D'Entraignes op 2 december 1813 uit de stad weg. Tot ‘grootte blijdschap’ van de bevolking

sloeg ook een corps douanebeambten de weg naar Breda in (De Graaff, p. 12).

de bedeling: de uitreiking van onder andere voedsel aan de armen.

het Tuighuis: het Tuighuis of Arsenal in Gorinchem, gelegen tussen de Boerenstraat en de Schuttersgracht, werd in 1753 gebouwd door Peter Roomer, naar een ontwerp

van Jan Philip Prevost en diende als een munitiemagazijn.

voor wie nog meer... weggehaald: tussen 27 november en 15 december 1813, toen de stad nog niet geheel ingesloten was, werden verschillende expedities ter fouragering ondernomen, onder meer naar Sliedrecht.

woningen... omgehakt: tijdens de voorbereidingen voor het beleg in eind november werden opstallen en bomen gekapt teneinde een vrij schootsveld te krijgen.

de burgers moesten zorgen... leeftocht hadden: dat de burgers voor een jaar proviand in voorraad moesten hebben, wordt vermeld door De Graaff (p. 31).

niemand mocht... poorten: op 1 december werd een verbod uitgevaardigd om zich zonder permissie op de wallen te begeven; op 3 december werden de poorten van de stad gesloten en werd geen verlof tot uittocht meer verleend.

de tijdingen... land: Telders meldt dat de Pruisen op 6 december onder meer Meerkerk, Asperen, Geldermalsen en Tiel hadden veroverd (p. [13]). Over de geruchten: Sabron, p. 39.

de geallieerden: de Pruisische, Russische en Zweedse legers.

van de torens... woeien: vanaf 15 december kon men de Hollandse vlag op de toren van Woudrichem zien wapperen; op 4 december zag men in de Merwede bij de Sleeuwijkse troepen kanonneerboden met de Hollandse vlag in top.

bidstone: gebedsdienst.

oefening: godsdienstoefening.

toen de weg... vrij was: tussen 2 december en 15 december was de stad aan de noordzijde ingesloten: bij Schelluinen lag

een Pruisisch bataljon; aan de zuidzijde (rivierzijde) was tot 15 december nog doorgang mogelijk.

paaps volk: rooms-katholieken.

gerechte straf: gerechtvaardigde straf.

wat ik... gedaan heb?: volgens de Mozaische wetten is de heer verantwoordelijk voor het gedrag van de leden van zijn huishouding: zijn kinderen, dienstknechten en dienst-

maagden en wie binnen zijn poorten vertoeft. Zie Deuteronomium 5:14, 12:12, 12:18, 16:11.

Wel liepen... parade voor de keizer: op 5 december werd de verjaardag van de kroning van Napoleon (5 december 1804) gevierd met een grote parade, een Te Deum, een rosière - een prijs (vaak een rozenkrans) voor een deugdzaam jong meisje - en een illuminatie.

Te middag... lopen: op 1 december was de avondklok ingesteld vanaf 10 uur 's avonds; op 2 december werd het uitgaansverbod vervroegd tot vanaf 7 uur.

Kort daarop... Dalemdijk: De Graaff vermeldt dat men musketvuur hoorde van de overkant van de rivier, eerst bij Werkendam en toen in het pal tegenover Gorinchem gelegen Sleeuwijk (waar de Muggenschans te vinden is) (p. 35). Op 14 december vindt er een vuurgevecht plaats in het nabijgelegen dorp Dalem, dat door de Dalemsedijk met Gorinchem verbonden is (Telders, p. [14]).

dat er overal Kozakken reden: Kozakken zijn leden van een Slavische volksgemeenschap uit het zuidoosten van Rusland en Polen, beroemd om hun bekwaamheid als militaire ruiters. Zij verwierven in Nederland bekendheid doordat zij als onderdeel van het tsaristische leger een rol speelden bij de bevrijding van de Franse overheersing. Telders meldt dat op 8 december een afdeling Kozakken de Merwede overstak die de mariniers terugdrong, waardoor de verbinding Gorinchem-Sleeuwijk werd verbroken (p. [14]). Sabron meldt dat men op 9 december Kozakkenpatrouilles zag.

de soldaten hadden... opengezet: volgens de bronnen valt de inundatie van het land eerder, namelijk op 1 december, te plaats.

bij een hoge was: bij een sterk gestegen waterstand.

zijn briefje: zijn bewijs van vrijstelling van de avondklok.

op de Oudendijk: het dorpje Oudendijk ligt dicht bij Woudrichem aan de Merwede, recht tegenover Gorinchem.

een batterij: de sterkte van de Pruisische belegeraars onder aanvoering van generaal Zielinsky op 15 december

wordt door Telders als volgt beschreven:

‘in Schelluinen lag tweeënhalf bataljon met twee zesponders (kanonnen) en één houwitser (een kort, dik kanon); in Hoornaar één bataljon; in Blokland één bataljon met twee zesponders; in Arkel idem; in Meerkerk één compagnie en in Dalem één bataljon. Op de Merwede werden op 28 december zes kanonneerboten waargenomen, op 5 januari negen en op 7 januari nog twee erbij’ (p. [20]).

zekere: betrouwbare.

de generaal: generaal Rampon; zie de aantekening bij p. 30.

de nationale gardes: zie de aantekening bij p. 28. De desertie van de (Antwerpse) nationale gardes wordt door De Graaff verklaard uit het feit dat die veelal remplaçanten waren (p. 56-57). Zie tevens de aantekening bij p. 27.

voor de Fransen: omwille van de Franse strijd.

De Hollanders... doen: nadat een groep van ongeveer twintig man uit Texel was gedeserteerd, werden de Hollandse soldaten ontwapend en moesten zij graafwerk verrichten.

met dreigende en gemene taal: met dreigende scheldwoorden.

onder geleide van de Brabanders... werden: De Graaff maakt gewag van schreiende en klagende vrouwen en kinderen die de stad werden uitgezet.

de Brabanders: de regimenten uit Antwerpen; zie de aantekening bij p. 30.

een brandje in de Hoogstraat: deze brand vond plaats op 28 december.

Nadat... geantwoord: op 28 december vond de eerste beschieting der stad door de geallieerden plaats.

omtrent Kerstmis... toegevroren waren:
De Graaff vermeldt dat het vanaf 24 december ging vriezen (p. 64).

een bom: een zware granaat.

piketten: groepen van direct inzetbare soldaten.

De mist... geworden: De Graaff signaleert zware mist tijdens de jaarwisseling (p. 70).

Hoera: de uitroep 'hoera' werd pas rond 1815 in Nederland

in gebruik genomen ter vervanging van het oude ‘hoezee’ (‘hou zee’), waarschijnlijk in navolging van de Pruisische soldaten (andere bronnen: Kozakken) tijdens de slag bij Waterloo. C.W. Staring (1777-1840) schreef een puntdicht ‘Hoera’, opgenomen in de bundel *Nieuwe gedichten* (1827). De tekst luidt:

“‘Is 't hòèra? is 't hoerà?’ / Wat drommel kan 't u schelen? / Brul, smeeik ik, geen Kozakken na! / Als Freedriks batterijen spelen / Als Willems trommen slaan / Blijv' Neêrlands oorlogskreet “valaan!” / Waar jong en oud de vreugd der overwinning deelen / Bij Quatrebra's Trofee / Blijve óns Gejuich “hoezee””.

35

Maar het bombardement werd heftig en geregeld: op 22 januari 1814 vindt een bombardement plaats van 12.00-16.00 uur, waarbij 300 projectielen de stad binnenkomen. 62 huizen worden beschadigd, maar er zijn alleen lichtgewonden. Het verzoek tot overgave van de stad in naam van de koning van Pruisen wordt door Rampon geweigerd. Op 25 januari is er een tweede bombardement met 400 projectielen. Men besluit vrouwen en kinderen de stad uit te laten gaan, maar zij worden door de belegeraars teruggezonden. De maire dringt aan op overgave, maar vindt geen gehoor.

Op 27 januari begint het derde bombardement om 11 uur 's avonds, waarbij veel materiële schade wordt aangericht, maar geen ernstige gewonden vallen. Hierna beginnen de onderhandelingen. Het zwaarste bombardement op de stad begint, onder noodweer, op zondag 30 januari. In de stad vallen 934 granaten, bommen en kogels, waarbij drie personen gewond raken. Door de ontploffing van kruutkisten op de Pelwal vallen er echter zeventien doden en zeven gewonden. Op 31 januari

stonden er van de 1382 stadshuizen nog slechts 300 onbeschadigd, en dat waren vooral kleine woningen in stegen. Op 1 februari worden de onderhandelingen voortgezet, op 4 februari capituleert generaal Rampon in de pastorie te Schelluinen; de tekst van deze voorwaarde-

lijke capitulatie wordt op 7 februari geratificeerd. Op 20 februari wordt de stad overgegeven aan de geallieerden en wordt de aanvaarding van de soevereiniteit van Willem 1 van de pui van het stadhuis afgekondigd.

Eens was het verschrikkelijk... braken: De Graaff rapporteert dat de zieken bijna naakt en doodsbang door de straten liepen (p. 104).

er was... weggeslagen: deze verwonding werd opgelopen door een dienstbode in de Arkelstraat.

een vierentwintigponder: aan de zuidelijke oever van de Merwede bevonden zich negentien vuurmonden op acht plaatsen: mortieren, vierentwintigponders (kanonnen met kogels van vierentwintig pond) en houwitsers.

rinkelend: rinkelend.

36

houwitsers: krombaangeschut, in dikte tussen een kanon en een mortier in.

de lutherse kerk: in 1795 werd de kleine kerk op de Havendijk, tot dan toe in gebruik bij de Waalse gemeente, in gebruik gegeven aan de lutheranen. In 1799 werden de kerken opnieuw verdeeld: het Hervormd kerkgenootschap kreeg de Grote Kerk en de Kapel in de Arkelstraat, de luthers en hielden het gebouw aan de Havendijk, de rooms-katholieken het gebouw in de Haarstraat. De lutherse kerk werd tijdens de bombardementen verwoest. In 1816 kregen de lutheranen een nieuw gebouw aan de Langendijk.

de roomse kerk: zie vorige aantekening.

37

De pastoor... gestorven: dit wordt medegedeeld door De Graaff (p. 140).

in genade was genomen: door God genadig was bejegend.

38

de ingelanden: bezitters van land in een bedijkte polder, die daardoor lid konden zijn van een waterschap, een vereniging van grondeigenaren.

juffrouw Goedeke: de aanduiding 'mevrouw' werd in de negentiende eeuw alleen gebruikt voor dames uit de hogere burgerstand.

39

strijdigheid: conflicten.

40

Hurwenen: Hurwenen ligt aan de Waal, ongeveer zeven kilometer ten oosten van Zaltbommel.

baaien: dikwollen.

op de wijze van een Sinte-Maartenslied: Sint-Maarten (geboren rond 316, vanaf 371 bisschop van Tours) ontmoette tijdens zijn jeugd, toen hij als soldaat in het Romeinse leger te Gallië diende, aan de stadspoort van Amiens een bedelaar, die hij de helft van zijn mantel gaf (de mantel was voor de helft eigendom van Rome). Op zijn naamdag (11 november) wordt vanouds een bedelfeest voor arme kinderen gevierd. Er zijn talloze Sint-Maartenliedjes. Een lied dat hier wat betreft tekst en ritme als inspiratiebron gediend kan hebben, hebben wij niet gevonden.

rondom: om hem heen.

de inzettingen: de instellingen.

41

de dwaalleer: het tijdens de verlichting opgekomen deïsme.

de geveinsde filosofen: de encyclopedisten en andere denkers uit de verlichting, die deze dwaalleer aanhangen.

42

de dijkstoel: de vergadering van de dijkheemraden.

een voorname ingelande: zie de aantekening bij p. 38. Omdat het lidmaatschap van een waterschapsbestuur aan grondbezit en niet aan personen was gekoppeld, bezaten ook vrouwen en jonge mannen onder de vijfentwintig jaar stemrecht. Zij moesten zich echter wel laten vertegenwoordigen door een volwassen man.

Kerkwijk: Kerkwijk ligt op een stroomrug (oeverwal van een verdwenen rivier) ongeveer vier kilometer ten zuidoosten van Zaltbommel.

de tentoonstelling in Gent: de eerste nationale, dat wil zeggen Groot-Nederlandse, Tentoonstelling van Nationale Nijverheid, die in 1820 in Gent werd gehouden onder auspiciën van de Divisie van Nationale Nijverheid.

die Dekker... geld uit de zak kloppen: hoewel de rivieren krachtens een wet uit 1806 tot het staatsdomein behoorden, waren de dijken eigendom van de waterschappen en werden door deze ook beheerd. Het onderhoud berustte bij de zogenaamde dijkgeslaagden: de dijk was in vakken

verdeeld en het onderhoud van zo'n dijkvak kwam ten laste van de dijkgeslaagde: de eigenaar van het belendend perceel land. De dijkbesturen bepaalden hoe hoog en breed een dijk moest zijn en zorgden ervoor dat de bepalingen werden opgevolgd.

die bomen moeten eruit: het was vanouds gebruikelijk op of aan de dijken bomen te planten, tot ergernis van de waterbouwkundigen: ze stonden in de weg en hun wortels konden schadelijk zijn.

43

het is daar voze grond: bij een zogenaamde zinkdijk, die op slappe, drassige grond was gebouwd, bestond groot verzakkingsgevaar.

Maak de dijken hoger... dan zitten ze vaster: In de achttiende eeuw waren de grote rivieren ernstig gaan verzanden: er ontstonden zandplaten en eilanden, waardoor hun capaciteit om water en ijs naar zee te vervoeren danig was afgenomen. Bovendien bevonden zich in de winterbeddingen veel obstakels: beplanting in de uiterwaarden of te hoge zomerdijken die men had aangelegd om de eigen uiterwaard droog te houden. Wanneer in de vele strenge winters van de achttiende en negentiende eeuw het rivierijs loskwam, zette het drijfijz zich op deze obstakels vast, andere ijsschotsen schoven erover, zodat grote ijssdammen ontstonden die het water opstuwden. Dit water stroomde over de veelal in slechte staat verkerende dijken heen, die daardoor afkaldden en doorbraken. Tot het midden van de negentiende eeuw zocht men de oplossing vooral in dijkverbetering en de aanleg van overlaten (plaatselijk verlaagde dijkvakken waardoor het water zijdelings afgeleid kon worden). Rond 1850 ging men de remedie zoeken in rivierverbetering: het wetenschappelijk normaliseren van de rivieren door

gestandaardiseerde breedtematen te hanteren. Maartens diagnose komt overeen met wat een hedendaagse beschrijving van de toestand te zien geeft: 'Behalve de rivierbeddingen verkeerden ook de rivierdijken in slechte staat. Ze waren laag, de breedte op de kruin was niet groot en de dijk-

looiingen waren te steil' (Lintsen 1992-1995, dl. 11, p. 105).

een moddermolen: een baggermolen.

44 *tot Rossum toe*: Rossum ligt aan de Waal, ongeveer tien kilometer van Zaltbommel.

Maarten was de eerste... overgelopen: in de winter van 1820 vonden er in het rivierengebied ernstige overstromingen plaats.

45 *Dikwijls bleef hij... huis*: dikwijls bleef hij bij Dapper de avondboterham nuttigen.

Slijk Ewijk: dit dorp ligt aan de Waal, in de Betuwe.

de pramen: zie de aantekening bij p. 17.

48 *de koperen spuit*: een spuit waarmee de ruiten schoongespoten werden.

51 *En als zij dertig waren*: op dertigjarige leeftijd mocht men in het huwelijk treden zonder toestemming van de ouders.

de verdoemelijke verdraagzaamheid: vanaf de Franse tijd was de vrijheid van godsdienst in de grondwet gewaarborgd.

52 *het lof*: namiddag- of avonddienst in de rooms-katholieke kerk.

53 *als het meer droog werd gelegd*: al vanaf 1617 kwamen er steeds nieuwe plannen om de Haarlemmermeer droog te leggen, onder meer één van Leeghwater uit 1629 en het plan dat het resultaat was van een door de Maatschappij van Wetenschappen uitgeschreven prijsvraag in 1819. Na zware overstromingen in 1836 stelde Willem 1 bij Koninklijk Besluit een commissie in, die een definitief plan zou opstellen. Een van de discussiepunten was het gebruik van wind- dan wel stoomkracht. De stoomkracht won. In 1840 ging de eerste spade in de grond, in 1852 werd de Haarlemmermeer officieel in de Staatscourant drooggelegd verklaard.

Hout: Haarlemmerhout, een bos aan de westzijde van de stad.

Koppers sprak van dingen... wist: De geloofsgemeenschap waartoe Koppers blijkt te behoren is gemodelleerd naar het voorbeeld van de 'Zwijndrechtse Nieuwlichters' (1823-1843). De benaming is deze sekte gegeven door een

vijandige buitenwereld: zelf noemden de leden zich de ‘gemeenschap der Heiligen’, of de ‘Christelijke broederschap’. De aanhangers, meestal afkomstig uit de lagere klassen, stonden een levenswijze voor die zou verwezenlijken wat de eerste christengemeenschap in Jeruzalem had beoogd en die beschreven staat in de Handelingen der apostelen (zie de aantekening bij p. 96). Op grond daarvan verwierpen zij het privébezit en leefden aanvankelijk geheel, later ten dele in gemeenschap van goederen. Behalve de plicht tot naastenliefde die tot een grote sociale bekommernis leidde, vormde de verwerping van de calvinistische preoccupatie met de zonde een centraal punt van hun geloof. Door de offerdood van Jezus was de oude, zondige mens verlost. Op basis van de tekst uit *Romeinen* 11:35 (‘want uit Hem, en door Hem, en tot Hem zijn alle dingen’) betoogde de broederschap dat de zonde niet van de duivel afkomstig was, maar een instrument uit Gods hand om de mens tot het goede te brengen. Met een beroep op dezelfde tekst verdedigde de broederschap haar houding tegenover de kerkelijke en wereldlijke overheid: zij kende geen doop en avondmaal, huwelijken werden gesloten zonder burgerlijke en kerkelijke bekrachtiging en men weigerde de militaire dienst. Op haar hoogtepunt kende de beweging 150 leden. Door interne twisten over de gemeenschappelijkheid van het bezit, de gehoorzaamheid aan de staat en de wenselijkheid van emigratie naar Amerika viel de broederschap ten slotte uiteen.

De hoofdfiguren waren de turfschipper Stoffel Muller (1769-1833) en Maria Leer (1788-1866), dienstbode en later naaister. Muller, afkomstig uit Puttershoek, werd door zijn vader al meegenomen naar

samenkomsten van allerlei godsdienstige gezelschappen. Later, toen hij naar Waddinxveen was verhuisd, verwierf zijn vurige evangelisatiedrang hem aanhang onder de landarbeiders, met instemming van burgemeester Valk, een van de broeders van het eerste uur. Tijdens een verblijf in Amsterdam

ontmoette Muller de geestverwante Maria Leer. Samen met enkele andere gezinnen vestigden zij zich in 1817 op een lege scheepswerf in Puttershoek. Onderweg kwamen zij in Waddinxveen aan op het moment dat daar een aanhanger werd begraven. Diens weduwe had in een droom een visioen gehad waarin zij Muller en Leer als Adam en Eva in het paradijs had aanschouwd en waarin zij beiden de begrafenisstoet leidden. Deze rol van voorgangers zijn zij blijven vervullen. Zij leefden samen voort als man en vrouw (Stoffel leefde gescheiden van zijn echtgenote en zoons). In Puttershoek werd op 20 april 1823 een officiële oprichtingsakte verleden. Daar - en overal elders waar de broederschap zich vestigde - werd zij door bevolking en overheid vijandig bejegend. Na een aantal omzwervingen (de broederschap verbleef in Polsbroekerdam, Dordrecht en weer in Puttershoek) vestigde zij zich in 1829 in Zwijndrecht, waar een bloeiperiode aanbrak.

goed zijn brood had: goed de kost verdiende.

54

Frederiksoord: op 1 april 1818 werd op initiatief van generaal Johannes van den Bosch de Maatschappij van Weldadigheid opgericht, die tot doel had behoeftigen aan een bestaan te helpen door kolonisatie van de woeste gronden in het grensgebied van Friesland, Drenthe en Overijssel. Frederiksoord was echter een van de vrije koloniën, waar men zelfstandig kleinschalige landbouw en nijverheid beoefende. Veenhuizen en Ommerschans daarentegen waren koloniën, waar bedelaars onvrijwillig in werden opgenomen en dwangarbeid moesten verrichten. In 1859 nam de staat het beheer van de dwangkolonies over van de Maatschappij van Weldadigheid.

omdat hun lakenfabriek naar Gent was verhuisd: sedert de tweede helft van de achttiende eeuw waren de fabrieken in Gent en Brussel een geduchte concurrent voor de weinig florissante textielnijverheid in Haarlem. Dankzij het beleid van Koning Willem 1 via de door hem in 1824 opgerichte Nederlandse Handelmaatschappij werd de Vlaamse voorsprong nog groter: vooral Gent profiteerde van de

door de vereniging van Noord- en Zuid-Nederland toegankelijk geworden exportmarkt in Indië.

er was werk... Zederik: in 1825 ging het riviertje de Zederik tussen Ameide en Meerkerk op in een nieuw gegraven kanaal, dat deel ging uitmaken van de Keulse vaart. De wet tot het graven van deze Keulse vaart werd in 1821 aangenomen. Het kanaal moest Amsterdam via Utrecht verbinden met de Lek bij Vreeswijk, zoveel mogelijk via de bestaande waterwegen. In het verlengde lag het Zederikkanaal tussen de Lek bij Vianen en de Boven-Merwede bij Gorinchem. In 1825 was het project voltooid. Rond 1890 ging het kanaal op in het Merwedekanaal.

55

O moeder die zeeman: het lied (dat met kleine tekstuele variaties is opgetekend) luidt: ‘O moeder, die zeeman / Die zeeman doet me de doodsteek aan / O moeder, die zeeman / Die zeeman heeft het gedaan’ (Meertens Instituut OPN OGL 41509).

het zeedijkje van de Wieringerwaard: de sedert 1610 ingepolderde Wieringerwaard grensde aan de oostzijde aan de Zuiderzee. In februari 1825 waren er in dit gebied grote overstromingen.

57

omdat er tegen de Walen gevochten moest worden: omdat namelijk de Belgische Opstand (1830) was uitgebroken. Het krijgslustig elan waarmee Noord-Nederland ten strijde trok was bijzonder groot: vrijwilligers (onder meer uit de studentenkorpsen) stroomden toe. De vele redevoeringen en gedichten (de zogenaamde citadelpoëzie) getuigden van het enthousiasme om de nationale eer hoog te houden.

58

want die is... tot God terug: een verwijzing naar *Romeinen* 11:36: ‘want uit Hem, en door Hem, en tot Hem zijn

alle dingen', het Bijbelwoord dat de kern vormde van Stoffel Mullers theologische denkbeelden.

geloofden... gemeen: 'En allen, die geloofden, waren bijeen en hadden alle dingen gemeen' (Handelingen 2:44); 'En de menigte van degenen, die geloofden was één hart en één ziel; en niemand zeide, dat iets van hetgeen hij had zijn eigen was, maar alle dingen waren hun ge-

meen' (Handelingen 4:32). Deze Bijbelteksten lagen ten grondslag aan de gemeenschappelijkheid van bezit die de Nieuwlichters predikten en werden aangehaald in het oprichtingsstatuut van 1823.

de aak: dat hier plotseling sprake is van een niet eerder genoemde aak heeft een historische achtergrond: in 1816, toen Muller in Waddinxveen leefde met zijn aanhang, reisde hij naar Amsterdam (waar hij toen in contact kwam met Maria Leer) om een aak te kopen. Het was de bedoeling deze te slopen teneinde het hout te verhandelen. De aak heeft echter vooral als behuizing voor de broederschap gediend. Nadat de broeders zich in 1829 in Zwijndrecht hadden gevestigd, werd een tweede Rijnschip gekocht, dat als woonruimte werd ingericht. Het is duidelijk dat Van Schendel vrij omspringt met de tijdstippen en locaties van de vele gebeurtenissen die hij ontleent aan de geschiedenis van de broederschap.

59

In de Warmoesstraat... gehouden werd: in haar gedenkschriften beschrijft Maria Leer een verstoorde oefening in de Warmoesstraat (Oversteegen 1965, p. 52). In de roman echter gaat het om een oefening van een aan de ideeën der broederschap vijandig gezelschap met kennelijk orthodoxere opvattingen.

Dat neemt op de zaterdag...

broederliefde: de Zwijndrechtse Nieuwlichters hadden een pacifistische overtuiging en weigerden dienst te nemen. Toen de Belgische Opstand uitbrak werden deze dienstweigeraars met grotere ijver vervolgd dan voorheen.

het wachthuis: het politiebureau.

60

de vrienden, die in Waddinxveen hadden gewoond... naar Polsbroek te gaan: de

verhuizing naar Polsbroekerdam vond in werkelijkheid plaats omstreeks 1818.

daar wilden zij... venten gaan: in Polsbroekerdam had een geestverwant zijn woning ter beschikking gesteld; in een gehuurde schuur begon men daar met de fabricage van zwavelstokken, die men verkocht in Oudewater, Gouda of Rotterdam.

dat hij door het zwaard zou vergaan: een verwijzing naar Mattheüs 26:52: ‘want allen, die het zwaard nemen, zullen door het zwaard vergaan’.

Als de een kwaad doet... doen: zinspeling op Romeinen 12:17: ‘Vergeldt niemand kwaad voor kwaad’.

62 *Hedel*: Hedel ligt aan de Maas, tegenover 's-Hertogenbosch.

63 *In Maas en Waal... Nijmegen*: in bepaalde katholieke delen van Nederland weigerden jongemannen dienst te nemen om tegen hun Belgische geloofsgenoten te strijden. Zij werden door het leger opgepakt. Van Schendel noteert in zijn aantekenboekje ‘woelingen’ in Eindhoven en Helmond en ‘oproer’ in Maas en Waal, waaraan hij toevoegt: ‘Katholieke boeren, onderdrukt door de jagers van [V]an Dam’. De Brabantse dichter E.J. van Dam van Isselt (1796-1860) verwierf zich roem als aanvoerder van een vrijwilligerskorps, de zogenaamde ‘Jagers van Van Dam’. In het Land van Maas en Waal werden schutters die weigerden de wapens op te nemen door deze jagers met niet altijd zachtzinnige middelen - boerderijen werden in brand gestoken, voedsel werd ingevorderd - op andere gedachten gebracht. In de slag bij Leuven tijdens de Tiendaagse Veldtocht streed zijn korps in de voorhoede.

farizeeën: huichelaars.

64 *gemene zaak had gemaakt*: onder één hoedje speelde.

lotelingen: in 1811 was in Nederland de algemene militaire dienstplicht ingevoerd, destijds ‘conscriptie’ geheten. Elke man van twintig jaar of ouder moest zich inschrijven. Door middel van loting werd bepaald wie in dienst moest treden. Tot 1898 kon een dergelijke ‘loteling’, als hij zich dat financieel kon veroorloven, een

remplaçant huren. Daarna gold de
persoonlijke dienstplicht.

gemene dienstweigeraars: doodgewone
dienstweigeraars.

het zesde gebod: ‘Gij zult niet doodslaan’
(Deuteronomium 5:7).

65

naar Dordrecht: Gorinchem lag en ligt
in het juridisch arrondissement Dordrecht.

- 66 *van zeven keer zeven keer*: Zinspeling op Mattheüs 18:21-22: ‘Toen kwam Petrus tot Hem, en zeide: Heere! Hoe menigmaal zal mijn broeder tegen mij zondigen, en ik hem vergeven? Tot zeven maal? Jezus zeide tot hem: Ik zeg u niet tot zevenmaal, maar tot zeventigmaal zevenmaal’.
- een poldergast*: een dijkwerker.
- 67 *knappe kleren*: kleren om mee voor de dag te komen.
- 68 *gemeenschap in het goed*: gemeenschappelijk bezit.
- stobben*: boomstronken.
- 69 *Wubbink had geschreven... advocaat kende*: er zijn gevallen beschreven waarin de overheid inderdaad enige clementie betracht heeft door vervangende dienstplicht in plaats van gevangenisstraf op te leggen. Toen in 1830 een van drie jongens die bij de loting verstek hadden laten gaan, overleed in een militair detentiehuis, hebben Stoffel en Maria via de Leidse hoogleraar en rechtsgeleerde Hendrik Willem Tydeman (1778-1863) zich met succes tot koning Willem I gericht. De dienstweigeraars mochten in hospitalen vervangende arbeid verrichten.
- 70 *dat het leger... had*: van 2 tot en met 12 augustus 1831 vond de Tiendaagse Veldtocht plaats, waarin het Nederlandse leger tegen de Belgische opstandelingen oprukte.
- ik wil... wat des konings is*: zinspeling op onder meer Markus 12:17: ‘Geef dan den keizer dat des keizers is, en Gode, dat Godes is’.
- een halfel*: de helft van een el, dus de helft van ongeveer 69 centimeter.
- verrel*: een vierde deel (van een el).
- 71 *het volkslied*: toen nog het ‘Wien Neêrlands bloed’ van Tollens.

Hij maakte hun bekend... naar recht te dragen: hier treft men de weerklank aan van een historisch incident: in 1820 werden Stoffel Muller en Maria Leer gearresteerd in Dordrecht, waar de Nieuwlichters publieke relletjes veroorzaakten; zij werden tot een jaar gevangenisstraf veroordeeld. Muller moet de officier van justitie toegevoegd hebben: ‘dan zeg ik dat je je zwaard verkeerd draagt’.

- 73 *het huis voor krankzinnige vrouwen*: het Stads Krankzinnig- en Verbeterhuis te Dordrecht. Dàt Gees in een inrichting wordt opgesloten, is waarschijnlijk ook weer een echo van een gebeurtenis uit de geschiedenis van de broederschap. In 1817 werd Maria Leers in een winkel te Puttershoek door twee dienders aangehouden, omdat ze geen identiteitspapieren kon tonen. Ze werd in Dordrecht ondervraagd en zou vervolgens naar Amsterdam gebracht worden. Onderweg, in Haarlem, kreeg ze op het politiebureau een zenuwtoeval. Ze is toen een maand lang in een hospitaal gedetineerd geweest, waarna ze werd vrijgelaten.
- 74 *de beurtschuit*: een schip dat op gezette tijden een vastgestelde route vaart.
- een water- en vuurkelder*: een water- en vuurstokerij was een winkel waar men heet water kon kopen (voor de was) en brandstoffen, zoals aanmaakhout.
- de Amsterdamse trekvaart*: de Amsterdamse trekvaart, in 1634 gereedgekomen, verbindt Amsterdam en Haarlem.
- 75 *In de nawinter... stad*: in de eerste helft van de negentiende eeuw kwamen regelmatig hongeroproeren voor.
- cholera was in Amsterdam*: de Aziatische cholera ('Aziatische braakloop'), een zeer besmettelijke darmziekte, bereikte in 1832 voor het eerst de grenzen van Nederland via Rusland, Polen en Duitsland.
- 76 *ziekenvaar*: hoofdverpleger op een ziekenzaal.
- dat de vrijwilligers... trots op hen was*: aan de Tiendaagse Veldtocht werd een aantal nieuwe medailles verbonden: de zogenaamde Citadelmedaille, de Medaille van de Commissie van Erkenntenis,

medailles voor de studentenkorpsen (de Erepensing der Utrechtsche Jagers-studenten, de Erepensing der Groninger en Franeker Flankeurs, de Erepensing der Leidsche Jagers) en, bij Koninklijk Besluit van 12 september 1831, het Metalen Kruis. Het brons daarvan werd gehaald uit twee in de slag bij Hasselt veroverde kanonnen. Eenzelfde kruis werd uitgereikt aan de vrijwilligers, met op de bovenarm in reliëf het

woord ‘vrijwillig’ en een groen-oranje in plaats van een blauw-oranje lint.

een ongewone drukte: in 1834 vond de Afscheiding plaats, een kerkelijke beweging waaruit zelfstandige gereformeerde kerken, naast de Nederlands Hervormde Kerk, zijn voortgekomen. In het begin van de negentiende eeuw groeide binnen de toenmalige Nederduits Gereformeerde Kerk onvrede met bepaalde stromingen die een vrijere interpretatie van de Bijbel voorstonden. Toen Willem I op 7 januari 1816 een kerkorde deed ingaan, het *Algemeen Reglement voor het bestuur der Nederlandsche Hervormde kerk*, bij welke gelegenheid de kerk haar nieuwe officiële naam verwierf, stuitte deze staatsbemoeyenis eveneens op tegenstand. Het protest kwam tot uitbarsting in 1834. De Afscheidingsbeweging ontstond in Ulrum, waar dominee Hendrik de Cocq scherpe kritiek uitoefende op de verwatering van de Bijbelse leer en collega's openlijk beschimpte. Toen het kerkbestuur hem daarom schorste, trad hij uit de kerk. Veel groeperingen volgden hem. De overheid wenste dat zij erkenning als afzonderlijke kerkgenootschappen zouden aanvragen, maar aanvankelijk wilden de afgescheidenen dit niet: zij vormden immers de ware kerk. Om tegen hen op te treden beriep de overheid zich op een oude wet die bepaalde dat voor samenkomsten van meer dan twintig personen toestemming gevraagd moest worden. Deze werd vaak geweigerd, met als gevolg dat een aantal leiders in de gevangenis werd gezet.

baälsdienaars: dienaars van de duivel.

valse profeten: zinspeling op (onder meer) 1 Petrus 2:1: ‘En er zijn ook valsche profeten onder het volk geweest, gelijk ook onder u valsche leeraars zijn

zullen, die verderfelijke ketterijen
bedektelijk invoeren zullen [...]’.

mij verbiedt hij de gezangen: op 1 januari
1807 was een liedboek in gebruik
genomen, dat naast de psalmen de
officiële liederenschat van de kerk zou
vertegenwoordigen: *Evangelische
gezangen om nevens het boek der
Psalmen bij den Openba-*

ren Godsdienst in de Nederlandsche Hervormde Gemeenten gebruikt te worden op uitdrukkelijken last van alle de synoden der voornoemde gemeenten (Amsterdam 1806). Dat de afgescheidenen het niet eens waren met de teneur van deze gezangen blijkt uit een werkje van Hendrik de Cocq uit 1835: *De zoogenaamde Evangelische gezangen niet Gods woord.*

Zwijndrecht: de Zwijndrechtse Nieuwlichters hadden zich in 1829 in Zwijndrecht gevestigd, waar zij onderdak vonden op de voormalige scheepstimmerwerf *Welgelegen*. De broederschap telde toen ongeveer vijftig leden.

80

dat er twee... huwelijk te mogen sluiten: huwelijken werden zonder kerkelijke of burgerlijke bekrachtiging binnen de broederschap gesloten. Wel moesten de betrokkenen vierentwintig jaar zijn en toestemming krijgen van de leiders der gemeenschap.

de inzetten: zie de aantekening bij p. 40.

Daar hadden zij... een fabriek van Zeeuwse chocolade ingericht: toen de broeders in Zwijndrecht verbleven, voegden enkele welgestelde burgers zich bij hen: bakker Ketel, schoenmaker Heystek en Philip Mets. Deze laatste bezat in Vlissingen een chocoladefabriek en bracht een kapitaal van drieduizend gulden in. Toen hij met een groot gezin naar Zwijndrecht verhuisde, verplaatste hij zijn fabriek naar een schuur bij een voor zijn bewoning aangekocht buitenhuis. Het personage Seebel kan men als een 'verdichting' van de bakker en de chocoladefabrikant beschouwen. De chocolade werd met drie kleine schuitjes in de omgeving verkocht. Zie ook de aantekening bij p. 90. Behalve een bakkerij en een schoenmakerij, kwam er

een boerderij, waar men groente en zuivel voor eigen gebruik produceerde.

het Nieuw Verbond: met het offer van Christus ontstond het Nieuw Verbond tussen God en mens, zoals aangekondigd in Jeremia 31:1 en Hebreëen 8:2.

81 *op de komende dag*: de dag die zou komen.

83 *wanneer zij... gaan*: wanneer zij in ondertrouw zouden gaan.

84 *de gezette dag*: de afgesproken dag.

86

Kuindert: het voormalig havenplaatsje Kuinre nabij Steenwijk, dat door de aanleg van de Noordoostpolder landinwaarts is komen te liggen.

de zwaarden: schilden van zware planken, beweegbaar bevestigd aan de zij- of onderkant van een zeilboot, om het afdrijven te voorkomen.

87

Sint-Jan: de gedenkdag van Johannes de Doper, namelijk 24 juni.

De rechter vroeg... niet aangegeven had: sedert de oprichting van de burgerlijke stand door Napoleon in 1811 was de aangifte van een geboorte verplicht. Indien er geen wettige vader voorhanden was om de aangifte te doen, moest deze verricht worden door ófwel de vroedvrouw die bij de geboorte had geholpen, ófwel de eigenaar van het huis waar de geboorte had plaatsgevonden. In de geschiedenis van de Zwijndrechtse Nieuwlichters is een vergelijkbare situatie opgetekend. Toen Maria Leer in 1819 beviel van een dochter, besloten zij en Muller het kind niet aan te geven. Muller werd veroordeeld tot twee jaar gevangenisstraf en een boete, maar verwierf toch vrijspraak omdat volgens zijn zeggen de vroedvrouw niet op de hoogte was geweest van de regels. Dat de broederschap zo gekant was tegen het doen van aangifte, kwam ook voort uit hun pacifisme: een niet-geregistreerd kind ondiep later de conscriptie.

90

met het wapen van Zeeland: Zeeland was tot in de negentiende eeuw een centrum van chocoladeproductie (van de zevenentwintig Nederlandse fabrieken stonden er zestien in deze provincie) en Zeeuwse chocolade had een goede naam. De pakjes waren inderdaad gewikkeld in oud-Hollands (dat wil zeggen: met de hand geschept) papier, met het Zeeuwse wapen erop gedrukt en in rood voorzien

van enkele of dubbele kapitale A's (die een kwaliteitsaanduiding gaven).

lezen: selecteren.

En dit... verschil: de historische broederschap groeide en veel arme mensen traden toe. Degenen die veel geld hadden

- ingebracht, morden over het beginsel van gemeenschappelijk bezit. Zij waren van mening dat dit slechts kon gelden voor de gemaakte winst. In 1832 werd, tegen de zin van Muller en Leer, een contract opgesteld dat erin voorzag dat bij uittrekking het ingelegde geld geheel of in evenredigheid uitbetaald zou worden.
- 91 *weer 's zondags naar Dordrecht voor de mis voer*: 's zondags weer per boot naar Dordrecht ging om de mis bij te wonen.
- 93 *een predikant van de gereformeerden*: een dominee van een van de afgescheiden gemeenten.
- 94 *moeiten en schimp*: overlast en beschimping.
- 95 *veerschouw*: platte boot die door middel van een lijn steeds van de ene oever naar de andere wordt getrokken.
- de mannen die zich wilden afscheiden*: de mannen die naar Amerika wilden emigreren.
- 96 *Ananias*: een van de leden van de eerste christengemeente van Jeruzalem; hij verkoopt een akker en brengt slechts een deel van de opbrengst naar de apostelen, terwijl hij voorgeeft alles te brengen. Als straf vallen hij en zijn vrouw dood neer. Zie Handelingen 5: 1-10.
- 97 *dat het zwaard droeg voor de onrechtvaardigen*: zie de aantekening bij p. 61.
- 99 *daar... in een hofje ingekocht*: Maria Leers sleet haar laatste levensjaren in een hofje in Leiden.
- In heel het land... rooms was*: de tijdens de Bataafse Republiek in 1796 afgekondigde scheiding van kerk en staat had in principe de weg vrijgemaakt voor een gelijkwaardige positie van alle kerken, inclusief de rooms-katholieke. In 1827 sloot Willem I een overeenkomst

met Paus Leo XII, die voorzag in de stichting van twee bisdommen. Vanwege de Belgische Opstand kwam er van de uitvoering van dit concordaat niets terecht. Vanaf 1840 circuleerden er berichten dat de pas aangetreden Willem II, die men een pro-katholieke gezindheid toeschreef, in onderhandeling was over een nieuw concordaat met Rome. Die geruchten leidden in de eerste helft van de jaren veertig - de periode in de fictieve chronologie binnen de roman

- die op p. 526 aan de orde is - tot zeer felle antikatholieke agitatie. Toen in 1853 het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie een feit werd, was dit wederom het geval: de in de zogenaamde Aprilbeweging verenigde protestanten verzetten zich krachtig tegen deze restitutie.
- 101 *de beurtman*: de schipper op de beurtschuit.
- 105 *die de wonderen... en wetenschap had*: die van oordeel zijn dat de Bijbel niet letterlijk hoeft te worden genomen, maar als didactisch-allegorische of mythische tekst moet worden geïnterpreteerd, een opvatting die men aantreft binnen de modernistische richting in de negentiende-eeuwse theologie.
- 106 *Ga ten huize... uws tegenspoeds*: 'Verlaat uwen vriend noch den vriend uws vaders niet; en ga ten huize uws broeders niet op den dag van uwen tegenspoed. Beter is een geboor die nabij is, dan een broeder, die verre is' (Spreuken 27:10).
- Ik zal wel schipperen op mijn manier*: ik richt mijn leven wel op mijn eigen manier in.
- de Javaanse oorlog*: de Javaanse oorlog woedde van 1825 tot 1830. De aanleiding was het feit dat de Javaanse prins Diponegoro zich door de Nederlandse bestuurders onheus bejegend voelde; de diepere oorzaak lag in de onvrede met het Nederlandse bewind. De oorlog was een felle strijd, waarbij Midden-Java grotendeels werd verwoest en aan Nederlandse zijde 15000 soldaten vielen, terwijl het aantal slachtoffers aan inheemse zijde op 200 000 wordt geschat.
- de schutterij*: plaatselijk korps van militair geschoolde burgers die in tijd van nood hun stad moesten verdedigen en verder belast waren met de wacht en de bewaking van de orde. Van 1815 tot 1901 maakte de schutterij deel uit van de

militaire organisatie en bestond uit alle mannelijke ingezetenen van vijftwintig tot vijfendertig jaar die niet door de wet waren vrijgesteld.

wening en knersing der tanden: de Bijbelse aanduiding van de hel: 'En de kinderen des koninkrijks zullen uitgeworpen worden in de buitenste duisternis: aldaar zal weening

- zijn en knersing der tanden' (Mattheüs 8:12); zie ook bijvoorbeeld Mattheüs 13:41-42 of Lucas 13:28.
- 109 *de lijn*: de lijn waarmee de schuit (door Maarten, lopend op het jaagpad), wordt voortgetrokken.
- 110 *hoe Jezus... liep*: toen het schip van de discipelen door storm in nood verkeerde, kwam Jezus, wandelend op zee, hen uit de nood redden. Zij denken bevreesd een spook te zien. Petrus zegt dan: 'Heere! Indien Gij het zijt, zoo gebied mij tot U te komen op het water. En Hij zeide: Kom. En Petrus klom neder van het schip en wandelde op het water, om tot Jezus te komen. Maar ziende de sterken wind, werd hij bevreesd, en als hij begon neder te zinken, riep hij, zeggende: Heere, behoud mij! En Jezus terstond de hand uitstekende, greep hem aan, en zeide tot hem: Gij kleingeloovige! Waarom hebt gij gewankeld?'. Zie Mattheüs 14:22-33; 28-31 zijn geciteerd.
- de wonderlijke verhalen... Salomo*: Saul, David en Salomo waren respectievelijk de eerste, tweede en derde koning van Israël. Hun lotgevallen zijn te boek gesteld in I Samuel, II Samuel, I Koningen, II Koningen, I Kronieken en II Kronieken.
- 111 *de koningin van Scheba... God*: de koningin van Scheba bezocht de wijze koning Salomo om hem 'met raadselen te verzoeken'; zij arriveert in Jeruzalem 'met kemelen, dragende specerijen, en zeer veel gouds, en kostelijk gesteente'. Zij raakt overtuigd van de wijsheid en goedheid van Salomo en schenkt hem 'honderd en twintig talenten gouds en zeer veel specerijen, en kostelijk gesteente'. Zie: 1 Koningen 10:1-13; 1, 2 en 10 zijn geciteerd.
- te doen had*: haar (huishoudelijke) bezigheden had.

- 112 *die dagen om Sint-Jan*: zie de aantekening bij p. 87.
- die op de lei moesten kopen*: die op de pof moesten kopen.
- het bruin papier met kaarsvet*: vet op de borst werd geacht te helpen tegen verkoudheid, griep of infectie aan de luchtwegen.
- 113 *bij ontlating van het weer*: bij het invallen van de dooi.
- versterf*: erfenis.

- 115 *wij mogen... breken*: wij mogen het gebod om op zondag niet te werken verbreken.
- 116 *Job had ongelijk... vroeg*: wanneer de rijke Job al zijn bezittingen verliest en ziek wordt, vervloekt hij de dag van zijn geboorte en roept God ter verantwoording voor het lijden dat hem is overkomen (in het bijzonder: Job: 7).
- 119 *aan de Rijnkade*: aan de Rijnkade in Arnhem.
- dat de steenvaart... zijn*: dat het gauw afgelopen zou zijn met de steenvaart: aan de Rijn nabij Wageningen lagen veel steenbakkerijen, waarmee het door de economische malaise in de eerste helft van de negentiende eeuw bergafwaarts ging.
- wit brood*: wit brood eten was een teken van welstand.
- 120 *de ziekte in het aardappelloof*: het gaat hier om de gevreesde aardappelziekte, veroorzaakt door een schimmel, de *Pytophthora infectans*. Deze schimmel wordt het eerst zichtbaar doordat op het loof bruine vlekken verschijnen, omringd door een donzige rand van zwamdraden. Als bij regen de sporen in de grond verdwijnen, tasten zij de knol aan, die dan snel rot en voor consumptie onbruikbaar wordt. De ziekte manifesteerde zich in 1845 (en de jaren erna) in West-Europa en deed toen de gehele oogst mislukken, met dramatische gevolgen voor de onderste lagen der bevolking, voor wie de aardappel het voornaamste voedsel was. In Nederland werden vooral Friesland en de Bommelerwaard zwaar getroffen.
- Van Amsterdam... beroering vreesde*: in 1845 en 1847 braken op veel plaatsen in Nederland inderdaad hongeroproeren uit, die door militair ingrijpen werden onderdrukt. Het was in de negentiende eeuw gebruikelijk dat het leger werd

ingezet bij (gevreesde) verstoring van de openbare orde.

121

op het kanaal: het kanaal van Zederik.
Zie de aantekening bij p. 54.

122

de houtvlotters: werklieden die van gekapt hout vlotten maken en deze stroomafwaarts varen om als brandstof in de steden gebruikt te worden.

- 123 *de goede tijding... vermoeide ziel*: ‘Eene goede tijding uit verre lande is als koud water op eene vermoeide ziel’ (*Spreuken* 25:25).
- 126 *nare gezichten*: akelige droombeelden.
malde: de draak stak.
- 132 *al is er in het geloof... veranderd*: van Maria van Leer wordt vermeld dat zij zich op latere leeftijd verdiept heeft in de modernistische theologie. Zie de aantekening bij p. 105.
- 133 *dit aardse huis waar wij in wonen*: ons lichaam.
je brand met de winterdag: de brandstof die je in de winter nodig zult hebben.
Uit Hem, door Hem en tot Hem zijn alle dingen: zie de aantekening bij p. 58.
- 135 *moeiten*: zorgen.
- 137 *de killen*: de waterdiepten tussen twee zandbanken.
Sinte-Maarten... hout: een variant op het Sint-Maartenslied ‘Sinte-Maarten, [het] is zoo koud, / geef m'een turfjen of een hout’ (Meertens Instituut, *Horae Belgica* NV 1856).
- 139 *keulenaars*: zeer lange schepen met weinig diepgang, bestemd voor de vaart op de Rijn.
Rijswijk: een dorp nabij Buren in Gelderland.
Munnikenland: poldergebied tussen de Afgedamde Bergsche Maas en de Waal, in het westen van de Bommelerwaard.
- 140 *die eigen middag*: diezelfde middag.
Het Huis: het Huis te Brakel. Zie de aantekening bij p. 23.
Poederooy: Poederoyen. Zie de aantekening bij p. 24.

de pekkransen: van brandbare stof
gemaakte kransen die met pek en hars
bestreken zijn, gebruikt om 's nachts het
werk bij te lichten.

het slot: het slot Loevenstein.

Zuilichem: een dorp ongeveer tien
kilometer ten westen van Zaltbommel.

Gameren: een dorp ongeveer vijf
kilometer ten westen van Zaltbommel.

Nieuwaal: een dorp ongeveer zeven
kilometer ten westen van Zaltbommel.

- 144 *Driel*: een dorp aan de zuidelijke Rijnsoever, ongeveer negen kilometer ten zuidwesten van Arnhem.
hetgeen verteld werd over de koning... ramp: in februari 1861 bracht koning Willem III een bezoek aan het door de hevige watersnood getroffen Tiel.
- 145 *Leeuwen*: Boven- en Beneden-Leeuwen, ongeveer twintig kilometer van Rhenen.
dat hij dacht of: dat hij betwijfelde of.
geëvend: gelijkmatig.
- 147 *de eerste veerboten... schepraderen*: bij de eerste stoomschepen dreef de machine een of twee schepraderen aan.
- 148 *leraars*: dominees.
- 149 *alles... vrouwen*: Maria van Leer was de mening toegedaan dat ook de vrouwen binnen de broederschap gemeenschappelijk bezit zouden moeten zijn. Haar mening vond onder de geloofsgenoten geen ingang.
gingen: op straat liepen.
- 150 *tien mud*: tien hectoliter.
- 151 *de trek*: de neiging.

Een Hollands drama

- 159 *wel*: goed.
gezichten: visioenen.
gemaand aan: vermanend herinnerd aan.
- 160 *eerlijk*: fatsoenlijk.
Men verlangde het goede... vol van het kwaad: zinspeling op Paulus' 'Brief aan de Romeinen,' met name Romeinen 7:19. Deze keert terug op p. 195 en 290. Vanwege het belang van deze Bijbelplaats voor de roman citeren we hier ruim:

14. Want
wij weten
dat de wet
geestelijk
is; maar ik
ben
vleeschelijk
verkocht
onder de
zonde.

15. Want
hetgeen ik
doe, dat ken
ik niet; want
hetgeen ik
wil, dat doe
ik niet;
maar
hetgeen ik
haat, dat
doe ik.

16. En
indien ik
hetgeen
doe, dat ik
niet wil,
zoo stem ik
de wet toe,
dat zij goed
is.

17. Ik dan
doe
datzelfde nu
niet meer,
maar de
zonde, die
in mij
woont.

18. Want ik
weet dat in
mij, dat is,
in mijn
vleesch,
geen goed
woont;
want het
willen dat is
wel bij mij,
maar het
goede te
doen, dat
vind ik niet.

19. Want
het goede,
dat ik wil,
doe ik niet,
maar het
kwade, dat
ik niet wil,
doe ik.

20. Indien
ik hetgeen
doe, dat ik
niet wil,
zoo doe ik
nu hetzelfde

niet meer,
maar de
zonde, die
in mij
woont.

21. Zoo
vind ik dan
deze wet *in*
mij, als ik
het goede
wil doen,
dat het
kwade mij
bijligt.

22. Want ik
heb een
vermaak in
de wet
Gods naar
den
inwendigen
mensch.

23 Maar ik
zie eene
andere wet
in mijne
leden,
welke
strijdt tegen
de wet
mijns
gemoeds,
en mij
gevangen
neemt
onder de
wet der
zonde, die
in mijne
leden is.

koffiehuys: bierhuis, café met bedenkelijke reputatie.
In Nederland stonden de koffiehuizen in de
negentiende eeuw vaak laag in aanzien; er werd veel
gedronken en gegokt.

voor de torenklok negen sloeg: om negen uur 's avonds
luiden de Damiaatjes, klokken in de toren van de
Sint-Bavo, gedurende een halfuur. Ze luiden ter

herdenking van de verovering van de Egyptische stad Damiate tijdens een van de kruistochten in de dertiende eeuw, een krijgsverrichting waaraan een schip met Haarlemmers een belangrijk aandeel gehad zou hebben.

163

penant: smal tafeltje of kastje dat bijvoorbeeld tussen twee ramen is geplaatst.

Maar zo was het ook uitgekomen: maar zo - namelijk dat Gerbrands vader was verdronken - bleek het ook te zijn gegaan.

164

bij de notaris: in de negentiende eeuw was het gebruikelijk dat particulieren en/of bedrijven hun kapitaal in bewaring gaven bij een notaris.

zo recht als een boom: door en door fatsoenlijk.

- 165 *nachtwacht*: beambte die was aangesteld om 's nachts de ronde te doen door de stad.
- bedankt had*: onder dankzegging had weggestuurd.
- de meester halen*: de vroedmeester halen.
- Twee kwartjes*: ter vergelijking: rond 1880 verdiende een geschoold bouwvakker anderhalve gulden per dag. Vijftig cent per week is dus niet zo veel.
- 166 *de katoenfabriek*: na de onafhankelijkheid van België deed koning Willem I veel moeite om de textielindustrie in de verpauperde steden Haarlem en Leiden nieuw leven in te blazen door succesvolle buitenlandse (Belgische) fabriekseigenaren over te halen zich in die plaatsen of in Twente te vestigen. Haarlem verwierf zo drie katoenfabrieken: die van de Engelsman Thomas Wilson, de Phoenix (aanvankelijk in handen van de Belgische Poelman fils en Vervaecke) en de fabriek van de Belgische industrieel Prévinaire, respectievelijk in 1832, 1835 en 1834 in bedrijf genomen en weer gesloten in respectievelijk 1872, 1886 en 1922.
- Damiaatjes*: zie de aantekening bij p. 161.
- het paardenspel in Amsterdam*: voorstelling in een circustent waar paarden kunsten verrichtten.
- bloheid*: schuchterheid.
- Hij strooide zand op de inkt*: namelijk om door het zand de inkt te doen drogen.
- 167 *een witte regel*: een richel ijs in de goot.
- mevrouw*: benaming voor een gehuwde vrouw uit de enigszins deftige burgerstand, ter onderscheiding van de aanspreking 'juffrouw' voor getrouwde vrouwen uit een lager burgermilieu. Zie ook de aantekeningen bij p. 38, p. 212 en p. 307.

- 168 *het getuigen*: vóór 1934 waren er voor een geboorteaangifte twee getuigen nodig.
- 169 *sleper*: iemand die vrachten vervoert, oorspronkelijk met de slede, later ook per paard en wagen.
- 169 *wissels*: waardepapieren in het handelsverkeer, veelal gebruikt als kredietmiddel. Door ondertekening van een

- wisselbrief kreeg de betrokkene krediet voor een in de wissel genoemd bedrag. De wissel vermeldde een uiterste datum (vervaldag) waarop de betrokkene het bedrag in kwestie diende te betalen.
- 170 *wat uit uw lippen... doen*: ‘Wat uit uwe lippen gaat, zult gij houden en doen; gelijk als gij den Heeren uwen God, een vrijwillig offer beloofd hebt, dat gij met uwen mond gesproken hebt’ (Deuteronomium 23:23).
- het koffiehuis*: zie de aantekening bij p. 160.
- 171 *gemene schijnheilige*: niets anders dan een schijnheilige.
- danshuis*: uitgaansgelegenheid met een bedenkelijke reputatie, zoals ook het café chantant en de tingeltangel die hadden.
- 172 *Spa*: kuuroord in de Ardennen sinds de zestiende eeuw, toen Henry IV van Frankrijk bij de ijzer- en koolzuurhoudende bronnen al verlichting kwam zoeken. In 1764 werd de eerste badinrichting gebouwd. Vanaf dat moment ontstond een entourage van hotels, speelhuizen, concerten, circuit van wandelpaden en andere vormen van mondain vermaak, die Spa haar reputatie bezorgden ‘gevaarlijk’ te zijn. ‘Spa’ is sindsdien een soortnaam voor kuuroorden geworden.
- de laatste plicht te vervullen*: de begrafenis (en andere zaken in verband met het overlijden) te regelen.
- 173 *nachthemd*: ook mannen droegen in de negentiende eeuw een nachthemd als slaapkledij.
- de kleine stand*: de kleine middenstand. Zie de aantekening bij p. 167.
- penningen*: spaarpenningen.
- 174 *Laten wij... werpen*: parafrase van Johannes 8:7: ‘Die van ulieden zonder

zonde is, werpe eerst den steen op haar'
(namelijk de overspelige vrouw).

overtreding: zonde.

zoals geschreven is: zoals in de wet staat.
Bij het gerecht zal Weerendonk denkkelijk
te horen hebben gekregen dat (de voogd
van) een minderjarige erfgenaam de
erfenis die zijn vader hem heeft
nagelaten, niet zuiver hoeft te

- aanvaarden, maar deze beneficiair (dat wil zeggen onder voorrecht van boedelbeschrijving) moet aanvaarden en dus kan verwerpen. Werendonk is dus juridisch niet verplicht namens Floris de schuld van diens vader te delgen. Dat hij zich daartoe toch verplicht voelt, betekent dat hij die delging als een morele plicht ervaart.
- 175 *een halve ton gouds*: een bedrag van 50 000 gulden, hetgeen destijds een enorme waarde vertegenwoordigde. Ter vergelijking: een gemiddeld huis kostte rond 1875 fl. 5 000,-.
- het gebod*: namelijk het achtste gebod: ‘Gij zult niet stelen’ (Exodus 20:15).
- halve duit*: éénachtste stuiver, dus een zeer gering bedrag.
- 176 *zeefwerk*: het zeven van (bijvoorbeeld) het meel.
- 177 *overgelegd*: gespaard.
- 178 *straf*: streng.
- 179 *het gebod van de rust*: namelijk het vierde gebod: ‘Gedenkt den sabbatdag, dat gij dien heiligt. Zes dagen zult gij arbeiden en al uw werk doen; Maar de zevende dag is de sabbat des Heeren uws Gods; dan zult gij geen werk doen [...]’ (Exodus 8-10).
- 180 *lossers*: aflossers.
- de nooddrufte... behoudt*: Ezechiël 18:12 beschrijft het gedrag van de goddeloze: wie ‘[v]erdrukt den ellendige en den nooddrufte, rooft veel roof, geeft het pand niet weder, en heft zijne oogen op tot de drekgoden, doet gruwel’; in *Ezechiël* 18:7 en 16 wordt het gedrag van de rechtvaardige beschreven die ‘niemand verdrukt, het pand niet behoudt, en geenen roof rooft, zijn brood den hongerige geeft, en den naakte met kleeding bedekt’.

- 181 *wanneer er van de profeten werd verteld:*
verwijzing naar de boeken der profeten
in het Oude Testament.
- 182 *met aanhaling... Prediker:* waarbij hij
fragmenten uit de boeken Spreuken en
Prediker aanhaalde.
beschikken: regelen.
onder de geboden stond: in ondertrouw
was.
- 183 *de dot:* de speen, vaak een lapje gedrenkt
in suikerwater of brandewijn.

- ried tot het tandvlees te snijden:*
adviseerde om het tandvlees in te snijden.
- 185 *de hond van de melkboer:* de trekhond van de kar van de melkboer.
- 187 *het wed:* de drenkplaats voor paarden.
erg: kwaad.
- 189 *zwak gezicht:* slecht gezichtsvermogen.
- 190 *Het gestolene:* Aan het gestolene.
jongeherenschool: lagere school voor de betere standen, waar bijvoorbeeld Frans werd gegeven.
- 192 *kerfden... gedaan:* volgens de overlevering heeft Laurens Jansz Coster in de zestiende eeuw aldus het procédé voor de boekdrukkunst ontdekt.
scheerling: de schermbloemen (wilde of dolle kervel).
bovenmeester: hoofd van de school.
witte kragen: waarschijnlijk een bekend onderdeel van het schooluniform van goeude scholen.
- 193 *de tram:* van 1878 tot 1913 vormde de paardentram in Haarlem een intensief gebruiksmiddel van openbaar vervoer met een grote frequentie dankzij het feit dat het traject afwisselend dubbel- en enkelspoor bezat. Het traject voerde ook door de Dreef.
een bruine jongen: een Indische jongen.
verlakte kaplaarzen: dergelijke kaplaarzen waren vermoedelijk een teken van fatterigheid.
een tortelduif... mensen over: een tortelduif in een kooi werd (en wordt nog steeds) ingezet als therapie tegen tal van ziekten, zoals eczeem, gordelroos, dauwworm en reuma. Door de duif te verzorgen, te aaien, eronderdoor te lopen meende men dat de ziekte op het dier overging.

194

de mulle weg naar Zandvoort: de oude weg van Haarlem naar Zandvoort, 'Visserspad' genoemd, thans behorend tot de gemeente Bloemendaal. Zie ook de aantekening bij p. 267.

195

Want hetgeen ik doe... dat doe ik: 'Want hetgeen ik doe, dat ken ik niet; want hetgeen ik wil, dat doe ik niet; maar hetgeen ik haat, dat doe ik' (Romeinen 7:15). Zie de aante-

- kening bij p. 160 en 290.
- maar de genade... van de wet*: Paulus schrijft in Romeinen 7 dat de Verlossing ‘de wet van God’ heeft gebracht. Deze verlost de mens weliswaar van de erfzonde, maar herinnert hem voortdurend aan zijn geneigdheid tot de zonde. Zie de aantekening bij p. 160 en p. 290.
- 196 *ik kende de zonde niet dan door de wet*: opnieuw een toespeling op Romeinen 7:21: ‘Zoo vind ik dan deze wet *in mij*, als ik het goede wil doen, dat het kwade mij bijligt’. Zie de aantekening bij p. 160 en p. 195.
- 198 *burgerschool*: hogere burgerschool (hbs). In Haarlem werd in 1863 een hbs met vijfjarige cursus opgericht, die vanaf 5 september 1864 gevestigd was aan de Jacobijnenstraat; in 1884 besloot de gemeenteraad tot de oprichting van een hogere burgerschool aan het Klein Heiligland nr. 12-16.
- 199 *ijkkantoor*: kantoor, onder meer belast met het ijken van de weeginstrumenten van winkeliers.
- borgen*: op de pof kopen.
- 200 *spekslager*: varkensslager.
- bliklagerij*: werkplaats waar voorwerpen van koper of blik gerepareerd en vervaardigd worden.
- bedelpak*: bedelvolk.
- 201 *luiden voor brand*: in Haarlem werd bij brand de koster van de kerk gewaarschuwd, zodat deze de brandklok kon luiden, wat ook nog na 1883 gebeurde, hoewel toen de Haarlemse brandweer de beschikking kreeg over een telefoonaansluiting.
- hoe lang... staat*: de Sint-Bavokerk is een laatgotische kruisbasiliek met slanke

kruistoren, die uit de vijftiende eeuw stamt.

Bennebroek: kleine plaats, tien kilometer ten zuiden van Haarlem.

Wij gaan nog niet naar huis: ‘En we gaan nog niet naar huis / Nog lange niet, nog lange niet / En we gaan nog niet naar huis / Want moeder is niet thuis.’ etc. (Zie Coll. Volkseigen z.j., nr. 241 e.v. van het Meertens Instituut).

- 210 *de Fenix*: een katoenfabriek, gelegen tussen het Spaarne en het huidige Ripperdapark in Haarlem. In 1834 gaven de eigenaren van de Gentse katoenspinnerij en -weverij Poelman fils en Vervaecke te kennen hun firma naar Haarlem te willen verplaatsen. In 1835 werd De Phoenix in bedrijf genomen. De fabriek ging in 1838 over in handen van de Rotterdammer Jacobson en daarna in die van Prévinaire (zie de aantekening bij p. 166). De Phoenix bleef tot 1886 bestaan. In 1887 werden de gebouwen publiekelijk geveild en in een deel van de fabriek werd toen de sociëteit De Phoenix gevestigd, samen met een kegelbaan en een overdekte kinderspeeltuin. Dit gebouw bestaat niet meer.
- Groenmarkt*: aan de Groenmarkt ligt een rooms-katholieke kerk, gebouwd in 1844 en met de H. Antonius van Padua als schutspatroon.
- 211 *Overveen*: kleine plaats, enkele kilometers ten westen van Haarlem.
- 212 *dat hij ze geen juffrouw moest noemen*: dat hij hen mocht tutoyeren.
- 213 *Bijbel... dieven en moordenaars*: ‘Allen, zoo velen als er voor Mij zijn gekomen, zijn dieven en moordenaars [...]’ (Johannes 10:8).
- 214 *café chantants*: negentiende-eeuwse voorlopers van de musichall, ontstaan in Parijs rond 1770.
- 215 *kerkhof*: tegenwoordig Algemene begraafplaats Kleverlaan.
- het kanaal*: het Noordzeekanaal.
- 216 *eerlijkste*: van hoogst moreel gehalte.
- het veer... naar de andere oever*: vermoedelijk wordt hier bedoeld op het veer bij Buitenhuisen, thans nog steeds in gebruik.

- 219 *koffiehuis*: zie aantekening bij p. 160 en p. 170. Kennelijk drijft de broer, met wie Gerbrand de betrekkingen heeft verbroken, een horecagelegenheid van bedenkelijk allooi.
- 222 *de wet*: zie de aantekening bij p. 175.
- 223 *palm*: lengtemaat van tien centimeter.
- 223 *wij zijn leem... pottenbakker*: zinspeling op Jesaja 24:8: 'Doch

- nu, Heere! Gij zijt onze Vader; wij zijn leem, en Gij zijt onze pottenbakker, en wij allen zijn het werk uwer handen’.
- 224 *dat je de zonde zelf niet hebt aangezien:* dat je je niet verdiept hebt in de toedracht en feitelijke gang van zaken van datgene wat volgens jou ‘zonde’ was.
- 225 *vigilante:* gesloten huurrijtuig.
- 226 *Het biljet van zestig gulden:* een in die tijd bestaand biljet. Zestig gulden vertegenwoordigde destijds een grote waarde. Ter vergelijking: in die tijd verdiende een geschoold bouwvakker anderhalve gulden per dag. De twintigjarige student Floris verduisterde dus een bedrag ter waarde van twee maandsalarissen van een geschoold bouwvakker.
- 228 *grutterij:* winkel waarin grutterswaren worden verkocht (granen, erwten, bonen, meel, gort, rijst).
- 230 *wij zijn maar stof:* zinspeling op (onder meer) Genesis 3:19: ‘In het zweet uws aanschijns zult gij brood eten, totdat gij tot de aarde wederkeert, dewijl gij daaruit genomen zijt; want gij zijt stof, en gij zult tot stof wederkeeren’.
- 231 *De wet Gods en de wet der zonde:* Paulus schrijft in Romeinen 7:19 (waarop gezinspeeld is op p. 160 en 195 en waarop gezinspeeld zal worden op p. 290) dat de Verlossing ‘de wet van God’ heeft gebracht.
- 237 *de boezelaar:* het schort.
- 242 *wie niet gedurig toeziet die struikelt gauw:* zinspeling op 1 Corinthiërs 10:12: ‘Zoo dan, die meent te staan, zie toe, dat hij niet valle’.
- 243 *Doodgravertjes:* eigenlijk benaming voor aastorren; hier gebruikt ter aanduiding van agressieve houtworm.
- 246 *gedaan had:* klaar was.

- 247 *ivoor zat te draaien*: op een draaibank
ivoor zat te bewerken.
Juffrouw: zie de aantekening bij p. 167.
- 249 *gemene taal*: ordinaire taal.
recht: rechtschappen.
- 250 *om niet moest zijn*: tevergeefs moest zijn.
toegestemde verkering: verkering met
toestemming van de ouders.

- 254 *een stille slag*: een onopgemerkte beroerte.
groen: verkleurd door gebruik.
Amerika en de Oost: hier genoemd als uitwijkplaatsen voor maatschappelijke mislukkingen.
- 259 *denken soms zo erg*. zijn soms zo kwaaddenkend.
- 262 *leren lap*: zeem(leren lap).
Vaderloos, moederloos, draag ik mijn kruis: regel uit een smartlap waarin de treurige omstandigheden van een dolend en verweesd kind worden bezongen. De eigenlijke titel van het lied is ‘Verdreven van huis’. (L. bl. Meertens 33119) De hier gebruikte titel is regel 8 uit de eerste strofe: ‘In deez’ harde wereld, altijd op straat / Vragend een aalmoes aan elk die daar gaat / Barrevoets zwerf ik immer alleen / En snelt in droefheid mijn jeugd daar nu heen / Niet een die hulp biedt, niemand tot troost / Niet een beklagt mij, niemand die koost / Vaderloos, moederloos, draag ik mijn kruis / Als kind der ellende, verdreven van huis’.
- 264 *zoals in 1 Johannes staat: als iemand zijn broeder ziet zondigen, die zal God bidden*: 1 Johannes 5:16: ‘Indien iemand zijnen broeder ziet zondigen eene zonde niet tot den dood, die zal God bidden en Hij zal hem het leven geven, dengene zeg ik die zondigen niet tot den dood. Er is eene zonde tot den dood, voor dezelve zonde zeg ik niet dat hij zal bidden’.
- 265 *burgwallen*: Oudezijds Voorburgwal, Oudezijds Achterburgwal en Kloveniersburgwal. Het stadsdeel tussen deze drie parallelle burgwallen, met zijn vele zijstraatjes, is van oudsher een louche uitgaansgebied.
- 266 *als een burger*: netjes gekleed.
jongmaatje: knechtje.

267

de gelijkenis van de verloren zoon: Lucas 15:11-32.

Zandvoorderweg: de oude weg van Haarlem naar Zandvoort, 'Visserspad' genoemd, thans behorend tot de gemeente Bloemendaal. Hier wordt *niet* verwezen naar wat toen de 'Zandvoorterweg' heette, die in de jaren negentig in verband met de ontwikkeling van Zandvoort tot badplaats verhard werd tot een straatweg.

268

Boekenrode: landgoed bij Bloemendaal.

het fatsoen van een vorige dag: ouderwets fatsoen.

koddebeier: veldwachter.

Vogelenzangse weg: vermoedelijk de verbindingsweg tussen Vogelenzang (tien kilometer ten zuidwesten van Haarlem) en Aerdenhout (enkele kilometers ten westen van Haarlem), die onderlangs het duingebied loopt en thans Vogelesangseweg heet.

Leimuiden: plaatsje ten oosten van de Westeinder Plassen en ten zuiden van de Haarlemmermeerpolder, vlak onder het huidige Schiphol.

Westeinder Plas: in de loop van de negentiende eeuw zijn alle plassen in het huidige Noord-Holland drooggelegd, behalve de Westeinderplassen, een binnenwater met een oppervlakte van 10 km².

wagen: paard en wagen.

269

Hij heeft mijn vlees oud gemaakt...

beenderen gebroken: ‘Hij heeft mijn vleesch en mijne huid oud gemaakt, Hij heeft mijne beenderen gebroken’ (Klaagliederen 3:4).

Wanneer ik roep en schreeuw... gebed: ‘Ook wanneer ik roep en schreeuw, sluit hij de ooren voor mijn gebed’ (Klaagliederen 3:8).

271

koloniaal: soldaat in dienst van het KNIL, het Koninklijk Nederlandsch-Indisch Leger. Zie de aantekening bij p. 391.

272

bellefleurs en wijnappelen: appelsoorten.

273

hij deed ook wel andere dingen met de kaarten: vermoedelijk wordt hier bedoeld: om geld spelen.

274

dagblad... een grote tentoonstelling: krantenbericht over de werldeentoonstelling van het hotel- en reiswezen te Amsterdam van mei tot

november 1895. Zie de aantekening bij p. 281.

Gij moet niet klagen lieve meid, uw hart verdient geen pijn: het gaat hier om het lied 'Aan de oever van een snelle vliet / een treurig meisje zat' (Meertens Instituut, Nederlandse liederenbank, L. bl. KB Wouters 03093), een Nederlandse vertaling van het lied 'An einem Fluss der rauschend schoss' (Idem, L. bl. KB Wouters 03093), dat anoniem verscheen in 1781.

- slemp*: gekookte melk waarin saffraan, kruidnagels, kaneel en foelie hebben staan trekken.
- 276 *het werk... is een straf*: zie Genesis 3:19: de noodzaak tot arbeid werd Adam en Eva na de zondeval opgelegd.
- 277 *glazenspuit*: houten of koperen spuit om de ramen te wassen.
- 281 *de wereldtentoonstelling in Amsterdam*: In 1895 vond, op initiatief van de ‘Nederlandse Hôtelhoudersbond’ te Amsterdam, de ‘Wereld-tentoonstelling van het Hôtel- en Reiswezen’ plaats. De tentoonstelling nam het hele huidige Museumplein in beslag (met aan de noordzijde het Rijksmuseum, aan de zuidzijde het Concertgebouw en aan de westzijde het Stedelijk Museum). Het eigenlijke tentoonstellingsgebouw van 30000 m² was gelegen aan de zijde van de P.C. Hooftstraat en bevatte een grand café en een luxueus restaurant, beide bij wijze van nouveauté geheel elektrisch verlicht, wat op zich al een grote attractie vormde (de gloeilamp was in 1879 uitgevonden). In een ruime kom midden in het terrein lag een negentig meter lang nagebouwd stoomschip in het water; er was een sportterrein aangelegd, voorzien van een omvangrijke tribune, en een muziektent geflankeerd door twee reusachtige fonteinen vormde het centrale punt. Een grote attractie vormde het paviljoen *Oud Holland in Amsterdam*, gelegen aan de Ruisdaelkade-zijde van het tentoonstellingsterrein, waarop de mooiste grachtenpanden uit Nederland waren nagebouwd, tezamen een hele wijk, met gracht, marktplein, winkels, wijnhuizen en woonhuizen, de laatstgenoemden ‘bewoond’ door acteurs in bijbehorende klederdracht. Een groot succes waren de oud-Hollandse blijspelen die op het marktplein van *Oud Holland* werden opgevoerd.

Met haar uitgekende mix van op de toekomst (toerisme, horecatechnologie) en het verleden (regionale folklore) gerichte attracties kon de wereldtentoonstelling kennelijk een ascetisch man als Gerbrand Werendonk bekoren.

- 288 *Koninginnedag*: op 31 augustus 1889 wordt de verjaardag van prinses Wilhelmina, dan negen jaar, voor het eerst openbaar gevierd. Deze *Prinsessedag* is de voorloper van de Koninginnedag, die na het overlijden van koning Willem III, in 1890, voor het eerst onder die naam op dezelfde datum gevierd werd.
- 290 *het zevende stuk van de brief aan de Romeinen*: zie de eerdere aantekening bij p. 160, p. 195 en p. 290.
- 292 *melkhuis*: gelegenheid om melk (koude of gekookte) en melkdranken te gebruiken.
- 293 *Haarlemmerweg*: de weg van Amsterdam naar Haarlem.
met een geel vlammetje: met een gasvlammetje, bij wijze van verlichting.
- 294 *Laurens Coster*: bedoeld wordt het standbeeld van Laurens Janszoon Coster (Haarlem ca. 1330-1440) die, overigens uitsluitend in Nederland, wordt beschouwd als de uitvinder van de boekdrukkunst. In Haarlem staat op de Grote Markt een standbeeld van Coster, ontworpen door de beeldhouwer Louis Royer en onthuld op 16 juli 1856.
- 295 *Meerenberg*: het ‘Provinciaal Geneeskundig Gesticht voor Krankzinnigen’ bij Bloemendaal, gevestigd in de voormalige hofstede Meer en Berg aldaar, dat 1 juni 1849 officieel onder de naam Meerenberg geopend werd. Later ‘Provinciaal Ziekenhuis Santpoort’ genoemd.
Zeventigmaal vergeven: ‘Toen kwam Petrus bij Hem en zeide: Here, hoeveel maal zal mijn broeder tegen mij zondigen en moet ik hem vergeven? Tot zevenmaal toe? Jezus zeide tot hem: Ik zeg u, niet tot zevenmaal toe, maar tot zeventig maal

zevenmaal' (Mattheüs 18:21-22). Zie de aantekening bij p. 66.

297

er is voor alles een tijd: 'Alles heeft een bestemden tijd, en alle voornemen onder den hemel heeft zijn tijd. Daar is een tijd om geboren te worden en een tijd om te sterven; een tijd om te planten en een tijd om het geplante uit te roeien [...]' (Prediker 3:1-2).

301

winkeldochter: winkeljuffrouw.

katoenen: katoenen gordijntjes.

302 *dicht bij Sint-Maarten*: in de buurt van
11 november.

304 *waker*: nachtwacht.

De grauwe vogels

307 *een juffrouw*: een ongetrouwde dame.
Vergelijk de aantekening bij p. 167, waar
de aanspreektitel ‘juffrouw’ een andere
betekenis heeft.

308 *Zomerlust*: traditionele benaming van
buitenplaatsen zoals er in de Vechtstreek
veel voorkwamen.

de plassen: de Loosdrechtse plassen.

voor hij klaar was met de matten: vóór
hij gereed was met het plaatsen van
rietmatten ter bescherming van de
planten.

voor een uurtje: een uurtje geleden.

309 *een min*: een vrouw die tegen vergoeding
het kind van een andere vrouw zoogt.

311 *hakken*: spaden met gekromd blad.

scheerling: zie de aantekening bij p. 192.

313 *kroes*: plantenziekte waarbij de bladeren
omkrullen.

bladrol: virale bladrolziekte die vooral
bij aardappels optreedt.

zwartebenen: zwartbenigheid (erwina
corotovora), een aardappelziekte
veroorzaakt door de bacillus
phytophthorus, waarbij de stengels aan de
voet zwart, week en rot worden en een
zeer onaangename geur verspreiden.

een gemerkte: na de moord op zijn broer
Abel kreeg Kaïn van God een merkteken
op zijn voorhoofd gedrukt - zie *Genesis*
4:15 -, sedertdien een teken van

slechtheid. Zie ook de aantekening bij p. 20.

de schuit: de trekschuit.

314

het kienspel: een kansspel, te vergelijken met het huidige gezelschapsspel bingo.

de boden: de dienstboden.

316

de burgerschool: zie de aantekening bij p. 198.

318

het Rhijnspoor: in 1838 werd een ontwerp gemaakt voor de aanleg van het Rhijnspoor, een lijn die Amsterdam

via Utrecht met Arnhem moest verbinden. Aanleg en exploitatie waren in handen van de Nederlandsche Rhijnspoorweg Maatschappij. In 1843 was het traject gereed, althans tussen Amsterdam en Utrecht, met als kopstation het voormalige Weesperpoortstation. Op het traject deed de trein de volgende stations aan: Amsterdam Weesperpoort, Abcoude, Vreeland, Nieuwersluis-Loenen, Breukelen, Maarssen, Utrecht Zuilen en Utrecht Centraal. Het wachthuis waar Kasper Barend ontmoet zou dat van Vreeland kunnen zijn.

een jongheherenschool: zie de aantekening bij p. 190.

319

de stille buitensingel: Kasper zou de volgende wandeling gemaakt kunnen hebben: van het Weesperpoortstation (thans Rhijnspoorplein) naar de Stadhouderskade langs de Buitensingelgracht (nu Singelgracht). De kade werd vóór 1872 'Buitensingel' genoemd omdat deze tot de tweede helft van de negentiende eeuw de buitenste begrenzing van de stad vormde.

de Westertoren: de toren van de aan de Prinsengracht gelegen Westerkerk, die met zijn hoogte van vijfentachtig meter goed vanuit de omgeving te zien was.

320

de bloemenmarkt: de bloemen- en plantenmarkt die sinds 1862 aan het Singel tussen het Muntplein en het Koningsplein gevestigd is.

de Schans: na 1850 werd de Schans (vanaf 1872: Weteringschans) aangelegd op de plaats van de geslechte stadswallen.

de school in de Meer: de voormalige buitenplaats Huize Frankendael in de Watergraafsmeerpolder (thans Middenweg 72, Amsterdam) was na 1866 eigendom van de Nederlandsche Tuinbouw Maatschappij Linnaeus. Er was een kwekerij gevestigd en er werd

tuinbouwonderwijs gegeven. Van 1882 tot 1894 deed het gebouw dienst als internaat voor leerlingen van tuinbouwschool Linnaeus.

een oude trommel: een oude botaniseertrommel.

de Linnaeustuin: waarschijnlijk de tuin van Huize Frankendael.

- een baas*: een tuinman.
- 322 *de hogeschool*: de universiteit.
- 323 *de Latijnse school tegenover de bloemenmarkt*: de Latijnse school was van circa 1575 tot 1875 een schooltype dat voorbereidde op de universiteit, waar de lessen in het Latijn werden gegeven. In 1678 werden twee Latijnse scholen te Amsterdam samengevoegd in het oude Aalmoezeniershuis, Singel 451-457. In 1885 verhuisde de school, inmiddels gymnasium geheten, naar een nieuw gebouw aan de Weteringschans.
- met gele strepen op de mouwen*: dat wil zeggen: bevorderd tot onderofficier (korporaal of sergeant).
- 324 *een open tentwagen*: een soort huifkar, waarvan de verticale zijden kunnen worden opgerold.
- 325 *het Gein*: een riviertje van ongeveer vijf kilometer lengte tussen Driemond en Abcoude dat uitmondt in de Angstel.
- 326 *zaalingen*: zaaisel waarvan de primaire blaadjes al gevormd zijn.
- buitenmodel uniform*: uniform van fijnere stof en luxueuzere uitvoering dan het gebruikelijke.
- aardigheden*: grappen.
- luitenant*: Thomas zal zijn officiersopleiding in Kampen gekregen hebben. Zie de aantekening bij p. 337.
- 328 *het gebod*: het vierde gebod, dat de heiliging van de zondagsrust voorschrijft; zie *Exodus 20:8-11*.
- 329 *de inzetten*: de geboden.
- 330 *die geen lasten telde*: die nergens tegenop zag.
- overigens*: voor het overige.
- 331 *weeuwen*: planten die men in het najaar op een beschut plekje of in een bak plaatst

om ze in het voorjaar uit te zetten met de bedoeling een vroege oogst te krijgen, in het bijzonder kropsla en kool.

een jong spergeltje: een jonge wilde asperge.

zaadschieters: planten die niet bestemd zijn voor de verkoop, maar dienen om zaad te oogsten.

de regels: de rijen waarin gezaaid is.

de warmoezerij: de groente- en fruitkwekerij.

aangeplakt: aangedrukt.

de moeite: de (geld)zorgen.

toen hij... aarden: toen hij de planten van meer aarde liep te voorzien.

333

de bode: volgens de postwet van 1850, die het postverkeer tot een staatsmonopolie maakte, kreeg Nederland vijf postarrondissementen met 122 postkantoren en 478 hulpkantoren in steden en grote dorpen; in de dunbevolkte delen van het platteland waren er tevens 560 'bestelhuizen' van particulieren, die door de postdienst waren gecontracteerd om post aan te nemen en te bezorgen.

337

een verbeterhuis: een tuchtschool.

In Kampen... hij leerde goed: sedert 1850 was in Kampen het Instructiebataljon van de landmacht gevestigd. Deze militaire instelling verzorgde een opleiding tot onderofficier. In 1877 werd de Hoofdcursus in Kampen gevestigd. Deze instelling, een zelfstandig onderdeel van het Instructiebataljon, leidde onderofficieren in een voortgezette cursus op tot officier. Bij elkaar duurde deze opleiding zes jaar.

zijn boekje: iedere militair beschikte over een zogenaamd zakboekje, een voorbedrukt boekje waarin door de commanderende van de compagnie gegevens ingevuld werden over onder meer de staat van dienst van de militair. De notities in de zakboekjes houden verband met het systeem van de zogenaamde bataljonsstamboeken en de algemene stamboeken. Hierin werd de conduitestaat van elke militair nauwkeurig bijgehouden.

338

de stafmuziek: het militair muziekkorps of de militaire muziek.

mevrouw: zie de aantekening op p. 167.

- 344 *een groenteboer*: een boer die groenten
kweekt en langs de deuren verkoopt.
- 346 *de draden*: erwten worden in de teelt
langs draden omhooggeleid.
- 346 *de rekening maakte*: de rekening
opmaakte.
- 347 *de grote tentoonstelling*: zie de
aantekening bij p. 281.

348

de teelt in bakken: de teelt in broeibakken. Vóór de introductie van de glastuinbouw - de eerste kassen werden rond 1850 gebouwd - werden planten en groenten vaak in broeibakken onder platglas geteeld. Voor het verwarmen van de bak werd meestal paardenmest gebruikt. Door de broei van de mest kwam er geleidelijk warmte vrij, zodat de grondtemperatuur na enkele weken kon oplopen tot 30° C of hoger.

zelfs boeken maakte: zelfs brailleboeken maakte. Het reliëfalfabet van Louis Braille (1809-1852) werd in 1854 (in Frankrijk) officieel erkend als een volwaardige lees- en schrijftaal. In 1873 verscheen het eerste brailleboek. In 1878, tijdens het ‘Congres voor de verbetering van het lot van blinden en doofstommen’ te Parijs, werd besloten Brailles reliëfalfabet wereldwijd als de enige lees- en schrijfmethode voor blinden te aanvaarden. De vereniging Nederlandse Luister- en Braillebibliotheek begon in 1894 met het verzorgen van brailleschriften. Behalve de katholieke blindengestichten te Grave is alleen het ‘Gesticht voor volwassen blinden’ te Amsterdam een internaat voor volwassen blinden. Vanaf 1870 was dat gesticht gevestigd op de Stadhouderskade. Het is onduidelijk of tijdens het laatste decennium van de negentiende eeuw in dergelijke inrichtingen ook werkelijk brailleboeken werden gemaakt.

351

de tas: de geldbuidel.

353

ergdenkendheid: kwaaddenkendheid.

356

recht maken... krom gemaakt heeft: een verwijzing naar Prediker 7:13: ‘Aanmerkt het werk Gods; want wie kan recht maken, dat Hij krom gemaakt heeft?’.

van de balk en de splinter: een verwijzing naar Mattheüs 7:3: ‘Wat ziet gij de splinter in het oog van uw broeder, maar

- de ruitenteelt*: zie de aantekening bij p. 348.
- 359 *dat het beter was... voor het brood alleen*: een echo van Deuteronomium 8:3: ‘en Hij verootmoedigde u, en liet u hongeren, en spijsde u met het Man [na], opdat Hij u bekend maakte, dat de mensch niet alleen van het brood leeft, maar dat de mensch leeft van alles, wat uit des Heeren mond uitgaat’.
- Naar zijn hulp... bezwijken*: zie bijvoorbeeld Job 11:20: ‘Maar de oogen der goddeloozen zullen bezwijken, en de toevlucht zal van hen vergaan; en hunne verwachting zal zijn de uitblazing der ziel’. Zie tevens: Psalm 69:4, 119:92 en 119:23.
- 360 *maar niet in de wijngaard*: zinspeling op ‘de wijngaard van den Heere’, onder meer in Jesaja 5:7.
- 361 *het meer*: waarschijnlijk het Abcoudermeer. Ten noorden van Abcoude stroomt de Holendrecht, een riviertje van tweeënhalve kilometer, dat in dat meer uitkomt.
- de Hooldrecht*: zie de vorige aantekening.
- 364 *de nieuwe wijze van kunstbemesting*: de eerste kunstmest die in Nederland en elders werd ingevoerd was de guano, verdroogde vogelmest die gevonden werd op eilanden voor de kust van Peru. Nadat in 1841 enkele Britse vrachtschepen de guano hadden meegenomen, verbreidde het gebruik zich zeer snel. In 1843 werd de eerste guano in Nederland geïmporteerd. Vanwege de prijs- en kwaliteitsproblemen - de grote vraag dreef de prijs op en de later uit Azië en Afrika ingevoerde guano was van mindere kwaliteit - werd deze bemesting na 1870 minder populair. Zij kreeg concurrentie van nieuwe kunstmeststoffen, zoals chilisalpeter en

superfosfaat. Vanaf 1890 nam het gebruik van deze middelen explosief toe.

pijnen: angst en vrezen.

365

een nieuwe ziekte: de (eerste) Aziatische griepedemie van 1898.

367

de zwaarte van zijn hand: courant Bijbels taalgebruik, zie onder meer 1 Samuel 5:11 of Psalm 32:4.

gezet: geplant.

- 368 *guano*: zie de aantekening bij p. 364.
borgen om het brood: het brood op de pof kopen.
een steek diep: de diepte van een steek met de spade.
- 371 *een keer*: een ommekeer.
het tuinbouwblad: aan het eind van de negentiende eeuw bestonden er meerdere vakperiodieken voor de tuinbouw, zoals *Het Nederlandsche tuinbouwblad: orgaan van de Nederlandsche Maatschappij voor Tuinbouw en Plantkunde* (1884-1902).
de nieuwe grondbemesting: zie de aantekening bij p. 364.
- 372 *verkeerdheid*: ondeugd, te weten het werken op zondag.
klein van vertrouwen: wankelmoedig in het geloof.
- 374 *uitschot in de veenkolonie*: zie de aantekening bij *Frederiksoord* bij p. 54.
een hit: een paard.
de magere jaren: verwijzing naar de droom van de Farao. Zie Genesis 41, in het bijzonder 26-31.
- 375 *paarse vruchten*: waarschijnlijk aubergines.
een herentuin: een tuin die uit liefhebberij en niet voor de inkomsten wordt gehouden.
- 376 *keizerskronen*: lelieachtig bolgewas met geelbruin bloemendek, waarvan de nerven scharlakenrood zijn (*fritillaria imperialis*).
gebroken hartjes: plant waarvan de hartvormige bloemen gebroken lijken te zijn (*dicentra spectabilis*).
- 383 *Binnenkort*: na korte tijd.
- 385 *het huiswerk*: het huishoudelijk werk.

Altijd bezig als de mieren!: zinspeling op Spreuken 6:6: ‘Ga tot de mier, gij luijaard! zie hare wegen en worde wijs’.

Denk er om... niet genoeg is: zinspeling op Deuteronomium 8:3. Zie de aantekening bij p. 487.

ergernis: overlast.

Hij kon... de laatste woorden nazeggen: Thomas vertoont hier de symptomen van echolalie: het dwangmatig herhalen van andermans woorden. Echolalie kan een teken zijn van hersenbeschadiging; het verschijnsel komt vaak voor bij mensen met het syndroom van Gilles de la Tourette en de ziekte van Parkinson, maar doet zich ook

391

voor bij schizofrenie en autisme.

Ik wil als soldaat naar de Oost: Toon wil dienst nemen in het Oost-Indisch Leger. In 1836 kreeg dit leger het predikaat 'Koninklijk'. Pas bijna een eeuw later raakte de officiële benaming Koninklijk Nederlandsch-Indisch Leger, afgekort KNIL, ingeburgerd toen minister-president Colijn in 1933 het Koninklijk Besluit van 1836 in herinnering had gebracht.

zes jaar: het standaardcontract bij de koloniale troepen bestreek een periode van zes jaar.

Harderwijk: het Koloniale Werfdepot dat de gerekruteerde of aangemelde vrijwilligers voorbereidde op een militaire loopbaan in Nederlands-Indië was van 1815 tot 1909 gevestigd in Harderwijk. Van 1815 tot en met 1909 vertrokken via Harderwijk ongeveer 150 000 man naar Indië.

een maand later: in het begin van de jaren tachtig was de verblijfsduur van de rekruten in het Koloniaal Werfdepot gemiddeld twee maanden. Vanaf 1886 werd die termijn gereduceerd tot één à anderhalve maand.

op de kade: vanaf 1879 waren er slechts twee vertrekhavens voor de troepen naar Indië, te weten Amsterdam, de vestigingsplaats van de Stoomvaart Maatschappij Nederland, en Rotterdam, waar de Rotterdamsche Lloyd het vervoer verzorgde.

392

het poothout: de puntige stok waarmee jonge gewassen gepoot worden.

Atjeh: sultanaat op Noord-Sumatra, waar vanaf 1873 tot aan de Eerste Wereldoorlog strijd gevoerd werd tussen het Koninklijk Nederlandsch-Indisch Leger en de bevolking, die weigerde zich aan het koloniale gezag te onderwerpen. De gruwelverhalen die Thomas vertelt

over wederzijdse wreedheden en
dodelijke ziekten corresponderen met de
historische toedracht.

kwaadaardige ziekten: een
beriberi-epidemie bijvoorbeeld zorgde er
in 1885 en 1886 voor dat het sterftecijfer
onder het garnizoen in Atjeh steeg tot
twintig procent. Het

- Oost-Indisch leger verloor zo'n 12500 militairen, terwijl 60 000 tot 70 000 Atjehers omkwamen.
- 396 *de kroon des levens*: 'Zalig is de man, die verzoeking verdraagt, want als hij beproefd zal geweest zijn, zoo zal hij de kroon des levens ontvangen, welke de Heere beloofd heeft dengenen die Hem liefhebben' (Jakobus 1:12).
- 403 *Je hebt de Grote Beer aan de lucht gezien... blijven*: mogelijk weerklinkt hier Job 9:9-10: '[God] Die den Wagen [de Grote Beer] maakt, den Orion, en het Zevengesternte, en den binnenkameren van het Zuiden [volgens een gangbare exegese zijn dit de sterrenbeelden van het zuidelijk halfrond; onzichtbaar voor de bewoners van het noorden]; Die groote dingen doet, die men niet doorzoeken kan, en wonderen die men niet tellen kan'. Vergelijk tevens Job 38:31-32: '[God vraagt:] Kunt gij de liefelikheden van het Zevengesternte binden, of de strengen van Orion losmaken? Kunt gij de Mazarôth [mogelijk eveneens de sterrenbeelden die vanaf het zuidelijk halfrond zichtbaar zijn] voortbrengen in haren tijd? En den Wagen met zijne kinderen [minder heldere sterren om de Grote Beer heen] leiden?' De drie vrienden doen een beroep op dezelfde argumentatie die in deze Bijbelpassages wordt gehanteerd: Gods almacht is zichtbaar in de wonderen der natuur.
- 405 *zoals een blad... valt*: vergelijk Jesaja 64:6: 'Doch wij allen zijn als een onreine, en al onze gerechtigheden zijn als een wegwerpelijk kleet; en wij allen vallen af als een blad, en onze misdaden voeren ons henen weg als een wind'.
- 408 *de boezelaar*: zie de aantekening bij p. 237.
- 409 *vrommes*: vrouw(mens).

de kerels: vermoedelijk boerenpummels.
De betekenis van deze passage is
onduidelijk.

de nieuwe wagens: in het begin van de
twintigste eeuw kwam in Nederland het
autoverkeer op gang. In 1898 telde
Nederland ongeveer 125 automobielen.

- 415 *de kweek*: het tarwegras, een hardnekkig onkruid (*triticum repens*).
- de tabletten*: kweekbakken in een kas die een eind boven de grond geplaatst zijn.
- 416 *blauwen en roden*: aardappelrassen.
- vroegelingen*: aardappels die vroeger gepoot en geoogst worden dan gewone aardappelen, in de roman ook ‘vroegen’ of ‘eerstelingen’ genoemd.
- 417 *innige*: onuitgesproken.
- 419 *het Vreelandse*: de streek rond het dorp Vreeland aan de Loosdrechtse plassen.
- 424 *het gebroed*: het addergebroed, het gespuis.
- 425 *de ziekte*: de aardappelziekte, veroorzaakt door een schimmel (*phytophthora infestans*), die in de negentiende eeuw vaak epidemische vormen aannam. Vochtigheid en hoge temperatuur werkten de ziekte in de hand. Zie de aantekening bij p. 313.
- knap overlegd*: knap bedacht.
- dekstroken*: de zogenaamde primeuraardappelen worden eind februari gepoot en in juni tot de eerste helft van juli geoogst. Ter bescherming tegen nachtvorst en ter bevordering van de groei werden ze afgedekt met stroken.
- gele stapel*: stapel gezonde aardappelen.
- kruien*: met een kruiwagen vervoeren.
- 426 *sproeien met de pap*: het begin van de chemische plantenziektenbestrijding, die rond 1890 een sterke ontwikkeling doormaakte, ligt bij de ontdekking van de ‘Bordeauxse pap’ (kopervitriool en kalk) door P.M.A. Millardet, oorspronkelijk gebruikt in de druivenbouw, die omstreeks 1890 tevens zeer succesvol bleek als middel tegen de gevreesde aardappelziekte veroorzaakt door de bacterie *phytophthora infestans*.

niets dan bestrijding: zwartbenigheid is mogelijk te voorkomen door betere bemesting, wat voor de aardappelziekte niet opgaat: die kan slechts met pap bestreden worden. Zie de vorige aantekening.

428

stangen: bliksemafleiders.

430

wij die... in zijn hand: verwijzing naar onder meer Jeremia 18:6: ‘gelijk leem in de hand des pottenbakkers, alzoo zijt gijlieden in mijne hand, o huis Israëls!’.

uw wil geschiede: zinsnede uit het Onze Vader.

Nawoord

Inleiding

Arthur van Schendel werd in 1874 geboren te Batavia als vijfde kind in het gezin van een officier van het Nederlands-Indische leger. In 1879 keerde het gezin terug naar Nederland en vestigde zich in Haarlem. Gedurende zijn jeugd woonde Van Schendel op tal van adressen in Haarlem en Amsterdam. In 1896 verscheen *Drogon*, zijn eerste roman. Grote bekendheid kreeg Van Schendel door *Een zwerver verliefd* (1904) en *Een zwerver verdwaald* (1907), twee romans waarvan het verhaal speelt in het middeleeuwse Italië en die in de literatuurgeschiedschrijving werden getypeerd als hoogtepunten van een Nederlandse neoromantische stroming.

Het oeuvre van Van Schendel behelst onder meer eenentwintig romans. De ontwikkeling in zijn schrijverschap heeft aanleiding gegeven deze romans in drie periodes onder te brengen. De eerste periode bevat het neoromantische werk, waarin het conflict tussen vrijheid en liefde het dominante thema is en tijd en ruimte in hoge mate onbepaald zijn. Omdat die ruimte veelal een Italiaanse is, wordt de eerste periode ook wel ‘Italiaans’ genoemd. Een markeringspunt vormt het boek dat Van Schendels beroemdste roman zou worden: *Het fregatschip Johanna Maria* uit 1930. In dat jaar begint de tweede periode van Van Schendels schrijverschap, die meestal als ‘Hollands’ wordt aangeduid, vooral omdat de dan gepubliceerde romans, waarin tijd en plaats nauwkeurig te traceren zijn, in het negentiende-eeuwse Holland spelen. De derde en laatste periode begint in 1938, het jaar waarin de roman *De wereld een dansfeest* uitkomt en wordt afgesloten in 1946, het jaar dat Van Schendel overlijdt. Volgens Garmt Stuiveling staat in deze periode de ondoorgrondelijkheid van de mens centraal, terwijl in de tweede periode de raadsels van het lot het thematische zwaartepunt zijn.¹

Met zijn zeeroman *Het fregatschip Johanna Maria* had Van Schendel de exotische tijden en oorden uit zijn 'Italiaanse periode' vaarwel gezegd. In de drie hier uitgegeven romans wordt een negentiende-eeuwse, Hollandse wereld gepresenteerd. 'Hollands' houdt meer in dan de neutrale constatering dat de verhalen zich afspelen op Nederlandse bodem. De levensgeschiedenissen van Maarten Rossaart, Gerbrand en Floris Werendonk, en Kasper en Thomas Valk zijn nauw verbonden met datgene wat men tegenwoordig zou noemen de 'Nederlandse identiteit'. Sterker nog: die levensgeschiedenissen worden daar in hoge mate door bepaald. In de eerste paragraaf van dit nawoord besteden we aandacht aan de uitbeelding van deze Hollandse wereld: de historische, geografische en sociale ruimte, en kwesties als geloof en moraal. In de tweede paragraaf gaan we na welke compositorische en narratieve strategieën Van Schendel inzet om die wereld gestalte te geven. De derde paragraaf ten slotte schetst de receptie en de waarderingsgeschiedenis van de romans.

Een Hollandse wereld

Vaderlandse geschiedenis

Het verhaal van *De waterman* beslaat de periode 1812 tot ongeveer 1865: Maarten wordt geboren in 1801 en verdrinkt een onbekend aantal jaren na de grote watersnoodramp van 1861. Voor *Een Hollands drama* valt uit te rekenen dat Floris geboren moet zijn in 1872 en sterft in de herfst van 1895, het jaar waarin de grote wereldtentoonstelling in Amsterdam werd gehouden. Diezelfde wereldtentoonstelling - en de Aziatische griep uit 1898, waaraan het gezin Valk ten prooi valt - maken het mogelijk *De grauwe vogels* bij benadering op de historische tijdlijn te plaatsen: Kasper wordt geboren in 1863 en blijft omstreeks 1912 met zijn dochter achter. Op de tijdsbehandeling gaan we nader in op p. 526-529 van dit nawoord.

Veel meer dan de beide andere romans is *De waterman* een historische roman: niet alleen ligt het begin van de handeling ver-

der terug, ook is er een groot aantal verwijzingen naar historische gebeurtenissen: het bezoek van Napoleon aan Gorinchem (1811), het bombardement van deze vestingstad (1813-1814), de watersnood van 1820 in de Bommelerwaard en die van 1825 in Noord-Holland, de Belgische Opstand en de Tiendaagse Veldtocht (1830-1831), de cholera-epidemie van 1832-1833, de Afscheiding van 1834, de antikatholieke agitatie in het begin van de jaren veertig, de hongeroproeren van 1845 en 1847, de watersnood van 1861 en de drastische aanpak van het overstromingsprobleem in de jaren erna. De aanwezigheid van dit historisch kader is de reden dat in deze paragraaf de aandacht vooral uitgaat naar *De waterman*.

Het aantekenboekje bij De waterman

Hoe Van Schendel bij het verzamelen van de achtergrondgegevens voor *De waterman* te werk is gegaan, blijkt uit een overgeleverde autograaf: een notitieblok van vierendertig bladen plus nog eenentwintig losse velletjes, waarop hij beknopt en in een zo te zien willekeurige volgorde enkele honderden historische en geografische wetenswaardigheden heeft opgetekend. Zo zijn er reeksen aantekeningen betreffende het beleg van Gorinchem: ‘1 dec. Ambachtslieden. vestingwerken’, ‘15 [december] vlag Woudrichem’, ‘Midden Jan. IJs en veel sneeuw’. Wapenfeiten uit de Belgische Opstand worden kort aangeduid: ‘1830 oct. Eerste vrijwilligers naar Antwerpen. Dec. V Speijk’; ‘1832 mei militairen kruis’ of ‘Katholieke boeren, onderdrukt door de jagers van van Dam’. Van Schendel noteert watersnoodjaren: ‘1809, 16, 20, 22/23, 25 Watersnood’. Hij heeft een repertorium van waterstaatkundige termen aangelegd: ‘[k] eerdam, [s]teenenbeer, banken, kolken, kwelhaven, kweldam, kistingen, wielen’ en ‘geschotten, dijkplichtige, ingeland, kribbe’. De aanleg van lijsten bleek kennelijk ook handig op het punt van de geografische oriëntatie: het notitieblok bevat een opsomming van tientallen Gorcumse locaties: straatnamen, markten, gebouwen en grachten; voor het merendeel zijn ze in de roman aan te treffen. Een enkele maal wordt hun onderlinge ligging verhelderd door een kleine situatietekening.

Dat Van Schendel zich wegwijs heeft trachten te maken in het

roerige kerkelijk leven van het negentiende-eeuwse Nederland, blijkt eveneens uit deze aantekeningen. De Afscheiding van 1834 komt aan de beurt: ‘Hendrik De Cock Ulrum begint in 1833 heftig te worden’, waarna een vermoedelijk citaat van deze recalitrante dominee volgt: “‘burgerprofeten, Baäls[klanten?], afgodendienaars’”, waarvan we de weerklank terugvinden op p. 79 van de roman. De voorgeschiedenis van deze beweging krijgt ook aandacht: ‘eerste vervolgingen al in 1824 [o].a. in Zeeland’, en op een ander blaadje ‘1823 Vijgeboom “booze verdraagzaamheid’’, notities die verwijzen naar de oefenaar J.W. Vijgeboom (1773-1845) die in Zeeland de ‘Herstelde Kerk van Christus’ stichtte en daarom vervolgd werd. De ‘booze verdraagzaamheid’, waarschijnlijk een citaat uit een van Vijgebooms talrijke geschriften, is te herkennen in de roman: als Maartens vader hem verbiedt met Marie te trouwen, beroept hij zich op de woorden van de dominee: ‘genoeg van die verdoemelijke verdraagzaamheid’ (p. 51). Maar ook informatie over vrijzinnige richtingen wordt gedocumenteerd: Van Schendel noteert de naam van het tijdschrift der Groninger school, *Waarheid en Liefde*, en een uitspraak van haar voorman Hofstede de Groot, die ‘volstreckte leervrijheid’ predikt en de uitspraken van de Dordtse Synode alleen bindend acht voorzover zij overeenstemmen met Gods wil. Ook wordt aangetekend dat rond 1845 de aristocratie doorgaans de Nederlands Hervormde Kerk trouw bleef, dat de aanhangers van de Afscheiding te vinden waren onder de boeren en de kleine burgerij, terwijl de gegoede burgerij doorgaans meer de vrijzinnige richting van Hofstede de Groot koos. Kennelijk ook als potentieel materiaal genoteerd is de volgende strenge uitspraak van ons onbekende herkomst: ‘de zucht naar zelfstandigheid vormt eigenwaan, stijfhoofdigheid en behoudzucht’ - die in de roman niet is terug te vinden.

Tot slot vinden we in Van Schendels aantekeningen een serie bronnen: korte notities van titels of auteursnamen. Misschien is het beter te spreken van potentiële bronnen: een aantal werken gaat vergezeld van een catalogusnummer en een prijs, wat doet vermoeden dat het hier gaat om titels die de auteur uit een veilingcatalogus heeft overgenomen. We treffen geschiedkundige werken aan: *Geschiedenis van het Nederlandsche volk* van Blok, Colenbran-

ders studie over de Belgische Opstand of die van Wüppermann over de Tiendaagse Veldtocht;² er staat watersnoodliteratuur genoteerd, zoals de geschriften van Maaskamp en De Kanter.³ Als mogelijke bronnen voor het beleg van Gorinchem zijn De Graaff, De Koning en Sabron te vinden.⁴ Schenkeveld heeft overtuigend aangetoond dat de vele details over het bombardement, tot de weersomstandigheden toe, aan het eerstgenoemde verslag zijn ontleend, en dat nagenoeg alle gegevens over de Zwijndrechtse Nieuwlichters te herleiden zijn tot de levensbeschrijving van Maria Leer, door Anagrapheus.⁵

De bibliografische lijst onthult bovendien dat het Van Schendel niet alleen ging om geografische, politieke, maatschappelijke of kerkelijke feiten: kennelijk heeft de auteur zich tevens willen oriënteren op het terrein van het dagelijks leven in de beschreven periode. Zo zijn onder meer te identificeren de studie van Van Lintum, *Een eeuw van vooruitgang*, en een uit het Duits vertaald reisverslag door Nederland. De ondertitel van Van Meerten-Schilperoorts roman *Emilia van Rozenheim, of familie-tafereelen uit het einde der achttiende en het begin der negentiende eeuw* (1828) was blijkbaar ook aantrekkelijk. Achter de notitie ‘Ter Gouw Ned. Volksfeesten’ gaat vermoedelijk schuil: J. ter Gouw, *De volksvermaken* (1871) en het boekwerk dat laatstgenoemde auteur samen met Jacob van Lennep samenstelde over de Nederlandse uithangborden was tevens de moeite van het noteren waard.⁶ Het is duidelijk dat Van Schendel zich ook wat betreft de couleur locale van zijn roman heeft willen inlezen.

De waterman als historische roman

De bewaarde aantekeningen bevestigen wat een zorgvuldige lezing van *De waterman* doet vermoeden: de schrijver heeft werk gemaakt van zijn historische achtergrond en heeft zijn verhaal daarop stevig vastgehecht. Wel is Van Schendel in de episode van het beleg in 1813-1814 en vooral in de weergave van de lotgevallen der Zwijndrechtse Nieuwlichters vrij met de chronologie omgesprongen zoals Schenkeveld op basis van gedetailleerd onderzoek heeft vastgesteld: de fasen van oprichting, bloei en verval van de broe-

derschap zijn in de tijd naar later opgeschoven zodat ze corresponderen met Maartens levensgeschiedenis.⁷ Van Schendel kon zich die vrijheid uiteraard permitteren omdat het hier gaat om relatief specifieke stofcomplexen: afwijkingen zullen bij de doorsnee lezer minder snel een verstoring van de werkelijkheidsillusie teweegbrengen dan, bijvoorbeeld, chronologische creativiteit ten aanzien van de Belgische Opstand zou doen.

De waterman is een overtuigende historische roman geworden - zij het dan een roman die zijn historisch karakter bepaald niet afficheert. In de ontvangstgeschiedenis van het werk is meermalen gewezen op de indirecte, vaak verdoezelende manier waarop het geschiedkundig materiaal is geïntegreerd.⁸ Enkele strategieën zijn daarvoor verantwoordelijk te stellen. Ten eerste: er worden nooit jaartallen genoemd. Bovendien worden de gebeurtenissen niet rechtstreeks aangeduid met de benaming waaronder zij in de geschiedschrijving bekend zijn geworden. De Belgische Opstand bijvoorbeeld wordt als volgt ingeleid:

Toen op een dampige morgen van september de schuit het IJ overstak hoorden Koppers en Rossaart een juichend gerucht over de stad, zij zagen vlaggen en oranje wimpels naast elkaar aan de gevels, de mariniers marcheerden er onder met de pijpers voorop en ook van de kant van het Damrak klonk geroffel van soldaten. Het zeil bleef slap en na een halfuur moesten zij een vletter aanroepen, van wie zij hoorden dat de schutters opgekomen waren omdat er tegen de Walen gevochten moest worden. (p. 57)

Op een vergelijkbare manier wordt de lezer op de hoogte gebracht van het kerkelijk schisma in 1834:

Bij het vallen van de schemer afgestapt om inkopen te doen voor zij [Gees en enkele andere leden van de broederschap] naar de overkant terug zouden varen, merkten zij een ongewone drukte, groepjes mensen hier en daar heftig in woordentwist [...]. In de gruttenwinkel waar zij binnentraden, donker en leeg, kwam de vrouw met beschreide ogen en van haar hoor-

den zij wat er gaande was. Ik mag je niet meer verkopen, zeide zij klagend, mijn man heeft de kolder in de kop van de nieuwe dominee. Alleen de ware broeders wil hij tot klanten. Heb je niet gezien dat er soldaten in de stad zijn? Er staan er op wacht bij de kerk, wie weet wordt er morgen gevochten als de dominee erin wil. (p. 79)

Bovenstaande citaten tonen ook een tweede strategie die Van Schendel hanteert bij de integratie van het historisch materiaal: wat er aan de hand is wordt gepresenteerd als waarneming van personages, of, zoals in het laatste citaat, bij monde van één hunner. De rol van explicateur ontbreekt, want de auctoriale vertelinstantie vervult al evenmin de binnen de negentiende-eeuwse historische roman zo gebruikelijke functie van gids door het verleden, die achtergrond en toedracht uidegt. We treffen bij de aanvang van de roman in de uiterwaarden een douanier aan met steek en geweer - geen exposé van de Napoleontische tijd. De naam van de Franse keizer valt zelfs nergens.

Door het ontbreken van deze historische distantie in combinatie met een ondanks alle verdoezeling voor de lezer zeer herkenbaar referentiekader, krijgt de opgeroepen negentiende-eeuwse wereld iets zeer vanzelfsprekends: het is een wereld waarin we thuiszijn. Het woord 'Afscheiding' komt niet voor - maar uit de informatie die de roman biedt, hoe indirect ook, weten we op welke historische episode wordt bedoeld, terwijl we tezelfdertijd de godsdiensttwist meebelevan met personages, die ten principale geen weet hebben van enigerlei 'Nachgeschichte' of van bijzetting in de historiografie. De intermediërende vertelinstantie zwijgt hierover eveneens.

Welk beeld wordt er geschapen van dat negentiende-eeuwse Nederland? De selectie en presentatie van gebeurtenissen zijn zodanig dat vooral maatschappelijke ontwrichting en ontreddeering getoond worden met dood, armoë, honger en ziekte tot gevolg: de Franse bezetting, het bombardement, de Belgische Opstand (die uiteraard wel feestelijk vaderlandslievende euforie bij de bevolking teweëgbrengt, maar voor de pacifistische broederschap vervolging en gevangenschap tot gevolg heeft), mislukte aardappel-

oogsten, hongeroproer. En natuurlijk de ellende van de eeuwige watersnoodrampen. Daarnaast bepalen de godsdiensttwisten het beeld: de Afscheiding, de antikatholieke relletjes, de schimp en straf die de aanhangers van de broederschap ten deel vallen van de zijde van bevolking en overheid. De twee geloven die niet op één kussen kunnen slapen. De onverdraagzaamheid van godvrezende, fatsoenlijke en goedwillende burgers, voor wie echter niet het Bijbelwoord geldt: ‘in het huis mijns Vaders zijn vele woningen’ (*Johannes* 14:2).

Zoals gezegd zijn in de twee andere romans de verwijzingen naar de bovenpersoonlijke geschiedenis summier: beide verhalen ontrollen zich vooral als een familietragedie. De tijd van handeling is globaal gesproken het laatste kwart van de negentiende eeuw: de tijd van Van Schendels eigen jeugd. Wel een tijd die als ‘voorbij’ wordt gepresenteerd, een ouderwetse tijd waarin de olielamp - laag gedraaid vanwege de zuinigheid - op tafel stond en men met een kaars naar bed trok; waarin turf werd gestookt, de auto nog een bezienswaardigheid was en de jeugd op de ‘jongheerenschool’ zich door het dragen van een witte kraag van de volkskinderen onderscheidde. Het is in deze romans de couleur locale die de fictionele wereld historisch cachet verleent.

Voor *De grauwe vogels* geldt echter tevens dat er iets zichtbaar wordt van de dynamiek der geschiedenis: Kasper maakt kennis met nieuwe vormen van glasteelt, met guano en kunstmest, met nieuwe bestrijdingstechnieken van plantenziekten. Evenals in *De waterman*, waar aan het slot het rivierenlandschap een andere aanblik krijgt door stoombaggermolens, nieuwe, grotere schepen, genormaliseerde stroombedden en dijken, staan we hier op de drempel van een nieuwe tijd. In geen van beide romans is trouwens deze dynamiek thematisch aangezet.

Steden en dorpen

Van Schendel, vertrouwder met Haarlem dan met Gorinchem, had waarschijnlijk geen lijstje met locaties nodig om deze stad tot het domein van *Een Hollands drama* te maken. Een rijkdom aan

toponiemen - straten, markten, grachten en poorten - geeft de lezer de illusie dat hij met de bewoners van de Kleine Houtstraat door een stad wandelt die hem van kindsbeen af vertrouwd is. Voor de zwerftochten van Maarten door Gorinchem geldt hetzelfde: we kunnen (nu nog steeds) in zijn voetsporen treden. Het is een wereld van oude straten en smalle steegjes en veel bruggen, van blauwstenen stoepen en ronde keitjes, van werkplaatsen en winkelhuizen met donkere achterplaatsjes waar een appelboom naar een smal streepje lucht reikt. Een wereld die in beide steden gedomineerd wordt door een kerktoeren: die van de Sint-Bavo in Haarlem en die van de Grote Kerk in Gorinchem:

Eens, in de tijd der lange dagen, had hij [Maarten] zich verbaasd dat het zo mooi was in de stad, hij had het nooit zo gezien. De wijzers van de toren blonken van de ondergaande zon, over het land ter wederzijden, van de bomen van Dalem tot de dijk naar Schelluinen, lag een dunne nevel, roodachtig en licht. Aan de wal, waar het veer aanlegde, hing het lover stil en welig, de oude mannen zaten er als gewoonlijk, zij keken naar de wolken van de overkant en letten niet op hem. (p. 152)

Maar dat is aan het eind van Maartens leven, als hij zich afvraagt waarom het toch alles zo gelopen was. In het deel van de roman dat zijn volwassen bestaan beschrijft, is Gorinchem - vanaf het water gezien altijd weer het silhouet van die hoog boven de daken uitrijzende toren - nadrukkelijk aanwezig als een plaats om te mijden, waar Maarten slechts node komt, maar toch nooit van loskomt.

In *Een Hollands drama* zijn het steeds weer de kerkklokken die de handeling begeleiden, in het bijzonder uiteraard het gelui van de Damiaatjes, voor Frans een teken van vrijheid en hoop.

In *De grauwe vogels*, dat zich afspeelt in de streek van de Utrechtse Vecht in de buurt van Abcoude, ontbreekt die gespecificeerde entourage. De twee tuinderswoningen die het gezin Valk achtereenvolgens bewoont, staan buiten een niet met name genoemd dorp. Nog meer dan in *Een Hollands drama* is de handeling geconcentreerd op één plek. Het Haarlemse winkelhuis is het cen-

trum van laatstgenoemde roman en wordt het symbolisch object van Floris' zelfhaat en machteloze wanhoop, maar door het zich steeds herhalend patroon van vlucht en terugkeer, is de actieradius van de personages groter dan in *De grauwe vogels*. Daar is er slechts het lapje grond met de tuinmanswoning: het benauwde domein waar mensen elkaar in de weg zitten.

Wat de drie romans gemeen hebben, is de menselijke entourage: als in een Griekse tragedie is er in die kleinstedse of dorpse gemeenschap, waar iedereen elkaar kent, het koor van buitenstaanders, dat met de lotgevallen van de personages meeleeft of commentaar levert op hun gedrag.

Er zijn in aard en functie van dit koor verschillen, die te herleiden zijn tot de bouw van de afzonderlijke verhalen. In *De grauwe vogels* zijn het de drie vrienden die bijna letterlijk als afgezanten van de 'normale' gemeenschap de weg afleggen naar de tuinderij om Kasper, deze ongelovige Job, zijn dwaalwegen onder het oog te brengen. In *De waterman* ligt het anders: daar vormen 'de anderen' geen toeschouwers, maar Maartens tegenspelers. In overeenstemming met het bredere panorama van deze roman hebben zij een wisselende identiteit: Maarten ligt overhoop met zijn vader, de dominee, de schoolmeester, de vrienden, zijn medeburgers, het kerkelijk gezag, de overheid. Zijn die 'anderen' in dit opzicht meer antagonist dan koor, hun reizang horen we vooral in de passages waarin de mythologisering van de 'Waterman' tot uiting komt, een proces waar we op p. 524 van dit nawoord nog op terugkomen.

Het meest geprononceerd is de hier bedoelde rol van de omstanders in *Een Hollands drama*. Vele malen begeleiden de waarneming en interpretatie van dit collectief 'men' - soms geïndividualiseerd tot burens of stadsgenoten met een naam - het drama dat zij over een periode van vele jaren voor hun ogen zien afspelen. Dit collectief observeert, speculeert en becommentarieert; leeft mee of kritiseert, geeft goedbedoeld advies of verspreidt achterklap. Het is een kleine wereld, waar menselijk lief en leed niet verborgen blijven en waar men - in *Een Hollands drama* vaak letterlijk - bij elkaar door de ruiten naar binnen kijkt.

Weer en wind

Een zondagmorgen in Gorcum: ‘De mist hing nog dik over de haven, de huizen en de bomen tegenover stonden duister en vaag’ (p. 11). Een winters Haarlem in de ochtendschemering: ‘Op de Grote Markt, nog eenzaam op dit uur, was beter te zien hoe zwaarbepakt de lucht hing, donker over de besneeuwde daken, men voelde de beklemming’ (p. 167). Onweersdreiging op de tuinderij: ‘In het oosten lag een zwarte wolk als een aambeeld. Binnen de grote wolk was het een warnet van felle kleine stralen en een gedempt rollen van donders werd gedurig gehoord’ (p. 387). Mist, sneeuw, ijs, hagel, storm, lage luchten boven brede rivieren, stralende zon die het water doet glinsteren; onstuimige novemberwind met tollende herfstbladeren, nevelige voorjaarsochtenden of stille zomeravonden zoals deze:

Toen werden de avonden stil en ruim waarin ieder geluid een volle klank had, een winkelbel, de tred van klompen op de keien, de stemmen en het plotseling lachen in een donkere steeg. (p. 48)

De verhaaldebeurtenissen worden begeleid door alle weersomstandigheden die het Hollandse klimaat maar kent. Zelden beslaan deze atmosferische evocaties meer dan een paar regels: Van Schendel is bepaald geen auteur van uitvoerige descripties. Zijn gebruik van adjectieven is karig, maar effectief.

De landschappelijke plasticiteit is het sterkst aanwezig in *De waterman*. Dat ligt voor de hand, omdat wind, weer en water een dominant verhaalmotief vormen: de steeds terugkerende overstromingen en het allesbepalende belang van de weersomstandigheden voor de schipper vormen een essentieel deel van de romanhandeling. Bovendien is de weidsheid van het rivierenlandschap gethematiseerd: Maarten is met het water onlosmakelijk verbonden en de brede rivieren en hoge luchten vormen een oppositie met het hem benauwende Gorinchem.

Een dergelijke, maar minder op de voorgrond staande oppositie is er ook in *Een Hollands drama*: tegenover het sombere, drei-

gende huis staat de plek waar Floris zich gelukkig en normaal kan voelen: de Hout, met de bloeiende scheerling langs de slootkant, waar hij als kind avonturen kan fantaseren en waar hij als jonge man goede voornemens maakt in een brede, stille laan:

Het scheen of de iepenbomen met de takken vol groene knoppen hoger stonden, of de laan zich voor hem opendeed. En het gaf een vreemd gevoel van behagen met de voeten over de zachte aarde te gaan, het groen en de dorre blaren. Stilstaand onder takken waar de druppels afvielen in de verlaten Spanjaardslaan, turend naar de daken voorbij het weiland, begon hij nieuw te zien. (p. 235-236)

Er wordt in deze roman vaak gekeken naar de lucht boven de Haarlemse daken: een handeling die tevens de behoefte aan bevrijding zichtbaar maakt, vergelijkbaar met de fascinatie van Frans voor de Damiaatjes.

In *De grauwe vogels* zijn weer en wind eveneens een factor binnen de handeling: Kaspers bestaan is ervan afhankelijk en we treffen enkele relatief uitvoerig gepresenteerde onweersscènes aan. Toch is in dit verhaal de visuele plasticiteit veel minder aanwezig dan in de andere romans: niet zozeer de zichtbare, landschappelijke natuur speelt een rol alswel de geheimzinnige grilligheid van de natuurkrachten. Niettemin zien we hier ook wat voor *De waterman* en *Een Hollands drama* a fortiori geldt: we weten bijna altijd wat voor weer het is en in welk jaargetijde we verkeren - het wordt voor ons zichtbaar gemaakt met kleine, visualiserende toetsen: sneeuw op een hoed, een richeltje ijs in de straatgoot, een klein plekje zon op de bosgrond. Het is door dit ritme der seizoenen, meer dan door concrete tijdsaanduidingen, dat het verglijden van de tijd in het leven van de hoofdpersonen gestalte krijgt.

De wereld van de kleine luiden

Een schipper, een kruidenier, een tuinder: we vertoeven in de wereld van de 'kleine luiden', de neringdoenden en kleine zelfstandigen. Om het hoofd boven water te houden moeten ze sappelen en

sober leven. Voor de hoofdpersonages wordt er de mogelijkheid geschapen tot sociale mobiliteit. Maarten heeft het in zich een knap dijkkenbouwer te worden en is als jonge man hard op weg erkenning te krijgen, maar dan ontmoet hij Marie; Gerbrand heeft toekomstplannen voor Floris, maar de jongen zelf vergooit zijn kansen; Kasper mag botanie studeren, maar vervolgens sterven zijn beschermvrouwen. Tot gefnuikte maatschappelijke ambitie leiden deze teleurstellingen echter niet, want Maarten en Kasper lijken te onderschrijven wat Gerbrand zegt wanneer hij besluit dat Floris in de winkel moet komen werken: ‘Je bent er niet voor grootgebracht omdat ik vroeger hogere plannen voor je had, maar een braaf mens kan je worden in elke stand’ (p. 276).

Dat Van Schendel zijn helden rekruteert uit een dergelijke bescheiden stand is opmerkelijk. Niet omdat hij geen voorgangers heeft gehad die hun romanstof zochten in een vergelijkbaar milieu. Het realistisch proza dat vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw binnen de literatuur opgang maakte, betreedt graag de wereld van de lagere klassen. In dorpsliteratuur en sociale novelle wordt de gang naar stulpen en sloppen gemaakt. De naturalistische romankunst, met haar behoefte aan het blootleggen van determinerende factoren, zoekt eveneens de achterbuurten op, of fileert de kleinburgerlijke wereld. Meestal echter is er dan toch een zekere afstand merkbaar. Er wordt naar een ándere wereld gekeken, met deernis, verontwaardiging, humor, sentiment of met een objectief-analytische blik. De personages worden aan ons vertoond in hun omgeving en zijn daar een exponent van. Het komt echter niet zo vaak voor dat deze literatuur ons protagonisten aanbiedt van waarlijk heroïsche proporties. Van Schendel doet dat wél: zijn helden zijn subject, geen object van een visie en daardoor dragers van een ernstige existentiële problematiek, die een volwaardige mogelijkheid biedt tot identificatie.

Een tweede aspect van de sociale wereld die wordt opgeroepen, is haar democratisch karakter. Er is wel sociale dwang, maar deze berust niet op een hiërarchie van rangen of standen. Veeleer is zij een uitvloeisel van een in essentie collectief systeem van normen en waarden. Natuurlijk, in *De waterman* wordt de broederschap vervolgd - maar dat gebeurt uit naam van een in de

ogen der wereld van Godswege ingestelde overheid. In wezen zijn in deze door en door protestantse wereld alle mensen gelijk voor God. Zelfs de verhouding tussen man en vrouw in deze romans is vrij van hiërarchie: Floris en Wijntje, Kasper en Heiltje, Maarten en Marie zijn gelijkwaardig. Ditzelfde geldt voor Gerbrand en de meid Jansje. De wereld is een vergadering van mensen die ieder voor zichzelf verantwoordelijk zijn. Men heeft over een ander in wezen niets te vertellen. Politiek gezien is er gezag, sociaal gezien bestaan er conventies, maar ethisch gezien is het individu soeverein. Terzijde zij opgemerkt dat Van Schendel de sociale klimmers in deze wereld fijntjes desavoueert: met de groei van hun materiele welvaart tonen ‘boven Jan’ gekomen personages als Maartens broer Hendrikus en Diederik Werendonk hun benepen snobisme en harteloos egoïsme; Maarten vond als kind trouwens de spiegel met de vergulde lijst, attriboot van burgerlijke welstand, al een lelijk ding.

Doordat Van Schendel ‘de kleine luiden’ een heuse heldenrol laat vervullen in een genivelleerde wereld (doordat hij met andere woorden de strijd om ‘het goede leven’ zijn beslag laat krijgen in het alledaagse bestaan van sobere neringdoenden in plaats van in hogere daden van aristocratische, of in ieder geval sociaal vrijgestelde ‘helden’), verbeeldt hij iets dat volgens de filosoof Charles Taylor een belangrijk symptoom is van de overgang naar de moderniteit, iets wat Taylor ‘de bevestiging van het gewone leven’⁹ noemt:

De overgang waarover ik hier spreek, is er een die deze hiërarchieën [de associatie van ‘eer’ met aristocratie en van ‘het gewone leven’ met mensen van lagere rang] omverwerpt, die het goede leven verplaatst van een speciale reeks hogere activiteiten naar het ‘leven’ zelf. Het volledige menselijke leven wordt nu enerzijds gedefinieerd in termen van arbeid en productie, en anderzijds in die van huwelijk en gezinsleven. Tegelijkertijd worden de vroegere ‘hogere’ activiteiten krachtig bekritiseerd.¹⁰

Volgens Taylor ligt de Reformatie aan de basis van deze omslag naar de ‘moderne held’:

De bevestiging van het gewone leven vindt haar oorsprong in de joods-christelijke spiritualiteit en de speciale stuwkracht die ze in de moderne tijd krijgt, is allereerst afkomstig van de Reformatie. Een van de centrale punten die alle hervormers gemeen hadden, was hun afwijzing van bemiddeling. [...] Er kon niet zoiets bestaan als meer of minder toegewijde christenen [zoals in het katholicisme]: de persoonlijke inzet moest totaal zijn of ze was waardeloos.¹¹

Maarten, Gerbrand en Kasper zijn personages bij wie die totale ‘persoonlijke inzet’ als het ware ingebakken is. Zo beschouwd weerspiegelen Van Schendels Hollandse romans iets bijzonders. Juist doordat ze negentiende-eeuwse Nederlanders bij hun radicale strijd om ‘het goede leven’ zo gewoontjes neerzetten, zijn ze symptoom van de geheel eigen - laat ons zeggen: gedempt-revolutionaire - manier waarop ons land *modern* was geworden in de zin die Taylor daaraan geeft.

De thematiek in de Hollandse romans krijgt dan ook gestalte in een zeer levendige, realistische milieuschildering, met tal van details uit het leven van alledag. We zien de personages aan het werk op hun schuit, in hun zaak of op de tuin. Er wordt gespit en geschoffeld, meel wordt gezeefd of turf verhandeld. Moeilijke, verdrietige gedachten en gesprekken (vooral woordenloze gesprekken) worden geaccompanyed door gewone huiselijke bezigheden zoals koffie schenken, brood snijden of breien. Vooral de vrouwen zijn altijd bezig, hebben altijd ‘te doen’. De tragiek van de uitgebeelde levens speelt zich af tegen een decor dat doet denken aan de zeventiende-eeuwse tafereeltjes uit de genreschilderkunst, de *Kleinmalerei*. Ondanks alle somberheid die de romanwereld doordrenkt en de claustrofobische, deprimerende atmosfeer van plaats, tijd en leefwijze, zijn er momenten van enig soelaas, waarin het bestaan iets lichter lijkt en er een oud-Hollandse gezelligheid heerst. De zaterdagavondse kout als er mensen komen buurten, met zelfs in tijden van schraalte de tabakspot op tafel. De feestelijke zaterdagse boodschappen, met voor de zondag wat aardbeien of krentenbrood en een snoeperijtje voor het kind. Ganzenbord of domino spelen.

Evenzeer geassocieerd met oud-Hollandse deugden is de opvallende properheid binnen de romanwereld. Als Maarten Marie voor het eerst ziet, doet ze de ramen. Als Floris Wijntje ontmoet, is ze bezig de koperen deurbel te poetsen. Als Heiltje wordt geïntroduceerd, zien we Kasper haar helpen met het vullen van de emmers en het schillen van de aardappels. De keet van de broederschap is fris en schoon en het gaat er ordentelijk aan toe. Als Gerbrand wat ruimer in zijn tijd zit dankzij de hulp van Floris in een van diens kortstondige brave perioden, blinkt de winkel. Stien en Jansje boenen dat het een lieve lust is. De ramen glimmen en de straatjes worden grondig geschrobd. Marie weet ook van aanpakken:

Tot de middag was zij bezig in de roef en toen zij hem kwam aflossen en hij binnenging scheen het hem of het er ruimer en lichter was geworden, met het koper en het aardewerk blinkend. De jongen, die met hem samen at, keek door de deur, hij zei: Mijn moeder deed het net zo, het was altijd knap bij ons zolang zij leefde. (p. 85)

Opmerkelijk is de frequentie waarmee het woord ‘helder’ in deze romans voorkomt, in allerlei betekenissen. Het kan slaan op huis of erf, op kleding, stem, ogen, lucht en weersomstandigheden, of het kan in metaforische zin gebruikt worden: voordat Thomas er zijn intrek nam, zegt vriend Blok, was de woning van Kasper en Heiltje altijd ‘een helder huis’. (p. 401)

In eer en deugd

Misschien is dat wel wat zij nastreven, Maarten, Gerbrand en Kasper: een helder huis. Hun bescheiden aspiratie is een leven in alle eer en deugd - deze uitdrukking wordt hier zonder ironie gebezigd. Ze zijn niet geboren als filosoof, theoloog, intellectueel, romantische dromer of wereldverbeteraar. Het zijn gewone mensen die het beste met iedereen voorhebben. Zij willen hun brood verdienen, naastenliefde betrachten en ze hopen op een beetje persoonlijk geluk.

Van Schendel schrijft niet het soort ideeënroman waarin de personages slechts voertuig zijn voor een levensbeschouwelijke of maatschappijkritische discussie. Dát de hoofdpersonen zich voortdurend rekenschap geven van grote levensvragen, is hun in zekere zin afgedwongen door het besef dat zij anders denken dan de rest, of door de voortdurende tegenslagen die hun handelen futiel dreigen te maken. Ze zijn gewone mensen, zeker, maar de strijd die ze moeten voeren geeft hun een tragische grandeur.

De gelovige Maarten hangt een eenvoudig christendom aan: hij wil leven volgens basale morele waarden, waarvan het ‘hebt uw naasten lief gelijk u zelven’ de belangrijkste is en waarbij het eigen geweten het kompas is waarop men zich richt bij de uitvoering van die plicht. Het is geen wonder dat hij zich aangetrokken voelt tot de broederschap, die immers wenste te leven volgens het pure geloof van de eerste christenen. Dat hij in conflict komt met het steile calvinisme van zijn omgeving, berust op twee gronden.

Ten eerste wijst hij het strenge zondebesef af dat in dit orthodoxe geloof het doen en het denken richt. Het moment waarop die afwijzing definitief wordt, valt al vroeg in zijn jeugd. Het hem door zijn godsdienstige omgeving aangeprate schuldgevoel na de verdrinkingsdood van zijn moeder en zusje groeit tijdens het beleg van Gorinchem buitenproportioneel en culmineert in zijn bezoeken aan de kerken. Driemaal bezoekt hij de Grote Kerk en tart hij God hem te straffen. De eerste keer wordt de kerk inderdaad door een kogel getroffen, maar dan wel twee uur later. Tijdens zijn tweede wake wordt de toren inderdaad geraakt, maar hém gebeurt niets. Bij zijn derde bezoek geeft hij het al na één keer bidden op en zelfs de steen die hijzelf omhooggooit, valt naast hem neer. Voor alle zekerheid voert hij tussendoor hetzelfde ritueel uit bij de kerken waar een ‘valse God’ aanbeden wordt, maar na zijn bezoek aan de lutherse kerk blijkt niet hij, maar een onschuldig kind gedood te zijn en bij de rooms-katholieke kerk is stilte het enige antwoord. (p. 37) Het is een dramatische climax: Maartens schuldgevoel wekt de wanhopige drang tot zelfdestructie op, maar die mislukte bede om

straf bevrijdt hem ook. Zijn geloof in en angst voor een God der wrake is hij voorgoed kwijt.

Het tweede conflict speelt in Maartens levensloop een zo mogelijk nog groter rol. De buitenwacht (ouders, schoolmeester, dominee, burgers, overheid) legt een dwingend verband tussen de spelregels van de maatschappij en de goddelijke 'voorschriften'. Het isolement van Maarten komt voor een groot deel voort uit zijn weigering om die relatie te erkennen. Voor hem schrijft geloof geen leefwijze voor anders dan die volgens de ultieme christelijke regels, namelijk het zo goed en zo kwaad mogelijk betrachten van naastenliefde met een zuiver geweten: 'Ik heb alleen maar mijn best gedaan zo goed mogelijk te leven zonder een ander kwaad te doen, dat is al veel voor God' (p. 108).

De prijs die men moet betalen voor de verwezenlijking van dit heldere, eenvoudige programma is hoog, misschien wel te hoog: volstreekte eenzaamheid. Men kan twisten over de vraag of Maarten niet eveneens schuld heeft. Valt hem, door zijn afzijdige positie, niet de zonde der nalatigheid te verwijten? Had hij niet wat meer water bij de wijn moeten doen? Maar hoe dan? Want de belemmeringen om een leven in eer en deugd te leiden volgens de zoals gezegd simpele, maar radicale levensvisie van de 'Waterman' lijken toch vooral van de andere kant te komen. Het dogmatische geloof en de even dogmatische onverdraagzaamheid van de orthodoxe calvinistische gemeenschap laat hem immers weinig keuze. Of maakte hij zich dit vanuit de behoeften van zijn koppig-individualistische natuur maar wijs?

In *Een Hollands drama* is het probleem verplaatst. Niet de tegenstelling tussen een eenling en 'de anderen' bepaalt de thematiek, maar het conflict tussen goed en kwaad binnen het individu zelf. Weliswaar lijkt de strijd zich te voltrekken tussen twee personages, Gerbrand en Floris, maar in hun symbiotische relatie vormen zij een twee-eenheid. Samen en tegenover elkaar worstelen zij met het probleem van het kwaad in de mens.

Gerbrand is even radicaal in zijn aanvaarding van het calvinistisch zondebesef als Maarten in zijn verwerping ervan. In wezen is ook zijn missie een eenvoudige en streeft hij naar 'een helder huis': voor het pasgeboren kind wenst hij schuldeloosheid in dub-

bele zin. De schulden van de vader moeten gedelgd worden, opdat de jongen niet zal opgroeien onder de last van een immorele erfenis. Voor wet, geloof en gezond verstand is de familie tot die schulddelging niet verplicht, maar de gewetensvolle Gerbrand realiseert zich terecht dat door de malversaties van Berkenrode veel mensen die het óók niet breed hebben in het ongeluk zijn gestort en dat de kwestie dus een reëel moreel probleem vormt. En voorts is er de zondigheid die huist in de ziel van de jongen, zoals die woont in de ziel van elk mens: de rode vlek op de witte sneeuw van de onschuld, de erfzonde (p. 159). Anders dan het geval was bij zijn getormenteerde vader had dit besef Gerbrand vóór de komst van Floris geen buitensporige angst aangejaagd: ‘sedert hij begon te denken’ had hij altijd geloofd ‘dat een eerlijk mens zijn zondigheid in geduld moest dragen, ervoor zorgen dat hij er niet willens en wetens in verviel en bidden om vergiffenis voor wat hij desondanks misdeed’ (p. 160). Koste wat het kost zal hij van Floris een dergelijk ‘eerlijk mens’ maken. De vergeefsheid van dit streven leidt tot beider ondergang. Waardoor of waarom lukt het niet Floris op het goede spoor te houden? Al in het begin van de roman wordt door Gerbrand de vraag gesteld die Paulus in zijn brief aan de Romeinen opwerpt: ‘Welk verstand kon doorgronden wat er in de mens besloten ligt? Men verlangde het goede en men was vol van het kwaad’ (p. 160). Een antwoord geeft de roman niet. De lezer wordt niet uitgenodigd Gerbrands oplossing om het kwaad in Floris uit te bannen als de juiste te zien. Integendeel, de starre wijze waarop de oom het gedrag van zijn neef consequent in moreel-religieuze termen verklaart en beantwoordt - zonde vraagt vermaning, straf en boete -, prikkelt tot de vraag of er ook niet een pedagogisch-psychologische verklaring mogelijk kan zijn. Is de onvermoeibare gestrengheid van Gerbrand er niet juist de oorzaak van dat Floris uit de band springt? Verleidt de voortdurende insistende op zijn aangeboren zondigheid de jongen er niet toe het dan ook maar op te geven? Is erfelijkheid een determinerende factor? Is de hang om veel geld stuk te slaan in de jacht op dubieus vermaak een reactie op het schraperige bestaan dat de Werendonks leiden of is deze neiging een erfenis van vaderszijde? En is die vader, Berkenrode, weer niet het product

van zijn wereldse, welvarende, ietwat poenige milieu waar wie het breed heeft het ook breed laat hangen? Het kwaad in de mens blijft raadselachtig.

De waterman be vraagt de grenzen tussen individuele vrijheid en de eisen van een door conventies bepaalde samenleving. *Een Hollands drama* peilt de macht of onmacht van de mens tegenover de kwade neigingen die in zijn ziel leven. In *De grauwe vogels* gaat het om de existentiële vraag of er een bovenmenselijke macht bestaat die ons lot stuurt.

Het compositorisch principe dat in de eerste twee romans valt te herkennen - steeds weer lijken de personages even op te krabbelen, tot een volgende slag hen weer treft - is in *De grauwe vogels* als een dominante strategie gehanteerd, met een ondanks alle onwaarschijnlijkheid beklemmend effect. Waar komen de vele rampen die Kasper en de zijnen treffen, vandaan? Juffrouw Amalia en de drie vrienden weten het: zij zien er de straffende hand van God in. Ook Heiltje gelooft in de goddelijke lotsbeschikking, zij het dan dat haar God er één van vertroosting is; haar geloof wordt echter geleidelijk ondermijnd tot ze, murw en ontredderd, in zichzelf een 'kleinmoedige' herkent.

Kasper, van kindsbeen af doordrongen van het gevoel 'dat er met hem gedaan werd wat hij niet wilde' (p. 307) kan niet geloven in een dergelijke persoonlijke God en een goddelijk plan. Niets dan een 'toeval', beredeneert hij reeds wanneer hij als kleine jongen de oude tuin bezoekt waar zijn vader door de bliksem is getroffen. Wanneer de dominee hem na het verlies van de beide juffrouwen wil troosten door een beroep te doen op de goddelijke voorzienigheid, laat dat hem onverschillig: 'Men zeide dan dat het God was die het zo beschikte omdat men niet bekennen wilde dat men geen andere reden wist' (p. 325). Tot het laatst toe weigert hij te capituleren voor de gestadige aandrang van de drie vrienden om zich 'tot God te keren' (p. 436). Als tuinder is hij de wetenschappelijke analyticus, die experimenteert met geavanceerde teeltmethoden en bestrijdingsmiddelen en dus het menselijk verstand inzet om te doorgronden wat voor rationeel begrip toegankelijk is. Daarbuiten ligt het geheim: waarom het onweer juist dáár toeslaat of waarom het ene plantje wél gedijt

en het andere niet. De onbegrijpelijkheid van de in het universum werkzame krachten strekt zich immers ook uit tot de menselijke natuur. Thomas en Kasper, zozeer gelijk en zozeer elkaars tegenpool: hoe komt dat? Net als in *Een Hollands drama* wordt de macht van erfelijke factoren gesuggereerd. De oude Werendonk, een gekwelde zelfmoordenaar, en de oude Valk, een toornige godloochenaar, spoken door de romanwereld. Tot een eenduidige causale verklaring leidt hun aanwezigheid niet. Hun uit meerdere huwelijken afkomstige nakomelingschap vormt namelijk een genetisch gecompliceerde verzameling die de aanname van eenvoudige erfelijke relaties doeltreffend verhindert. Wat ons uiteindelijk overblijft, is het raadsel. ‘Waarop moet ik dan wel vertrouwen?’, vraagt Kasper aan het slot van *De grauwe vogels* zijn vrienden:

Als het God is, ik heb hem niet gekend, dat is waar, ik heb niet geweten wie hij is en van zijn recht of van zijn onrecht kan ik niet spreken, want ik ben klein in mijn onwetendheid [...]. Als het God is, hij laat de een met rust door het hele leven, hij vervolgt de ander met slag op slag, gebrek bij het begin, gebrek bij het eind. Waarom? dat zal niemand zeggen, jullie zomin als ik. Mag het verstand ons verlicht worden, daar willen wij op hopen. Maar ik denk dat het om niet zal zijn en dat nooit een mens zal begrijpen waarom in de wereld de dingen lopen zoals ze doen. (p. 437)

Uiteindelijk, concludeert hij, is onze vraag naar het waarom ‘niets dan tasten langs wanden zonder deur of venster’ (p. 437).

Dit zijn echter niet zijn laatste woorden tot de drie vrienden. Net als Maarten en Gerbrand wenst Kasper te leven in eer en deugd, volgens de maatstaf van het eigen geweten. Zijn gastvrijheid jegens de stoelenmatters geldt als een exempel van zijn fatsoen. Datzelfde geweten noopt hem de zorg voor Thomas op zich te nemen, al kost dit het gezinsgeluk. Aan het slot van de roman heeft Kasper alles verloren: zijn kinderen zijn gestorven, Heiltje is vermoord, Thomas opgesloten, Sophie ten dode opgeschreven. Hijzelf, oud en versleten, is niet meer in staat tot het onderhoud van de grote tuinderij en moet een kleinere zoeken. Zijn morele

verantwoordelijkheidsgevoel, bij hem een autonoom besef dat hij niet herleidt tot een goddelijk hogerhand, blijft overeind. Dát - en wellicht de troost van het kleine beetje persoonlijk geluk - doen hem zeggen: 'Ik zal mijn plichten doen zoveel ik kan en zolang ik kan, en dan voorbijgaan. Al is het laat, ik heb nog te werken voor mijn dochter' (p. 437). Triest en tragisch is de afloop van alle drie de romans. Zij sluiten met onoplosbare vragen. Maar misschien is in het einde van *De grauwe vogels* de tot een minimum gereduceerde ambitie van het 'heldere huis' toch aanwezig gesteld?

Een 'kettersch' perspectief

Het dagelijks bestaan van de 'kleine lieden' in het negentiende eeuwse Nederland was gedrenkt in de calvinistische traditie sinds de zestiende eeuw. Bij de gewetenskwesies waarmee Gerbrand, Kasper en Maarten worstelen, wordt hun geestelijke horizon op vanzelfsprekende wijze geheel en al bepaald door het christelijke zondebesef. Daar staat tegenover dat we Gerbrand, Kasper en Maarten als volwassenen nooit ter kerke zien gaan en dat Kasper en Maarten zelfs openlijk tegen allerhande kerkelijke geboden rebelleren. Maar ook voor hen blijft het christelijke denken als horizon intact.

Toch zijn deze romans bepaald geen christelijke literatuur. Het zijn romans over een wereld waarin het christelijke geloof het enige toneeldoek is dat de hoofdfiguren ter beschikking staat om hun morele dilemma's op te projecteren. Van Schendel laat zien hoe personages met deze morele horizon het onder penibele omstandigheden ervan afbrengen. Van Schendel was zelf absoluut niet kerkdijk. In 1918 brengt hij bijvoorbeeld in een brief aan de bekende priester Alphons Ariëns zijn affiniteit met het rooms-katholicisme tot uitdrukking; hij schrijft: 'Die gezindheid zou u ook kunnen vinden in "Een zwerver verdwaald"'. Toch geeft hij in dezelfde brief ook aan waarom hij niets van enige kerkelijkheid moet hebben: 'Het verwondert u wellicht waarom ik dan buiten die Kerk blijf staan. Maar. Zelfs al was ik Rooms groot gebracht, dan zou ik nog dezelfde bezwaren hebben, want ik ben in mijn wezen kettersch, in den zin van zuiverheid-zoekend.'¹² In

dezelfde brief verwijt hij zowel het katholicisme als het protestantisme te veel nadruk te leggen op de zonde en te weinig op het goede in de mens.

Van Schendel is duidelijk gefascineerd door het christelijke geloof, maar wel altijd vanuit een ‘kettersch’ perspectief, dat naar ‘zuiverheid’ zoekt en moeite heeft met de doem van het zondebesef die dit geloof de mens oplegt. De wereld van het Hollandse calvinisme uit de negentiende eeuw bood Van Schendel een decor voor de verbeelding van zijn perspectief op geloven en nietgeloven, op gelovigen en twijfelaars aan het geloof. Hij heeft zich in ieder geval met verve weten te bedienen van het calvinistische wereldbeeld en de tale Kanaäns, als middel om de brede thematiek te verbeelden van schuld en boete, van vrijheidsdrang en lotsbestemming. Hij deed dit met veel affiniteit, maar ook met grote scepsis. In zijn Hollandse romans test hij het christelijke gedachtegoed op zijn vermogen moreel houvast te bieden wanneer het tegenzit, een objectiverend perspectief dat voor de agnost misschien nog wel boeiender is dan voor de gelovige.

Van Schendel voert de wereld van de calvinisten dus met veel zorg en inlevingsvermogen ten tonele maar zet haar tevens onder spanning. Dat doet hij bijvoorbeeld ook doordat hij - zoals al vaker is opgemerkt - Gerbrand, Kasper en Maarten alle drie laat lijden aan iets wat bepaald geen christelijke deugd is: aan overmoed ofwel *hybris*. Ertoe aangezet door de omstandigheden nemen ze alle drie een bovenmenselijke taak op zich. Gerbrand om een immense financiële schuld in te lossen, Kasper om de schuld aan een ongeluk te delgen en Maarten om de individuele integriteit van geloof en leefwijze te handhaven. In de paragraaf ‘Compositie’ zullen we laten zien op welke wijze Van Schendel dit gedrag van zijn hoofdpersonages gestalte geeft, welke rol hij toebedeelt aan nevenpersonages, en hoe hij daarbij tijd, ruimte en vertelperspectief hanteert.

Compositie: schijnbare soberheid

Personages: twee koppels en een eenling

In elk van de drie romans is het moment aan te wijzen waarop bij de hoofdpersonages hybris ontstaat, een houding die ze, eenmaal aangenomen, nooit meer los zullen kunnen laten en die hun noodlottig zal worden (Gerbrand en Kasper) of die hem zal isoleren (Maarten).

In *Een Hollands drama* gebeurt dat al in de eerste alinea, waar beschreven wordt dat de dan zevenendertigjarige Gerbrand leest wat zijn vader bij zijn (= Gerbrands) geboorte noteerde: ‘Een kind als het geboren wordt is zo wit als sneeuw maar wie wel toeziet bemerkt op de sneeuw een rode vlek, dat is de zonde’ (p. 159). Gerbrand weet dat dit inktzwarte zondebesef bij zijn egocentrische vader tot zijn onnatuurlijke dood (naar men vermoedt: zelfmoord) heeft geleid, en wanneer hij in Spa met het bebloede hemd van zijn zwager Berkenrode in zijn handen staat, neemt hij zich voor niet onder de zonde te bezwijken, zoals zijn vader, maar deze af te wassen. Hij zegt:

Berkenrode heeft geen familie, daarom behoort het kind aan ons en wij zijn aansprakelijk om de smetten van bedrog en eerloosheid van hem af te wassen. Dat is fatsoen. Is iemand het daar niet mee eens? (p. 174)

Door deze immense taak op zich te nemen maakt hij niet alleen de schande van de zelfmoordenaar Berkenrode goed, maar onderscheidt hij zich ook van zijn vader die voor de zonde vluchtte in plaats van deze het hoofd te bieden. De vaste klanten uit de buurt zeggen: ‘Die Werendonk [...] is anders dan de vader, hij denkt niet aan zichzelf. Maar hij is te straf voor de broers, die worden te kort gehouden’ (p. 178).

Tragisch is niet alleen dat Gerbrand, terwijl de financiële schuld gestadig wordt gedelgd, allengs de greep op Floris verliest, maar ook dat hijzelf stilaan versombert, achterdochtig en eenzelveig wordt. Dat hij met andere woorden op zijn vader is gaan lijken.

In *De grauwe vogels* is ook pal in het begin het moment aan te wijzen waarop bij het hoofdpersonage hybris ontstaat. Kaspers jeugd is getekend doordat zijn vader door de bliksem omkwam en zijn moeder kort na zijn geboorte overleed. Degenen die hem opvoeden, spreken hierover in termen van straf voor begane zonde. Heel jong al neemt Kasper hiertegenover een eigenzinnige houding aan:

Hij dacht hoe het gebeurd kon zijn, waarom het vuur juist op deze plek moest vallen. Hij streek over het schors van de boom. Veel later herinnerde hij zich dat hij van het ogenblik, dat hij hier stond, nooit meer bang voor het onweer was, want het moest niets dan een toeval geweest zijn dat zijn vader hier ging juist toen het uit de lucht viel. Het maakte een grote verandering, nu hij geen angst meer had, wanneer juffrouw Amalia sprak van de hemelse straf. (p. 311-312)

Kasper neemt de volledige verantwoordelijkheid op zich van de zorg voor zijn kwaadaardige, blind geworden broer Thomas. Al snel gaat er een ondraaglijke dreiging uit van deze invalide huisgenoot. Als enige blijft Kasper de gebeurtenissen beoordelen in termen van toeval. Tragisch is niet alleen dat Kasper door in deze houding te volharden, bijna alles verliest, maar ook dat hij er op den duur toe neigt van zijn ongelooft te vallen en in het toeval een orde te vermoeden, misschien wel de hand Gods.

Ook *De waterman* opent met het moment dat beslissend is voor de levenshouding die Maarten zal aannemen, wat er verder ook gebeuren mag. Altijd al een ‘ongehoorzame jongen [...] omdat hij veel aan het water speelde en er dikwijls in viel’ (p. 15), wordt hij een ‘moeilijke’ adolescent, doordat hij de religieuze ideeën van zijn omgeving weerstreeft. Als hij in een vlaag van zelfdestructieve opstandigheid de straffende God vergeefs heeft uitgedaagd, schuift hij het hele idee zonde terzijde, en handelt voortaan alleen nog maar volgens een positieve norm: volstrekte onbaatzuchtigheid. Dat handelen heeft altijd met het water van doen. ‘Maarten verstond het water, het was hem aangeboren’ (p. 39). Hij heeft duidelijk aanleg voor het dijkwezen, maakt zich bij watersnood

onmisbaar en is beurtschipper. Dit praktische handelen, met consequent voorbijgaan aan eigenbelang, brengt Maarten in een nooit eindigende reeks conflicten, maar heeft voor hem een religieuze betekenis. Zijn aansluiting bij de broederschap is daarvan een logisch gevolg, maar als zelfs deze radicale christenen, wanneer hun nering goed loopt, niet vrij van eigenbaat blijken te zijn en elkaar gaan dwarszitten, kiest hij met de tjalk het water, terwijl hij tegen Marie zegt:

In de armoede waren wij eensgezind en tevreden, en nu zoeken zij een andere orde, wat kan dat zijn? - Man, antwoordde zij, je weet toch, dat wij vandaag andere behoeften hebben dan gisteren. - Misschien wel, zei hij, *als ik dan maar met het water mag zijn, dat is voor mij wat voor jou de kerk is.* (Cursivering HA, WS, JW). (p. 93)

Gerbrand, Kasper en Maarten volharden in de eenmaal aangenomen houding, maken daarbij verkeerde inschattingen of verliezen het contact met hun omgeving, en voltrekken daarmee hun lot.

Nevenpersonages: de blik van de anderen

Over de drie hoofdpersonages is al veel gezegd en ook over de personages waarmee Van Schendel hen omringd heeft, zijn al enkele opmerkingen gemaakt. Over de laatsten nog het volgende. In *Een Hollands drama* en *De grauwe vogels* gaat het om een conflict tussen twee van een koppel hoofdpersonages (respectievelijk Gerbrand/Floris en Kasper/Thomas), waarbij de nauwe en benauwende kring van familieleden, kennissen en buurtgenoten regelmatig zijn kijk op de zaak geeft. Bij *De waterman* ligt dit anders, aangezien Maarten de benauwenis van zijn milieu is ontvlucht en daardoor niet één personage, maar een collectief als tegenhanger heeft. In de laatstgenoemde roman fungeert het subperspectief van de nevenpersonages dan ook enigszins anders: Maartens familieleden, kennissen en buurtgenoten beschouwen hem als iemand die uit hun midden vervreemd is geraakt, terwijl juist 'de anderen' - met

wie hij steeds via het water in contact komt - Maarten als een van de hunnen beschouwen en zijn directe tegenspelers zijn. We geven twee voorbeelden van dit spel met de nevenpersonages: eerst één uit *Een Hollands drama*, daarna één uit *De waterman*.

In *Een Hollands drama* houdt Gerbrand gestadig de lijn van strenge opvoeder aan, terwijl Floris' gedrag steeds heviger schommelt tussen de strijd met zichzelf en het toegeven aan zijn obsessies. Hun lot is geheel aan elkaar verbonden. In het eerste hoofdstuk wordt beschreven dat Floris ter wereld komt en hij is daarom het hele verhaal door object van liefdevolle, bezorgde en uiteindelijk angstige aandacht van de personen uit zijn huiselijke omgeving: zijn 'fijne' oom Diderik; oom Frans, die een beetje simpel is; zijn moeder, Agnete, die geheel in beslag wordt genomen door haar verdriet en sterft als Floris dertien jaar is; zijn 'vader' Gerbrand; en ten slotte de twee dienstbodes: de inwonende Stien en Jansje, die elders in de stad woont. In zijn eenzame en vergeefse strijd tegen zichzelf ondervindt Floris binnenshuis alleen steun van de twee dienstbodes, met name van Jansje, die hem soms moed inspreekt en af en toe een goed woordje voor hem doet bij Gerbrand. Ook nevenpersonages buitenshuis hebben invloed op zijn gedrag: hij wordt voortdurend verleid door slechte vrienden, met name door de amorele Blusser, maar hij ondervindt ook weer steun, met name van dominee Tuynder en Wijntje. Floris is dus de speelbal van tal van factoren, maar niets en niemand blijkt hem te kunnen helpen. Uiteindelijk laat iedereen behalve Gerbrand hem vallen en begaat hij zijn wanhoopsdaad.

Floris' tegenhanger Gerbrand is uiteraard omgeven door dezelfde familiekring, maar als enige worstelt hij met de schim van zijn vader. Gefixeerd op zijn neef, binnenshuis gevreesd en buitenshuis met ontzag bejegend, is hij geïsoleerd. Opmerkelijk genoeg wordt Gerbrands isolement alleen doorbroken door de uitwonende dienstbode Jansje. Zij is het namelijk die op zeker moment kenbaar maakt dat wat haar betreft de maat vol is, en Gerbrand tot tweemaal toe aanraadt Floris in een krankzinnigengesticht te laten opsluiten. En zij is het ook die Gerbrand - nota bene haar werkgever - durft te confronteren met zijn eigen gedrag:

Je ziet toch, zeide zij, dat hij zijn zinnen kwijt is, elke avond hier als een schim te komen en wat hij zegt niets dan gekkenpraat. Waar moet dat naartoe, Werendonk, als je hem maar laat begaan en niet doet wat je behoort te doen? [...] En waar moet het met jezelf heen? Je wordt geknaagd van de onrust, de angst is je op het gezicht te zien en zo flink ben je ook niet meer dat je alles dragen kan. Het kost je maar een gang naar Meerenberg [naam van het krankzinnigengesticht], ze pakken hem op en ze brengen hem erheen. Dan komt pas de rust in huis waar je recht op hebt met de oude dag. (p. 299-300)

Als Gerbrand erbij blijft dat Floris niet krankzinnig is, maar geneigd tot de zonde, en volhardt in zijn vertrouwen dat Floris deze neiging eens zal overwinnen, legt Jansje in haar repliek het pijnlijke verband tussen Gerbrand en diens vader:

Met de handen op de tafel en dicht over hem gebogen zeide zij: Dan moetje het zelf maar weten, man, ik heb je gewaarschuwd. Maar denk eraan hoe zijn vader aan zijn eind is gekomen. Er is zondigheid die zich in bloed wil wassen, dat hoef ik jou niet te zeggen. Je eigen vader zou niet verdronken zijn als hij niet zo over de zondigheid gemaald had, denk daar maar aan. Nu moet ik weer naar huis. Goeienacht, Werendonk. (p. 300)

Als Gerbrand dan alleen achterblijft, dringt de mogelijke waarheid van Jansjes woorden tot hem door. Hij begint de moed te verliezen en vraagt zich af hoe het komt ‘dat er een gedachte in hem woelde die hij niet eens durfde aan te zien? hoe kwam het dat hij de laatste dagen het gevoel had of er een donkere macht over hem daalde?’ (p. 301) Overweegt Gerbrand hier zelfmoord? Twee bladzijden verder, de volgende dag, komt hij samen met Floris om in het brandende huis.

Zoals gezegd wijkt de personage-constellatie in *De waterman* af van die in *Een Hollands drama* en *De grauwe vogels*. Ook Maarten heeft een vader, broers, een zuster, buurtbewoners en een tante, die zijn gedrag becommentariëren, maar het water voert hem

juist bij deze mensen weg, de wereld in. Het is altijd via het water dat Maarten in conflict komt met de wereld, die veel breder is dan zijn huiselijke kring. Het water stuurt de handeling, als was het een tweede hoofdpersonage. Het veroorzaakt Maartens trauma (de moord op de douane) en zijn schuldgevoel (het omkomen van zijn moeder en broertje), het bepaalt zijn identiteit (als dijkkundige, watersnoodredder, beurtschipper) en zijn radicaliteit (geen geweld, geen bezit, geen eigenbelang). Buiten dit water-kader erkent Maarten geen enkele waarheid. Als hij een beetje pragmatisch was geweest, had hij allerlei kansen gehad, had hij bijvoorbeeld een mooie loopbaan in het dijkwezen kunnen hebben. Overall waar hij komt heeft men namelijk ontzag voor hem. Maar aangezien elke vorm van compromis hem vreemd is, veroordeelt hij zich consequent tot een behoeftig bestaan in de maatschappelijke marge. Dit gedrag komt niet voort uit sociale onhandigheid of iets dergelijks. Nee, het gaat hier om een bewuste keuze, een missie. De roeping tot een bestaan dat geen eigen behoeften erkent en bijgevolg geheel gericht is op die van anderen. Daarom wil Maarten ook niet meegaan, als andere leden van de broederschap naar Amerika emigreren, met als doel hun persoonlijk lot te verbeteren. Wanneer Blommert Maarten probeert te verleiden mee te gaan, antwoordt hij:

Het is je eigen land, antwoordde hij, wat je hier achterlaat dat vind je nergens. Niemand die het wel meent zal tegenspreken dat het hier een lelijke boel is, een stal zo vuil of er nooit opgeruimd kan worden. Maar wij zijn er geboren. Al is het er nog zo vuil van leugen en bedrog, hier moeten wij zijn, hier hebben wij onze hoop dat het eens waardig zal zijn voor hem die ons verlost heeft. Er is veel modder hier, maar ook veel water om het weer af te wassen. Rechters, en die boven ons gesteld zijn, en de burgers die wij van de wereld noemen, zijn maar zwak vlees zoals wij, en er moeten nu eenmaal mensen zijn die lijden voor het geloof. Dat hebben wij zelf gekozen, (p. 96-97)

De vader, zus en buurtgenoten beoordelen Maarten als iemand die maar doet 'wat hem in de kop komt zonder te vragen of het

behoorlijk is' (p. 38), zijn broers oordelen verschillend en als enige van zijn familie heeft tante Jans altijd vertrouwen in hem gehad. Maarten trekt zich van al deze oordelen niets aan, van de negatieve noch van de positieve. Belangrijker dan het oordeel van anderen is dan ook het moment waarop Maarten plotseling in staat blijkt zijn eigen leven objectief te beoordelen.

Dit gebeurt pas aan het einde van de roman, als zijn levenshouding hem twee dingen heeft gebracht. Aan de ene kant heeft deze hem volstrekt eenzaam gemaakt. Hij leeft gescheiden van zijn vrouw, vaart in gezelschap van een hond en takelt lichamelijk af. Aan de andere kant heeft deze levenshouding van hem in de wijde omtrek van Gorcum een publieke figuur van mythische proporties gemaakt. De visie van de gemeenschap wordt aldus beschreven:

Bij hoog water voer hij dicht onder de oever en wanneer de mensen, die hem kenden, hem voorbij zagen gaan met de fok alleen, werd er gezegd dat de rivier zeker stijgen zou. De Waterman, zeiden dijkwerkers en vissers, en zij vertelden wat zij gehoord hadden, de man die rijker was dan hij zich voordeed, als je wat nodig had vroeg je het maar; de man die zijn mond verloren had, van God vergeten, hoog water als je hem vlakbij zag. Dan zeiden de kinderen die in de modder speelden: Dat is de man die kwaad weer brengt, daarom wil niemand met hem varen; hij brengt turf en hout voor arme mensen. En kijkend naar het zeil en de gestalte, langzaam voorbijgaand over het grauwe water, riepen zij: Sinte-Maarten, geef ons turf en hout! (p. 137)

Maarten heeft niet alleen de publieke status van heilige verworven, maar ook die van duivelse kracht:

En zachtjes vertelde er dan een wat al de jongens wisten in die streek, aan deze kant van de Merwede en ook aan de andere, van een man die verdronken was in de rivier, men zei ook wel een schipper, en altijd 's nachts weer boven kwam en rondliep om te zoeken of hij iemand mee kon nemen om te verdrinken,

[...] van een man in de oude tijd die gevloekt had tegen God en op een avond door de duivel van de dijk was weggesleept [...]. (p. 149)

In het laatste hoofdstuk raakt Maarten in een crisis, die het spiegelbeeld is van de crisis uit zijn jeugd, zij het dat deze getemperd wordt door het aangezicht van de dood. Hij ziet in dat hij in het praktiseren van de evangelische deugden is doorgeschoten, doordat hij geen rekening hield 'met anderen, die eveneens van goeden wille waren en toch anders dachten over de christenplicht.' 'Hem was het beschoren geweest eigenlijk niets te doen dan op te letten dat hij geen kwaad deed. Dat had hij gedaan, niet anders, daarom voer hij nu alleen' (p. 151). Zijn oordeel over zichzelf is streng: 'Goed gewild, maar dom gedaan, zo was het met hem, en daarom was hij op de oude dag buiten de gemeenschap van de mensen' (p. 151). Hij ziet ook waar de oorzaak ligt van het echec: tussen hem en de wereld van de anderen lag het water. Vlak daarop staat er: 'Wij zijn van elkaar, Hij en ik', waarbij 'Hij' uiteraard naar God verwijst, maar ook naar 'het water' zou kunnen verwijzen. Zijn kracht is nu gebroken. Twee bladzijden verder verdrinkt hij. 'En terwijl hij zich vasthield met de ene hand voelde hij hoe de moeheid uit de benen ging, het water deed hem goed. En de hand liet los' (p. 155).

Over de keuze van het slot in alle drie de romans is hiervoor al het nodige gezegd. Het is duidelijk dat de romaneindes opgevat kunnen worden als een belangrijk, zij het impliciet teken hoe de auteur uiteindelijk over zijn hoofdpersonages oordeelt. In *Een Hollands drama* en *De grauwe vogels* is het slot gedramatiseerd als een fatale gebeurtenis tussen de twee hoofdpersonages: in *Een Hollands drama* laat Van Schendel Gerbrand en Floris samen in de vlammen omkomen, in *De grauwe vogels* laat hij Thomas Heiltje vermoorden met de bijl van Kaspers en Thomas' vader; en in *De waterman*, met maar één hoofdpersonage, laat hij Maarten vlak voor zijn dood tot een zelfinzicht komen dat even nuchter als ontvullend is: hij heeft 'goed gewild, maar dom gedaan'.

Het slot van deze drie romans laat op z'n minst twee interpretaties toe. De eerste luidt als volgt: de eindes van de drie ro-

mans vertonen een opmerkelijke parallel. Zowel Gerbrand als Kasper en Maarten zijn moreel hoogstaande figuren, maar hun zwakte is dat ze zich in hun roeping verliezen. Goed beschouwd zijn ze alle drie behept met wat wel eens een tunnelvisie wordt genoemd. Door middel van het tragische romaneinde relativeert Van Schendel de heroïek van hun levens, die door onverzettelijke zelfopoffering zijn getekend. De schrijver straft op die manier de hybris van zijn personages af en neemt daarmee afstand van de zwart-witvisie op schuld, lotsbestemming en vrijheid, waarvan zij in het verhaal de belichaming zijn geweest. De andere interpretatie luidt als volgt: met de parallel tussen de drie romaneindes valt het nogal mee. Gerbrand komt inderdaad om, maar Kasper niet en de koppige Maarten komt aan het slot zelfs tot een genuanceerd zelfbeeld. En bovendien kan de schrijver met het tragische einde van Gerbrand - en ten dele ook van Kasper - nooit de levenshouding van heroïsch altruïsme wegwassen die hij vanaf de eerste tot aan de voorlaatste bladzijde van zijn romans met zoveel vernuft, liefde en toewijding heeft verbeeld.

De argumentatie voor beide interpretaties kan verfijnd worden, maar dat gaat het bestek van dit nawoord te buiten. We laten het aan de lezer over inzake deze gewichtige kwestie zijn standpunt te bepalen. Hoe dan ook is duidelijk dat de hoofdpersonages uit deze drie verhalen, de grutterszoon, de tuinier en de beurtschipper, bepaald geen eenduidig antwoord bieden op de vragen die hun levensverhalen opwerpen.

Tijd: driemaal een leven van a tot z

De tijdstructuur oogt sober. In alle drie de romans wordt namelijk het leven van één man verteld, en wel van a tot z, dat wil zeggen op strikt chronologische wijze. Flashbacks komen nagenoeg niet voor. Floris en Kasper worden aan het begin van beide verhalen geboren; Floris is drieëntwintig jaar als hij omkomt, Kasper ongeveer vijftig jaar als hij alleen met zijn dochter achterblijft. Ook Maarten is aan het begin van het verhaal nog erg jong en ongeveer vijfenzestig als hij verdrinkt.

Met de manier waarop Van Schendel in zijn romans de levens-

loop van zijn hoofdpersonen in beeld brengt, is iets opmerkelijks aan de hand. Want hoewel zo'n leven van a tot z wordt weergegeven, ben je je als lezer nauwelijks bewust van de data van belangrijke gebeurtenissen uit dat leven, en zou het grote moeite kosten om van het verhaal een tijdsbalk op te stellen. Hoe kan dat? Om die vraag te beantwoorden staan we even stil bij Van Schendels behandeling van het tijdsverloop. Deze is minder rechttoe rechtaan dan zij lijkt, maar zij is in al haar raffinement bijzonder efficiënt.

Voor alle drie de romans geldt dat bijzonder weinig aandacht wordt besteed aan feiten die aan data gebonden zijn, zoals een verhuizing of de geboorte, ziekte of dood van een kind. Een voorbeeld hiervan is dat in hoofdstuk v van *De grauwe vogels* in twee bladzijden drie kinderen worden geboren. Gebeurtenissen als deze, normaal gesproken in een mensenleven ingrijpende aangelegenheden, zijn in deze roman thematisch ondergeschikt en worden dan ook slechts terloops vermeld.

Men zou denken dat de lezer daardoor gemakkelijk zijn greep op het tijdsverloop verliest, maar dit is allerminst het geval. Dat komt doordat een ander soort tijdsverloop in de romans een veel belangrijker rol speelt. We bedoelen het ritme waarmee versneld en vertraagd verteld wordt, een ritme dat de afwisseling van voorspoed en rampspoed benadrukt. Voor alle drie de romans geldt namelijk dat er een strategie zit achter de afwisseling tussen passages waarin de gebeurtenissen op de voet gevolgd worden (als gevolg waarvan de tijd langzaam verstrijkt) en die waarin ze samenvattend worden weergegeven (met als resultaat dat de tijd met rasse schreden gaat). Want steeds is het zo dat de perioden van voorspoed een korte, samenvattende weergave krijgen, terwijl de rampspoed en de gedachten die de hoofdpersonages daarbij hebben, scène voor scène worden gepresenteerd. Het is deze afwisseling in verteltempo die ervoor zorgt dat de lezer er hoegenaamd geen hinder van ondervindt dat het tijdsverloop zelden aan de hand van data wordt gemarkeerd. Het ritme van het rampenscenario dat alle drie de romans kenmerkt, is dus zo dominant dat het stramien van de chronologie in het vage kan blijven. Het tijdsverloop in de drie romans heeft meer met het thema dan met con-

crete tijdsaanduidingen vandoen. Als het even goed gaat, komt er weer een tegenslag, en zo tot het bittere einde. De lezer mag dan in het ongewisse blijven omtrent vrijwel alle data, het thematische ritme van welslagen en tegenslag wordt hem hoofdstuk na hoofdstuk ingehamerd.

Het bovenstaande geldt zelfs voor *De waterman*, terwijl die toch veel meer dan de twee andere romans een historische roman is. In de paragraaf 'Een Hollandse roman' hebben we erop gewezen dat *De waterman* zijn historische karakter bepaald niet afficheert en dat het geschiedkundige materiaal er op een verdoezelende manier in is geïntegreerd. In deze roman wordt dus wel verwezen naar allerlei historische gebeurtenissen, zoals in de eerste paragraaf van dit nawoord wordt aangegeven, maar dat betekent allerminst dat het de lezer gemakkelijk wordt gemaakt. Als we de indirecte tijdsaanduidingen met de historische feiten combineren, kost het namelijk nog de nodige moeite om te berekenen wanneer welke gebeurtenissen in Maartens leven voorvallen: hij moet geboren zijn in 1801, is twaalf jaar als het beleg van Gorcum plaatsvindt, vierentwintig als hij Marie ontmoet en Gorcum voorgoed verlaat, ongeveer dertig als hij in Polsbroekerdam met de broederschap in contact komt, ongeveer vijfendertig als Jantje geboren wordt en ongeveer tweeënveertig als het kind sterft; wanneer hij zich voor de laatste maal verdienstelijk maakt als reddingswerker - zozeer zelfs dat hij lof oogst van de burgemeester, die in het vooruitzicht stelt dat de koning ervan horen zal - is Maarten zestig jaar. Als hij verdrinkt is hij iets ouder.

Gezien de thematische aard van het tijdsverloop is het niet verwonderlijk dat alle drie de romans een cyclische structuur hebben. In *De grauwe vogels* eindigt het verhaal waar het begon, zowel in tijd als in ruimte: in villa Weltevreden, waar Kasper geboren is, waarnaar hij op het laatst terugkeert en waar Thomas Heiltje ombrengt met de bijl van diens vader. In *Een Hollands drama* is het het huis dat de cirkel rondmaakt. De oud geworden Gerbrand en de volwassen Floris komen vechtend om in het brandende huis, dat al in het eerste hoofdstuk een spookgedaante krijgt. Toen de vijfendertigjarige Gerbrand de verontrustende aantekeningen las die zijn vader maakte bij zijn geboorte

- de eerste alinea van de roman - en later die nacht de geboorte van Floris vernam, maakte het huis al sinistere geluiden. Ook *De waterman* knoopt het einde vast aan het begin. De oud geworden Maarten verdrinkt in de Merwede ter hoogte van ‘de schans’, vrijwel op dezelfde plaats als waar de ongeveer tienjarige Maarten moest toezien hoe het lijk van de vermoorde douanier in het water werd gegooid.

Ruimte: benauwenis en ontsnapping

Met name in *Een Hollands drama* wordt de geestelijke nood van de personages tot uitdrukking gebracht in de benauwenis van de plek waar zij leven. De ruimte heeft in deze roman iets weg van een trechter: in de wijde ring van straten, grachten, wijken, poorten en gebouwen ligt de buurt waar de grutterij van Werendonk tussen de andere winkels staat. Daarbinnen is het huis van de Werendonks het middelpunt van de handeling, en dáár weer binnen ligt het eigenlijke centrum van de roman: de kleine lichtkring van het oliepitje waar Gerbrand eenzaam zit te tobben boven de papieren met pijnlijk nauwkeurig bijgehouden rekeningen en afrekeningen.

Het huis vormt in *Een Hollands drama* dus niet alleen het geografische middelpunt van de handeling. Het belichaamt vooral de beklemming waaronder het geslacht Werendonk leeft. Gerbrand, Frans, Jansje en Stien horen vreemde geluiden, en in hoofdstuk v weidt Jansje bladzijden lang uit over ‘het verborgen leven’ van de huizen uit de buurt. Maar vooral voor Floris belichaamt het huis de obsessies waardoor hij in toenemende mate gekweld wordt. De Haarlemmerhout, waar hij ook Wijntje ontmoet, is de tegenpool van het huis: daar, op de rand van stad en platteland, voelt hij zich vrij. Hij heeft het gevoel dat het huis hem belaagt. Hij ontvlucht het huis dan ook steeds als hij er een misstap heeft begaan (naar Hoorn, naar de Wereldtentoonstelling, naar de boot voor Amerika), maar keert er steeds weer terug. Als hij eindelijk in Amsterdam op zichzelf woont, roept het huis hem als het ware terug: de scheur in de gevel vergt reparatiekosten die niet toelaten dat Floris op kamers blijft wonen. Als hij uit de gevangenis komt, wil

hij niet terug naar het huis. Toch keert hij tot het allerlaatst obsessief terug naar de plek van zijn kwelling.

Omdat ‘het water’ de tegenspeler van Maarten is, is de ruimte in *De waterman* juist zonder centrum, al zijn Gorcum en Zaltbommel punten waar Maarten steeds terugkeert - Gorcum als de plek van zijn traumatische jeugd en Bommel als de plaats waar hij in tante Jans een moederfiguur heeft, die hem nooit haar waardering en steun zal onthouden. Maartens strikt altruïstische levenshouding zorgt ervoor dat hij in de privésfeer van meet af aan strandt. Anderen zouden door zulke strubbelingen in het persoonlijke leven zich misschien laten ontmoedigen, zoals Floris in *Een Hollands drama*, die zich al jong in zichzelf terugtrekt. Maartens reactie op zijn traumatische jeugd is dat hij juist de wereld intrekt. En doordat hij daarbij consequent aan zijn privébelang voorbijziet, wordt hij vanzelf een figuur die een rol in de gemeenschap gaat spelen. Voor het merendeel voert de handeling Maarten langs rivieren, kanalen, veerponten, steden en sluizen, waarbij hij zich verbindt - of juist in conflict komt - met mensen van allerlei slag, opvatting en herkomst. Daardoor gaat de *petite histoire* van Maarten vanzelf over in de *grande histoire* van het Nederland van zijn tijd en verschijnt via het kikkerperspectief van Maartens strikt morele opvattingen een fascinerend beeld van belangrijke sociale, politieke en religieuze bewegingen van het negentiende-eeuwse Nederland. Het water is dus het ‘vervoermiddel’ van de cultuurhistorische waarde van deze roman, maar los daarvan belichaamt het ook de hele figuur Maarten: zijn leven is even onafgeperkt en ongebonden als het water, het is ook even woelig, grauw en vol gevaar als het water, maar toch toont het ook de poëzie van het Hollandse rivierenlandschap.

Perspectief: een egale vertelling

Wat betreft het perspectief staan een schrijver maar drie mogelijkheden ter beschikking om een wereld te verbeelden: door een verteller aan het woord te laten, door personages aan het woord te laten en door een verteller te laten vertellen wat de personages zeggen of denken. Sommige schrijvers hebben een dramatische

vertelstijl, die eruit bestaat dat zij allerlei contrasten aanbrengen tussen het taaleigen van de verteller en de personages. Door dergelijke contrasten aan te brengen, scheppen ze reliëf in het verhaal. Van Schendels manier van vertellen is juist heel sober. Zijn vertelstijl is egaal, maar is zeker niet zonder raffinement. De gelijkmatige, enigszins onderkoelde weergave van de gebeurtenissen heeft als effect dat het drama van het verhaal slechts indirect gegeven wordt, en als het ware onder de oppervlakte blijft, overigens zonder dat dit betekent dat Van Schendel de verbeelde wereld afstandelijk weergeeft.

Er komt in de drie romans opmerkelijk weinig directe rede voor. Van Schendels hoofdpersonages zijn geen praters. Natuurlijk zijn dialogen in zijn romans niet afwezig, met name niet op momenten waarop een conflict, na lang ondergronds te zijn gebleven, tot uitbarsting komt, maar ook dan nog is de gesproken tekst opvallend sober. De dialogen bestaan heel vaak uit korte clausen: ‘Maar wij zijn leem, zeide hij en God is onze pottenbakker. Ja oom, was het antwoord zo zonderling van toon dat Frans de wenkbrauwen fronste’ (*Een Hollands drama*, p. 223). ‘Dag vrouw - dag Rossaart’ (*De waterman*, p. 153) Toch gebeurt het soms dat een (hoofd)personage tijdens zo'n dialoogje uitbarst in een uiteenzetting die dan ook meteen het karakter van een preek krijgt. Een voorbeeld hiervan is de anderhalve bladzijde lange diatribe over zijn gehate opvoeding die Wouter tegen zijn broer Maarten afsteekt, aan het einde van *De waterman* in hoofdstuk x. Een ander voorbeeld is de peroratie van Kasper in de laatste bladzijden van *De grauwe vogels*, waarin hij tegenover de gelovige vrienden nogmaals betwijfelt wat nu zijn leven bepaald heeft: ‘Hetzij lot, hetzij bestuur, het ligt eender verborgen voor mijn kennis’ (p. 437).

Gezien de geringe omvang van de dialogen bestaat het overgrote deel van de drie romans uit vertellerstekst. Van Schendels verteller geeft de gebeurtenissen vrijwel altijd op een neutrale, objectieve manier weer. De verteller betoogt niet en geeft geen oordeel over wat hij vertelt. Hij laat slechts zien wat er geschiedt. De drama's van de opeenvolging van welslagen en ramspoed krijgt de lezer dus ‘kaal’ voorgeschoteld. Wel geeft de verteller in deze romans nogal eens blijk van alwetendheid. Op gezette tijden

vertelt hij samenvattend en hij wijst regelmatig vooruit, vaak in de eerste of laatste alinea van een hoofdstuk. Aan het eind van hoofdstuk II van *Een Hollands drama* staat bijvoorbeeld: ‘En onder deze last, gedragen door de ouderen, begon het kind zijn leven.’ (p. 175). Aan het begin van hoofdstuk VI van *Een Hollands drama* lezen we: ‘Al ruim een jaar had niemand aanmerking op hem te maken, thuis noch op school, hij was ijverig en ordelijk en hoewel men hem met de lastigste jongens zag omgaan, prezen de leraren zijn gedrag’ (p. 208). Vooral in *De grauwe vogels* wijst de verteller veelvuldig vooruit, daarmee de spanning opbouwend die naar de fatale afloop voert. In het begin van hoofdstuk VIII staat bijvoorbeeld: ‘Toen kwam er een keer en seizoen na seizoen nam in het bedrijf de welvaart toe’ (p. 371). Ook het begin van hoofdstuk IX bevat een dergelijke vooruitwijzing: ‘Het werk bleef gestadig, maar het beste deel voor man en vrouw was geweest. De tijd van de slagen kwam, waaronder beiden wankelden, de ene viel, de andere vernederd werd’ (p. 380).

Maar even vaak houdt de verteller zich op de achtergrond en geeft hij de gedachten van de hoofdpersonages zodanig weer dat de lezer vrije toegang lijkt te hebben tot de flux van de gedachtewereld van een personage. Een voorbeeld is een fragment uit *Een Hollands drama*, een stukje gedachtestroom van de wanhopige Floris. Het gecursiveerde gedeelte geeft ongefilterd de gedachten van Floris weer, terwijl die in het gedeelte in romein door de verteller verwoord worden:

Buitenshuis verdroeg hij de eenzaamheid beter want dan kon hij denken over zichzelf en wat er goed te maken was. Dan zag hij in dat het huis hem ergerde omdat hij, evenals vroeger wanneer hij misdaan had, niets anders wist om er de schuld van te geven. Hij vroeg of hij beter geweest zou zijn als hij in een ander huis grootgebracht was en wonen moest, hij vond dat onzin want de schuld lag in hem en die had hij bij de geboorte meegekregen. De anderen waren immers eerlijke mensen in hetzelfde huis. Dat het er voor hem altijd donker en naargeestig was geweest, kwam omdat hij er door eigen slechtheid nooit iets vrolijks had kunnen zien. Maar waarom zocht hij dan altijd weer de schuld in het huis? (p. 284)

Op deze manier krijgen we in *Een Hollands drama* inkijkjes in het gekwelde gedachteleven van Floris, Gerbrand en sommige anderen, bijvoorbeeld Agnete, Frans en Jansje. In *De grauwe vogels* krijgen we op die manier toegang tot de binnenwereld van Kasper en de waandenkbeelden van Thomas, maar ook tot Heiltjes kopzorgen.

De vertelwijze, zoals die hierboven beschreven is, wordt ook in *De waterman* gepraktiseerd, maar ook in dit opzicht wijkt *De waterman* op enkele punten af. Omdat Maarten niet één tegenspeler heeft, maar een collectief, leren we in deze roman op een enkele uitzondering na alleen hem van binnenuit kennen. Verder wijkt *De waterman* verteltechnisch af doordat er wel regelmatig samenvattend wordt verteld, maar vooruitwijzingen ontbreken. De verklaring hiervoor is dat deze roman niet, zoals de andere twee, ‘toekomstgericht’ is, sturend naar een catastrofale climax.

Opmerkelijk bij *De waterman* is nog het volgende. Ondanks dat de roman het karakter van een historische roman draagt, treedt de verteller niet op als gids, die de lezer rondleidt door het verleden. Zoals gezegd wordt de historische distantie juist verdoezeld, de negentiende-eeuwse scènes worden de lezer zonder uitleg voorgezet, als was hij met de historische context geheel vertrouwd. Door de brede opzet van *De waterman* komen behalve morele en religieuze, ook sociale en zelfs politieke conflicten aan de orde. Des te opmerkelijker is het daarom dat ook in deze roman de verteller zich consequent onthoudt van sententies, algemene beschouwingen, levenswijsheden of commentaar van politieke of religieuze aard. Ook op het ideologische vlak biedt de verteller de lezer geen enkele hulp of sturing.

Ten slotte nog iets over een typerend kenmerk van de vertelstijl in de drie Hollandse romans. Het betreft de selectie die Van Schendel maakt bij de weergave van de gedachte- en gevoelswereld van de hoofdpersonages. Die kunnen we het beste laten zien aan de hand van *De waterman*. Er is in deze roman ruime aandacht voor Maartens zelfreflectie betreffende zijn religieuze overtuiging, zijn positie als buitenstaander, zijn morele normen enzovoorts. Maar als het gaat om zijn persoonlijk-emotioneel leven, krijgen we geen of weinig tekst: de liefde voor Marie, de dood van tante

Jans en van Jantje worden aanwezig gesteld door zwijgen - van Maarten en van de verteller. Ook de impuls tot goeddoen wordt maar zelden begeleid door inzicht in zijn gevoelswereld: het sentiment blijkt vooral uit de beschreven daden. In Van Schendels romans worden persoonlijke gevoelens wel degelijk geëvoceerd, maar dat gebeurt op een subtiele, altijd impliciete manier.

De plots ontwaakte liefde van Maarten voor Marie in *De waterman* is daarvan een mooie illustratie (begin hoofdstuk v). We weten door een van de schaarse vooruitwijzingen wel dat er iets monumentaals staat te gebeuren. Maarten ziet ‘een meisje’ (zij is nieuw in de stad) dat bezig is de ramen te lappen. Hij keert nog eens terug om haar te zien, en zij kijkt terug. Hij ziet haar in de kantoorboekhandel en vervolgens op de zondagmiddagwandeling: ‘Voor hij aan de poort kwam had hij besloten wat hij zou doen’ (p. 48), deelt de verteller ons mee. We kunnen het ongeveer raden, maar er staat niets. Uit de volgende alinea blijkt dat hij haar aangesproken moet hebben, want dan is de gewoonte ontstaan om 's avonds met haar te ‘lopen’. Op een van die avonden vroeg hij ‘of zij nu altijd zo tezamen zouden lopen’ en die vraag wordt door Marie herhaald: ‘Zouden wij nog eens zo samen lopen?’ (p. 49) En dat is het. Nauwelijks directe rede, geen benoeming van emoties, geen vertellerscommentaar. Toch hebben deze anderhalve bladzijde een grote intensiteit. Die wordt veroorzaakt door een combinatie van verschillende indirecte effecten: de anticipatie van vertellerszijde, de evidente topos van de locus amoenus - uitbundig voorjaar op de Arkeldijk, aan het eind van de roman nadrukkelijk herdacht als die ene periode van geluk (‘Arkel, waar het altijd april was’), het verzwijgen als zodanig (er zijn geen woorden nodig) en ten slotte door de subtiele observaties. We lezen bijvoorbeeld dat Marie ‘klein van gestalte [was]’ en haar ogen neersloeg, dat Maarten zo dicht bij haar staat ‘dat hij kon zien hoe het krulletje gedraaid was dat uit haar muts kwam’ (p. 48). Op de dijk blijft hij zo dicht vóór haar lopen dat hij haar stem hoort, ‘helder als een kinderstem’. Hij hoort haar lach, ziet hoe zij haar rok optilt voor de modder, ziet haar voeten vanonder de paraplu gelijk op met de zijne lopen, en weet niet hoe haar hoofd plotsklaps zo dicht bij het zijne was: ‘Zij was zo klein dat hij diep moest buigen. Telkens

vroeg zij iets met haar kinderstem, dan kwam haar adem aan zijn wang' (p. 49). Het gaat hier om kleine, liefdevolle observaties door Maarten, die door de verteller verwoord worden en die indirect maar veelzeggend zijn gevoel tot uitdrukking brengen. Wij weten genoeg.

Zoals al gezegd vernemen we slechts bij uitzondering hoe anderen over Maarten denken. Tot die uitzonderingen behoort het beeld van Maarten dat kennelijk onder streekgenoten leeft. De visie die 'men' op Maarten blijkt te hebben, wordt niet alleen enkele keren vertolkt, maar de roman besluit er zelfs mee. Nadat Maarten verdronken is, luiden de slotzinnen van de roman namelijk:

De schuit ging langzaam voort op de donkere rivier met de hond die blafte.
De volgende dag werd zij ergens in het riet gevonden, oud en besneeuwd,
dat was de schuit van die man die lang op de Merwede had gevaren. (p.
155)

Veelzeggend is de formulering 'die man': zó wordt er over Maarten gesproken door de bevolking. Zó leeft hij voort in de collectieve herinnering, want hoewel de laatste zin betrekking heeft op de dag na Maartens dood, wordt er ook een panoramisch tijdseffect bereikt. Nog heeft hij de legendarische allure, maar bij het verstrijken van de tijd verliest hij kennelijk zijn mythologische identiteit en zal hij in vergetelheid raken: niet langer 'de Waterman', maar 'die man'. Zoals de schuit door de sneeuw is begraven.

Ontvangstgeschiedenis

De weerklank van het oeuvre

Toen Van Schendel in de jaren dertig de in deze uitgave opgenomen Hollandse romans publiceerde, stond hij op het toppunt van zijn roem. Met name de romans *Een zwerver verliefd* (1904) en *Het fregatschip Johanna Maria* (1930), die tussen 1930 en 1935 zes keer herdrukt werd, bezorgden hem grote populariteit. Met het

verschijnen van *De waterman* (1933), *Em Hollands drama* (1935) en *De grauwe vogels* (1937) werd Van Schendel voor velen de grootste levende Nederlandse romanschrijver. Het zijn vooral deze drie titels die door de toonaangevende critici onmiddellijk als meesterwerken, als hoogtepunten van Van Schendels schrijverschap werden besproken. Van deze renommee getuigt bij uitstek Van Schendels voordracht, in 1938, voor de Nobelprijs voor Literatuur. Drie hoogleraren Nederlandse letterkunde, N.A. Donkersloot, P.N. van Eyck en C.G.N. de Vooys, dienden het officiële voorstel in met een brief waarin zij Van Schendel als volgt aanprezen: hij is ‘de beste Nederlandsche romanschrijver en essayist van dezen tijd en ook van Europeesch standpunt beschouwd een kunstenaar van groote beteekenis, zoowel door de stoffen die hij gedurende een reeds lange en vruchtbare schrijversloopbaan behandeld heeft als door den vorm, met name het fijne en voortreffelijke proza waarin dat geschied is’¹³.

Omdat de visie op de Hollandse periode van Van Schendel grotendeels is bepaald door het bijzonder lovende onthaal van *Forum* en dan met name van Menno ter Braak, zijn de contemporaine tegengeluiden, die er ook waren, uit beeld geraakt. Alvorens in te gaan op het oordeel van vooraanstaande jonge critici als Ter Braak geven we eerst een impressie van de wijze waarop andere tijdgenoten de romans bespraken.

Over het algemeen is men vol lof; daar wordt nogal eens uitdrukking aan gegeven in een idolate terminologie waaruit eerbiedige bewondering spreekt. Zo tracht de anonieme recensent van de *Haagsche Post* vooral zijn overtuiging onder woorden te brengen dat geen enkel woord recht kan doen aan de schoonheid van *Een Hollands drama*. Hij besluit als volgt: “Kritiek” schrijven over zulk een boek? Het zou wat! Het dankbaar aanvaarden, er gelukkig mee zijn en zwijgen. En Van Schendel noemen, zoals ge hem zonder beperking noemen moogt en moet: den grootsten Hollandschen schrijver, den onmiskenbaar ongeëvenaarden meester van het Nederlandsche proza en de Nederlandsche dramatiek, die ons een groot en rijk en rijp boek heeft geschonken.¹⁴ Het zou dezelfde anonieme criticus kunnen zijn die in zijn bespreking van *De grauwe vogels* in dezelfde krant benadrukt hoezeer Van Schen-

del de Nobelprijs verdient: ‘Die eer en die gerechtvaardigde “beloening” voor de schepping van subliem werk zijn hem hartelijk gegund en hoezeer zouden wij ons erover verheugen, indien deze erkenning zijner onsterfelijk schijnende verdiensten jegens de schoonheid hem inderdaad gewerd.’¹⁵

De meer inhoudelijk gemotiveerde positieve oordelen zijn door onder anderen D.A.M. Binnendijk, Martinus Nijhoff en Victor van Vriesland geschreven.¹⁶ Van Vriesland gaat onder meer in op het typische Van Schendel-procédé de meest dramatische episodes uit het leven van de hoofdpersonages als geboorte, huwelijk, ziekte en dood niet expliciet of slechts en passant te beschrijven. De suggestieve kracht van Van Schendels beknopte stijl karakteriseert Van Vriesland als synthetisch: ‘het essentiële, dat wordt samengevat, is ondanks zijn algemeenheid nog zo beeldend, typerend, karakteristiek, dat elk detail spreekt en nawerkt en zijn nauwkeurige functie vervult.’ En hij concludeert: ‘Dit edele Nederlands, met de soberste middelen tot zijn grootsten eenvoud teruggebracht, is een prachtig voorbeeld van wat met onze mooie taal door een groot kunstenaar kan bereikt worden zonder haar ook maar enigszins geweld aan te doen. Deze taal is hier rijk in haar zelfgekozen armoe.’¹⁷

In de negatieve kritieken zijn het niet zozeer stilistische maar overwegend inhoudelijke kwesties die besproken worden. In nagenoeg al deze recensies wordt Van Schendel gegispd vanwege het ontbreken van levensvreugde en optimisme, zoals die eens uitgedragen werden door Tamalone, het hoofdpersonage van *Een zwerver verliefd*. Het is dan ook deze roman uit 1904 die nogal eens opgevoerd wordt om te demonstreren dat Van Schendel in zijn werk is afgegleden naar een niveau waar personages, in de woorden van Frans Coenen, ‘den lust des levens’ niet meer kennen. Coenen, die rond de eeuwwisseling naturalistische romans publiceerde waarin weinig ruimte wordt gelaten voor enig optimisme, had op het eind van zijn leven (hij stierf in 1936) weinig op met de somberheid in de Hollandse romans. Naar aanleiding van *Een Hollands drama* schrijft hij in 1935: in Van Schendels ‘laatste boeken is hij tot den meest donkeren en beklemmenden geestesstaat gegaan, waartoe de mensch zinken kan vóór hij den waanzin ver-

valt: het helsch-dorre, vreugdelooze, doodelijk verstarde Calvinisme van den Hollandschen kleinburgerstand'.^{18.}

Een jaar eerder laat Dirk Coster zich zeer afwijzend uit over *De waterman*. In zijn eigen tijdschrift *De stem* beoordeelt hij de roman met de maatstaf van zijn humanitair-idealistische levens- en literatuurbeschouwing en komt tot de bevinding dat *De waterman* 'doodelijk vervelend' is. Na een begin van liefde 'voor een leven van gevaar en edel mannelijke daden' glijdt de roman volgens Coster af naar gelatenheid, lusteloosheid, onbelangrijkheid en 'droef gedrentel' dat lijkt 'op het loome pootjestrekken en vleugeltjes-trillen van stervende insecten'. Leven betekent voor Coster geloof aan de mogelijkheid vreugde te bereiken, zoals het 'machtig jeugdwerk' *Een zwerver verliefd* die liet zien. Wanneer men aan die illusie niet meer gelooft, is kunst, aldus Coster, niet meer mogelijk.^{19.}

Ook in enkele reacties op *De grauwe vogels* wordt blijk gegeven van teleurstelling om het ontbreken van enig 'heilsverschiet', vooral omdat daar juist in een periode van oorlogsdreiging en maatschappelijke onrust behoefte aan is. 'Is het niet van een huiveringwekkende tragiek', zo stelt Roel Houwink in december 1937, 'dat hij die onbetwistbaar de grootste onzer levende prozaschrijvers is, geen andere boodschap voor zijn lezers heeft dan eener stoïcijnse gelatenheid op een oogenblik, dat de grond onder onze voeten dreigt te bezwijken?'^{20.}

Een aparte categorie vormen de besprekingen waarin afstand wordt genomen van de breed gedragen opinie dat de Hollandse romans tot in de details doortrokken zijn van het sentiment der calvinistische geloofswereld. Opmerkelijk genoeg zijn dergelijke geluiden te horen in recensies uit een krant van de protestantschristelijke zuil. Volgens de romanière en pedagoge Johanna Breevoort, schrijfster van het boek *Stomme zonde. Een waarschuwend woord voor onze jongelieden* (1916), heeft Van Schendel zich op het levensbeschouwelijke gebied slecht gedocumenteerd. De opvattingen over zondigheid zoals Gerbrand Werendonk die in *Een Hollands drama* huldigt - Breevoort citeert ter illustratie de zin 'Hij had sedert hij begon te denken altijd geloofd dat een eerlijk mensch zijn zondigheid in geduld moest dragent' - zijn 'heidensch, niet

christelijk, Mahomedaansch'. Ook wijst Breevoort erop dat anders dan Werendonk geen christen gelooft dat hij door de schuld van de vader te betalen, het kind uit de macht van de zonde verlost. Werendonk representeert 'niet het Protestantisme, geen Calvinisme, geen orthodox Christendom'. Hij en zijn familie zijn slechts 'zenuwlijders'. Aan het slot van de recensie wordt duidelijk dat de afwezigheid van Christus' genade in de belevingswereld van de personages de cruciale tekortkoming is: 'Hooren dan deze menschen nooit het Evangelie? "Al waren uw zonden als scharlaken, Ik delg uwe overtredingen uit als een nevel. Er is geen verdoemenis voor die in Christus zijn"''.²¹ Ook de christelijke letterkundige P.J. Risseeuw, die *Een Hollands drama* 'niet gaarne in handen zou geven van zwaarmoedigen, voor wie het zeker af te raden lectuur is', meent dat Van Schendel zich op te glad ijs heeft gewaagd als hij een calvinisme presenteert waarin de wisselwerking tussen zonde en genade geen rol speelt. 'Voor ons, orthodox protestanten', aldus Risseeuw, 'is het natuurlijk ondenkbaar, dat in de innerlijke strijd over "het stuk" der erfzonde en uitverkiezing, het middelaarschap van Christus niet een wezenlijk bestanddeel zou zijn.' Hij komt tot de conclusie dat *Een Hollands drama* 'veeleer op vele plaatsen een typisch 19^e eeuwschen godsdienstige mentaliteit [vertoont], welke weinig gemeen heeft met het Calvinistische geloofsleven'.²²

Van Schendel en Forum

Niet de hierboven besproken negatieve reacties maar, als gezegd, het contemporaine oordeel uit de kring rond het tijdschrift *Forum* heeft de latere beeldvorming krachtig beïnvloed. In het bijzonder het oordeel van Ter Braak, maar ook dat van E. du Perron, Simon Vestdijk en Jan Greshoff hebben hun stempel gedrukt op latere besprekingen in tal van kritieken, essays en studies. Dat hun krantenartikelen voor het merendeel herdrukt werden in boeken zal er ongetwijfeld ook toe hebben bijgedragen dat in de naoorlogse receptie de visie van deze auteurs zo'n prominente rol speelt.

Ter Braak heeft dikwijls over Van Schendel geschreven in zijn

letterkundige kronieken voor het Haagse dagblad *Het Vaderland*. Het proza van Van Schendel hanteerde hij vaak als ijkpunt bij de beoordeling van werk van anderen. Ter Braaks Van Schendelkritieken concentreren zich op de twee aandachtsgebieden die tot op heden object van reflectie zijn: het patroon van conflicterende personages en motieven met bijzondere aandacht voor de rol van het 'lot' daarin, en de stijl van het proza. Na *Een Hollands drama* en *De rijke man* (1936) voltooide Van Schendel met *De grauwe vogels*, aldus Ter Braak, zijn trilogie van het Nederlandse protestantisme. Het 'immanent verband' tussen deze drie romans op grond waarvan Ter Braak spreekt van een driedelige tragedie maakt hij duidelijk door in te gaan op de machteloosheid van het menselijk streven wanneer dat geconfronteerd wordt met de blinde macht van het noodlot. Zoals velen na hem citeert Ter Braak het begin van *De grauwe vogels* om de idee te releveren dat de menselijke wil slechts in de schaduw van die onbegrijpelijke macht bestaat: 'Toen hij [Kasper Valk] nog klein was, alleen in den tuin of langs de wegen, had hij gevoeld dat er met hem gedaan werd wat hij niet wilde'. Een kernbegrip in Ter Braaks uiteenzetting is de *Moirai*, de personificatie in de Griekse mythologie van het lot waarvan zowel goden als stervelingen een speelbal zijn: 'Zoals de goden van de Olympus afhankelijk waren van de Moira, de geheimzinnige macht, die nu eens met hen schijnt samen te werken, dan weer met hen schijnt te spelen, zo is ook de God der Christenen in Van Schendels tragische levensconceptie afhankelijk van een diepe, ondoorgrondelijke kracht.'²³ Niet het minst vanwege de allesbepalende rol die het calvinistische zondebesef volgens hem speelt in de wereld van de personages - 'eenvoudige burgers, vrome kerkgangers, bijna anonieme wezens zonder andere levensmaatstaf dan die van het eerbare en betamelijke'²⁴ - typeert Ter Braak de tragedies van deze romans als protestant. Van Schendel noemt hij een 'strooiaanbidder' en de stroom het noodlot: de mensen zijn uiteindelijk niets dan druppels van de grote rivier, 'zelfstandige eenheden voor het oog, denkend, voelend, willend, maar bestemd om door de rivier meegevoerd te worden; dat is hun eigenlijke tragedie'.²⁵

Over de stijl van Van Schendels proza in de Hollandse romans

laat Ter Braak zich in superlatieve termen van ‘zuiverheid’, ‘voornaamheid’ en ‘aristocratie’ uit.²⁶ Wat Ter Braak bijzonder waardeert is de stilistische geserreerdheid, de ‘stoïcijnse zelfbeheersing’ waarmee Van Schendel laat zien wat de kracht van het zwijgen vermag. In deze ‘voornamelijkheid’ stijl van suggestieve soberheid zag Ter Braak een van de zeldzame geslaagde voorbeelden van de prozavernieuwing waarover velen in de jaren twintig en dertig theoretiseerden.²⁷ Zo kan Ter Braak dit proza van Van Schendel in zijn kritieken op twee fronten inzetten: enerzijds tegen de ‘fraaiigheid’ van de ouderwetse *écriture artiste*, het ‘impressionistische klodderen met taal’²⁸ en anderzijds tegen de moderniteit van de nieuwe zakelijkheid, een stroming die volgens hem in de literatuur slechts modieus epigonisme te zien gaf door schoolse toepassing van een minimaal stijlprocédé.²⁹ Ook Du Perron refereert aan de nieuwe zakelijkheid als hij, in een brief aan Van Schendel, schrijft over het Hollandse gehalte van *Een Hollands drama*: ‘Het is heel curieus, dit karakter van het boek; in deze tijd, waarin alle critici verlangen dat een boek “sociologisch” verantwoord zal zijn, zodat iedereen zich toelegt op het bestuderen van de een of andere stof voor zijn middelmatige reportage, ben jij erin geslaagd om *met zuiver-artistieke middelen* [...] een boek te maken dat ook “sociologisch” eersterangs is’.³⁰

In dezelfde brief brengt Du Perron een opvallend aspect van Van Schendels verteltechniek ter sprake: de neutraliteit waarmee de gebeurtenissen worden verteld. Nog dikwijls zal daarop in de literatuur gewezen worden, meestal in positieve en een enkele maal in negatieve zin. Du Perron constateert dat Van Schendel ‘honderd procent het standpunt van de schrijver [heeft] ingenomen die zijn personages niet “richt”’: men kan zich even goed voorstellen dat je deze hele mikmak van overdreven christelijk schuldbesef afschuwelijk, benepen en stom vindt, als groot. Het waarschijnlijkste is allebei’.³¹

In 1941 besprak Vestdijk in *Het Vaderland* alle romans uit de jaren dertig in een overzichtsartikel. ‘Ongetwijfeld de beste criticus’, zo oordeelde Van Schendel naar aanleiding van dit artikel.³² De menselijke verantwoordelijkheid, gedictieerd door ethische of religieuze overwegingen, beschouwde Vestdijk als het grondmo-

tief van deze romans, een reeks boeken ‘rondom een centrale gedachte, die als zoodanig in de wereldliteratuur haar weerga niet vindt’.³³ In *De waterman* wijst Vestdijk de groep van ‘stillen in den lande’ aan als het object van het verantwoordelijkheidscomplex van Maarten Rossaart. In *De grauwe vogels* is dat van Kasper Valk zijn niet-oppassende volwassen broer Thomas en in *Een Hollands drama* is dat van Gerbrand Werendonk zijn ontsprende jonge neef Floris. Vestdijk karakteriseert *Een Hollands drama* niet alleen als ‘een roman der verantwoordelijkheid’ maar vooral ook als ‘de roman van het overdrijven dezer deugd’. Daarmee formuleert Vestdijk een visie op Werendonk als een ‘schuldig’ personage. Door zijn steil zondebesef en strenge pedagogische principes kan Werendonk, aldus Vestdijk, ten minste voor een deel aansprakelijk gesteld worden voor het drama van Floris. Men zou daaraan toe kunnen voegen: en voor zijn eigen ondergang. Velen gebruiken in dit verband het begrip hybris om de eigenzinnige hoogmoed van de protagonisten aan te wijzen als de kiem van hun tragedie.³⁴

Na de oorlog

In 1946 overleed Van Schendel. In een herdenkingslezing stelt W.F. Hermans: ‘In Van Schendel is iemand heen gegaan, die misschien wel de grootste der levende Nederlandse romanschrijvers was’. In zijn pleidooi voor de roman in een tijd dat men volgens Hermans in navolging van *Forum* bij gebrek aan durf en talent autobiografische genres beoefent, houdt hij de jonge schrijvers (en dus ook zichzelf) voor hoezeer ze uit Van Schendels romans kunnen leren ‘welk een subtiel, aangrijpend, overtuigend en in al z'n discretie toch intiem middel van communicatie van de roman kan worden gemaakt’.³⁵

De Nobelprijs was Van Schendel weliswaar ontgaan, maar in 1947 werd hij postuum geëerd met de dat jaar ingestelde P.C. Hooftprijs, de voornaamste staatsprijs voor literatuur. Daarna tekent in de receptiegeschiedenis zich het paradoxale beeld af dat er een grote hoeveelheid uiteenlopende publicaties over Van Schendel en zijn oeuvre verschijnt waarin nogal eens geconsta-

teerd wordt dat de eens gevierde schrijver ten onrechte grotendeels vergeten is en nauwelijks meer wordt gelezen. Van die teneur is in 1944 nog geen sprake. In dat jaar ziet het eerste proefschrift over Van Schendels werk het licht. R. Pulinx opent zijn studie met de mededeling dat het niet meer nodig is de auteur aan het grote publiek voor te stellen: 'Er is wellicht geen romancier in Noord- of Zuid-Nederland die zich heeft mogen verheugen in een belangstelling die kan vergeleken worden met deze welke zijn werk te beurt gevallen is'.³⁶

In de jaren vijftig zijn het vooral intimi van Van Schendel als G.H. 's-Gravesande en Greshoff die leven en werk van de schrijver uitvoerig belichten.³⁷ Eveneens uit deze tijd is het klassiek geworden artikel van de neerlandicus Garnt Stuiveling, waarin het oeuvre van Van Schendel in drie perioden wordt ingedeeld. De tweede, zogenaamde Hollandse periode laat hij in 1930 met *Het fregatschip Johanna Maria* beginnen en in 1937 met *De grauwe vogels* eindigen.³⁸

Aan het begin van het volgende decennium verschijnt in de serie *Grote ontmoetingen* de eerste populariserende monografie over Van Schendel, geschreven door J. Noë.³⁹ Deze Belgische priester toont zich evenwel een weinig begripsvolle pleitbezorger, wiens zuinige oordelen doorklinken in de bladzijden die de nationale literatuurgeschiedschrijver Gerard Knuvelder aan Van Schendel wijdde.⁴⁰ De academische belangstelling voor Van Schendel krijgt in de jaren zestig en zeventig vooral haar beslag in de proefschriften van F.W. van Heerikhuizen (1961), H.P.A. van Eijk (1965), Etiënne Britz (1980) en Sonja Vanderlinden (1980).⁴¹

Dertig jaar na zijn overlijden, tussen 1976 en 1978, werd het oeuvre van Van Schendel in acht delen *Verzameld werk* ondergebracht. Voor een groot lezerspubliek presenteerden populaire uitgaven als het *Schrijversprentenboek* (1976) of de catalogus *'t Is vol van schatten hier* (1986) een algemene introductie op Van Schendels leven en literatuur. In publicaties die primair bestemd zijn voor scholieren, studenten en wetenschappers zijn het vooral de Hollandse romans die centraal komen te staan. Aldus wordt het beeld bevestigd dat zich al tijdens het leven van Van Schendel aftekende: de romans uit de jaren dertig en dan met name *De water-*

man, *Een Hollands drama* en *De grauwe vogels* zouden het kwalitatieve hoogtepunt van zijn omvangrijke oeuvre vormen.⁴²

Vanwege het nadrukkelijk calvinistische kader waarbinnen volgens de meeste beschouwers de gebeurtenissen in *De waterman*, *Een Hollands drama* en *De grauwe vogels* zich afspeelen, is het te begrijpen dat dikwijls ruime aandacht wordt besteed aan de rol van het calvinisme. Het is vooral deze geloofsleer op grond waarvan de romans *Hollandse romans* worden genoemd. In menig orthodoxprotestants gezin was in Nederland gedurende de negentiende eeuw het opvoedingsklimaat aan te treffen zoals Van Schendel dat in zijn romans beschrijft, aldus de protestantse historicus G. Puchinger. Hij wijst erop dat dat klimaat geïnspireerd is door de zogenaamde Afscheiding van 1834, toen rechtzinnigen de Nederlands Hervormde kerk verlieten omdat ze zich niet konden vinden in de liberaal-protestantse signatuur van die geloofsgemeenschap. Voor hen is de mens onmachtig, van nature geneigd tot het kwaad en niet in staat zelf ook maar het geringste bij te dragen aan de eigen zaligheid.⁴³ Het zijn dit soort opvattingen die Pulinckx aanleiding gaven het calvinistische wereldbeeld in de romans van Van Schendel te bekritisieren. Vanuit zijn katholieke geloofsovertuiging mist deze Vlaamse auteur in de evocatie van de ‘specifiek Hollandse conflicten’ levensoptimisme en levensaanvaarding. *De waterman* is een der gaafste werken die Van Schendel ooit schreef, maar er ontbreekt iets: ‘de stuwende polsslagen van het bloedwarme leven.’⁴⁴

Ook Vanderlinden gaat in haar studie *De dansende burger. A. van Schendels sociale visie* uitvoerig in op het calvinistische levens- en denkpatroon in Van Schendels Hollandse romans. Het levenscriterium dat voor Pulinckx nog de maatstaf was in de beoordeling van het calvinisme ontbreekt hier. Vanderlinden geeft een grondige analyse van de normen van het calvinistische geloof die volgens haar de allesbepalende leidraad zijn in de levens van de kleine burgerij in *De waterman*, *Een Hollands drama* en *De grauwe vogels*. Wie zich daaraan weet te onttrekken - Maarten Rossaart, Floris Berkenrode met vallen en opstaan, Kasper Valk - zijn volgens haar ‘de helden’ van Van Schendel. Zij, de volwassen Maarten en Kasper, zijn de idealistische non-conformisten die het chris-

tendom als normatieve institutie verwerpen: ‘Zij ontmaskeren de zinloosheid van een normenstelsel dat niet meer wordt bezielde door een innerlijke kracht en ontaard is tot een abstracte en dwingende levenscode.’⁴⁵ Het zijn deze ‘helden’ die Vanderlinden ‘dansende burgers’ noemt.

Van Schendel en de canon

Het bovenstaande overzicht laat zien dat de literatuur van Van Schendel na diens overlijden nooit uit de belangstelling van critici, essayisten en wetenschappers is verdwenen. Ook kan geconstateerd worden dat van een aantal titels, inclusief *De waterman*, *Een Hollands drama* en *De grauwe vogels*, na 1946 telkens nieuwe drukken werden opgelegd, zij het soms met een interval van tien jaar. Toch wordt vanaf de jaren zestig regelmatig gesignaleerd dat de hooggeprezen schrijver van weleer niet meer gewaardeerd wordt en uit de aandacht is geraakt. Welke oorzaken zag men voor dit ‘gruwelijk onrecht’?⁴⁶

In 1966, in zijn bespreking van herdrukken van *Een Hollands drama* en *De grauwe vogels*, wijst Kees Fens in dit verband op de ‘geslotenheid’ van het romanverhaal waardoor er geen contact tussen tijd van de roman en de tijd van de lezer zou zijn: ‘Het gebeuren speelt zich af in een afgesloten tijd, die voor een deel, maar niet helemaal, verklaard kan worden vanuit het gebrek aan historisch bewustzijn bij de romanfiguren, die veelal binnen een eigen wereld en daardoor ook: binnen een eigen tijd leven. Dat gebrek aan opening heeft tot gevolg, dat het gebeuren op een moeilijk te meten afstand van de lezer plaats heeft, hetgeen weer kan resulteren in een geringe betrokkenheid bij het gebeuren bij die lezer.’⁴⁷

Naar aanleiding van dezelfde herdrukken formuleert K.L. Poll twee punten van kritiek die hij nadrukkelijk relateert aan de tijdgeest. Ten eerste noemt hij Van Schendels terughoudendheid in het erotische, terwijl dat een grote rol zou moeten spelen, bijvoorbeeld ‘in de summere en oppervlakkige behandeling van de liefdesrelatie, met erotiek als onmisbaar bestanddeel, tussen Kasper en Heiltje en tussen Floris en Wijntje’. Deze kritiek werd al eerder

onomwonden geformuleerd door F. Bordewijk in zijn letterkundige kroniek voor het *Utrechtsch Nieuwsblad*. In zijn beschouwing ‘Van Schendels ondeugd is de deugd’ maakt hij in 1947 de balans op van Van Schendels schrijverschap. Een van de grootste tekortkomingen daarin is volgens Bordewijk de ‘preutsheid’: Van Schendel bezat ‘de fout van een hypertrofie der kuisheid. Kuisheid is in een auteur een deugd, en een heel grote [...], maar Van Schendel was preuts, en dat is geen deugd meer. In zijn werk geeft hij alleen plaats aan de liefde van de geest, nimmer aan die van het bloed’.⁴⁸ Het tweede punt van kritiek dat Poll in 1966 onder woorden brengt, heeft betrekking op de ‘animistische religie’ van boze krachten die schuilen ‘in een bepaald stukje grond, in een bepaald huis, in een verdoemd geslacht’. Zelfs ‘de domme schooljongen’, zo meent Poll, leest het liefst snel over passages uit *De grauwe vogels* heen waarin die religie wordt beleden.⁴⁹ Tien jaar later, in 1976, zoekt ook Charles Vergeer de oorzaak van Van Schendels gemarginaliseerde positie onder meer in seksuele pruderie. Van Schendel mist alles wat na 1945 in zal zijn: ‘De naoorlogse concentratie op het autobiografische, op de sexualiteit, het loslaten van grotere romanconcepties, het niet meer, als een vakman, gedisciplineerde in het werken en het verlies aan stijl; dat alles is bij Van Schendel niet te vinden.’ Daarbij zijn het, aldus Vergeer, kwaliteiten als beheersing van emoties en de ‘techniek van het verzwijgen’ die de middelbare schooljeugd, die *Het fregatschip Johanna Maria* moet lezen, juist als gebreken ziet.⁵⁰

In de eenentwintigste eeuw lijkt Van Schendel echt uit de canon van de Nederlandse literatuur verdwenen te zijn. ‘Arthur van Schendel is historie’ schrijft P. Kralt in 2001; van de drieënvijftig titels die het *Verzameld werk* bevat, is er niet één in de boekhandel aan te treffen.⁵¹ Ook uit de enquête over de Nederlandse klassieken die de Maatschappij der Nederlandse letterkunde in 2002 onder haar leden hield, blijkt dat Van Schendel en zijn werk slecht scoren.⁵² Uit onderzoek naar auteursclassificaties in literatuurboeken voor het voortgezet onderwijs tussen 1968 en 2000 komt naar voren dat de prominente plaats die Van Schendel nog in de jaren zeventig innam, marginaal is geworden. Tezelfdertijd steeg de positie van auteurs als Elsschot en Nescio.⁵³ Dat beeld wordt

ten slotte bevestigd in het vermaarde canonvoorstel voor de Nederlandse literatuur dat drie neerlandici van de Universiteit van Amsterdam - Marita Mathijssen, Herman Pleij en Thomas Vaessens - in 2005 in *NRC Handelsblad* publiceerden. In hun artikel 'Dit zijn de boeken die iedereen gelezen moet hebben' zijn vijftig titels opgenomen waarin zich 'het mooiste en indrukwekkendste van wat de tijd moet en kan trotseren' kristalliseert. Het proza uit de eerste helft van de twintigste eeuw wordt vertegenwoordigd met twee titels: *Bint* van Bordewijk en de novellen van Nescio. In de introductie op hun canon stellen de schrijvers: 'De canon verandert. Sommige auteurs verdwijnen nooit, zoals Vondel. Andere worden een tijdlang aangezien voor schrijvers van tijdloze meesterwerken, maar verdwijnen dan weer in de bodemloze put van de geschiedenis. Hendrik Tollens is verdwenen, evenals Arthur van Schendel en Simon Vestdijk. Ze kunnen op een gegeven moment wel terugkomen.'⁵⁴

Wij menen dat Van Schendel vooral met zijn Hollandse romans een canonieke plaats behoort in te nemen in de geschiedenis van de moderne Nederlandse literatuur. Hij heeft met deze romans namelijk een typisch Nederlandse variant geleverd van wat internationaal het literaire modernisme wordt genoemd. Van Schendel drijft zijn hoofdpersonages naar het randje van hun eigen morele orde, hij manoeuvreert ze in omstandigheden waar hun wereldbeeld zijn geldigheid dreigt te verliezen, en vervolgens laat hij het aan de lezer over om uit te maken hoe hun optreden beoordeeld moet worden en wat hun beslissingen waard zijn geweest. Van Schendel beeldt de existentiële twijfel van zijn personages uit, maar hij doet dit door de daden van zijn zwijgzame personages te beschrijven, dat wil dus zeggen: zonder enige essayistische bespiegeling.

Van Schendels Hollandse romans bieden een uit de klei getrokken modernisme. Het is modernistische literatuur, maar dan gesitueerd in een helder polderlandschap en in propere binnenhuisjes. Voor een verzuild land als Nederland in de jaren dertig was, is deze variant van het modernisme zeker zo authentiek als die van het agnostische, kosmopolitische en aristocratische *Forum*. Misschien moeten we Van Schendels modernisme-variant per

slot van rekening hoger waarden dan die van *Forum*: zij wijkt in wezen niet van de *Forum*-variant af, maar is vanwege haar intuïtieve inslag toegankelijker en aansprekender, en heeft daardoor een veel groter bereik. Misschien is dat wel de reden dat juist Forumianen als Ter Braak, Du Perron en Greshoff zo wegliepen met Van Schendels Hollandse romans.

Eindnoten:

1. Stuiveling, 'Arthur van Schendels drie gestalten'.
2. Blok, *Geschiedenis van het Nederlandsche volk*; Colenbrander, *De Belgische omwenteling*; W.E.A. Wüppermann, *De geschiedenis van den Tiendaagschen veldtocht in Augustus 1831*. Z. pl., 1881.
3. Maaskamp, *Geschiedkundige beschrijving van de overstroming der rivieren 1820*; De Kanter, *Natuur- en geschiedkundige beschrijving van den watervloed, van 14 en 15 januari, 1808*. Of Van Schendel deze bronnen daadwerkelijk heeft geraadpleegd, valt niet vast te stellen: specifieke relaties met de romanwereld zijn niet te signaleren. Wel kunnen deze of andere teksten uit de omvangrijke watersnoodliteratuur algemene informatie over toedracht en sfeer geleverd hebben.
4. De Graaff, *Verhaal betrekkelijk het beleg, bombardement en de overgave van Gorinchem*; De Koning, *Berigt, aangaande de belegering en het ontzet van Gorinchem, en het daarbij gebeurde in den omtrek*; Sabron, *De vesting Gorinchem van november 1813 tot maart 1814*.
5. Schenkeveld, 'De negentiende eeuw in *De waterman*'.
6. Respectievelijk Van Lintum, *Een eeuw van vooruitgang*; J.G. Kohl, *Reis in de Nederlanden* (Utrecht 1851); Van Meerten-Schilperoort, *Emilia van Rozenheim*; J. ter Gouw, *De volksvermaken* (Haarlem 1871); J. van Lennep en J. ter Gouw, *De uithangteekens in verband met geschiedenis en volksleven beschouwd* (Amsterdam 1868). Andere genoteerde titels zijn bijvoorbeeld: B. Lubach, *De bewoners van Nederland: grondtrekken eener vaderlandsche ethnologie* (Haarlem 1861-1863) en A.J. van der Aa, *Ons vaderland en zijne bewoners. Beschrijving van de steden, dorpen en verdere merkwaardige plaatsen in Nederland, en van de zeden en gewoonten, waardoor zich in sommige streken de bewoners onderscheiden* (Amsterdam 1857).
7. Schenkeveld, 'De negentiende eeuw in *De waterman*'.
8. Onder meer door Oversteegen, 'Van Schendels *Waterman*: feit en fictie'.
9. Taylor, *De bronnen van het zelf*, p. 291-408.
10. Taylor, *De bronnen van het zelf*, p. 295.
11. Taylor, *De bronnen van het zelf*, p. 298.
12. Brief aanwezig in het Letterkundig Museum te 's-Gravenhage. Opgenomen in Vergeer, 'De vroegste brieven van Arthur van Schendel', p. 53.
13. 's-Gravesande, *Arthur van Schendel*, p. 76.
14. Anoniem, 'Een Hollandsch drama, door Arthur van Schendel'.
15. Anoniem, 'De grauwe vogels door Arthur van Schendel'.
16. Binnendijk, 'Arthur van Schendel. *De grauwe vogels*'; Tonia de Bilt [= Martinus Nijhoff], 'Van Schendel en het noodlot'; Van Vriesland, 'Arthur van Schendel'.
17. Van Vriesland, 'Arthur van Schendel', p. 372. Vergelijk Albert Helman, die daarentegen als een van de weinigen moeite heeft met de 'halfinten' waarmee Van Schendel de dramatiek egaliseert en verzacht. Hij spreekt in zijn bespreking van *De waterman* de hoop uit dat Van Schendel daarvoor in de plaats spoedig 'het harde licht van een moderne jupiter-lamp' zal inzetten. Albert Helman, 'Schipper in halfinten'.
18. Coenen, 'De benauwenis der vroomheid'. Vergelijk Kelk: 'verzaking van elke levensvreugd' en gebrek aan tempo maken de lectuur van Van Schendels romans voor hem een

'lijdensgeschiedenis'. Naar aanleiding van *De rijke man* zou Kelk de schrijver willen toeroepen: "“Gebeurt er nu eindelijk eens wat! Zouden wij niet een heel klein beetje vlugger met U kunnen varen, schipper Van Schendel?”" Kelk, 'Arthur van Schendel', p. 227.

19. Coster, 'In Hades' schemeringen', p. 881-887.
20. Houwink, 'De calvinistische volksziel'. Zie ook Van der Woude, 'De grauwe vogels'.
21. Breevoort, 'Fantasie. Geen Christendom, geen Calvinisme'.
22. Risseeuw, 'Erzfonde in de literatuur'.
23. Ter Braak, 'Een Hollandse tragedie', p. 95.
24. Ter Braak, 'Een Hollandse tragedie', p. 89.
25. Ter Braak, 'De stroomaanbidder', p. 290.
26. Bijvoorbeeld Ter Braak, 'Slechte romans, die goede romans zijn'. Na de Tweede Wereldoorlog is het vooral Van Galen Last die deze terminologie voor Van Schendel bezigt. Zie Van Galen Last, 'Het christendom bij Van Schendel'.
27. Zie over Van Schendel in de context van prozavernieuwing Anten, *Van realisme naar zakelijkheid*, p. 72-85.
28. Ter Braak, 'Een schilderes schrijft', p. 119. Ter Braak, 'Van Schendels rythme', p. 642: 'Geen schrijver in Nederland heeft zo beslist afgewezen alle "fraaiigheid" van de woordkunst en zo onverbiddelijk de beperking tot het uiterste nagestreeft.'
29. Ter Braak, 'Minimum - maximum', p. 210-212; zie ook bijvoorbeeld Ter Braak, 'Ehrenburg maakt school'.
30. Du Perron, 'Brief van 28 november 1935', p. 27. Zie ook over de nieuwe zakelijkheid in relatie tot Van Schendels proza: Van Vriesland, 'Arthur van Schendel'. De stilistische bondigheid en het ontbreken van expliciete psychologische uitleg zorgden ervoor dat het in de jaren dertig verschenen proza van zowel Van Schendel als F. Bordewijk beschouwd werd als voorbeeld van geslaagde moderne prozaschrijfkunst. Zie daarover Anbeek, *Geschiedenis van de literatuur in Nederland 1885-1985*, p. 154-162.
31. Du Perron, 'Brief van 28 november 1935', p. 27. J. Noë is een van de weinigen die deze objectiviteit laken. Dat *De waterman*, *Een Hollands drama* en *De grauwe vogels* een onbevredigende indruk nalaten, is volgens hem te wijten aan het gegeven dat Van Schendel in deze romans toeschouwer blijft, geen standpunt inneemt: het gedrag van Gerbrand Werendonk wordt niet afgekeurd, instemming met het gedrag van Maarten Rossaart en Kasper Valk blijft achterwege. Noë, *Arthur van Schendel*, p. 34-35.
32. 's-Gravesande, *Arthur van Schendel*, p. 103.
33. Vestdijk, 'De verantwoordelijkheidsgedachte uitgebeeld'.
34. Een vroeg voorbeeld is Binnendijk, 'Arthur van Schendel: *De grauwe vogels*'.
35. Hermans, 'Wat betekent Van Schendel voor de jongere generatie?', p. 687-688.
36. Pulinx, *Arthur van Schendel. Zijn werk en zijn beteekenis*, p. 5.
37. 's-Gravesande, *Arthur van Schendel*; Greshoff, 'Arthur van Schendel'; zie ook Van Nijlen, 'Herinneringen aan Arthur van Schendel'.
38. Stuiveling, 'Arthur van Schendels drie gestalten'.
39. Noë, *Arthur van Schendel*. Dit boekje uit 1961 werd in 1962 en 1980 herdrukt.
40. Knuvelder, *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandse letterkunde*. Deel 4, p. 186-195. Zie ook noot 19.
41. Van Heerikhuizen, *Het werk van Arthur van Schendel*; Van Eijk, *Mededelingsvormen bij Arthur van Schendel*; Britz, *Drie 'Hollandse' romans van Arthur van Schendel*; Vanderlinden, *De dansende burger*. Vanderlinden promoveerde in 1975. De publieksversie van haar studie verscheen in 1980.
42. Deze romans vormen het 'monumentale middenstuk' uit Van Schendels oeuvre dat, zo voorspelde Pulinx in 1944, 'zijn naam wellicht het langst zal levend houden'. Pulinx, *Arthur van Schendel. Zijn werk en zijn beteekenis*, p. 136.
43. Puchinger, 'Een Hollands drama'.
44. Pulinx, *Arthur van Schendel. Zijn werk en zijn beteekenis*, p. 119.
45. Vanderlinden, *De dansende burger*, p. 191.
46. Woorden van E. Breton de Nijs uit de flaptekst van de in 1966 verschenen herdruk van *De grauwe vogels*.
47. Fens, 'Ten onrechte uit de aandacht verdwenen auteur. Twee Van Schendels herdrukt'.
48. Bordewijk, 'Van Schendels ondeugd is de deugd', p. 106-107.
49. Poll, 'Herdrukken van *Een Hollands drama* en *De grauwe vogels* van Arthur van Schendel'.
50. Vergeer, 'Van Schendels noodlot', p. 34.

51. Kralt, 'Een ongewone beweeglijkheid van geest. S. Vestdijk over Arthur Van Schendel', p. 18.
52. http://www.dbnl.org/letterkunde/enquete/enquete_dbnlmnl_21062002.htm
53. Verboord, 'Auteursclassificaties in literatuurmethoden Nederlands 1968-2000'.
54. Mathijsen, Pleij, Vaessens, 'Dit zijn de boeken die iedereen gelezen moet hebben'.

Drukgeschiedenis

De waterman

De eerste druk verscheen in 1933 bij Nijgh & Van Ditmar te Rotterdam, met een band- en stofomslagontwerp van Tine Baanders. Een luxe-editie op Hollands papier verscheen in een oplage van vijftientig exemplaren. De tweede druk verscheen in 1934 bij dezelfde uitgever, in 1935 gevolgd door een derde. Daarna bracht Nijgh & Van Ditmar de roman uit in de Nimmer Dralend-reeks (nr. 9): de vierde, vijfde, zesde, zevende en achtste druk verschenen respectievelijk in 1939, 1940, 1941, 1942 en 1947. In 1943 verscheen bovendien een druk bij uitgeverij J.L. van Schaik in Pretoria, in de 'Nederlandse boekerij', bijeengebracht door J. Greshoff en H.A. Mulder. Deze uitgave werd bezorgd en ingeleid door J. Greshoff. De inleiding (p. v-LXVI) is een gewijzigde herdruk van J. Greshoff, *Arthur van Schendel*.

Aanteekeningen over Jan Compagnie en De Waterman (1934) en J. Greshoff, *Arthur van Schendel*, (1934).

Tussen 1954 en 1984 verschenen regelmatig nieuwe drukken. In 1954 werd de roman gepubliceerd in de Romuluseditie van Meulenhoff en Wereldbibliotheek (Amsterdam/Antwerpen), met tien tekeningen en een stofomslagontwerp door Bert Bouman en een bibliografie van Van Schendel door G.H. 's-Gravesande, in 1958 gevolgd door een uitgave bij de Geïllustreerde Pers in de Margrietbibliotheek, eveneens met tekeningen van Bert Bouman. Daarna kwam *De waterman* uit in de Zakdoekenreeks van Nijgh & Van Ditmar en A.A.M. Stols en J.P. Barth ('s-Gravenhage 1961) en in de reeks Meulenhoff Editie (E60) van Meulenhoff te Amsterdam, met een omslagontwerp van Studio H.B.M. en een foto van de schrijver op de achterzijde, namelijk in 1964, 1965, 1967, 1974, 1977, 1979 en 1982.

In 1977 verscheen het *Verzameld werk*, bezorgd door C. Bittremieux en anderen. *De waterman* is opgenomen in deel 4 (Meulenhoff,

Amsterdam). In datzelfde jaar werd de roman nogmaals in Zuid-Afrika uitgegeven, bij Academica te Pretoria in de reeks Literatuur van die Lae Lande, met een inleiding en aantekeningen door W. Nienaber Luijtingh. In 1984 verscheen *De waterman*, tezamen met *Een Hollands drama* en *De grauwe vogels* onder de titel *De Hollandse romans van Arthur van Schendel* bij Meulenhoff te Amsterdam. Pas in 1995 valt weer een editie te melden, namelijk in de reeks Meulenhoff quarto.

Een Hollands drama

De eerste druk verscheen in 1935 bij Meulenhoff te Amsterdam (waarvan vijftientig exemplaren op Hollands papier), gevolgd door een tweede in datzelfde jaar en een derde in 1936. Band- en stofomslagontwerp van deze edities zijn vervaardigd naar een houtsnede van R. Snapper. In 1942 wordt de roman uitgegeven door J.L. van Schaik te Pretoria (evenals *De waterman* een jaar later) ingeleid en bezorgd door J. Greshoff in de reeks Nederlandse boekerij, bijeengebracht door J. Greshoff en H.A. Mulder. In 1947 verschijnt wederom een druk bij Meulenhoff, met een bibliografie door G.H. 's-Gravesande.

Tussen 1960 en 1989 verschijnt een groot aantal drukken. Van 1960 tot 1967 is de roman, dan in gemoderniseerde spelling getiteld *Een Hollands drama*, opgenomen in de reeks Meulenhoff pockets (53) en verschijnt als zodanig in 1960, 1964 en 1967. Bovendien verschijnt het werk in 1966 in De witte olifantreeks van Van Oorschot te Amsterdam. Vervolgens wordt de roman gepubliceerd in de Meulenhoff Editie (E239), in 1971, 1975, 1977, 1979, 1982 en 1987. Bij uitgeverij Academica te Pretoria verschijnt tevens een editie in 1972, bezorgd en met een inleiding in het Afrikaans door A.P. Grove in de reeks Literatuur van die Lae lande (tweede druk Kaapstad 1975). In het *Verzameld werk* van 1977 is *Een Hollands drama* opgenomen in deel 4, in 1984 maakt de roman deel uit van de hierboven genoemde uitgave *De Hollandse romans van Arthur van Schendel*. In 1989 tot slot verschijnt bij uitgeverij Van

Oorscot te Amsterdam, in samenwerking met Meulenhoff, een Salamanderpocket (690).

De grauwe vogels

De laatste Hollandse roman verscheen in 1937 bij Meulenhoff, wederom met vijftientig exemplaren in een luxe-editie en met een bandontwerp van R. Snapper. Datzelfde jaar volgde een tweede druk. In 1942 werd de derde druk uitgegeven in De Nieuwe Meulenhoff-editie (17). Vijftien jaar later volgde een uitgave van Meulenhoff en Wereldbibliotheek (Amsterdam/Antwerpen) in de Romulus-editie, met een stofomslagontwerp van Henk Krijger. Met tussenpozen van ongeveer tien jaar verschenen nog drukken in De witte olifantreeks van uitgeverij Van Oorscot (1966, herdrukt in 1976), als deel 5 van het *Verzameld werk* (1977), in *De Hollandse romans van Arthur van Schendel* (1984) en bij Querido, in samenwerking met Meulenhoff, een druk in de Salamander-reeks (629).

Verantwoording van de uitgave

Binnen de Van Schendel-studie worden als Hollandse romans doorgaans aangewezen *De waterman*, *Een Hollands drama*, *De rijke man* (1936) en *De grauwe vogels*. De omvang van deze uitgave stond opname van slechts drie romans toe. Op grond van literair-esthetische overwegingen hebben wij gekozen voor de hier uitgegeven drie romans.

Als basistekst voor deze uitgave zijn de eerste drukken van de drie romans gebruikt, te weten:

- 1) A. van Schendel, *De waterman*. Rotterdam 1933. Nijgh & Van Ditmar (exemplaar Universiteitsbibliotheek Utrecht, signatuur Mag. ADC 4145).
- 2) A. van Schendel, *Een Hollandsch drama*. Amsterdam 1935. [Met een] bandteekening van R. Snapper. J.M. Meulenhoff (exemplaar Universiteitsbibliotheek Utrecht, signatuur Mag. ADN 473).
- 3) A. van Schendel, *De grauwe vogels*. Amsterdam 1935. J.M. Meulenhoff (exemplaar Universiteitsbibliotheek Utrecht, signatuur Mag. ADK 4315).

De latere tot het overlijden van Van Schendel uitgegeven drukken vertonen ten opzichte van deze eerste vele kleine verschillen op het punt van aliniëring, spelling en interpunctie. Wij hebben evenwel geen aanwijzingen gevonden dat de auteur met deze wijzigingen bemoeienis heeft gehad. Dit gebrek aan bewijs voor autorisatie heeft onze keuze voor de basisteksten bepaald.

In het Letterkundig Museum bevindt zich van *De waterman* een handschrift (signatuur 5174); van *De grauwe vogels* zijn een (ongedateerd) typoscript en met inkt gecorrigeerde drukproeven overgeleverd (signatuur 5174); van *Een Hollands drama* een gecorrigeerd typoscript en drukproeven van hoofdstuk 13, 14 en 15 (signatuur 5174). Deze autografen zijn bij twijfel omtrent de hieronder omschreven editeursingrepen geraadpleegd.

De typografie is genormaliseerd. In de eerste druk van *De waterman* wordt bij het begin van een nieuwe alinea ingesprongen, ook aan het begin van een hoofdstuk. In de beide andere romans wordt nooit ingesprongen. In deze leestekst wordt ingesprongen, behalve aan het begin van elk hoofdstuk.

Waar in *De grauwe vogels* het begin van een nieuwe alinea niet te onderscheiden viel doordat de voorafgaande regel volgezet was, hebben in een aantal gevallen de drukproeven en vervolgens het typoscript de doorslag gegeven.

De romanteksten zijn herspeld volgens de vigerende regels. De interpunctie is gehandhaafd, inclusief de weglating van aanhalingstekens in de directe rede. De hoofdletter waarmee telkens de directe rede opent, is eveneens gehandhaafd. Sporadisch begint de directe rede met een kleine letter. In die gevallen is die vervangen door een hoofdletter.

Anders dan in de beide latere romans wordt in *De waterman* veelvuldig gebruikgemaakt van liggende streepjes. Zij geven veelal een wisseling van spreker aan binnen een dialoog:

In de armoede waren wij eensgezind en tevreden, en nu zoeken zij een andere orde, wat kan dat zijn? - Man, antwoordde zij, je weet toch, dat wij vandaag andere behoeften hebben dan gisteren. - Misschien wel, zei hij, als ik dan maar met het water mag zijn, dat is voor mij wat voor jou de kerk is. (p. 93)

Eveneens markeren zij de overgang van de directe naar de indirecte rede:

Voor de tafel zeide Maarten: Dit heb je uit de erfenis van tante Jans, koop er maar voor wat je nodig hebt. - Wouter bleef hem verwonderd aankijken, (p. 130)

Bij deze laatste aanwending signaleert het liggend streepje soms tevens een (kleine) sprong in de tijd:

Hij vertelde dat hij nu op de rivieren bleef varen en vaker komen kon.
Wel, je brood staat hier altijd klaar. - Na het omwassen zeide zij dat zij naar bed moest. (p. 122)

Zij knikte en zeide: Wij moeten gauw weer terug, mijn hart blijft daar. - Toen zij vastlagen sneed zij het brood. En dit was de eerste dag van hun stille vaart. (p. 115)

Het gebruik van het streepje is niet consequent, want de overgang van directe naar indirecte rede en de sprekerswisseling binnen de dialoog worden ook gemarkeerd door het begin van een nieuwe alinea. Omdat er hier mogelijke stilistische nuances in het spel zijn, hebben wij het gebruik van het liggend streepje in *De waterman* gevolgd.

In het volgende geval is (conform het handschrift) in *De waterman* een evidente zetfout in de interpunctie verbeterd:

hem raadplegend over de werken, → hem raadplegend over de werken.
(p. 47)

genade, voor recht te laten gaan → genade voor recht te laten gaan. (p. 28)

Ook in onderstaande tekstplaats is de in de eerste druk geplaatste komma weggelaten:

Buiten de poort, blonk de hemel [...] → Buiten de poort blonk de hemel [...]. (p. 67)

Hier is de komma kennelijk het residu van een eerdere versie: het handschrift van *De waterman* heeft op deze plaats namelijk:

Buiten de poort, waar de hemel blonk over [...], bedacht hij waarheen hij nu zou gaan. (hs. p. 62)

Een aantal malen ontbreken in de eerste drukken de accenttekens op het telwoord 'één'. Daar waar het ontbreken van accenttekens leesverwarring veroorzaakt, zijn ze toegevoegd:

in eenen teug → in één teug. (p. 42)

Kennelijke (zet)fouten in de spelling zijn verbeterd:

baaie → baaien (p. 40)

winpels → wimpels (p. 75, conform handschrift *De waterman*)

wordt je → word je (p. 105)

ter wederzijde → ter wederzijden (p. 11 en 80)

Eveneens verbeterd zijn enkele tekstplaatsen waarin geen zet- of spelfout is aan te wijzen, maar die in de context niettemin als foutief dienen aangemerkt te worden:

den kaars → één kaars (p. 27)

wekte → wenkte (p. 24, conform het handschrift van *De waterman*)

recht → rechts (p. 140, conform het handschrift van *De waterman*)

De naam Mink is op p. 266, p. 298 en p. 302 vervangen door de naam waarmee dit personage in *Een Hollands drama* wordt geïntroduceerd: Minke.

Reden tot twijfel biedt de volgende tekstplaats:

Tijdens het bezoek van het heemraadschap aan Tante Jans in *De waterman* ‘ging de jonge Rossaart nog met glaasjes rood, gul tot de kop geschonken’, (p. 42) Deze versie is conform de autograaf. Niettemin is er een plausibeler lezing mogelijk, waarbij men voor ‘rood’ leze ‘rond’. Deze versie hebben we in de leestekst opgenomen.

Bepaalde grammaticale eigenaardigheden in Van Schendels taalhantering zijn ongewijzigd overgenomen. Zo gebruikt hij na het onbepaald voornaamwoord ‘iets’ consequent het betreffende voornaamwoord ‘dat’ in plaats van ‘wat’. In de leestekst is deze schrijfwijze gehandhaafd.

Naast de vorm 'zeide' komt tevens, zij het met geringer frequentie, de vorm 'zei' voor. Het afwisselend gebruik van deze beide vervoegingen duidt mogelijk op een stilistische nuancering. Om die reden hebben wij de vorm 'zeide' ongewijzigd overgenomen.

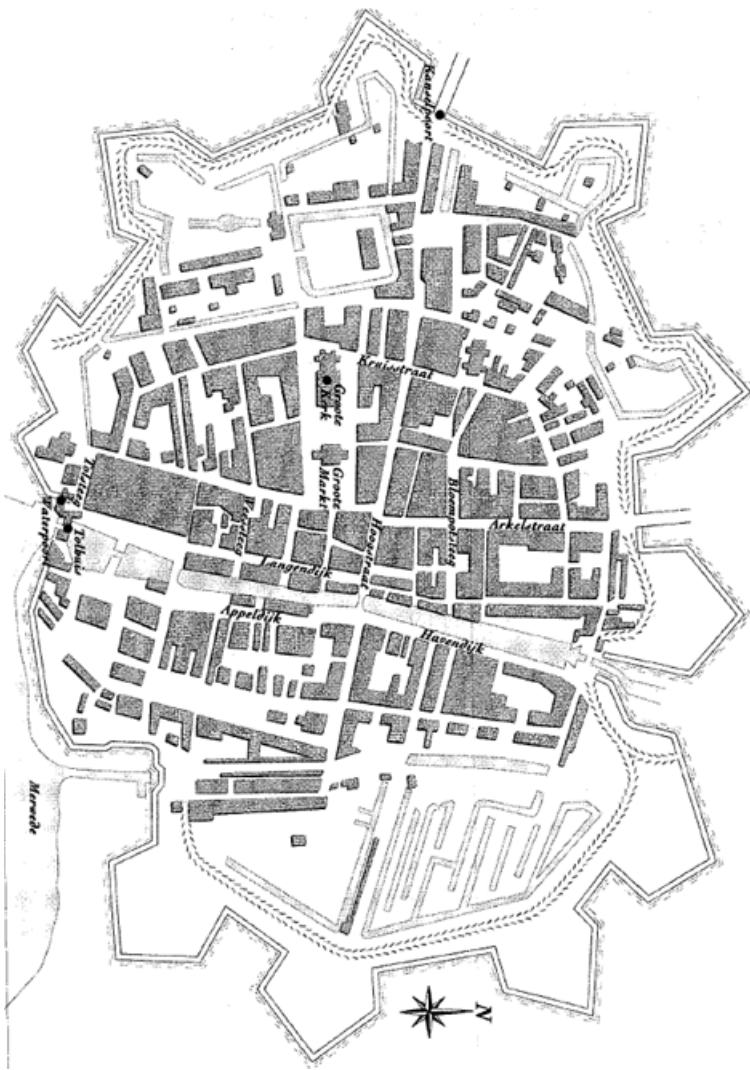
Een probleem doet zich voor bij de schrijfwijze van het bezittelijk voornaamwoord 'jouw'. Driemaal wordt dit, steeds in de directe rede, geschreven als 'jou'. Ook hier vermoeden wij een stilistische nuance, in dit geval voortkomend uit de behoefte om spreektaal weer te geven:

Het is niets, vrouw, de Heer slaat daar minder acht op dan op jou koffie.
(p. 59; zie tevens p. 171 en 198)

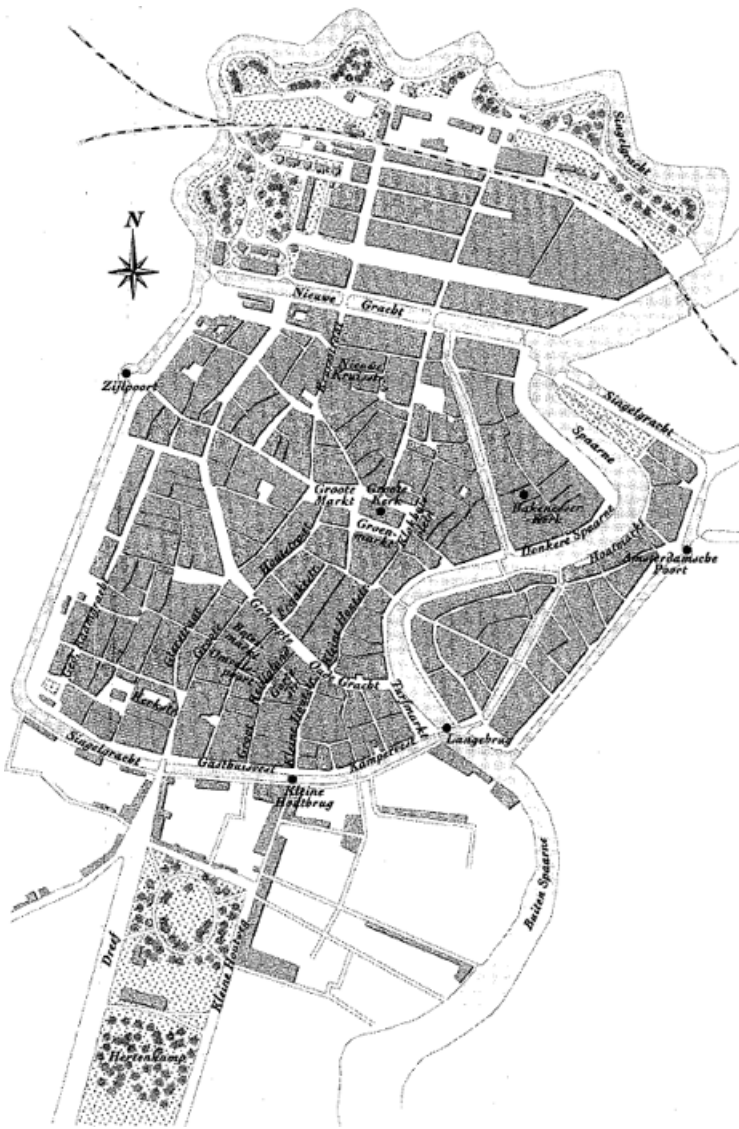
Wij hebben in deze gevallen niet ingegrepen.

De getekende plattegronden van Gorinchem en Haarlem zijn gebaseerd op respectievelijk *Platte-grond van Gorinchem* (Uitgave T. Horneer, Hoogstraat Gorinchem. Bewerkt door G.F. Beumer. Gorinchem 1880) en *Platte Grond van Haarlem* (Bijgewerkt onder toezigt van den gemeente architect J.E. van den Arend. Uitgave J.J. van Brederode. Haarlem z.j.).

GORINCHEM

HAARLEM

Lijst van geraadpleegde literatuur

- Aa, A.J. van der, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*. 15 delen. Gorinchem 1839-1851.
- Allan, F., *Geschiedenis en beschrijving van Haarlem van de vroegste tijden tot op onze dagen*. 4 delen. Haarlem 1874-1888.
- Anagrapheus, D.N., [= Louise Sophie Blussé], *De Zwijndrechtsche Nieuwlichters (1816-1832) volgens de gedenkschriften van Maria Leer. Met een inleidend woord van J.H. Maronier*. Amsterdam 1898.
- Anbeek, T., *Geschiedenis van de literatuur in Nederland 1885-1985*. Amsterdam/Antwerpen 1999.
- [Anoniem], *Beschrijving van den Nederlandschen watersnood in louwmaand van 1820*. Amsterdam 1820.
- [Anoniem], *Amsterdam en de Amsterdammers. Ervaringen van een Chinees tijdens de Wereldtentoonstelling*. Amsterdam [1896].
- [Anoniem], *Wereldtentoonstelling Amsterdam, mei - november 1895. Hotel- en reiswezen-tentoonstelling; algemeene inleiding en beschouwing voor landgenoot en vreemdeling met oorspronkelijke illustratiën van Joh. Braakensiek*. [Amsterdam 1895].
- [Anoniem], 'De waterman, door Arthur van Schendel'. In: *Haagsche Post* 30 januari 1934.
- [Anoniem], 'De waterman, door Arthur van Schendel'. In: *Handelsblad* 24 februari 1934.
- [Anoniem], 'Een Hollandsch drama, door Arthur van Schendel'. In: *Haagsche Post* 16 november 1935.
- [Anoniem], 'Arthur van Schendel of een Hollandsch drama. Lezing van dr Menno ter Braak in "De Bijenkorf"'. In: *Het Vaderland* 30 april 1937.
- [Anoniem], 'De grauwe vogels door Arthur van Schendel'. In: *Haagsche Post* 26 februari 1938.
- Anten, H., *Van realisme naar zakelijkheid. Proza-opvattingen tussen 1916 en 1932*. Utrecht 1982.
- Baars, F. e.a., *Haarlem ging op wollen zolen. Opkomst, bloei en ondergang*

- van de textielnijverheid aan het Spaarne. Schoorl 1995.
- Bilt, T. de, [= M. Nijhoff], 'Van Schendel en het noodlot'. In: *Critisch bulletin* 1 (1938), p. 99-101.
- Binnendijk, D.A.M., 'Arthur van Schendel: *De grauwe vogels*'. In: D.A.M. Binnendijk, *Randschrift. Verzamelde critische beschouwingen*. Amsterdam 1951, p. 27-30.
- Bittremieux, C., 'Gerbrand Werendonk of de tragedie van het zondebesef. Arthur van Schendels *Hollands drama*'. In: *Jeugd en cultuur* 6 (1960-1961), p. 257-263.
- Blok, P.J., *Geschiedenis van het Nederlandsche volk*. 8 delen. Leiden 1892-1908. Hieruit: deel 7 en 8.
- Boeschoten, K. van, 'De sociale achtergrond van *De waterman*'. In: Willem Kloos, Alphons Diepenbroek, e.a., *Beschouwingen over Arthur van Schendel [...], uitgegeven ter gelegenheid van de publicatie van het Verzameld werk van Arthur van Schendel, voorjaar 1976*. Amsterdam 1976, p. 18-25.
- Boogman, J.C., 'De periode 1840-1848'. In: D.P. Blok (red.), *Algemene geschiedenis der Nederlanden*. Deel 12. Haarlem 1977, p. 306-332.
- Bordewijk, F., 'Van Schendels ondeugd is de deugd'. In: F. Bordewijk, *Verzameld werk*. Dl. 12. Amsterdam 1989, p. 106-109.
- Bossenbroek, M.P., *Van Holland naar Indië. Het transport van koloniale troepen voor het Oost-Indische leger 1815-1909*. Amsterdam 1986.
- Bossenbroek, M.P., *Volk voor Indië. De werving van Europese militairen voor de Nederlandse koloniale dienst 1814-1909*. Amsterdam 1992.
- Braak, M. ter, 'Slechte romans, die goede romans zijn'. In: M. ter Braak, *Verzameld werk*. Dl. 5. Amsterdam 1949, p. 54-60.
- Braak, M. ter, 'Ehrenburg maakt school'. In: M. ter Braak, *Verzameld werk*. Dl. 5. Amsterdam 1949, p. 138-144.
- Braak, M. ter, 'Minimum-maximum'. In: M. ter Braak, *Verzameld werk*. Dl. 6. Amsterdam 1950, p. 210-215.
- Braak, M. ter, 'Tragische liefhebberij'. In: M. ter Braak, *Verzameld werk*. Dl. 6. Amsterdam 1950, p. 243-248.
- Braak, M. ter, 'Het rangbegrip'. In: M. ter Braak, *Verzameld werk*. Dl. 6. Amsterdam 1950, p. 409-414.
- Braak, M. ter, 'Overvloed en gebrek'. In: M. ter Braak, *Verzameld werk*. Dl. 6. Amsterdam 1950, p. 501-506.

- Braak, M. ter, 'Van Schendels rythme'. In: M. ter Braak, *Verzameld werk*. Dl. 6. Amsterdam 1950, p. 641-645.
- Braak, M. ter, 'Een Hollandse tragedie'. In: M. ter Braak, *Verzameld werk*. Dl. 4. Amsterdam 1951, p. 88-98.
- Braak, M. ter, 'Een schilderes schrijft'. In: M. ter Braak, *Verzameld werk*. Dl. 7. Amsterdam 1951, p. 117-122.
- Braak, M. ter, 'De stroomaanbidder'. In: M. ter Braak, *Verzameld werk*. Dl. 7. Amsterdam 1951, p. 289-295.
- Braak, M. ter, 'Drama in de verte'. In: M. ter Braak, *Verzameld werk*. Dl. 7. Amsterdam 1951, p. 375-380.
- Breevoort, J., 'Fantasie. Geen Christendom, geen Calvinisme'. In: *Dordtsch dagblad* 1935.
- Breman, E., *Wereld-tentoonstelling van het hôtel- en reiswezen te Amsterdam in 1895*. Amsterdam 1895. [Lithografie].
- Britz, E.C., *Drie 'Hollandse' romans van Arthur van Schendel. 'n Ontleding van De waterman, Een Hollands drama en De grauwe vogels*. Stellenbosch 1980.
- Brouwers, T., 'Arthur van Schendel, *De waterman*'. In: *Lexicon van literaire werken*. Afl. 66, 2005.
- Buurman, H., *Over Een Hollands drama van Arthur van Schendel*. Amsterdam 1979.
- Coenen, F., 'De benauwenis der vroomheid'. In: *De groene Amsterdammer* 16 november 1935.
- Colenbrander, H.T., *De Belgische omwenteling. Met gebruikmaking van onuitgegeven bronnen*. 's-Gravenhage 1905.
- Colenbrander, B.N., 'De paardentram in de Barteljorisstraat'. In: *Haerlem jaarboek 1977*. Haarlem 1978, p. 315-317.
- Coster, D., 'In Hades' schemeringen'. In: *De stem* 14 (1934), p. 881-887.
- Eijk, H.P.A. van, *Mededelingsvormen bij Arthur van Schendel. Een stilistisch onderzoek*. Assen 1965.
- Emck-Wz., W.F., *Kroniek van Gorinchem. Geschiedkundige en andere aantekeningen in chronologische volgorde*. Gorinchem 1929.
- Everard, M., 'In en om de nachtkroeg: het lesbische en de vrouwelijke lust'. In: G. Hekma, e.a., (red.), *Grensverschillen in de seks. Bijdragen tot een culturele geschiedenis van de seksualiteit*. Amsterdam 1990, p. 43-57.

- Fens, K., 'De ontdebeldde vader'. In: *Merlyn* 4 (1966), p. 457-464.
- Fens, K., 'Ten onrechte uit de aandacht verdwenen auteur. Twee Van Schendels in herdruk'. In: *De tijd* 13 augustus 1966.
- Furnée, J.H., 'De vermakelijke stad'. In: M. Dings (red.), *De stad*. Rotterdam 2006, p. 203-218.
- Galen Last, H. van, 'Het christendom bij Van Schendel'. In: *NRC-Handelsblad* 18 maart 1985.
- Ghelen, A. Fl. en P.L. Nève (red.), *Het notariaat in de Lage Landen (± 1250-1842). Opstellen over de geschiedenis van het notariaat in de Lage Landen vanaf de oorsprong tot in de negentiende eeuw*. Amsterdam 2005.
- Gomperts, H.A., 'Inleiding'. In: C. van Schendel en G. Borgers (red.), *Arthur van Schendel*. Schrijversprentenboek Dl. 19. Amsterdam 1976, p. 2.
- Graaff, D. de, *Verhaal betrekkelijk het beleg, bombardement en de overgave van Gorinchem, in den winter van 1813 op 1814 door een ooggetuige verhaald*. Gorinchem 1893.
- Gravesande, G.H. 's, *Arthur van Schendel. Zijn leven en werk*. Amsterdam 1949.
- Greshoff, J., *Arthur van Schendel*. Amsterdam 1934.
- Greshoff, J., *Arthur van Schendel. Aanteekeningen over Jan Compagnie en De waterman*. Rotterdam 1934.
- Greshoff, J., 'Arthur van Schendel. De grauwe vogels'. In: *Nieuwe Rotterdamsche courant* 10 december 1937.
- Greshoff, J., 'Arthur van Schendel'. In: J. Greshoff, *Verzameld werk. Het boek der vriendschap*. Amsterdam 1950, p. 153-295.
- Groot, B. de, *Zwijndrechtse Nieuwlichters. Zoekers van het Koninkrijk Gods*. Kampen 1986.
- Guijkens, J.M., 'Wereldtentoonstellingen in Amsterdam: impressies van 1883, 1887 en 1895'. In: *Ons Amsterdam* 28 (1976), p. 74-81.
- Hart, M. 't, 'Sneeuw en bloed bij Arthur van Schendel'. In: M. 't Hart, *De som van misverstanden: het lezen van boeken*. Amsterdam 1978, p. 79-93.
- Heerikhuizen, F.W. van, *Het werk van Arthur van Schendel. Achtergronden, karakter, ontwikkeling*. Amsterdam 1961.

- Heerikhuizen, F.W. van, *Arthur van Schendel. Pessimist tegen wil en dank*. Leiden 1969.
- Helman, A., 'Schipper in halftinten'. In: *De groene Amsterdammer* 23 december 1933.
- Hermans, W.F., 'Wat betekent Van Schendel voor de jongere generatie?'. In: *Criterium* 4 (1945-1946), p. 679-688.
- Houwink, R., 'De calvinistische volksziel'. In: *Utrechtsch nieuwsblad* 18 december 1937.
- Hulzen, A. van, *Utrecht bij gaslicht*. Den Haag 1976.
- Jacquier, Y. du, *Ostende et Spa. Jeux d'eau et profils d'autrefois*. Z. pl., [1965].
- Jansonius, F., 'Arthur van Schendels nationale romantiek'. In: *Levende talen* 1954, p. 119-131.
- Jongh Jr., E.D.J. de, *Kampen's heden en verleden*. Zwolle 1904.
- Kanter, J. de Phil. z., *Natuur- en geschiedkundige beschrijving van den watervloed, van 14 en 15 januari, 1808*. Middelburg 1808.
- Kelk, C.J., 'Arthur van Schendel'. In: C.J. Kelk, *Rondom tien gestalten. Kritisch overzicht van de Nederlandsche romanlitteratuur der laatste vijf jaren*. Utrecht 1938, p. 222-230.
- Knuvelde, G., *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandse letterkunde*. Dl. 4. 's-Hertogenbosch 1967.
- Koning, A. de, *Berigt, aangaande de belegering en het ontzet van Gorinchem, en het daarbij gebeurde in den omtrek*. Dordrecht 1814.
- Kralt, P., 'Arthur van Schendel, Een Hollands drama'. In: *Lexicon van literaire werken*. Afl. 43, 1999.
- Kralt, P., 'Een ongewone beweeglijkheid van geest. S. Vestdijk over Arthur van Schendel'. In: *Vestdijkkroniek* nr. 97, 2001, p. 18-26.
- Kramer, W., 'Het proza van Arthur van Schendel'. In: *De nieuwe taalgids* 27 (1933), p. 59-76.
- Kramer, W., 'De noodlots-idee bij Van Schendel'. In: *De nieuwe taalgids* 32 (1938), p. 193-204.
- Lange, H. de, 'Vrijheid en onvrijheid in *De waterman* van Arthur van Schendel'. In: *De nieuwe taalgids* 79 (1986), p. 152-165.
- Lenderink, H.J., *Het blindenwezen in en buiten Nederland*. Amsterdam 1904.
- Lintsen, H.W. (hoofdred.), *Geschiedenis van de techniek in Nederland*.

- De wording van een moderne samenleving, 1800-1890*. Zutphen 1992-1995.
- Lintum, C. van, *Een eeuw van vooruitgang. Geïllustreerd door G. van Rijn*. Zutphen 1912.
- Maaskamp, E., *Geschiedkundige beschrijving van de overstroming der rivieren: de Rijn, de Waal, de Maas, de Lek en de IJssel, in het Koninkrijk der Nederlanden, bij den aanvang van het jaar 1820*. Amsterdam 1820.
- Marang, G.P., *De Zwijndrechse Nieuwlichters*. Dordrecht 1909.
- Marres, R., *Arthur van Schendel's werk revisited: leven in vrijheid of gebondenheid*. Leiden 1994.
- Marres, R., Arthur van Schendel, *Het fregatschip Johanna Maria*. In: *Lexicon van literaire werken*. Afl. 47, 2000.
- Mathijssen, M., H. Pleij en Th. Vaessens, 'Dit zijn de boeken die iedereen gelezen moet hebben'. In: *NRC Handelsblad* 5 maart 2005.
- Meerten-Schilperoord, A.B. van, *Emilia van Rozenheim, of familietafereelen uit het einde der achttiende en het begin der negentiende eeuw. Een oorspronkelijke Nederlandsche roman*. 3 delen. Haarlem 1828.
- Naber, J.W.P., *Overheersching en vrijwording. Geschiedenis van Nederland tijdens de inlijving bij Frankrijk, juli 1810-november 1813*. Haarlem 1905.
- Niemeyer, A.C., 'Arthur van Schendel'. In: *Nieuw Nederland* (1941-1942), vol. 8, p. 65-80.
- Noë, J., *Arthur van Schendel*. Brugge 1961.
- Nijlen, J. van, 'Herinneringen aan Arthur van Schendel'. In: *De gids* 119 (1956), p. 418-427.
- Oversteegen, J.J., 'Van Schendels *Waterman*: feit en fictie'. In: *Merlyn* 3 (1965), nr. 1, p. 48-56.
- Perron, E. du, [Over *Een Hollandsch drama*]. In: E. du Perron, *Verzameld werk*. Dl. v. Amsterdam 1956, p. 144-146.
- Perron, E. du, 'Arthur van Schendel: *De grauwe vogels*'. In: E. du Perron, *Verzameld werk*. Dl. vi. Amsterdam 1958, p. 258-263.
- Perron, E. du, 'Brief van 28 november 1935'. In: Willem Kloos, Alphons Diepenbrock, e.a., *Beschouwingen over Arthur van Schendel [...], uitgegeven ter gelegenheid van de publicatie van het Verzameld werk van Arthur van Schendel, voorjaar 1976*. Amsterdam 1976, p. 26-28.

- Poll, K.L., 'Tot in het zoveelste geslacht'. In: *Handelsblad* 13 augustus 1966.
- Puchinger, G., 'Een Hollands drama'. In: *Nieuwe Haagse courant* 19 november 1960.
- Pulinckx, R., *Arthur van Schendel. Zijn werk en zijn beteekenis*. Diest 1944.
- Quack, H.P.G., 'De Zwijndrechtsche broederschap. Godsdienstig communisme in de eerste helft van de negentiende eeuw'. In: *De gids* 55 (1892), p. 231-264.
- Quartel, P.J. de, *Denkbeelden omtrent eene noodzakelijke en mogelijke verbetering van den toestand der hoofdrijders in Nederland, in verband beschouwd met de dijkbreuken en overstromingen, voorgevallen in de jaren 1809, 1820 en 1855*. Assen 1855.
- Raat, G.F.H., 'Arthur van Schendel, *De grauwe vogels*'. In: *Lexicon van literaire werken*. Afl. 55, 2002.
- Ree-Scholten, G. van der, (red.), *Deugd boven geweld. Een geschiedenis van Haarlem 1245-1995*. Haarlem 1995.
- Reedijk, I.J., *De Zwijndrechtsche Nieuwlichters*. Zwijndrecht 1938.
- Risseeuw, P.J., 'Erfzonde in de literatuur'. In: *Dordtsch dagblad* november 1938.
- Ritter Jr., P.H., 'Het nieuwste werk van Arthur van Schendel *De grauwe vogels*'. In: *Utrechtsch dagblad* 6 november 1937.
- Sabron, F.H.A., *De vesting Gorinchem van november 1813 tot maart 1814. Bewerkt onder toezicht van den Chef van den Generalen Staf F.H.A. Sabron*. Breda 1902.
- Schenkeveld, M.H., 'De negentiende eeuw in *De waterman* van Arthur van Schendel'. In: *Voortgang* 4 (1983), p. 5-31.
- Schotel Fzn., C.J., 'Uit het grijze verleden van het museumterrein: de wereldtentoonstelling van 1895'. In: *Ons Amsterdam* 7 (1955), p. 178-181.
- Schreuer, V., R. Wybauw, *Spa: passé, présent et avenir. Causerie médicinale*. Bruxelles 1901.
- Staring, A.C.W., *Staring's gedichten*. Zutphen 1861.
- Stuiveling, G., 'Arthur van Schendels drie gestalten'. In: G. Stuiveling, *Steekproeven*. Amsterdam 1950, p. 161-178.
- Taylor, Charles, *De bronnen van het zelf. De ontstaansgeschiedenis van de moderne identiteit*. Rotterdam 1989.

- Telders, A., *Het beleg van de stad Gorinchem: 16 november 1813-20 februari 1814*. Gorinchem [1964].
- Turksma, L., *Het goede leven. Het werk van Arthur van Schendel. Een nieuwe analyse met samenvattingen van de inhoud en commentaren*. Amersfoort/Leuven 1987.
- Uyldert, M., 'De grauwe vogels door Arthur van Schendel'. In: *Handelsblad* 26 januari 1938.
- Vanderlinden, S., *De dansende burger. A. van Schendels sociale visie*. Louvain 1980.
- Veen, A. van der, 'Arthur van Schendels eigen wereld'. In: *Criterium* 4 (1945-1946), p. 672-678.
- Verboord, M., 'Auteursclassificaties in literatuurmethoden Nederlands 1968-2000'. In: *Nederlandse letterkunde* 9 (2004), p. 380-403.
- Vergeer, Ch., 'Van Schendels noodlot'. In: *Maatstaf* 24 (1976), nr. 11, p. 34-42.
- Vergeer, Ch., 'De vroegste brieven van Arthur van Schendel'. In: *Maatstaf* 24 (1976), nr. 11, p. 43-53.
- Vergeer, Ch., *Arthur van Schendel*. 's-Gravenhage 1983.
- Vergeer, Ch., 'Arthur van Schendel 1874-1946'. In: *'t Is vol van schatten hier... Dl. I Nederlandse Literatuur van 1750 tot 1940 tentoongesteld in het Letterkundig museum*. Amsterdam/'s-Gravenhage 1986, p. 177-179.
- Verhoef, M., 'Zuster Dientje en Broeder A.J.G. Staffhorst: twee Zwijndrechtse Nieuwlichters'. In: *De negentiende eeuw* 19 (1995), afl. 2, p. 109-121.
- Vestdijk, S., 'De verantwoordelijkheidsgedachte uitgebeeld'. In: *Het Vaderland* 3 augustus 1941.
- Vestdijk, S., *Muiterij tegen het etmaal. I. Proza*. Den Haag 1966, p. 9-35.
- Vos, J., 'Tastbare betrekkingen. De introductie van het brailleschrift in Nederland'. In: *De negentiende eeuw* 32 (2008), nr. 1, p. 37-51.
- Vriesland, V.E. van, 'Arthur van Schendel'. In: V.E. van Vriesland, *Onderzoek en betoog. Verzameld kritisch en essayistisch proza*. Dl. I. Amsterdam 1958, p. 362-375.
- Wal, R. van der, *Of geweld zal worden gebruikt! Militaire bijstand bij de*

- handhaving en het herstel van de openbare orde 1840-1920*. Hilversum 2003.
- Wijsenbeek, Th., 'Grandcafés en volkskoffiehuizen. Koffie in een veranderende samenleving in de negentiende en twintigste eeuw'. In: P. Reinders en Th. Wijsenbeek (red.), *Koffie in Nederland. Vier eeuwen cultuurgeschiedenis*. Zutphen/Delft 1994, p. 127-148.
- Woud, A. van der, *Een nieuwe wereld. Het ontstaan van het moderne Nederland*. Amsterdam 2006.
- Woude, J. van de, 'De grauwe vogels'. In: *Groninger dagblad* 5 februari 1938.